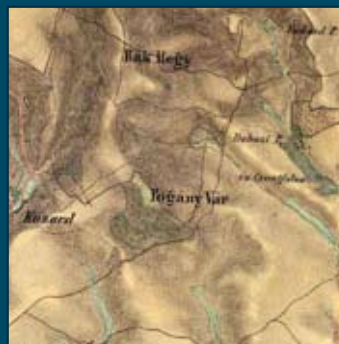
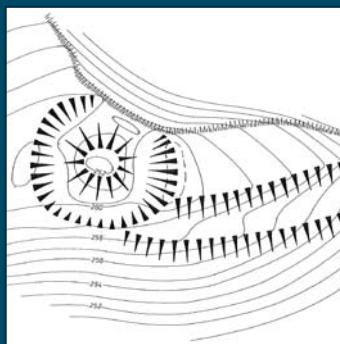
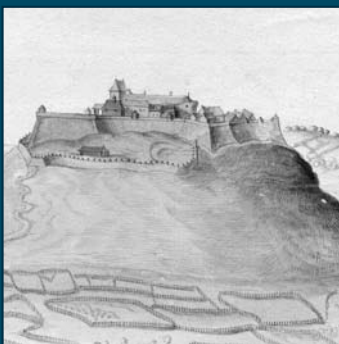

NOVÁKI GYULA – FELD ISTVÁN – GUBA SZILVIA –
MORDOVIN MAXIM – SÁRKÖZY SEBESTYÉN

NÓGRÁD MEGYE VÁRAI

az őskortól a kuruc korig

A Magyarország várainak topográfiája
sorozatban megjelent:

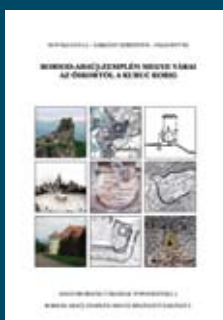
NOVÁKI GYULA – SÁRKÖZY SEBESTYÉN
– FELD ISTVÁN:

Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai
az őskortól a kuruc korig.

Szerk.: Sárközy Sebestyén
Budapest – Miskolc, 2007

Magyarország várainak topográfiája 1.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 5.

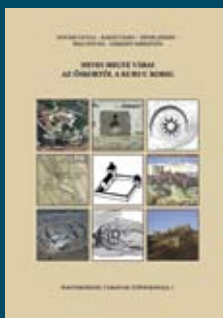

NOVÁKI GYULA – BARÁZ CSABA – DÉNES JÓZSEF
– FELD ISTVÁN – SÁRKÖZY SEBESTYÉN:

Heves megye várai az őskortól a kuruc korig

Szerk.: Sárközy Sebestyén
Budapest – Eger, 2009

Magyarország várainak topográfiája 2.

TEREI GYÖRGY – NOVÁKI GYULA – MRÁV ZSOLT
– FELD ISTVÁN – SÁRKÖZY SEBESTYÉN:

Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig

Szerk.: Sárközy Sebestyén
Budapest, 2011

Magyarország várainak topográfiája 3.

NÓGRÁD MEGYE VÁRAI

az őskortól a kuruc korig

NOVÁKI GYULA – FELD ISTVÁN – GUBA SZILVIA –
MORDOVIN MAXIM – SÁRKÖZY SEBESTYÉN

NÓGRÁD MEGYE VÁRAI

az őskortól a kuruc korig

Castrum Bene Egyesület

Castrum Bene Egyesület – Civertan Bt.
Budapest, 2017

Magyarország várainak topográfiája 4.

Sorozatszerkesztő:

FELD ISTVÁN

A kötetet szerkesztette:

SÁRKÖZY SEBESTYÉN

A szerkesztő technikai munkatársa:

TEREI GYÖRGY

Lektorálta:

HORVÁTH RICHÁRD, SIMON ZOLTÁN, V. SZABÓ GÁBOR

A térképkivágatok az MH GEOSZ 164-17/2016 sz. engedélyével kerültek közlésre.

A térkép-mellékletet készítette: Guba Szilvia.

ISBN 978-963-88285-1-4

© NOVÁKI GYULA, 2017

© FELD ISTVÁN, 2017

© GUBA SZILVIA, 2017

© MORDOVIN MAXIM, 2017

© SÁRKÖZY SEBESTYÉN, 2017

Grafikai terv és kivitelezés:

CIVERTAN GRAFIKAI STÚDIÓ (www.civertan.hu)

Felelős vezető:

LÁSZLÓ JÁNOS

A kötet megjelenését támogatták:

Dornyay Béla Múzeum, Salgótarján

Ipoly Erdő Zrt.

Hollókő Község Önkormányzata

Borik Albert (VárCenter Kft.)

Kelemen Tibor (Lak-Ép-Ker 1988 Kft.)

Tartalomjegyzék

BEVEZETÉS	7
I. LOKALIZÁLHATÓ ÉS LÁTHATÓ MARADVÁNYOKKAL RENDELKEZŐ ÓSKORI, KÖZÉPKORI ÉS KORA-ÚJKORI ERŐDÍTMÉNYEK	
1. Alsópetény – Földvár	17
2. Alsópetény – udvarház	18
3. Bátonyterenye-Kisterenye – Hársas-hegy	21
4. Bátonyterenye-Nagybátony – Ágasvár	22
5. Bátonyterenye-Nagybátony – Orosz Mátyás vára	22
6. Buják – vár	23
7. Cserháthaláp – Rézpart	25
8. Diósjenő – Csehvár	25
9. Diósjenő – Kámor	27
10. Diósjenő – Pogányvár	28
11. Dorogháza – Kastély-tető	29
12. Drégelypalánk – Drégelyvár	29
13. Ecseg – Ilona-vár	32
14. Erdőtarcsa – templom	33
15. Galgaguta – Fundus-pusztá vára	34
16. Héhalom – Templom-domb	35
17. Hollókő – vár	36
18. Hont – Jelenec-hegy	40
19. Hont – vár	41
20. Karancsalja – Kápolna-hegy	43
21. Kozárd – Pogányvár	44
22. Legénd – Békavár	45
23. Lucfalva – Pogányvár	46
24. Mátramindszent-Ivánpuszta – Óvár	47
25. Mátraszőlős – Kerek-Bükk	48
26. Mátraszőlős – Kisvár	49
27. Mátraverebély – Hencse-vár	50
28. Nagylóc – Vár-domb	51
29. Nézsa – Temető	51
30. Nógrád – vár és településerődítés	52
31. Nógrádmarcal – Kerek-domb	58
32. Nógrádmegyer – Dobovár	59
33. Nógrádsáp – Tatárka	59
34. Nógrádsipek – Pusztavár-hegy (Sztrahora)	60
35. Nógrádszakál – Kastély-domb	61
36. Pásztó-Hasznos – Cserteri vár	62
37. Piliny – Várhegy	64
38. Rétság-Jásztelek – Várdomb	65
39. Ságújfalu – Várhegy	66
40. Salgótarján – Baglyaskő vára	66
41. Salgótarján – Salgó vár	67
42. Salgótarján-Zagyvaróna – Zagyvafő vár	70
43. Sámsonháza – Fejérkő vár	71
44. Szanda – Szanda-hegy (Péter-hegy, Várhegy)	72
45. Szécsény – Kerekdomb	76
46. Szécsény – Strázsapart	77
47. Szécsény – vár és településerődítés	79

48. Szécsény-Benczúrfalva – Dubinka	83
49. Szécsény-Benczúrfalva – Major-hegy	84
50. Szilaspogony-Pogony – Kis-kő.....	85
51. Szuha – Várbérc	86
52. Szuha-Mátraalmás – Galyavár	87
53. Szügy – Leány-hegy	88
54. Tar – templom és udvarház	89
55. Tereske – Kuruc-domb	91
56. Tolmács – Kálvária-domb	92
57. Vanyarc – Hraszti	93
II. ELPUSZTULT, LOKALIZÁLHATÓ ÉS NEM LOKALIZÁLHATÓ ERŐDÍTMÉNYEK	
58. Balassagyarmat – vár és városerődítés	97
59. Drégelypalánk (Büggördelen) – településerődítés	99
60. Jobbágyi – Várhegy	100
61. Karancsság – castellum	100
62. Pásztó – torony.....	101
III. TOVÁBBI KUTATÁST IGÉNYLŐ, BIZONYTALAN-, ILLETVE TÉVESEN VÁRNAK TARTOTT HELYSZÍNEK, OBJEKTUMOK ÉS ADATOK	
IRODALOM	135
IV. FELMÉRÉSEK, ALAPRAJZOK, FOTÓK	151

Bevezetés

A „Magyarország várainak topográfiája” sorozat jelen, Nógrád megyét tárgyaló, immár negyedik kötetével a tisztelt Olvasó az Északi középhegység szinte egész területe – hazánk várakban, erősségekben talán leggazdagabb vidéke – őskortól a kora újkor végéig emelt, ma ismert összes erősségéről tájékozódhat – ha nem is a teljesség igényével, de mindenképp egy tudományos alaposságú kézikönyv szintjén. Reméljük, hogy Pest megye várainak Miklós Zsuzsa által megkezdett, de váratlan korai halála miatt félbeszakadt, hasonló célkitűzésű topográfiáját az MTA BTK Régészeti Intézete által szervezett munkacsoport mielőbb befejezi és közzé is teszi. Ezzel már az ország középső, Fejér, Tolna és Somogy megyék területét magába foglaló régiójáról is hasonló összefoglalással fogunk rendelkezni. A Castrum Bene Egyesület ezt követően Komárom-Esztergom, majd pedig Veszprém megye vártopográfiáját tervezi, s megkezdte az előkészületeket Baranya erősségeinek összegyűjtésére. Bízunk abban, hogy munkánkkal párhuzamosan Győr-Sopron-Moson, Vas és Zala jeles várkutatói is közzéteszik évtizedes kutatómunkájuk eredményeit. Az alföldi régió bizonyára már a bennünket követő újabb kutatónemzedékek feladata marad – már csak azért is, mert sokkal fontosabbnak tűnik az első kötetek – különösen az új kutatási, elsősorban régészeti feltárási eredményekben bővelkedő Borsod-Abaúj-Zemplén megye várait bemutató összefoglalás – újabb, bővített és átdolgozott kiadása.

Egy sorozat negyedik kötete esetében talán nem kíván részletes magyarázatot az, hogy a munka szerkezete, felépítése és tárgyalási módja alapvetően a korábbiakét, s értelemszerűen a legutóbbit¹ követi. Egy alapvetően a kutatástörténetet tárgyaló bevezetés után három csoportba sorolva, a mai közigazgatási egységek betűrendjében találja meg az Olvasó az egyes objektumokat. Mintegy hatvan erősség ma is látható maradványokkal – falakkal vagy földművekkel, de legalább azok nyomaival – rendelkezik, s ezek a fennmaradt írott vagy képi források alapján is pontosan azonosíthatók. Köztük sok templom is található, melyek kifejezett erődített jellege még számos esetben további kutatásokat igényel. Az ide sorolt emlékek alkotják az első csoportot, s többségükhöz a munka mellékletében felmérési rajz is tartozik – ez csak akkor hiányzik, ha ilyen – mint Piliny–Várhegy estében – nem készíthető. Néhány építménynél ma már nem láthatunk a helyszínen maradványokat, de régészeti feltárásokból és más forrásokból számos ismerettel rendelkezünk róluk, sokszor alaprajzi felmérés, helyszínrajz, rekonstrukció is rendelkezésünkre áll – ezek alkotják a második csoportot. Végül közel száz olyan helyszínről tudunk a megyében, melyek a „További kutatást igénylő, bizonytalan-, illetve tévesen várnak tartott helyszínek, objektumok és adatok” címet viselő harmadik csoportban kerülnek tárgyalásra. Talán itt található a legtöbb olyan „objektum”, amely a helytörténetészeket további kutatásra sarkallja.

Nem lehet ugyanis elegendő alkalommal hangsúlyozni, hogy az itt olvasható meghatározásaink – s ez áll a kötetben található adatok jelentős részére – korántsem mindig biztosak és véglegesek. Természetesen nem is lehetnek azok, hiszen a további kutatás – reméljük, ezen kötetnek is köszönhetően – folyamatosan számos új megállapításra fog jutni. Ezeket a „kiegészítéseket” továbbra is a Castrum Bene Egyesület éves folyóiratában, a Castrumban igyekszünk közzétenni.²

Az egyes szócikkek – főként az első csoport esetében – általában hasonlóképp épülnek fel. Az adott erősség – jellege alapján természetesen eltérő mélységű – leírása, jellemzése után a részletes kutatástörténet következik, majd a legfontosabb közvetlen írott adatok, ábrázolások felsorolása. Az itt megadott irodalom teszi lehetővé a további tájékozódást. Végül egy tömör összefoglalás olvasható, melynek során az eddigi kutatásban megfogalmazott esetleg eltérő álláspontok is említésre kerülnek. Monografikus igényű teljességre egyetlen esetben sem törekedtünk, így sem az összes okleveles forrás közreadása, sem az ásatási leletek beható tárgyalása nem képezi munkánk célkitűzését, ahogy az egyes objektumok beható történeti-vártörténeti értékelésére is csak ritkán vállalkoz(hat)tunk. Nem tekintjük véglegesnek s így mintaadónak az általunk alkalmazott terminológiát³ sem, már csak a szerzők egy részének életkorából is adódott, hogy nem hiszünk az „ideális” megfogalmazásokban. Ugyanakkor reméljük, leírásaink, esetleges meghatározásaink jól követhetők – természetesen sok esetben csak a mellékletekben található felmérésekkel együtt.

A kötet a Nováki Gyula, Feld István, Guba Szilvia, Mordovin Maxim, Sárközy Sebestyén szerzőtörs közös munkájaként született meg – de természetesen ennek során alapvetően ki-ki a saját szakterületével kapcsolatos objektumokkal foglalkozott. Kivételt ez alól elsősorban a magyar várkutatás nesztora, Gyula bácsi jelentett, kinek minden korszakra kiterjedő előmunkálatai jelentették jelen topográfia alapjait. De ugyanakkor a kötetet szerkesztőként jelző Sárközy Sebestyén is átfogó munkát végzett, nem utolsósorban a III. csoport „várainak” feldolgozásában. Egy kiváló kollegát azonban sajnos nélkülöznünk kellett a szerzők sorából – Majcher Tamás régészt, aki több évtizedig kutatta Nógrád – főként középkori – emlékeit, s azon belül is számos erősséget. Mivel ismert volt előttünk tartózkodása ismereteinek írott forrásba öntésétől, levélben kérte fel a Castrum Bene Egyesület titkára,

1 TEREI GY. – NOVÁKI GY. – MRÁV ZS. – FELD I. – SÁRKÖZY S., 2011.

2 Példaként utalhatunk a Heves megyét tárgyaló kötet megjelenése után azonosított Felsőtárkány – Kő-köz vára erősségére. Lásd erre: BARÁZ CS. – HOLLÓ S. – NOVÁKI GY., 2014. 5–9.

3 Lásd erre: NOVÁKI GY. – SÁRKÖZY S. – FELD I., 2007. 10–11.

a sorozat- és a kötet szerkesztő a munkában való közreműködésre.⁴ A kért időpontig azonban használható anyagot nem kaptunk tőle, s így csak korábbi néhány közleményére, kutatási dokumentációira támaszkodhattunk. Nagyon köszönjük ugyanakkor, hogy számos alkalommal elkísérte terepbejárásain Nováki Gyulát, s így közvetve is hozzájárult jelen kötet megszületéséhez. Csak remélni tudjuk, hogy hamarosan recenzióban veszi sorra ennek hibáit és hiányosságait. A Fejér megyét tárgyaló kötettől eltérően azonban örvendetes módon „helyi”, nógrádi szerzője is van e könyvnek – a sorozatban első kutatónőként és ehhez méltó „házi-asszonyként” Guba Szilvia adta hozzá nem csupán szakismereteit, de minden más módon is egyengette megszületését. Végül Mordovin Maxim számos objektum esetében legújabb, másutt még közöletlen eredményeit teszi itt közzé. Egymás szövegeit azonban véleményezték a szerzők, akik így tudatosan vállalják a felelősséget a kötet egész esetében.

A várak, erősségek kutatását tekintve⁵ Magyarország vagy a Kárpát-medence egyetlen vidéke esetében sem jelölhető meg pontosan, hogy mikor és ki kezdte el tudományos célkitűzésekkel vizsgálni az őskori erősségeket, a középkori várak romjait vagy azokat övező-takaró földműveket, s nincs ez másképp Nógrádban sem. Azonban nem hagyható említés nélkül, hogy kevés megyében született olyan monográfia a 19. század első felében, mint Mocsáry Antal „Nemes Nógrád vármegyének Historiái, Geographiai és Statistikai Esmertetése” című, 1826-ban megjelent műve! Ebben különösen sokszor találkozunk a korábbi századok erődtímernyeivel, sőt egy teljes kötete tárgyalja 262 oldalon – természetesen az akkori, történeti Nógrád vármegye – pontosan húsz várát, köztük olyan, ma már alig ismert erősségeket is, mint az ecsegi Ilona-vár. A mű különösen nagy értékét képviselik az egyes várakról készített metszetek – ami azonban ezek forrásértékét illeti, nem árt az óvatosság. Míg az utóbb említett vár azóta elpusztult egyetlen tornyának ábrázolása hitelesnek tűnik, kérdés, valóban léteztek-e habarccsal rakott kőfalak a ma Salgótarján területén található Baglyaskő esetében. Ugyanis talán az itteni sziklaformációk is megtéveszthették Lányi Sámuel, a kékkői uradalom földmérőjét, vagy rajzainak részbe metszőjét, a pesti Lehnhardt Sámuel.⁶ Egy, a mai dokumentációs igényeknek megfelelő pontosságot az ő esetükben éppoly indokolatlan lenne elvárni, mint azt, hogy a török kor hadmérnökei részletesen ábrázolják a számos korabeli erősség magját képező templomokat!

Ami az őskori erősségeket illeti, a Kisterenye határában emelkedő Hársas-hegy és az ott előkerült bronzkori leletek már a 19. század első felében a tudományos érdeklődés látóterébe kerültek. A szerencsés véletlenek sorozataként a leletekről az akkor még tudóspalánta Kubinyi Ferenc is tudomást szerzett és 1832-ben, saját költségén a lelőhelyen ásatásokat végzett. A feltárás egyben Magyarország első őskori lelőhelyének tudományos igényű kutatását is jelentette. Jelentőségét fokozza, hogy kutatója az eredményekről és az előkerült tárgyakról egy esztendővel később tudományos folyóiratban számolt be. A régészettudomány azonban a mai napig adós a lelőhely hitelesítésével és modern szemléletű kutatásával. Szintén Kubinyi Ferenc ad hírt elsőként a megye másik fontos, bronzkori magaslati telepéről, a karancslapujtói Pókahegyről is.⁷

A vidék legismertebb őskori lelőhelye azonban kétségtelenül a mai benczúrfalvi (korábban Dolány) Majorhegy, melyről Fényes Elek 1851-ben úgy ír: „a hegyen holmi régi sáncokat látni”. A lelőhelyen később Pulszky Frigyes, Nyáry Jenő és Pintér Sándor is végeztek kisebb feltárásokat, igazán híressé az itt előkerült számos bronz- és aranykincs által vált.⁸ A 19. század végén Szécsény környékén több földvár régészeti kutatására került sor, így Nyáry Jenő Piliny – Várhegyen, Pulszky Ágost Szécsény – Kerekdombon ásatott.⁹

A 20. század elejének nagy országos vállalkozása volt a Borovszky Samu szerkesztette „Magyarország vármegyéi és városai” sorozat, melyben természetesen egy Nógrádot bemutató kötet is napvilágot látott, benne sok itt álló vár ábrázolásával. A megye történetét ebben Reiszig Ede dolgozta fel, aki munkájában Mocsáryhoz hasonlóan elsősorban az egyes várakról ismert írott forrásokat vette számba.¹⁰ Áttekintése azonban össze sem vethető Csánki Dezső 1890-ben napvilágot látott történeti földrajzával, melyben a jeles történész 22, akkor nógrádi erősség máig is idézett, elsősorban késő középkori adatait gyűjtötte össze.¹¹ Ugyanakkor azonban a Borovszky-kötetben a nógrádi őskori emlékeket tárgyaló Márton Lajos már megemlíti azokat a „kerek sánczolásokat, földvárakat” – így a szügyi Leány-hegyet és a (nógrád)marcali Kerekdombot, illetve a vanyarci Pogányvárat – melyeket véleménye szerint „általánosságban” a szlávoknak tulajdonítanak, minden bizonnyal csak az innen gyűjtött „szláv bélyeges és hullámvonalas edények” alapján.¹²

⁴ A Castrum Bene Egyesület 2011. november 30.-án kelt levele.

⁵ A következők alapvetően FELD I., 2010. szövegének átdolgozott, Guba Szilvia adataival kiegészített változatán alapulnak.

⁶ MOCSÁRY A., 1826. I–IV.

⁷ KUBINYI F., 1833. 105–118.; KUBINYI F., 1861. 102–103.

⁸ Szerencsésebben alakultak a földvár tudománytörténeti vonatkozásai, hiszen az 1950-es évektől rendszeres kutatás folyt a lelőhely több pontján, kezdetben Patay Pál, majd az 1970-es években Stanczik Ilona és Soós Virág vezetésével.

⁹ Sajnálatos módon a 19. században megindult kutatást a 20. század első felében nem követték rendszeres és célzott ásatások. Kivételt Márton Lajos Patvarcon végzett feltárásai jelentik, amelyekről csupán szűkszavúan számolt be.

¹⁰ REISZIG E., 1911. 362–365.

¹¹ CSÁNKI D., 1890. 89–92. – Itt kell említést tennünk Nagy Iván, majd újabban Makkai László és Belitzky János megyetörténeteiről is, melyek ugyancsak tárgyalták a várakra vonatkozó okleveles forrásokat: NAGY I., 1907.; MAKKAI L., 1954.; BELITZKY J., 1972.

¹² MÁRTON L., 1911a. 338–389.

A pozitivizmus hazai várkutatásának egyetlen, bár nem épp magas színvonalat képviselő összefoglalása, Könyöki Józsefnek a német Otto Piper „Burgenkunde” című, számos kiadást megért kézikönyve alapján írt kötete¹³ szemezgetett ugyan a nógrádi várakra vonatkozó adatokból is, de annak szövege a megye várkutatása szempontjából nem bír különösebb jelentőséggel. Ő ugyanakkor 1869 és 1890 között számos nógrádi vár felmérését és számos esetben nézeti rajzát, sőt rövid leírását is elkészítette – közülük kilenc (Nógrád, Drégely, Szanda, Buják, Ecseg, Hollókő, Sámsonháza, Baglyaskő, Salgó) a mai ország területén található – ezek kritikái kiadása azonban csak 2000-ben látott napvilágot.¹⁴ Bár munkái alapján aligha következtethetnénk arra, hogy Könyöki Pozsonyban a szabadkézi rajz tanára volt – a gyakran sematikus ábrázolásmódja bizonyára az adott helyszínen rendelkezésre álló idő rövidségéből adódott – e rajzok mégis jelentős forrásértékkel bírnak. Ugyanakkor azonban össze sem hasonlíthatók a hollókői és a salgói várról 1862-ből ismert, az országos műemléki tervtárban fennmaradt, részletgazdag ceruzarajzokkal, amelyeket a megyét ekkor bejáró Römer Flórist, a magyar régészet „atyját” kísérelő Bergh Károly építész készített.¹⁵

A két világháború közötti időszakra nyúlnak vissza a nógrádi várak műemlékvédelmének az ekkor kibontakozó turistamozgalmakkal kapcsolatos kezdetei. 1936-ban Hetényi Rezső főszolgabíró végeztetett kisebb fal-megerősítéseket Nógrád várában,¹⁶ majd Salgótarján város kezdeményezésére 1938-ban Lux Géza tervei alapján kilátótoronnyá építették ki Salgó várának tornyát. Az utóbbi alatt emelt ötszögű ágyútorony lefedésére azonban már nem jutott pénz. Ekkor természetesen még az sem merült fel, hogy régészeti kutatás – ásatás – előzze meg az építési munkákat.¹⁷ Az általunk ismert egyik legkorábbi,¹⁸ de csupán korlátozott ásatást Héjj Miklós 1949-ben végezte a nógrádi vár központi tornya előtt, ahol a belső vár nyugati árkában előkerült a kapuvéd-művet a vármaggal összekötő híd pillére, valamint egy vörösmárvány tábla, Báthori Miklós címerével és 1483-as évszámmal.¹⁹

A II. világháború után a magyarországi műemlékvédelem egyik legjelentősebb tudományos teljesítménye az egyes megyék ún. műemléki nagytopográfiáinak összeállítása, majd folyamatos, bár 1987-ben megszakadt kiadása volt. Közülük viszonylag korán, 1954-ben jelent meg a Nógrád megye építészeti emlékeit feldolgozó, Dercsényi Dezső szerkesztette kötet,²⁰ mely sok vonatkozásban máig alapvető kézikönyvnek számít. Ebben több mint tíz középkori eredetű, nagyrészt jelentősebb falmaradványokkal rendelkező erősség – Buják, Drégely, Ecseg, Hasznos, Hollókő, Nógrád, Salgó, Sámsonháza, Szanda, Szécsény és Tar – az ekkor kialakított topográfiai elveknek megfelelő s főleg a műemléki hivatal gyűjteményi anyaga alapján megfogalmazott tömör leírását, a róluk ismert írott adatok ismertetését és a történeti ábrázolások felsorolását találjuk meg. Az utóbbiak jelentős részét a kötetben közzé is tették, sőt számos esetben megtaláljuk itt a várak legutóbbi (bár a hitelesség vonatkozásában meglehetősen eltérő értékű) felmérését is. A szócikkek többségének szerzője az említett Héjj Miklós mellett elsősorban a magyar tudományos várkutatás megalapítója, Gerő László volt, aki ekkor már dolgozott az egy évvel később megjelent, összefoglaló igényű „Magyarországi várépítéset” című kötetén – nem meglepő tehát, hogy a két munkában sokszor hasonló megfogalmazásokkal találkozunk.

E topográfiai kötetben foglalta először össze a megyében 1950 óta első főállású régészként működő Patay Pál is a Nógrád őskorára vonatkozó ismereteit. Ő e korszakból számos lelőhelyet azonosított, elsőként járta be és gyűjtött korhatározó leletanyagot többek között Mátraszőlős – Kerekbük, Kozárd – Pogányvár, Kazár – Szőlőverő lelőhelyekről. 1960 körül Korek Józseffel közösen a salgótarjáni Pécskőn folytattak régészeti kutatást, mely során a megye első rézkori magaslati településének egy részletét tárták fel. Patay figyelte meg elsőként Szanda őskori sáncait is, ásatásra azonban sem akkor, sem azóta nem volt mód, ezért azok korhatározása csak a felszínen szórványként jelentkező késő bronzkori kerámia alapján volt lehetséges.

A műemléki topográfiában megemlékezett a „földvárak”, „földerdők” egy olyan csoportjáról is, melyeket főleg méretük alapján különített el az őskori erősségektől. Közel 10 olyan, körárok és azon kívül húzódó „körsánc” övezett, 20–35 m átmérőjű plató alkotta „földvár” volt ekkor már tudomása, melyek korát a közelebről még nem tudta meghatározni. Mivel a szügyi Leányhegyről és a lucfalvai Pogányvárból előkerült 12–13. századi kerámialeletek és az itteni erődítések kronológiai viszonyait nem ismerte s ásatásokra még nem volt módja, Márton Lajoshoz hasonlóan ekkor még ő sem zárta ki ezeknek a magyar honfoglalás előtti, szláv eredetét.

A jeles régész 1957–58-ban azután kisebbfajta, országos viszonylatban is egyedülálló „kutatási programot” indított ez utóbbi, az írott forrásokból általában nem ismert vártípus korának meghatározására, igaz, ez csak négy, általa kiválasztott erősség – Mátraszőlős – Kisvár, Nógrádszakál – Kastélyhegy, a már említett Szügy – Leányhegy és Vanyarc – Hraszti – egy-két napos „próbaásatását” jelentette. Az építmények 10–20 méter átmérőjű központi platóján vagy az árkokban/körsáncban ekkor nyitott, sokszor csupán 1×2 méter kiterjedésű „próbagödörökben” tett megfigyelésekről sokszor ugyan nincsenek pontosabb ismereteink, azonban a le-

13 KÖNYÖKI J., 1905.

14 VÁLINÉ POGÁNY J., 2000.

15 MEZŐSINÉ KOZÁK É., 2006. 192.; FELD I., 1984. 218, 219.

16 TOMKA G., 2005. 122. = http://www.castrumbene.hu/files/10_turavez.pdf

17 FELD I., 1984. 218–221, 241, 245.

18 Leszámítva Pulszky Károlynak 1879. évi, kifejezett várkutatásnak ugyan nem nevezhető ásatását Nagylóc – Várhegyen valamint ezt követően a szécsényi kastélyban (MÁRTON L., 1911a. 322.; MAJCHER T., 1999. 131.)

19 TOMKA G., 2005. 122.

20 *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfiája III.)

letek egyik esetben sem bizonyultak a 13–14. századnál korábbiak. Sőt, néha késő középkori, talán a husziták foglalására utaló kerámia is előkerült, s bizonyos megfigyelések egykor itt állt kő- vagy paticsfalas építményekre utaltak. Az utóbb említett vár esetében az is felmerült, hogy kiépítését talán nem is fejezték volna be.

Mindezekről azután átfogó igénytel a Gajzágó Aladárrel együtt 1961-ben a megye várainak összeállított munkájában nyilatkozott.²¹ Itt további, mintegy tíz erősséget (így többek között Benczúrfalva – Dubinkát, Magyargéc/Nógrádmegyer – Dobovár, Nagylóc – Várhegyet, Nógrádmárcal – Kerekdombot, Szécsény – Strázsapartot, Szuha – Várbércet, valamint az azoktól némiképp eltérő formájú és elhelyezkedésű Nógrádsipek – Sztrahora várát és a Diósjenő határába eső Kámort és Csehvárat) is tárgyalva már egy országos viszonylatban is jelentős új megállapítást fogalmazott meg. Úgy vélte, hogy ezen építmények esetében egy valószínűleg 13. századi, netán korábbi, de semmiképp sem a magyar honfoglalás elé helyezhető s az ország más vidékein is ismert erősségtípusról van szó, amely alapvetően egy-egy feudális „főúr” „körárokka, sánccal” övezett, nem is mindig kőből emelt tornyaként szolgálhatott. Nógrádmárcal esetében ásatás nélkül is „kétségtől mesterséges földkúp” létével számolt, melyen fatorony emelkedhetett. Véleménye szerint e várak többsége a 14. század folyamán korszerűtlenné vált és felhagyásra került.

A máig kéziratban maradt – bár Makkai László által már lektori véleménnyel is ellátott – s inkább tudományos népszerűsítő igénytel, mint kifejezett szakmunkaként, lábjegyzetek, forrásmegjelölés nélkül készült, ugyanakkor török kori forrásszövegekkel, a várakról született költeményekkel is színesített összefoglalásban a két szerző természetesen különösen behatóan foglalkozott az írott forrásokból is ismert, s főleg a kora újkorban komoly szerepet betöltő jelentős erősségekkel, így Balassagyarmattal, Szécsénnyel, Bujákkal, Hollókővel, Salgóval és Szandával is. Érdeklődésük itt kevésbé irányult a várak építészeti részleteire, leírásaikban azonban már alkalmazták a Gerő László által kidolgozott tipológiai rendszert. Patay Pál ugyanakkor még 1959-ben külön füzetet is szentelt a „Műemlékeink” című sorozatban Buják várának,²² bevezetésében rövid megyei vártörténetet is adva. Ez napjainkig a kutatás alapműve maradt, hisz maga a vár az alatta felépült katonai objektum miatt hosszú évtizedekig hazánk kevés, a látogatók elől elzárt középkori erősségek egyikének számított. De ugyanebben a sorozatban jelent meg 1965-ben a Szécsény műemlékeit bemutató füzet, ahol a mai kastély középkori előzményeinek vizsgálata mellett helyszínrajzán feltüntette a Strázsapart kisméretű erődítményét is.²³ Nógrádi várkutatásainak eredményeit 2010-ben Nováki Gyula külön tanulmányban ismertette.²⁴

Patay úttörő nógrádi várkutató tevékenységét később számos középkoros régész folytatta. Közülük mindenekelőtt Gádor Judit nevét kell kiemelni, aki 1967-ben készítette el egyetemi szakdolgozatát „Középkori földvárak Nógrád megyében” címmel.²⁵ Munkájához Patay Pál rendelkezésére bocsátotta saját addigi adatgyűjtését, de a szerző felhasználhatta a Rosner Gyulával 1966 nyarán Nógrádmárcal – Kerekdombon közösen végzett ásatása anyagát is. A dolgozat legfontosabb fejezete tizennégy nógrádi erősség topográfiai-régészeti és néhány esetben történeti topográfiáját tartalmazza, s ezek lényegében megegyeznek a Patay Pál előzőekben tárgyalt munkájában is elemzett, felmenő falakat már nélkülöző erődítményekkel. Gádor Judit ugyanakkor nem indokolta a dolgozata címében és fejtegetései során következetesen alkalmazott „földvár” megnevezést, bár terepbejárásai során sok esetben kőépítmények egykori meglétére következtethetett, s munkája végén idézte is Nováki Gyulának azt a fontos megállapítását, miszerint „sok középkori földvár eredetileg nem is föld-, hanem kővár volt.” A korszak más kutatóihoz hasonlóan azt sem elemezte, mit ért e várak esetében a „sánc” fogalma alatt, csak leírásaiból következtethetünk arra, hogy itt a legtöbbször csak az árkok kialakítása során, azok külső oldalán felhalmozott földről lehetett csupán szó. Ugyanígy ő sem észlelte, hogy az általa sorra vett erősségek legalább két, topográfiai szempontból markánsan elkülönülő csoportba sorolhatóak, hiszen a Diósjenő feletti Kámor és Csehvár, a Nógrádsipek határába eső Pusztavárhegy vagy a Zagyvaróna feletti Zagyvafő 400-600 m-es tengerszint feletti magasságukkal aligha vethető össze a többi, általában a falvak közelében emelkedő, 200-300 m magas dombon állt erődítménnyel.

Az utóbbiak közé sorolható a külön fejezetben vizsgált, említett Nógrádmárcal – Kerekdomb is, ahol az ásatók Patay Pál említett szondázó kutatásaitól eltérően már nem csupán a kronológiai kérdéseket, de az erődítés szerkezetét is tisztázni kívánták. Az általuk nyitott két, 10-15 m hosszú kutatóárkokban megfigyelt jelenségekből a plató szélén futó kettős, egykor agyagtapasztásos palánsorra következtettek, s további hasonló szerkezetek részleteit azonosíthatták a külső védelmi gyűrűben, így az árok külső oldalán is. Mesterséges földfeltöltésről ugyanakkor nem értesülünk, a csak részlegesen vizsgált belső területen egy bizonyára fából épített toronnyal számoltak. A részletesebb elemzés nélkül a 12–13. századra helyezett leletek mellett késő középkori kerámia is került elő a sárga agyagos, illetve az alatta húzódó hamus-faszenes rétegsorokból.

Gádor Judit munkájának utolsó fejezete végül a tanulságok meglehetősen bizonytalan, hipotetikus elemekben bővelkedő összefoglalását adja. A várak „XI–XIII. századi” korhatározása feltehetően gépelési hiba, hiszen az előzőekben még a 12. századi

21 GAJZÁGÓ A. – PATAY P., 1961.

22 PATAY P., 1959.

23 PATAY P., 1965.

24 NOVÁKI GY., 2010. – itt kell röviden megemlíteni Horváth István 1964-ben a megye régészeti lelőhelyeiről készített kéziratát, amely a várkutatás számára is fontos adatot tartalmaz: HORVÁTH I., 1964.

25 GÁDOR J., 1967. – A dolgozatnak az ELTE Régészettudományi Intézete könyvtárában őrzött példányából sajnálatos módon hiányzik a hivatkozott dokumentációs anyag.

leletek meglétét sem sikerült bizonyítani. Történeti, birtoklástörténeti adatot csak Szügy – Leányhegy és Mátraszőlős – Kisvár esetében tudott említeni, ugyanakkor a várak utakkal való feltételezett kapcsolatára, de főleg a feltételezett jelzőrendszerekre vonatkozó elmélete – erre bizonyára a késő középkori leletek előfordulásából következtetett, miközben nem gondolt a husziták másutt bizonyítható 15. századi jelenlétére – korántsem tartható meggyőzőnek.

Gádor Judit dolgozatának részletesebb ismertetését az indokolta, hogy sem az ebben foglaltakat, sem későbbi nógrádi ásatásainak eredményeit nem tette közzé. Ez vonatkozik az általa 1969-ben Szuha – Várberc előzőekben már említett kisméretű erősségében végzett ásatásról – az itt feltárt négyzetes alaprajzú kőtoronyt kőből emelt körítőfal övezte, de pontos alaprajzát csak a jelen kötetben találja meg az Olvasó. Az említett őskori erődítésekkel közrefogott kettős szandai hegycsúcson állt építmények régészeti kutatásáról is csak 1989-ben tartott előadásának rövid kivonata került közzétételre a Castrum Bene-konferenciák 1990-ben megjelent első kötetében.²⁶ A nyugati, mára már lebányászott Péter-hegyen 1968-ban feltárt rotunda és az azt övező, toronnyal erősített fal alkotta, a hazai viszonylatban egyedülálló építmény közelebbi értékelésére sem vállalkozott. A keletre fekvő Várhegy jelentősebb falmaradványokat (több emeletes toronycsonkot, ciszternát) máig őrző erősségének ásatását Gádor ezt követően, 1969 – 1970-ben végezte, a kutatási eredmények feldolgozása és közzététele itt azonban ugyanúgy elmaradt, mint a falak tervezett romvédelme. Az épületmaradványok első, megbízható alaprajza, Nováki Gyula és Sándorfi György (Farkas Pál felmérésén alapuló) munkája is csak negyven évvel a kutatás után került közzétételre.²⁷

Az őskori erődítmények, sáncok rendszeres felmérésére 1978-tól került sor, ekkor Sándorfi György a benczúrfalvi Majorhegyet dokumentálta. Korábban ugyan bejárta a megye több magaslati települését is (pl. Karancsalja – Kápolnahegy, Kozárd – Pogányvár), ezek felmérését azonban csak az 1980-as évek végén Nováki Gyula közreműködésével végezte el.

A megye egyetlen bronzkori tellként számon tartott lelőhelye Héhalom – Templomdombon található. A régészeti kutatások a tell központi magjában épített középkori eredetű templom feltárására koncentráltak, az őskori település rétegvizszoynainak tisztázására ázott szonda eredményeiről alig van információnk. A területen újabban végzett geoarchaeológiai kutatások által sikerült a mintegy 6 hektáros kiterjedésű, kettős árokkal erődített tell-települést azonosítani.²⁸

Az állami műemlékvédelem figyelme csupán az 1960-as évektől irányult a megyére. Ekkor, 1966 és 1969 között került sor Nógrád talán leglátványosabb várának, Hollókőnek helyreállítását megelőző régészeti kutatására az Országos Műemléki Felügyelőség régésze, Kozák Éva irányításával. Ez lényegében a romok ásatását jelentette, falkutatást, azaz az álló falazatok régészeti vizsgálatát ekkor romok esetében még nem végeztek Magyarországon. Így a kutató a már 1972-ben, majd 1975-ben napvilágot látott előzetes jelentéseiben nem annyira helyszíni megfigyelések, mint Gerő említett tipológiai rendszere alapján vázolta fel a vár építéstörténetét. Ezt néhány éve újabb összefoglalásában már korrigálta.²⁹

Gádor Judit nógrádi régész-utódai közül Héjj Csaba 1974 – 1975-ben a múzeumi célokra felújított szécsényi kastély udvarán tárhatott fel középkori falakat, de megfigyeléseit csak részlegesen tette közzé.³⁰ Sajnos, Soós Virág sem számolt be részletesen a Nógrádsáp felett emelkedő Tatárkán 1981 – 1982-ben végzett ásatásairól. Itt Patay Pál 1954-ben még egy sírhalommal számolt, s annyiban igaza is volt, hogy kiderült, a domb egy gazdag honfoglalás kori sírt rejtett magában, körülötte további temetkezésekkel. Azonban az is megállapítást nyert, hogy felette egy árokkal övezett, az előzőekben Gádor Judit munkássága kapcsán tárgyalt erődítéstípusba tartozó erősséget alakítottak ki a 13. században, melynek védelmi vonalát cölöpsorok alkották.³¹

Még ezt megelőzően, 1979-ben látott napvilágot ugyanakkor a hazai vártopográfia műfajának megalapítói tollából a Börzsöny-hegység őskori és középkori várait bemutató önálló kötet, a hazai várkutatás újabb irányvonalának egyik meghatározó munkája.³² Nováki Gyula, Sándorfi György és Miklós Zsuzsa nem a történeti vagy jelenlegi megyehatárt követte gyűjtőmunkája során, de az itt tárgyalt középkori börzsönyi erősségek között megtaláljuk a két, már többször említett diósjenői vár részletes ismertetését és dokumentációját, sőt, bár csak a teljesség igényének eleget téve, Nógrád, Drégely és Drégelypalánk erődítményeinek vázlatos bemutatását is. Míg ugyanis az 1954. évi műemléki topográfia szerzői nem fektettek különösebb hangsúlyt, a kőfalakat már fel nem mutató erősségekre, a két régész és a mérnök alkotta kutatócsoport épp ezen, általuk országszerte nagy számban felfedezett „földvárak” vizsgálatát tekintette fő célkitűzésének. A kötet fontos fejezetét alkotja ugyanakkor a jelenlegi Nógrádhoz tartozó Hont egykori ispánsági vára ásatási eredményeinek első közzététele is.

Az 1980-as évek azután Nógrád középkori várkutatásának jelentős fellendülését eredményezték, de ez már kevésbé volt köszönhető a megyei múzeum munkatársainak. Elsősorban az Országos Műemléki Felügyelőség régészei egy új, a várak iránt kifejezetten érdeklődő generációjának nyílt lehetősége arra, hogy számos esetben olyan, kifejezetten tudományos célú ásatásokat is

26 GÁDOR J., 1990. 196 – 197.

27 FELD I., 2010. 221.

28 SÜMEGI P., 2004. 230; BÁCSMEGI G. – SÜMEGI P., 2005. 167 – 176.

29 Lásd a részletes irodalmat az adott objektum tárgyalásánál!

30 HÉJJ CS., 1976. 254; MAJCHER T., 1999. 138.

31 PATAY P., 1954. 30; FELD I., 2007a. 226 – 228.

32 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY. – MIKLÓS ZS., 1979. – Itt kell megemlíteni Sándorfi ugyanekkor megjelent összefoglaló munkáját is, mely a megye középkori várainak listáját is tartalmazza: SÁNDORFI GY., 1979. 250.

folytathasson, melyekre addig az országban másutt sem volt nagyon sok példa. Ez nem annyira a salgói vár 1981–1984 között, Salgótarján városa kezdeményezését követően Feld István által vezetett, a tervezett helyreállítást megelőző módszeres feltárására vonatkozott,³³ mint inkább Juan Cabello kisebb-nagyobb várásatásaira. Ő a tari templom 1970-es évek végén zajló helyreállítási munkáihoz kapcsolódóan először 1983 és 1985 között végzett részleges feltárást az attól délre található dombon épült, késő középkori erődített nemesi udvarház romjai között, s 1992-ben, majd 1993-ban közzé is tette ezen országos viszonylatban is jelentős (mivel kevés ismert emlékekkel képviselt) épület kutatási eredményeit.³⁴ Ezután a Pálmány Béla történész által 1985-ben az oklevelekben említett Sztrahora várával azonosított, előzőekben már tárgyalt nógrádsipeki Pusztavárat szondázta hét kutatóárok-
kal s határozta meg egy 1300 körüli, kőfalakkal emelt nemesi vár fő elemeit. Munkája eredményeit az 1989-ben megrendezett első nemzetközi Castrum Bene-konferencián tette közzé, majd megállapításait újabb érvekkel támasztotta alá az azonosítás kérdéseiről 1991-ben lezajlott vitában.³⁵ 1987–1988-ban Bodnár Katalinnal Zagyváfő várának részleges feltárását végezte el, nagyrészt felderítve egy, még a 13–14. század folyamán két építési periódusban kiépült, majd felhagyott s az 1450-es években a huszita bratrik által „újrahasznosított” magánvár építéstörténetét. E feltárás és annak alapos feldolgozása arra is rávilágított, milyen veszélyekkel jár a várak csupán tipológiai alapon történő értékelése, ugyanis a kutatók kimutatták, hogy a várhegy északnyugati oldalában található, árokkal-palánkkal kerített, Kiskőaszthalnak is nevezett kis erődtítés nem a feltételezett legkorábbi zagyváfői vár, hanem csupán a husziták által emelt ágyúállás, elővédmű volt.³⁶

Ezután Juan Cabello a Patay Pál és Gádor Judit által is behatóan vizsgált Szécsény-Strázsaparton folytatott ásatást, felderítve a megye legjelentősebb Árpád-kori birtokos családjá, a Kacsicsok 1300 körül itt állt kisméretű kővára számos topográfiai és építéstechnikai kérdését.³⁷ Végül még az ő nevére kiállított ásatási engedély alapján végezte el 1988-ban Simon Zoltán, a következő várkutató-generáció képviselője a Patay Pál által már szondázott mátraszőlősi Kisvár teljes körű feltárását is.³⁸

Simon Zoltán azonban nem csupán ezzel a feltárásával örököltette meg nevét a nógrádi várak kutatástörténetében. Ugyanebben az évben látott ugyanis napvilágot egyetemi szakdolgozata „A várak szerepének változása a középkori Nógrád vármegyében” címmel.³⁹ E munkájában – melynek adattára sajnálatos módon nem került közzétételre s máig csak a szécsényi múzeumban tanulmányozható – az 1970-es évektől kibontakozó, Fügedi Erik és Engel Pál nevével fémjelzett modern történeti megalapozottságú várkutatás eredményeit hasznosítva, az országban elsők között vállalkozott egy régió beható, interdiszciplináris elemzésére. Tanulmányában nagy hangsúlyt kapott az az utóbb említett szerzőktől származó fontos történeti megállapítás, miszerint a középkori vár nem csupán katonai objektum volt, hanem elsősorban egy, változó birtokosának hatalmat biztosító politikai intézmény. Mintegy 30 várat tárgyalt a mai megye területéről, ezek közel harmada nem szerepel az írott forrásokban. Az okleveles említések hiányát ugyan nem tudta egyetlen okra visszavezetni, kiemelte ugyanakkor a várak és a birtokok időben változó viszonyát, s hangsúlyozta, hogy a topográfiai helyzet, a forma, a kiterjedés, az építőanyag és az erődtítés nem alkalmas egy-egy vár építési korának pontosabb meghatározásához. Elvégezte az 1300 körüli időszak megyei birtokrekonstrukcióját, s ennek során sikerült az ismert várak jelentős részét konkrét birtokosokhoz és időszakhoz is kötnie – ezek túlnyomó része megállapításai szerint a tatárjárás után épülhetett. Úgy vélte, hogy az általa „feudális magánvár” megnevezéssel illetett nemesi várak egy része csak „erődített lakóhely” lehetett (így a Hontpázmány nembeli Dráhiak benczúrfalvai vagy a Záh nembeli Marcaliak nógrádmarcali építménye – mint az előzőekben láttuk, az utóbbit vizsgálta ásatással Rosner Gyula és Gádor Judit). A többi erődtítmény – így a szügyi erősség is, melyet Szügyi András 1290–1294 közötti oklevelekben említett tornyával (*turris*) azonosított – ugyanakkor véleménye szerint sokkal inkább a birtokbiztosító oklevelek őrzését és az adott család hatalmát szolgálta, különösen az Árpád-kor végének anarchikus időszakában. Ezen – az Anjou-korban már igen nagy számban felhagyott – várak urai maguk inkább a falvakban állt udvarházaikban lakhattak, erre látszik utalni a családok névhasználat is. Elemezte az oklevelekben királyi várként feltűnő erősségek (Buják, Szanda) feltételezhető magánbirtokosi építettségét is, s végül röviden összefoglalta az erősségek késő középkori szerepét, kitérve az általában a korábbi erődtítményeket megszálló husziták megyebeli működésére. Ő már velük hozta összefüggésbe az okleveles említés nélküli várakban talált 15. századi kerámialeleteket.

Az ezt követően született modern történeti munkák közül feltétlenül meg kell említeni Pálmány Béla tanulmányát a Kacsics-nemzetség várépítő tevékenységéről,⁴⁰ s nem utolsósorban Györffy György Árpád-kori történeti földrajza 1998-ban napvilágot látott IV. kötetét, melyben részletesen, adattári alapossággal dolgozta fel Nógrád vármegyét, hasznosítva az utóbb áttekintett kutatások eredményeit is.⁴¹ A korszak kiváló kutatója rövid megyetörténeti összefoglalásában kitért a tatárjárás utáni időszakra

33 FELD I., 1984, FELD I. – BALOGH-LÁSZLÓ E. – TÓTH B., 2013.

34 CABELLO, J., 1992; CABELLO, J., 1993.

35 CABELLO, J., 1990; DÉNES J. – PÁLMÁNY B. – CABELLO, J., 1991; FELD I., 1994a. 203.

36 BODNÁR K. – CABELLO, J., 1990; BODNÁR K. – CABELLO, J. – SIMON Z., 1993.

37 CABELLO, J., 1994; CABELLO, J., 2005; FELD I., 2007a.

38 SIMON Z., 1989; SIMON Z., 1990.

39 SIMON Z., 1988.

40 PÁLMÁNY B., 1990.

41 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 209–322.

helyezett várépítésre is, megemlíttette a terepen még nem azonosított, s feltételeken a Meneji-családhoz kötött, 1330-ban már felhagyott, de a terepen máig nem azonosított ilinyi tornyot. Buják emelését a Kökényes-Rénold nemzetségnek tulajdonította, míg a szandai vár építését feltételeken a fogacsi nemesekhez kötötte, de tárgyalta Mátyás és Sámsonháza lehetséges korai birtokosait is. Itt kell végül szólni Engel Pál ugyancsak számos nógrádi várat tárgyaló adattáráról is.⁴²

Nógrád várkutatása tehát a 20. század végén már számos, egymással párhuzamos és egymást kiegészítő szálon haladt. A korábbiaknál jóval kiterjedtebb ásatások, az írott adatok összegyűjtése és kiértékelése mellett azután sor került az előzőekben áttekintett korábbi és az azt követően 1987-től folytatott újabb topográfiai munkák során felderített középkori erősségek modern felmérésére is. Ez utóbbi feladatot Nováki Gyula és Sándorfi György végezték el, akik 1991–1992-ben három közleményben a megye 26 középkori várának legfontosabb adatait, s legfőképp új alaprajzait közzé is tették – sajnos sok esetben igen kis léptékben, s pontosabb információk hiányában az előzőekben ismertetett ásatási eredmények feltüntetése nélkül.⁴³ A Patay Pál, Gábor Judit, illetve Simon Zoltán előtt is ismert erődtípusok mellett megtaláljuk itt még Tolmács – Kálváriadomb, Borsosberény – Várdomb, Tereske – Kurucdomb, Alsópetény – Földvár, Nézsa – Temető, Legénd – Békavár, Ágasvár, Nagybátany – Orosz Mátyás vára, Mátraalmás – Galyavár, Mátramindszent – Óvár, Dorogháza – Kastélytető és Cserháthaláp – Rézpart – a szerzők megfogalmazása szerint sokszor csak „jellege alapján középkori”, azaz leletekkel, ásatással még nem igazolt korú – építményeit, s emellett a Soós Virág által végzett ásatás kapcsán említett Nógrádsáp – Tatárka s a már ugyancsak idézett Salgótarján – Baglyaskő modern felmérését is. Mi sem jelzi a rendszeres vártopográfiai kutatások jelentőségét, hogy a megye írott forrásokban nem szereplő erődtípusainak száma ezzel közel a kétszeresére emelkedett! Jellemző ugyanakkor, hogy a két jeles kutató továbbra is idegenkedett a jelentősebb kőfalmaradványokat felmutató várak felmérésétől, a Pásztó-Hasznos – Cserteri várról ezért ők sem készítettek alaprajzot – igaz, ebben szerepet játszott az is, hogy az erősség területe akkor már erősen be volt növe.

A 20. század utolsó évtizede ugyanakkor a közismert nógrádi kővárak ásatási munkáinak újabb hullámát is elindította, nem függetlenül attól, hogy egyes önkormányzatok, civil kezdeményezések, sőt állami szervek vezetőinek is szívügyévé vált egy-egy erősség pusztulásának feltartóztatása. Az 1990-es évek elején kezdődött meg így a megye névadó vára romjainak – sajnos számos részlet pusztulásával járó s nem mindig szerencsés – máig sem lezárt konzerválása, helyreállítása is. Az ehhez szükséges régészeti előkészítést (szondázást, leletmentést) kezdetben számos, egymást váltó régész (Bodnár Katalin, Majcher Tamás, Simon Zoltán) végezte, majd az azóta is szakaszosan zajló munkák irányítását 2000-ben Tomka Gábor vette át, aki már röviden össze is foglalta az első eredményeket és közzé is tette a jelentős kiterjedésű erősség első megbízható alaprajzi felmérését is.⁴⁴

Salgó várban Salgótarján városának szerepét 1996-ban a Kincstári Vagyoni Igazgatóság vette át, s a felsővár maradványainak helyreállítását követően 2000-től 2006-ig folytatódott az alsóvár és az ötszögű ágyútorony rendszeres ásatása és falainak konzerválása. Az erősség így már egyik legteljesebben feltárt és így legjobban ismert késő középkori hegyvárunk.⁴⁵

Helyi kezdeményezésre indult meg 2003-ban a sámsonházi Fejérvár várának falkonzerválása, melynek régészeti előkészítését 2005-ig Rácz Miklós végezte. A korlátozott kiterjedésű feltárás nagyrészt tisztázta a már a 14. században felhagyott, egy pontosabban nem azonosítható, nemzetségi eredetű nemesi család által a 13. században emeltetett kővár alapelrendezését, s valószínűsítette 15. századi, bizonyára itt is a huszitákhoz köthető használatát.⁴⁶

Még az 1980-as évek végén megkezdődött a drégelyi vár falainak konzerválása, rendszeresebb ásatás azonban csak 2000-től zajlott itt, a megyei múzeum régésze, Majcher Tamás vezetésével. Az eddigi, később már Mordovin Maxim által vezetett feltárások nagyrészt már tisztázták a 13. századi eredetű hegyvár alaprajzi elrendezését, feltárták a déli, ágyúörésszel tagolt elővéd-művet, kiderítették, hogy a vaskos északi tornya a késő középkorban újjáépítésre került. Minderről néhány rövid közlemény is napvilágot látott.⁴⁷

Jóval kevesebbet tudunk ugyanakkor a balassagyarmati „várkastélyról”, melynek maradványai 1989-ben, majd 1995-ben egy építkezés során kerültek elő a város belterületén. Tudjuk, hogy az épület magját alkotó, a Balassa-család által emelt, s 1290-ben már állt, kerítőfallal övezett toronyépületet a 15. század végén reneszánsz stílusban építették át. Nincsenek közelebbi ismereteink a város kora újkori erődítéseinak feltárt részleteiről sem.⁴⁸ Ami a szécsényi Forgách-kastély és környezete középkori részeit illeti, Majcher Tamás ugyan 1999-ben röviden összefoglalta az addig ismert adatokat, de a legutóbbi, 2005. évi átfogó felújítás kapcsán számos további kutató – Tomka Gábor, Morodovin Maxim, Zandler Krisztián, Romhányi Beatrix – közreműködésével végzett kutatások, leletmentések és megfigyelések átfogó feldolgozására még csak részben került sor, s ez vonatkozik a nagy valószínűséggel

42 ENGEL P., 1996.

43 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1991.; NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992a.; NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992b.

44 TOMKA G., 2005. 121–124.

45 FELD I., 2002.; FELD I., 2005c.; LÁSZLÓ E., 2009a., FELD I. – BALOGH-LÁSZLÓ E. – TÓTH B., 2013.

46 RÁ CZ M., 2005a. 114–115.; RÁ CZ M., 2005b. 274.; RÁ CZ M., 2006a. 237–246.; RÁ CZ M., 2006b. 304.

47 MAJCHER T., 2005a.; MAJCHER T., 2005b.; MAJCHER T., 2007. 11.

48 MAJCHER T., 1997d. 102.; MAJCHER T., 2007. 9.

csak a 17. században emelt városfalakra is.⁴⁹ Ugyanakkor nem tudunk közelebbit a Majcher Tamás által csupán futólag említett, általa újonnan felfedezett középkori erődtítményekről a Salgótarján feletti Pécskőn, a Karancs-hegyen, Galgagután, Nógrádszakál – Templomdombon és Kétdodonyban sem.⁵⁰

A legújabb kutatások ugyanakkor Mordovin Maxim és Zandler Krisztián nevéhez fűződnek, ők egyrészt Hont, másrészt Drégelypalánk településeken közműfektetési munkák kapcsán tettek jelentős megfigyeléseket egyrészt az ispánsági vár, másrészt a 16–17. századi palánkvár részleteiről.⁵¹

A kutatástörténeti áttekintést követően szólunk kell jelen munka dokumentációs anyagáról. A mellékletben található felmérések – melyek többsége Sándorfi Györgynek, Nováki Gyulának és feleségének köszönhető – természetesen igen eltérő jellegűek, mélységűek és eltérő technikával készültek.⁵² Egy grafikai szempontból is egységes alaprajzi anyag – különös tekintettel a digitális technika fejlődésére és terjedésére – talán majd a kötet 2. kiadása kapcsán kerül közzétételre. Mindez részben vonatkozik a könyv fényképmellékletére is. Mivel a nógrádi várak rendszeres légi-régészeti kutatására még nem került sor, az itt látható felvételek csak tájékoztató jellegűek, s inkább csak illusztratív szerepet töltenek be, a teljességre törekvés igénye nélkül.

Végül itt kell köszönetünket kifejeznünk mindazoknak, akik nélkül a kötet nem jelenthetett volna meg. Mindenekelőtt a sorozat régi szponzorát, László Jánost és az általa vezetett Civertan Grafikai Stúdiót kell kiemelnünk – anyagi támogatásuk, az általuk végzett grafikai munka és a tördelés nélkülözhetetlen segítséget jelentett.

A Shah Gabriella igazgatónő által vezetett salgótarjáni Dornyay Béla Múzeum, az Ipolyerdő Zrt., Hollókő, Drégelypalánk és Mátraszőlős települések önkormányzatai, valamint a szécsényi Vár Center Kft. ugyancsak jelentős anyagi eszközöket biztosított. Szakmai és logisztikai segítségükkel a Bükki Nemzeti Park Igazgatósága és annak munkatársai, a kötet összeállításában végzett munkájukkal Hegyi Dóra és Terei György, továbbá lektoraink, V. Szabó Gábor, Horváth Richárd és Simon Zoltán járultak hozzá ahhoz, hogy a több éves munkával épp 90. születésnapján ajándékozhattuk meg a kötet első változatával Nováki Gyulát.

⁴⁹ MAJCHER T., 1999. 127–138.; TOMKA G., 2006b. 320–323.; FELD I., 2009. 87–91. Lásd továbbá az adott szócikket!

⁵⁰ MAJCHER T., 2002b. 243.; MAJCHER T., 2007. 8.; SIMON Z., 1988. 105.

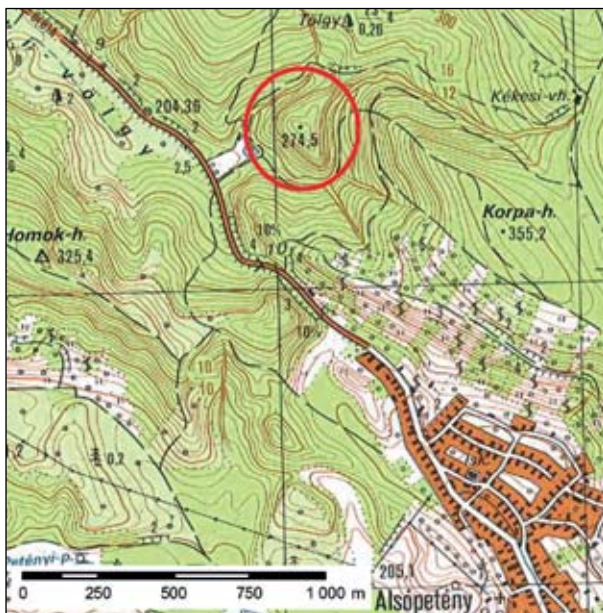
⁵¹ MORDOVIN M., 2013b.

⁵² TEREI GY., 2011. 266–267.

Lokalizálható őskori, középkori és
kora-újkori erődítmények | .

1 ALSÓPETÉNY Földvár

A lsópetény község északnyugati végétől mintegy 700 m-re északra, a Felsőpetény felé vezető országúttól keletre kb. 400 m-re emelkedik a Földvár nevű hegy (tszf. magassága 274,5 m.). Ez a felette magasodó Romhányi-hegy tömbjének délnyugati nyúlványát képezi, melyből keskeny nyereg után erősen kiszélesedve emelkedik ki. A hegytető mintegy 15 m-el magasabb, mint a nyereg. Körös-körül meredek hegyoldal övezi, alul szakadékos. Az egész környéket és az erősség területét is erdő takarja.

A vár a teljes hegytetőt magába foglalja. Két, egymással nagyjából párhuzamos árok veszi körbe, külső oldalukon az árokból kidobott földből emelt sánc kíséri mindkettőt. A két árok 25-40 m-re van egymástól, az alsó 6-18 m-rel alacsonyabb szinten halad.

A felső sánc övezi a hegytető viszonylag egyenletes, kissé domború területét. Átmérője 140×90 m. Az alsó sánc már a hegy meredekebb oldalán fut körbe. A keleti oldalon lehúzódik a szakadékos vízmosásig, itt 100 m hosszan nincs árok és sánc, a védelmet maga a vízmosás mélyedése jelentette. Az északnyugati oldalon az alsó sáncból egy rövid árok és sánc szakad ki, amely lefelé fut a vízmosásig. Lehetséges, hogy az alsó sánc kezdetben csak eddig tartott, az északi oldal ívben görbülő része később került kialakításra. Az alsó sánccal körbezárt teljes terület átmérője 180-205 m között változik (1. ábra).

Az északkeleti oldalon az alsó sánc alatti hegyoldal enyhén lejtővel ereszkedik le a nyeregig, ahol az alsó sánctól 35 m-re egy harmadik védelmi vonalat is kialakítottak egy 85 m hosszú árokkal, melynek mindkét vége szakadék felett végződik.

A Földvárat 1900 körül még szláv várnak tartották.¹ 1966-ban Gádor Judit járt az erősség területén, röviden leírta és néhány felszíni lelet (Árpád-kori kerámia) alapján középkorinak határozta meg.² A várat Sándorfi György mérte fel 1987-ben, Nováki

Gyula, valamint Skerletz Iván és Bánkúti Attila közreműködésével. A felmérés és a vár leírásának közzétételére 1992-ben került sor a megye középkori várait bemutató cikksorozatban.³

A várat oklevél nem említi. Régészeti kutatás hiányában még nem zárható ki, hogy a falu korai birtokosai közül esetleg a Csák- vagy a Zsadány-nemzetség emeltette-e.⁴

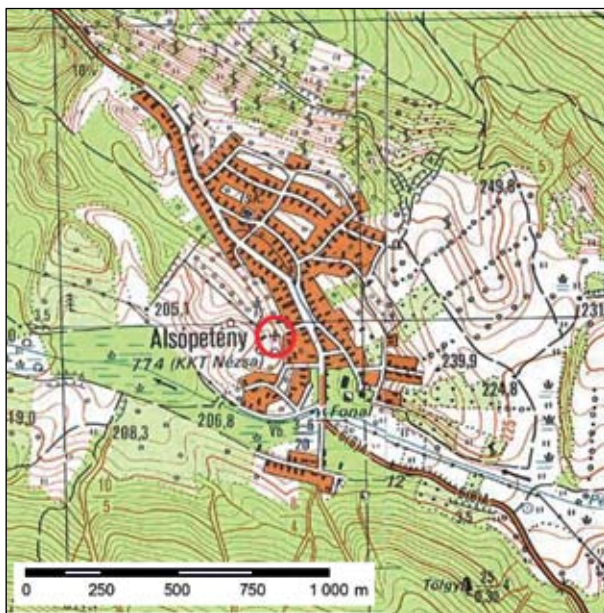
1 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 13.; Említi: LADÁNYI M., 1934. 164.

2 GÁDOR J., 1967; MNM Adattár. I. 21./1967.

3 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992a. 55–56.

4 A településre vonatkozó írott adatokat ld. a következő szócikkben!

2 ALSÓPETÉNY Udvarház

A patak völgyben elterülő falu felett, annak nyugati részén emelkedő dombvonulat legmagasabb (tszf. magassága 114 m) pontján álló, támpillérekkel erősített nyolcszögű szentélyel záródó, torony nélküli, gótikus eredetű rk. plébániatemplom alatt, attól délkeletre, kb. 20 m-re, már a domboldal teraszán találhatóak egy egykori nemesi udvarházzal azonosítható, feltehetően észak – déli hossz tengelyű épület maradványai. A terület északi részén egy néhol 2-3 m-es magasságú, mintegy 13×7 m-es alapterületű, nagyjából téglalap alaprajzú, felül terrasszal lezárt kriptaeépítmény helyezkedik el, nagyrészt újabban kiegészített, vakolatlan kőfalakkal, illetve délkelet felé néző, gúlával koronázott, vakolt homlokzattal. Az utóbbin egymás mellett két – ácsstokos, illetve kőkeretes – bejárat található, amelyek egy kb. 5×6,5 m-es belső méretű kripa két, dongaboltozattal fedett szintjére nyílnak. A gúla délkeleti homlokzatán elhelyezett, latin feliratos kőtábla szerint a kriptát Gyurcsányi Ignác özvegye, Blaskovics Terézia készítette családja számára, Werbőczy István kúriájának falaiból. A kétszintes kriptához észak felől egy további, két részre tagolódó kis helyiség kapcsolódik, amely ma kívülről, északkeletről közelíthető meg és ugyancsak boltozattal rendelkezik. A kriptaterek és a szomszédos helyiség minden bizonnyal nagyrészt középkori eredetű falai valószínűleg csak a 18–20. századi tereprendezések során kerülhettek részben a föld alá.

A kriptaeépítmény északnyugati sarkához a terasz szintjében egy 4×4 m-es, négyzet alaprajzú, késő barokk harangtorony csatlakozik, melynek építéséhez középkori kőfaragványokat is felhasználtak. A harangtorony mellett, a templomhoz felvezető lépcsőben is számos középkori faragvány található, amelyek egy kiugró emeleti épületrészhez tartozó nagyméretű konzolok lehettek.

A középkori épület további részletei a templomdomb keleti oldalában kialakított, lépcsőkkel összekötött újkori teraszrendszeren sejthetők, itt kelet felé induló falcsónkok is mutatkoznak. Falmaradványok látszanak a kriptaeépítmény alatti lakóház telkén, a templomhoz felvezető lépcső északi oldalán és a harangtoronytól délre is. Ezen falak egy része a középkori udvarházzal tartozhatott, más részük pedig 18–19. századi eredetű. A megfigyelhető falmaradványok alapján a középkori épületegyüttes minimálisan 30×13 m-es kiterjedésű lehetett.

1911-ben a Borovszky-féle megyei monográfia a rk. templom mellett, a Werbőczy emlékműnél egy régi épület, várkastély romait említi.¹ Az alsópetényi középkori emlékekkel ezt követően érdemben először az 1954-ben kiadott megyei műemléki topográfia foglalkozott, itt találjuk meg a kriptaeépítmény leírását is.² 1979-ben – egy tervezett régészeti kutatás előkészítéseként – Feld István gyűjtötte össze a településre vonatkozó írott forrásokat.³

1987. augusztus 26-án Nováki Gyula, Sándorfi Györggyel és Bánkúti Attilával járták be a templom környékét.⁴ Megállapították, hogy a dombvonulat széles platóját itt északnyugat felől egy kb. 1,5 m mély bevágás választja el a domb többi részétől, amely egy mélyutat foglal magába, s nem tekinthető várárok-nak. Egy újabb bejárásra 2012. május 10-én került sor, melyen Nováki Gyula, Lantos István és Majcher Tamás vett részt. Ekkor megfigyelték, hogy a templom melletti plató északi szélén egy kb. 50-100 cm magasságú keskeny töltés húzódik, amely a lejtőn még egy szakaszon egyenes vonalban nyugat – délnyugati irányába folytatódik. A töltés alatt 1-2 méterrel mélyebben halad az említett mélyút. A töltés eredete bizonytalan, a plató területrendezésének is lehet a széle. Egy templom körüli erődtés tehát így nem volt bizonyítható.

A templom 1988-ban Valter Ilona, M. Veres Lujza és Simon Zoltán által elvégzett régészeti kutatásának eredményeit 2005-ben az utóbbi szakember foglalta össze.⁵

A kripa területén falai helyreállítása kapcsán 2013-ban Mérai Dóra végzett feltárásokat, de ennek eredményei még csak részben kerültek közzétételre. A harangtorony és a kriptába foglalt romok építészeti felmérését Szabó Beatrix, a terület pontosabb geodéziai felmérését Harmath András készítette el.⁶

Legutóbb Mag Hella foglalta össze régészet mesterszakos szakdolgozatában⁷ a faluról és birtokosairól ismert írott adatokat, s neki köszönhető az eddigi felmérési anyagokra támaszkodó helyszínrajz (2. ábra) is. Alábbi történeti összefoglalásunk is alapvetően az ő munkáján alapul.

A falu – „Peggen” formában – 1268-ban bukkan fel elsőként írott forrásainkban, amikor Csák nembéli Ugrin szörényi bán a – már apja és nagyapja által is azonos határokkal bírt – települést *serviensének*, Zsadány nembéli Dénesnek adományozta.⁸ 1280-ban azonban Ugrin a két Petény falut ezer márkáért újra eladta, ezúttal Gyula-Zsombor nembéli Erdő comes-nek.⁹ Ez

után a terület birtoklásáért hosszan elhúzódó per kerekedett.¹⁰ „Kethpechen” falu végül az elsőként megadományozott Zsadány nembéli Déneshez került. A 15. század első felében a falu birtokosa a Petényi család, amelyről elképzelhető, hogy az említett Zsadány nembéli Dénestől és leszármazottaitól eredhetett.¹¹ A Petényiek 1440-ben magtalanul bekövetkezett halálával a birtok az uralkodóra szállt vissza, aki még ebben az évben Szobi Jánosnak, és az ő István és Péter nevű fiainak adományozta.¹² 1472-ben és 1473-ban már Szobi Péter fiát, Mihályt említik Petényi birtokosaként.¹³ A magukat a Somogy megyei Szobról nevező köznemesi család tagjai a 15. század második felében tettek szert jelentősebb tisztségekre és birtokokra. Szobi János Hunyadi János budai várnagya volt 1448–1452 között, majd fia, Péter Mátyás alatt a bárók közé emelkedett. Péter fia, Mihály 1448 körül születhetett, írott forrásainkban először 1464-ben tűnik fel egy birtokügy kapcsán.¹⁴ Szobi Mihály birtoklását követően Alsópetény minden bizonnyal Werbőczy Istváné lett.

Werbőczy István 1458 táján született az Ugocsa megyei Verbőcön. 1492-től Báthori István országbíró szolgálatában állt, majd 10 évvel később már Szentgyörgyi és Bazini Péter erdélyi vajda és országbíró ítélőmestere. A 16. század elejére Szobi Mihállyal együtt a köznemesi érdekek vezető képviselője lett, s 1514-re elkészítette a hazai jogtörténet megkerülhetetlen mérőkövet képező munkáját, a *Tripartitumot*. 1516–1525 között személynök, 1521-től országos kincstartó, s egy rövid ideig, 1525 júliusa és 1526 májusa között az ország nádora. Ekkor fő- és jószágvesztésre ítélték, emiatt dobronyai várba vonult vissza. 1526 végétől János király főkancellárnak, majd egy évvel később titkos kancellárnak tette meg. Tisztségeiről 1529 végén lemondani kényszerült, de 1531-től ismét ő volt a titkos kancellár. 1541-ben Budán érte a halál, ahol a város török megszállása után az ott maradt magyarok bírja volt.¹⁵

Werbőczy István és Szobi Mihály kapcsolatának első írásos nyoma 1498-ból való, amikor Werbőczy, mint Szobi Mihály jegyzője tűnt fel,¹⁶ majd az évek során olyan kapocs szövődött kettőjük között, amelynek csak Szobi 1527-es halála vetett véget.¹⁷ Szobi Mihály a 15–16. század fordulójától kezdve több birtokát adományozta Werbőczynek, illetve együtt is szereztek területeket.¹⁸ Alsópetény egy pontosan nem ismert időpontban jutott Szobitól Werbőczy kezére. Ezzel kapcsolatban alapvetőek Kalotai Noémi kutatásai, aki Werbőczy itineráriumát állította össze 2010-ben megvédett szakdolgozatában.¹⁹

1501 márciusából ismert az első olyan okleveles adat, amelyből arra következtethetünk, hogy Werbőczy István Alsópetényben járt: itt keltezett ugyanis egy iratot, mint országbírói ítélőmester.²⁰ Néhány évvel később, egy perben tett vallomásaiban azt olvashatjuk, hogy Werbőczy 1505 áprilisában Szobi Mihály *Pethyén* nevű birtokán tartózkodott.²¹ A falu tehát ekkor jogilag még biztosan Szobi tulajdona, ahol feltehetően rendelkezett egy udvarházzal. 1508-ból való az utolsó fennmaradt levél, amelyet Szobi Mihály keltezett petényi birtokán.²² 1513 decemberéből ismert Werbőczy egy barátjának, Bajoni Jánosnak írt levele, amelynek tartalma hosszabb petényi tartózkodására utal, így Kalotai Noémi szerint ekkor már biztosan az ő tulajdonában kellett lennie a falunak.²³

Az írott források tanúsága alapján tehát valószínű, hogy Szobi Mihály valamikor 1508 és 1513 között adományozhatta petényi birtokát és feltételezhető udvarházát Werbőczy Istvánnak, aki valószínűleg már korábban is gyakran tartózkodott itt atyai barátjánál. Ugyanakkor ismert egy összeírás, amelyben Werbőczy és Szobi bizonyos Hont, Nógrád, Heves, Pest és Tolna megyei birtokait sorolják fel, s ebben Petény Szobi Mihály jószágai között szerepel.²⁴ Az összeírás sajnos keltezetlen, azonban nem történhetett 1522 előtt. Neumann Tibor az 1526-os évet tartja a legvalószínűbbnek, s megjegyzi, hogy „különös, hogy István mester egyik kedvenc székhelyét, a Nógrád megyei Petényt Szobi neve alatt írták össze.”²⁵ Egy további adalék mindehhez, hogy Szobi halála évében, 1527-ben, amikor bizonyos birtokait második feleségének, Herencsényi Dorottyanak adományozta, Petényi Szobi Mihálynak – *Michael Zoby de Pethyén* – nevezte magát.²⁶

Noha forrásainkban egyértelmű adat erre nem utal, mindenesetre legkésőbb az 1510-es és 1520-as években kétségtelen egy udvarház léte a faluban, amely Werbőczy (és Szobi?) kedvelt tartózkodási helye lehetett. A már a 18. század óta ismert hagyomány szerint a Hármaskönyvet is itt írta.²⁷ Elképzelhető, hogy az 1517–1527 közötti években még az uralkodó – II. Lajos, majd János király – is megfordult az itteni udvarházban.²⁸ Werbőczy Szobi Mihálynak 1526 szeptemberében dobronyai várából küldött leveléből az derül ki, hogy felderítőt küldött annak megtudakolására, petényi és szentei területeit fenyegeti-e a török veszély.²⁹ Egy két nappal későbbi levélből tudható, hogy Szentét valóban feldúlták a Drégely felől vonuló török hadak, azonban feltehető, hogy Alsópetény ekkor megmenekült a pusztítástól, hiszen még 1527-ben is kelt itt egy írás János király nevében.³⁰

Werbőczy 1542-es halála után fia, Imre örökölte a petényi birtokot, azonban még 1550 előtt ő is meghalt, fiú utód nélkül.³¹ A falu így ismét az uralkodóra szállt, aki 1550-ben több egyéb nógrádi birtokkal együtt Balassa Jánosnak adományozta.³² Egy 1624. évi osztálylevél a Balassák birtokaként említi.³³ 1656-ban III. Ferdinánd Balassa Bálint és három rokona, Bálint, Ferenc és János számára megerősítette a több mint 100 évvel korábbi adományt.³⁴ 1688-ban azonban a Balassák ezen ágának magvaszakadtával birtokaikat – közöttük Petényt – nagyjeszeni Jeszenszky Mihály személynöki ítélőmester kapta meg nádori adományként.³⁵ Ezt I. Lipót 1698-ban Mihály fiai, Mihály és Miklós számára megerősítette.³⁶

A 18. század elején Alsó-, illetve Felsőpetény a Jeszenszky és az Osztrólczy családok tulajdona.³⁷ Ebből a korból ismert a falu templomára vonatkozó első írott forrás, amely az 1725. évi *canonica visitatio*.³⁸ Eszerint a valamivel korábban Jeszenszky István által alapjaiból újjáépített épület még csak egy huszártoronyral rendelkezett.³⁹ Az 1746-os egyházlátogatási jegyzőkönyvből kiderül, hogy ekkor már állt egy harangláb a templom mellett.⁴⁰ 1791-ben Gyurcsányi Ignác özvegye, Blaskovits Terézia emeltette a gúla alakú Werbőczy-emlékművet a templom melletti romnál, amelyben az emléktábla tanúsága szerint Werbőczy itteni házának maradványait tisztelték. Ugyanekkor ennek felhasználásával családi kriptát alakítottatott ki. Simon Zoltán szerint

ekkor, tehát 1791-ben épülhetett a ma álló harangtorony is.⁴¹ Az újabb kutatások szerint viszont nem bizonyítható, hogy a harangtorony kiépítése és a kriptá kialakítása egy időben történt.⁴²

A plébániatemplom építéstörténetének ismertetése itt nem lehet feladatunk,⁴³ de utalnunk kell arra, hogy adataink alapján akár már a Zsadány-nembeliek is rendelkezhettek mellette egy udvarházzal a 14. században. Kiterjedt régészeti feltárás hiányában azonban ez csupán feltevés, s az sem dönthető el, mi épült itt az 1440-től adatolható Szobi-birtoklás idején, s mi köthető ténylegesen Werbőczy Istvánhoz. Az azonban kétségtelen, hogy a középkor vége magyar történelmének jelentős alakja rendszeres lakóhelyeként szolgált az itt állt lakóépület, melynek részleteit – így egy esetleges erődítését is – csak egy elvégzendő kutatás derítheti fel. Ennek jelentősége abban áll, hogy igen keveset tudunk a korszak – sőt egyáltalában a késő középkor – nemesi udvarházairól.

1 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 13.

2 AGGHÁZY M., 1954g. 114.

3 FELD I., 1979.

4 KFM Rég. Ad. 124–88.

5 SIMON Z., 2005. 207–216.

6 LASZLOVSKY J., 2013. 8–11. – Laszlovsky József konzulensként vett részt a kutatásokban, amelyek elsősorban a harangtorony és a hozzá kapcsolódó középkori épületrész statikai megerősítéséhez kapcsolódtak. Köszönettel tartozunk a kutatóknak a rendelkezésünkre bocsátott építészeti felmérésekért!

7 MAG H., 2016.

8 ÁUO. III. 191–193, 125. szám.

9 ÁUO. IX. 281–283, 199–200. szám (DL 1063).

10 ÁUO. X. 264, 166. szám és 402–403, 264. szám (DL 1485).

11 SIMON Z., 2005. 207.

12 DL 13569

13 1472: DL 17392; 1473: KJK. I. 742–743. 2108. szám (DL 36404); DL 16167.

14 KUBINYI A., 2001. 69.

15 Werbőczy István életének elsőként Fraknói Vilmos szentelt egy írást még a 19. század végén: FRAKNÓI V., 1899. – Az idézett életrajzi adatok: KALOTAI N., 2014. 166–168.; – Werbőczy életpályája kezdetéről és származásáról legutóbb: NEUMANN T., 2014. 31–57.

16 DL 72076.

17 FRAKNÓI V., 1899. 20–27.

18 Így például Szobi Mihálytól kapta a cseri, vécsi uradalmakat jelentős tartozékaikkal és számos kisebb részbirtokot. A birtokadományozások Szobi és Werbőczy között egyébként kölcsönösök voltak.

19 KALOTAI N., 2010.

20 DF 226496. – Az adatra Kalotai Noémi hívta fel Mag Hella figyelmét, aki azt így dolgozatában – MAG H., 2016. – már hasznosította.

21 Ez egy 1507-es átírásban maradt fenn: DL 16167.

22 DF 236054.

23 A levél kiadva: FRAKNÓI V., 1877. 127.

24 DL 26344.

25 NEUMANN T., 2014. 49. – A regeszta szerint a jegyzék 1525/1526 körül készült.

26 Károlyi Okl. III. 162–164. XCII. szám.

27 A Gyurcsányi-család által a kriptá déli oldalán állítottatott emléktábla szövege: AGGHÁZY M., 1954g. 114.

28 Itt kelt több oklevél 1517–1518-ban, majd 1522–1523-ban II. Lajos, végül 1527-ben János király nevében. Megjegyzendő azonban, hogy ezek nem feltétlenül az uralkodó jelenlétét jelzik, hiszen a korszakban bevett eljárás volt, hogy az ún. királyi személyes jelenlét bírósága – és ennek vezetője, a személynök – az uralkodó nevében bocsátott ki okleveleket. A személynői pozíciót 1516–1525 között Werbőczy töltötte be. – (Vö: NEUMANN T., 2006. 290–291.; KALOTAI N., 2014. 170.) – Kalotai Noémi kutatásai szerint valószínűsíthető, hogy a király nevében Petényben kibocsátott okleveleket Werbőczy írta (Vö: KALOTAI N., 2014. 172.)

29 FRAKNÓI V., 1877. 136.

30 Károlyi Okl. III. 164–166. XCIII. szám.

31 A Maksay Ferenc által közzétett adóösszeírások adatai alapján azonban már 1542-ben Balassa Zsigmond borsodi főispán Alsópetény birtokosa (MAKSAY F., 1990. 499.)

32 MOL A. 57. Királyi könyvek. 2. kötet. 448.

33 REISZIG E., 1911. 578.

34 MOL A. 57. Királyi könyvek. 11. kötet. 526–528.

35 MOL A. 57. Királyi könyvek. 24. kötet. 542–543.

36 MOL A. 57. Királyi könyvek. 24. kötet. 541–545.

37 FELD I., 1979. 6.

38 Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek itt következő tartalmi elemeinek felsorolását Feld István és Simon Zoltán írásai alapján adom (FELD I., 1979. 6.; SIMON Z., 2005. 210.) A Váci Egyházmegyei Levéltárban őrzött eredeti iratok jelzetei Simon Zoltán cikke nyomán a következők: Can. Vis. lib. II. 484.; lib. III. 102.; lib. IV. 584.

39 Simon Zoltán megjegyzi, hogy az Alsópetényben birtokos Jeszenszky családban nem volt István nevű, így ez elírás lehet (SIMON Z., 2005. 210.) Az is megjegyzendő, hogy a helyszíni kutatások során bebizonyosodott, hogy az alapoktól való újjáépítés túlzás, hiszen az épület falai csaknem a jelenlegi magasságig középkori eredetűek.

40 FELD I., 1979. 6.

41 SIMON Z., 2005. 215.

42 LASZLOVSKY J., 2013. 8–11.

43 Lásd erre részletesen: SIMON Z., 2005. és MAG H., 2016.

3 BÁTONYTERENYE-KISTERENYE

Hársas (Arany-hegy)

Bátonyterenye város Kisterenye településrészének keleti határában, a Nemti felé vezető országúttól keletre, kb. 300 m-re emelkedik az önálló hegyet képező Hársas, más néven Arany-hegy. Az őskori lelőhely a környezetéből karakteresen kiemelkedő, széles, lapos platóval rendelkező dombon található. Egyes térképeken Nagy-Drót-hegy felirattal jelölik. Déli oldalán elhagyott út vezet fel a hegytető nyugati szélére.

A hegytető kelet–nyugati irányban hosszan elnyúlik, sűrű, de jól áttekinthető fiatal erdő takarja. Keleti vége a legmagasabb (tszf. magassága 282 m), nyugat felé lejt, így a két vége között 25 m a szintkülönbség. Körös-körül meredek az oldala, melyet több helyen mélyen bevágódó vízmósás szakít meg. A hegyperem körbe követhető, de néhány szakaszon a hegytető és a hegyoldal törés nélkül egybeolvad. Sok kisebb-nagyobb gödör jelzi a régebbi és recens bolygatások helyét. Déli peremén egy helyen ez a friss bolygatás a természetes alapközetet takarta ki kb. 2 m hosszan. A peremmel körülvett terület hossza 246 m, szélessége a keleti végében 70 m, a nyugati végében kb. 60 m (3. ábra).

A dombtetőt 1813-ig hárserdő borította, majd az erdő kiirtásával folyamatosan művelték a területet, a megfelelő termőterület kialakításához és növeléséhez pedig a feltételezhető erődítést valószínűleg elegyengették. Az egész hegytetőt így jelöli az I., a II. és a III. katonai felmérés egyaránt.¹ Az erődítésnek a felszínen ma már semmi nyoma sem látszik.

A Hársas, mint régészeti lelőhely a 19. század eleje óta ismert. Kubinyi Ferenc közleményei szerint 1819 óta sok őskori lelet került itt elő, részben az erózió, részben ásatások révén. Kubinyi az első leleteket Jankovich Miklósnak adta át, aki ezekről a Tudományos Gyűjtemény 1828. évi első kötetében értekezett.² Kubinyi 1824–1842 között több ízben – 1831-ben Fejérváry Gáborral – kutatott,³ majd 1858-ban és 1860-ban is ásatott a Hár-

sason, sok bronztárgyat, „öntőkohót” és rézvésző öntőmintát is napvilágra hozott.⁴ Hampel József 1881-ben több, a Hársas-hegyen előkerült bronztárgyat említ, melyeket Nendtwirth műegyetemi tanár ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak. Ő ezeket évtizedekkel korábban Jankovich Miklós és Kubinyi Ferenc ásatásaiból kapta.⁵ Dornyay Béla⁶ és Márton Lajos is említi a lelőhelyet,⁷ utóbbi egy „kisterenyei” lelőhelyről előkerült fibulát is ismertet.⁸ Patay Pál az 1950-es évek elején járta be a helyszínt, felfigyelt a hegytető éles peremére és felvetette az erődítetttség lehetőségét.⁹ Ugyanő 1955-ben és 1956-ban a hegy keleti lábánál lévő homokbányában 4-4,5 m mélyen bronzkori kultúrrejteget állapított meg, ugyanitt csontvázakról is értesült. A kutató szerint a leletek valószínűleg a bronzkori Füzesabonyi kultúrába sorolandók. A bánya beomlása megakadályozta a további leletmentést.¹⁰ 1974–1975-ben Fekete László salgótarjáni lakos gyűjtött itt leleteket, amelyeket 1992-ben a megyei múzeumnak adott át. Ugyancsak 1992-ben egy rablóásatás során az előkerült csontvázak sír leletei – melynek egyetlen megmaradt melléklete egy bronz csónak alakú hajkarika volt – csak részben kerültek be a múzeumba.¹¹

1999 előtt Szilas Gábor járt a hegyen, erődítés nyomát a felszínen nem látta, de ennek lehetőségét ő sem zárta ki.¹² Hasonló eredménnyel járta be a lelőhelyet 2006-ban Nováki Gyula is. Kalicz Nándor a Hatvani,¹³ Kemenczei Tibor a Pilinyi kultúra lelőhelyeként tartja számon, utóbbi részletesen foglalkozik a korábban előkerült bronzleletekkel.¹⁴

A területet Nováki Gyula mérte fel 2012 tavaszán Majcher Tamás és Zandler Krisztián közreműködésével. A felmérés közben a felszínen őskori cserepeket és őskori őrlőköveket találtak, utóbbiak a szécsényi múzeumba kerültek.

Az erődítés kérdésében egy későbbi ásatásnak kell kimondani a végső szót, de addig is a Hársast a késő-bronzkori védett fекészű magaslati telepek közé sorolhatjuk.

1 I. katonai felmérés: Col. XVII, Sect. XVI.; II. katonai felmérés: Sect. 45, Col. XXXV.; III. katonai felmérés: 4863/2. (M = 1: 25.000). Utóbbin „Nadruth” felirattal jelölték, ennek elváltozott formája az újabban szereplő „Nagy Drót-hegy” név.

2 JANKOVICH M., 1828. 20–31. – 1832-ben az északi oldalon ásatott.

3 KUBINYI F., 1833. 105–118.

4 KUBINYI F., 1861. 84–101.; RÓMER F., 1866. 29.

5 HAMPEL J., 1881. 164.; HAMPEL J., 1886–1896. II. 66–67., LXI. t. 3., LXII. t. 6., XXXVII. t. 22.

6 DORNYAY B., 1926a. 12.

7 MÁRTON L., 1911a. 333.; MÁRTON L., 1914. 281–.

8 MÁRTON L., 1911b. 345.

9 PATAY P., 1954a. 13, 17, 20.

10 B. BÓNIS É. – SZ. BURGER A., 1957. 85.; PATAY P., 1958a. 84.; PATAY P., 1958b. 15.

11 KFM Rég. Ad. 218.93. 98.

12 SZILAS G., 1999.

13 KALICZ N., 1968. 121.

14 KEMENCZEI T., 1965. 106.; KEMENCZEI T., 1967. 260. I., II. tábla. – Zárt bronzlelet együttest nem ismerünk innen, de a 19. századi leletek bizonyára depotleleteket jelentenek. Vö: KEMENCZEI T., 1984. 101, 118.

4 BÁTONYTERENYE-NAGYBÁTONY

Ágasvár

A Heves és Nógrád megye határán található 788,4 m tszf. magasságú Ágasvár csúcsán elhelyezkedő erődítmény leírása és felmérése megjelent a Heves megyei vártopográfia kötetében.¹

¹ NOVÁKI GY. – BARÁZ CS. – DÉNES J. – FELD I. – SÁRKÖZY S., 2009. 46–48, 154. (34. Mátraszentimre – Ágasvár szócikk alatt.)

5 BÁTONYTERENYE-NAGYBÁTONY

Orosz Mátyás vára

A Mátra északi oldalában, Bátortereny déleleti határán, Galyavártól mintegy 1 km-re nyugat felé található az Orosz Mátyás vára, amelyet a térképek másként az ugyanott található szikláról Orosz Mátyás-sziklájának is neveznek.¹ Északkeletre felette magasodik a Gyökeres-tető (763,8 m), vele szemben délnyugatra pedig a Vencel-part nevű hegyoldal. A várat

hordozó, sarkantyúhelyzetű keskeny sziklafok (tszf. magassága 682 m) nem sokkal a szűk völgyfenék felett ugrik ki északnyugat irányába.

A vár a sziklafok tetejét foglalja magába. Középen 2 m-re összeszűkül, délkeleten 9 m-re, erősen lejtő északnyugati végén 3,5 m-re szélesedik, hossza 23 m. A platón épületmaradványok nem figyelhetők meg, széle alatt igen meredek, többnyire függőleges sziklafal található.

Délkeleten mesterséges, sziklába mélyített árok választotta el a gerinc folytatásától, melynek felső szélessége 7 m, hossza kb. 10 m. Középen kissé fel van töltve, ott kb. 1,5 m mély. Az árkon kívül délkelet felé kb. 30 m hosszan közel vízszintes gerinc, majd meredek emelkedő következik a Gyökeres-tető felé (4. ábra).

Bartalos Gyula 1888-ban járt a helyszínen, s közelebbi adatok nélkül említi.² Pásztor József is tudott róla, de pontos helyét nem ismerte. Említ egy 1329. évi adatot, mely szerint az Ajtony-nemnek egyik tagját Orosz Ivánnak nevezték,³ később, mint „csehvárat” tárgyalja.⁴ 1984-ben és 1987-ben Dénes József és Skerletz Iván kereste fel a várat, melyet vázlatosan fel is mértek. A rajzot Dénes József 1990-ben közölte.⁵ 1987-ben Nováki Gyula és Sándorfi György végeztek adatgyűjtést a vár területén,⁶ majd 1992 márciusában Nováki Gyula mérte fel Bánhegyi Attila és Skerletz Iván közreműködésével. Ennek publikálására leírásával együtt 1992-ben került sor.⁷

A vár területéről régészeti leletet és rá vonatkozó okleveles adatot nem ismerünk. Csupán jellege, feltűnően kis mérete és szokatlanul kedvezőtlen fekvése alapján valószínűsíthetjük középkori eredetét.

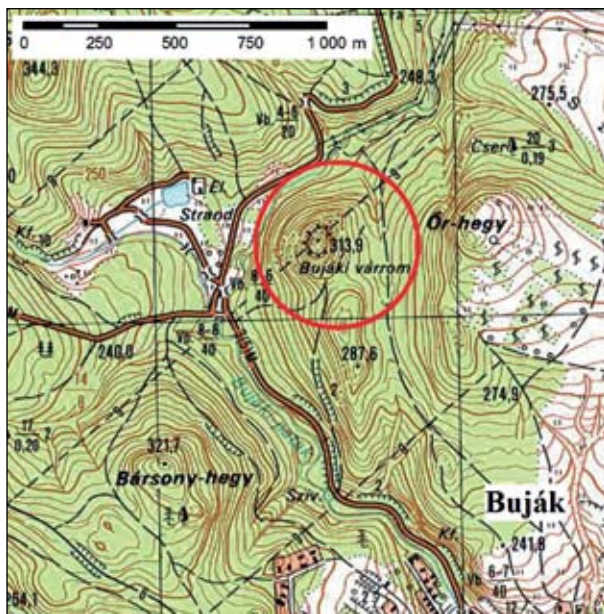
A terület, ahol a vár elhelyezkedett, a középkorban Heves megyéhez, közelebbről Lengyend birtok területéhez tartozott.

Lengyen(d) eredetileg a nógrádi várspánság földje volt, amelyet 1217 előtt II. András a [Baksa nb.] Botch (Bothk) fia Tamásnak adott. Ehhez a király még hozzácsatolt egy vadont a sajátjából a Mátra völgyében, s mindkét birtok határát külön határjárás keretében rögzítették. IV. Béla 1240-ben új adománylevelet állított ki róla Bothk fia Tamás fiai részére és határait hasonlóan, de immár egy tagban rögzítette a határjárás leírásakor. Lengyend 1267–1449 között a Lengyendi család birtokát képezte.⁸

Régészeti kutatás szükséges annak eldöntéséhez, hogy ezen birtokosok közül kihez köthető a erősség emelése és használata.

- 1 Orosz Mátvás neve szerepel a közeli maconkai r.k. templom 1650-ben öntött harangján. (Simon Zoltán szíves közlése.)
- 2 BARTALOS GY., 1910. 120.
- 3 PÁSZTOR J., 1910–1911. XIII. 1.; PÁSZTOR J., 1929. 232. – Az említett 1329. évi adat nem vonatkoztatható ide, mert az a Csanád megyei Ajtonymonostora és Serjén birtokokkal kapcsolatos. Vö.: SztO. I. 59–60; AOkl. XIII. 349.
- 4 PÁSZTOR J., 1933. 8.
- 5 DIV Rég. Ad. 445.; DÉNES J., 1990. 46, 53.
- 6 KFM Rég. Ad. 124–88.
- 7 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992b. 148–149.
- 8 CSÁNKI D., 1890. 66, 81; GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 112–113; ENGEL P., 2002.

6 BUJÁK Vár

A falutól északra, mintegy 2 km-re a Cserhát egy észak–déli völgyéből kiemelkedő 310 m tszf. magas csúcsán található hazánk szinte egyetlen, még teljesen feltáratlan jelentős magaslati várromja (2.–3. kép). A hegytető legmagasabb részét elfoglaló, kb. 20 × 40 m-es, északkelet–délnyugati tengelyű vármagot – pontos alaprajzi formája (ovális, sokszögű) feltárás nélkül nem határozható meg – az utóbbi években megtisztították a növényzettől. Így megállapítható, hogy épületek csupán a nyugati oldalon figyelhetők meg, míg a magasabb keleti részen a feltételezhető vastag omlásréteg alatt még az övezőfal pontos vonala sem követhető. Nyugaton legalább hat, különböző mértékben betöltődött, különböző korú téregység kapcsolódik a minden bizonnyal többször átalakított, támpillérral

bővített, magasabban álló külső falhoz, melyen néhány esetben falelválás is megfigyelhető. E fal ma látható északi végződésén belül védőfolyosó maradványai mutatkoznak, kívül egy derékszögű, támpillérré vagy külső toronyra utaló fal csatlakozik hozzá. Míg a két északi téregység esetében ismeretlenek a szintviszonyok, addig az északról 3. tér alapincézett lehetett. A felső szinten – ásítás hiányában nem tudjuk, mi számított itt földszintnek – itt jelentősebb részletek maradtak ránk. Több méter magas külső (nyugati) falát egykor egy zárterkély törhette át, ennek derékszögű kávéi még állnak, s közülük az északi vonalában kívül egy nagyméretű konzol is látható. A déli kávétól távolabb – téglafalazatban elhelyezkedő – faragott gyámkő/boltindítás látszik, erősen lepusztult állapotban. Nem egyértelmű az itt a külső (nyugati) falsíkban, mélyebben található, faragott kőből kialakított (elfalazott?) élszedett profilú (?) ívrészlet – falkutatás nélkül nem igazolható, hogy egy elfalazott nyílásról lenne szó.

A negyedik, 6,5 × 6,5 m belméretű tér alsó dongaboltozata nagyrészt ma is áll, s délen egy teherhárító ívre támaszkodik. A felette állt falazat keleti ajtónyílása is meghatározható, küszöb-köve másodlagosan felhasznált faragvány. A következő térnek még alaprajza sem világos – nyugati falát itt egy akár külső bejáratként is értelmezhető, íves lezárású nyílás töri át –, hasonlóan a déli szélső, egy keleti kis bővítménnyel is rendelkező, igen mély (pince)térhez. Délen a keleti udvari falból is ránk maradt egy magasabb tömb. A falakban néhol másodlagosan beépített kőfaragványok láthatóak, az egykori nyílások egyértelmű nyomai csak ritkán vehetők ki. A vármag tengelyében, annak északi részén egy kerek, ciszternaként is értelmezhető, de meglepően magasan elhelyezett kerek, falazott építmény csekély falai emelkednek – nem kizárt, hogy egy torony csomkjáról van szó (5. ábra).

E vármagot több méterrel mélyebben egy vastag, részben

sokszögű, magasan álló, de ma is erősen benőtt falgyűrű övezi falszorosként – alsóvárként, keleten kapu feltehető helyével, északon sokszögű, torony jellegű lezárással. Ehhez észak felől egy nagyméretű, 20 m átmérőjű rondella kapcsolódik, belőle dél felé egy főleg keleti részében ránk maradt kapuval záruló újabb falszoros indul, néhol faragott kőből kialakított lőrésekkel és védőfolyosó maradványaival. A kapu előtt egy külső, a várfallal közel párhuzamos erősítés feltöltésként, s néhol falazatként jelentkező maradványai. Ide érkezik a végig megmaradt eredeti felvezető út.

A várat már az első ország leíró munkák is röviden említik,¹ s részletesen tárgyalja Mocsáry Lajos 1826. évi megyei monográfiája.² A gazdag 19–20. századi helytörténeti irodalomból kiemelendő Kubinyi Ferenc 1865. évi dolgozata,³ Éble Gábor 1887. évi munkája⁴ a Borovszky Samu szerkesztette 1911-ben kiadott megyetörténet⁵ és Demkó Kálmán ezt követően napvilágot látott 16. századi adatgyűjtése.⁶ Részletesen foglalkozik vele a megyei műemléki topográfia 1954-ben megjelent kötete,⁷ s ennek alapján tárgyalja Gerő László is várkönyveiben.⁸ Legjelentősebb, monografikus igényű feldolgozását Patay Pál 1959-ben tette közzé.⁹ Természetesen szerepel Fügedi Erik és Engel Pál váradattáiraiban.¹⁰ Legutóbb Simon Zoltán tárgyalta a megye várainak történeti szerepét vizsgáló dolgozatában.¹¹

Legkorábbi, hitelesnek nem tekinthető ábrázolása az ún. Birkenstein-metszet 1686-ból,¹² szerepel a Mocsáry-monográfia Lányi-Lehnhardt metszetei között is.¹³ A Vasárnapi Újságban 1861-ben és 1864-ben is megjelent egy-egy fametszet a várról,¹⁴ továbbá az Ország-Világ 1885. évi 10. számában¹⁵ is. Könyöki József 1890-ben készítette el az erősség alaprajzát és két távlati képét.¹⁶ Máig legpontosabb, 1953. évi alaprajzi felmérését a budapesti Műszaki Egyetem készítette el.¹⁷

Györffy György szerint a Kökényes-Rénold nemzetségnek köszönhető a birtoktestük közepén emelkedő erősség építése, bár erről írott forrással nem rendelkezünk.¹⁸ Az okleveles anyagban 1308 és 1315 között tűnik fel, ekkor királyi várként,¹⁹ annak kapcsán, hogy Csák Máté emberei eredménytelenül ostromolták.²⁰ 1386-ban Mária királynő Garai „Bánfi” Jánosnak adta,²¹ kinek Miklós nevű fia magtalan halála (1394) után ismét királyi birtok. 1405-ben Vadakoli/Mikolai Orsolya, Losonci István özvegye kapta zálogba, de 1411-ben már Borbála királyné bírta (és 1437-ben is).²² 1439-ben kapta Albert királytól Bátori István országbíró.²³ 1499-ben itt keltezett Bátori György.²⁴ 1522-ben Bátori András eltítta a vár elzálogosításától Bátori Istvánt.²⁵ 1551-ben állítólag Bátori András erősítette, de az adat pontos forrását nem ismerjük.²⁶

1552. július 19-én foglalta el Ali budai pasa.²⁷ Ezután 1593-ig török kézen volt, az első években a hatvani szandzsákbég felügyelete alatt. 1554-től maradt fenn őrségének listája, eszerint ekkor Mehmed kapitány vezetésével 19 műsztafiz, 3 topcsi és 31 azab védte, utóbbiak parancsnoka Mehmed Sabán aga volt. Egy önként áttért magyar kivételével mindannyian a Balkánról származtak. 1556-tól 1587-ig csak műsztafizokról tudunk, létszámuk 24–31 között mozgott.²⁸ 1593 és 1663 között ismét keresztény kézen volt, állítólag Báthori István országbíró foglalta vissza.²⁹ Újabb oszmán birtoklásáról nincsenek közelebbi

adataink,³⁰ ahogy felhagyásának körülményei sem ismertek. A 19. század elején kisebb tereprendezésre, kert kialakítására, falkonzerválásra kerülhetett itt sor. Régészeti kutatásáról nem tudunk.

A formája és mérete alapján minden bizonnyal magánvárként emelt erősség legkorábbi részletei (kapu?) a vármag északnyugati részén sejthetők. Pontos alaprajza, a nyugat fal mellett húzódó helyiségsor építéstörténete csak ásattással és falkutatással deríthető fel, az ismert kőfaragványai a kései 15. századra utalnak. Patay Pál a külső falgyűrűt is az 1550 körüli építkezésekhez köti, maga a nagyméretű rondella és a vele egykorú kapu-építmény is bizonyára ekkor épülhetett.³¹

1 BONBARDIUS, M., 1750. 512; VÁLY A., 1796–1799. I. 340.

2 MOCSÁRY A., 1826. I. 224–225., III. 240–247.

3 KUBINYI F., 1865. 365–366.

4 ÉBLE G., 1887.

5 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 22–23.

6 DEMKÓ K., 1914. 223, 233, 603–604.

7 GENTHON I., 1954. 88; VOIT P., 1954a. 96, 98; BOJÁR I. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 155–158.

8 GERŐ L., 1955; GERŐ L., 1968. 92, 93, 150; GERŐ L., 1975. 295–296.

9 PATAY P., 1959. – Itt kell megemlíteni a megye váiról készített, kéziratban maradt munkáját is: GAJZÁCÓ A. – PATAY P., 1961. 151–165.

10 FÜGEDI E., 1977. 113–114; ENGEL P., 1977. 100; ENGEL P., 1996. I. 288–289.

11 SIMON Z., 1988. passim.

12 BOJÁR I. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 156. 83. kép

13 MOCSÁRY A., 1826. III. 245; BOJÁR I. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 156. 82. kép

14 Vasárnapi Újság. 8. 1861. 50. sz. 596; Vasárnapi Újság. 11. 1864. 19. sz. 176. (Utóbbi Ruzs Károly munkája)

15 Ország-Világ. 7. 1885. 10. sz. 157. (Ismeretlen mester Goro Lajos rajza után)

16 VÁLINÉ POÁNY J., 2000. 77.

17 Műemléki tervtár (a volt Forster Központ tervtára). Budapest. Ltsz.: 705., 706. – Szintvonalas kiegészítését Mordovin Maxim készítette el.

18 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 218, 233.

19 ENGEL P., 1988. 108; ENGEL P., 1996. I. 288. – A műemléki topográfia szerint 1313-ban (BOJÁR I. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 155.), Kristó Gyula szerint 1308-ban (KRISTÓ Gy., 1973. 121.)

20 Simon Zoltán szerint elképzelhető, hogy ekkor a vár súlyos sérüléseket szenvedett: SIMON Z., 1988. 112.

21 DL 7196; ENGEL P., 1996. I. 288.

22 ENGEL P., 1996. I. 288–289.

23 DL 13403; Doc. Bath. 73–76; ENGEL P., 1996. I. 288. – 1474: DL 17526, lásd továbbá HORVÁTH R., 2006. 310–311.

24 DF 260481.

25 Doc. Bath. 328–329. 1527. december 22–29. között többször innen keltezett Bátori András. (Horváth Richárd szíves közlése.) – 1528-ban János király Werbőczinek adta (PATAY P., 1959. 14.), de továbbra is a Bátoriak birtokolták.

26 PATAY P., 1959. 16.

27 PATAY P., 1959. 20–21.

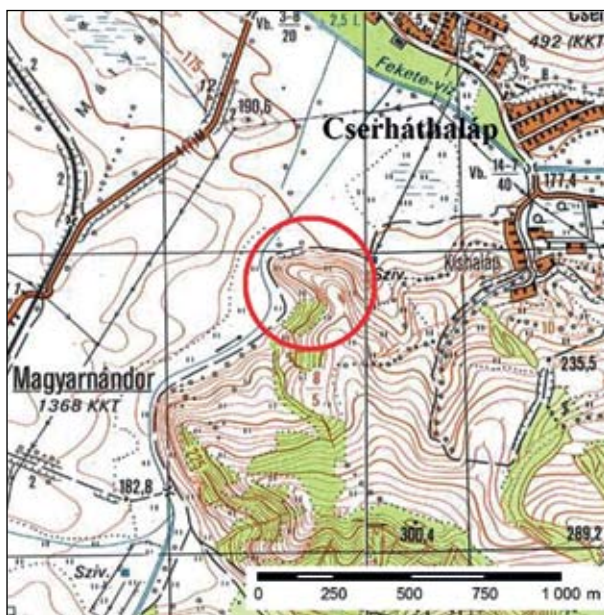
28 HEGYI K., 2007. III. 794–797.

29 Pontos forrásmegjelölés nélkül: PATAY P., 1959. 22–25.

30 HEGYI K., 2007. III. 194. – A szerző csak Evlia Cselebi-re hivatkozik, aki 300 irreguláris katonáról tud itt.

31 A feltételezett építéstörténetre: PATAY P., 1959. passim; KMTL., 1994. 132. (Juan Cabello)

7 CSERHÁTHALÁP Rézpart

Cserháthaláp templomától dél – délnyugatra kb. 1 km-re, található a Rézpartnak elnevezett erődítmény (tszf. magassága 204 m). Nevét a közeli, magasabb Rézpart-hegy-tetőtől nyerte, melyből észak – északnyugatra kb. 1,5 km-re nyúlik ki sarkantyúhelyzetben a síkság fölé egy alacsony, keskeny, füves gerinc. Ennek végén található a domború felszínű, szabálytalan ovális alaprajzú erősség. A domb nyugati és déli oldala meredek, itt mesterséges erődítésnek nincs nyoma a felszínen. Északi oldala valamivel lankásabb, erről az oldalról árok védte, amely felkanyarodik a gerincre, elválasztva a várat az utóbbi folytatásától (6. ábra).

Az erősség hossza 20 m, szélessége kb. 12 m. Az árok kb. 45 m, hosszan követhető, mélysége 1-2 m, legnagyobb szélességét a gerincen éri el, ahol 15 m. Nyugati vége nem egyértelmű, mert a domboldal itt erős bolygatás nyomait mutatja, ami feltehetően homokbányászásból eredhet. Falra utaló nyomot nem találni, és régészeti lelet sem ismeretes a vár területéről.

A várat sem a szakirodalom, sem az írott források nem említik. 1964-ben Horváth István ismerte fel és ekkor vázlatosan fel is mérte.¹ Részletes felmérését Nováki Gyula végezte el 1992-ben Bánhegyi Attila és Skerletz Iván közreműködésével. Még ugyanabban az évben leírásának és felmérésének közzétételére is sor került.²

Haláp 1295-ben bukkan elő a forrásokban. A birtokot ekkor Toldi Benedek fiai Domonkos, János és Ivánka két részre osztották és leírták a megosztás határvonalát. Haláp falnak e vonaltól D-re fekvő ⅓ része Domonkosé, az É-ra fekvő ⅔ rész Jánosé és Ivánkéé lett. Közös birtok maradt a tó és a halápi szőlő. Talán e megosztás utólagos emléke lehet a település később feltűnő kettőssége, a Kis- és Nagyhaláp. 1339-ben Péter fia Tamás [másként Halap-i Ivan fia Ivánka Tamás] lipcsei ispán kapja királyi adományként. 1400–1549 között az Atfi–Marczali családé volt.³

Csak régészeti kutatással dönthető el, hogy e birtokosok bármelyikével kapcsolatba hozható-e az erősség.

¹ HORVÁTH I., 1964.

² NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992b. 152–153.

³ CSÁNKI D., 1890. 99.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 247–248.; ENGEL P., 2002.; AOKL. XXIV. 30.

8 DIÓSJENŐ Csehvár

A Börzsöny-hegység keleti szélén, Diósjenő nyugati vége felett 2 km-re emelkedik a körben meredek oldalú Csehvár hegye (tszf. magassága 523 m), mely csak északnyugati irányban csatlakozik a szomszédos Vörös-kő nevű hegycsoporthoz egy mélyebben fekvő nyereg révén (4. kép).

A vár 32 × 18 m átmérőjű központi platójának alakja ovális, itt több bolygatás nyoma látszik, különösen feltűnő a délnyugati szélén egy nagy gödör. A plató területének szélén élesen levágott perem követhető körbe, földsánc, vagy álló körítő fal nyoma a felszínen nem látszik, itt csak kő-, tégl- és habarcs-törmelék található középkori cserepekkel. Keleti szélébe egy 7-8 m széles leszakadás mélyed, amelynek alsó végétől kissé lejtő, keskeny terasz indul a hegyoldalba, dél irányába, de ez

a déli oldalban már fokozatosan eltűnik. Valószínű, hogy ez volt a feljáró út a vár központi részébe és ez esetben a keleti oldal leszakadt része lehetett a vár bejárata.

A központi plató alatt mintegy 10-15 m-el alacsonyabb szinten földsánc fogja körül a várat, melynek belső magassága 0,5-1 m körül váltakozik, külső oldala a rendkívül meredek hegyoldalban folytatódik. Nyugat felé, a hegynyereg irányában egy 10 m széles nyílás jelzi az egykori átjárót. Ennek közelében az északnyugati oldalon is található egy hasonló méretű nyílás, de ez a meredek hegyoldal felé nyílik. A sáncon kívül, a bejárat előtt két bizonytalan eredetű rövid terasz figyelhető meg. A sánccal bezárt terület legnagyobb átmérője 110 m (7. ábra).

A vár a szak- és népszerűsítő irodalomban a 19. század eleje

óta gyakran szerepel. Először 1826-ban, majd 1851-ben említik.¹ 1889-ben Könyöki József szerepeltette az általa felmért várak listájában, azonban rajzokat nem ismerünk tőle.² Nagy Iván adatai szerint a huszita Akszanath emelt itt erődöt.³ Az 1930-as években Mikszáth Gyula foglalkozott a környék földrajzával, a Csehvár sáncát és a tetőn látható falmaradványokat is említi.⁴ A megye műemléki topográfijában Aggházy Mária foglalta össze a településre és a várra vonatkozó adatokat. Szerinte a várat a husziták építették.⁵ Az 1950-es években Patay Pál járt a helyszínen, ahol 15. századi cserepeket talált. 1961-ben szerzőtársával, Gajzágó Aladárral a vár ismert történeti adatait is összegyűjtötte.⁶ 1964-ben Horváth István végzett szemrevételezést a vár területén.⁷ Gádor Judit 1967-ben vázlatosan felmérte és ennek során a felszínen középkori kerámiát és épülettörmelékét figyelt meg.⁸ Első szakzerű felmérését Sándorfi György végezte el az 1970-es években, Nováki Gyula közreműködésével. Az ekkor készült felmérési rajzot, a vár leírását és a történeti adatokat a borszönyi várakat feldolgozó könyvükben közzélték.⁹ Nováki 1990-ben a várat, kissé részletesebben, újra felmérte a felesége segítségével. Ennek közzétételére 1992-ben került sor.¹⁰

Jenő vára az írott forrásokban egy birtokcsere kapcsán merül fel először, amelyről csak jóval későbbi oklevélből értesülünk. IV. László (1272–1290) és III. András királyok 1282 és 1295 körüli privilégiumait a Torna megyei Szád várnak Jenő várért és Torna (Torna m.) birtokért történt elcseréléséről egy 1406. évi oklevél említi.¹¹ A várat eszerint valószínűleg Tekes [Thekus] komáromi és sárosi ispán (1244–1261) építtette, akinek fiaitól váltotta magához IV. László a fent említett csere útján.¹² Ez egyéb források alapján valószínűleg 1274 és 1277 között történhetett,¹³ s mindezt III. András király 1295 körül, majd I. Lajos is megerősítette.¹⁴ Később királyi vár volt, amelynek várnagyai 1295–1299 között ismertek.¹⁵

A várat ezt követően másfél évszázadig nem említik, feltehetően a 14. század elején elpusztulhatott. Diósjenő helység ezután királyi udvarnokfalú, amely 1389 előtt Mezőlaki Zámbo Miklósnál volt zálogban, majd nem sokkal 1389 után Szécsényi

Simon szerezte meg a birtokot, így a közeli Hont megyei salgó uradalom tartozéka lett. Később, 1437-től ezzel együtt a lévai Cseh család birtoka.¹⁶

Jenőn 1456-tól említenek ismét erődítményt a történeti források, immár *fortalicium*-ként, amikor azt Újlaki Miklós erdélyi vajda az országgyűlés határozata alapján 2200 forintért váltotta meg a cseh Peter Axamittól, majd ugyanezért az összegért ismét a lévai Cseheké lett.¹⁷ 1457-ben lévai Cseh László összes birtokával együtt Újlaki Miklósnak adta át. 1458-ban lévai Cseh László kártérítést vállalt a váci püspöknek azokért a károkért, amelyeket a várból familiárisai a püspök birtokán okoztak.¹⁸ Ugyanő 1459-ben Tarcai Jánosnak és Temesközi Bálintnak zálogosította el Jenő birtokát minden tartozékával. Temesközi a következő évben azért perli Lévaikat, mivel jenői *castellumát* nem őriztette megfelelően, s így a Nézsaiak cseh zsoldosokkal foglalták el, akik jelentős pusztítást végeztek a környező birtokokban.¹⁹

Utoljára akkor szerepel a jenői *fortalicium*, amikor 1463 előtt lévai Cseh János annak felét a tartozékokkal együtt elzálogosította apósa, guti Ország Mihály nádor részére.²⁰ Amikor 1470-ben guti Ország Mihály és lévai Cseh János már az újabb zálogbirtokostól, zágorhidai Tárnok Jánostól perlik vissza Jenőt és egyéb birtokokat, már nem említik a várat.²¹

Noha sem a Csehvár területén, sem a tőle északra, szintén Diósjenőhöz tartozó Kámor (ld. a következő szócikket) területén nem volt régészeti ásatás, az ismert adatok alapján több értelmezési lehetőséggel is számolhatunk. Lehetséges, hogy amíg az Árpád-kori Jenő vára a Kámor hegyen lévő erősséggel azonosítható, addig a településhez közelebb lévő Csehvárat inkább a 15. század közepén felbukkanó huszita erődítménnyel hozhatjuk kapcsolatba.²² Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a Csehvár is egy Árpád-kori erősség „újrahasznosításának” köszönheti nevét. Mindezek megerősítése vagy cáfolata csak egy jövőbeli régészeti kutatástól várható.

1 MOCSÁRY A., 1826. III. 190.; FÉNYES E., 1851. I. 265.

2 VÁLINÉ POGÁNY J., 2000. 37.; CZOBOR B., 1890. 351.

3 NAGY I., 1907. 184.

4 MIKSZÁTH GY., 1937. 49.

5 AGGHÁZY M., 1954a. 175.

6 GAJZÁGÓ A. – PATAY P., 1961. 106–107.

7 HORVÁTH I., 1964.

8 GÁDOR J., 1967.

9 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY. – MIKLÓS Zs., 1979. 21–23. – További irodalma: KISS G., 1984. 276–277.

10 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992a. 52–53. – További irodalma: KMTL, 1994. 168.; KARÁCSONYI J., 1995. 952.

11 RA. 3645.; ZsO. II. 4789.; FÜGEDI E., 1977. 145.

12 FÜGEDI E., 1977. 145.; ENGEL P., 1996. I. 333.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 254.

13 1274-ben Jenő még Tekes fiainak birtoka (GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 254.), de 1277. (júl. 28. e.) már Tekes fia István, mint tornai örökös ispán szerepel egy borsodi birtokügyletben (RA. 2800.; ZSOLDOS A., 2011. 213, 261. 16. jz.). – A csere időpontjaként Györffy az 1282. évet jelölte meg. Vö. GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 254.

- 14 RA. 4369; ZsO. II. 4789; GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 254; ZSOLDOS A., 2011. 213. – A csere esetleges okaként joggal vetette fel Simon Zoltán, hogy ez a véleménye szerint 1272-ben eladományozott Nógrád vár pótlása céljából történt. (SIMON Z., 1988. 111.) – Vö.: GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 278.
- 15 ENGEL P., 1996. I. 333.
- 16 FÜGEDI E., 1977. 145; ENGEL P., 1996. I. 333.
- 17 DL 15075; CSÁNKI D., 1890. 90; TÓTH-SZABÓ P., 1917. 293., 294., 410–411; FÜGEDI E., 1977. 145; ENGEL P., 1996. I. 333; KOPPÁNY T., 1999. 159.

- 18 DL 59475; KOPPÁNY T., 1999. 159.
- 19 DL 15467; KOPPÁNY T., 1999. 159.
- 20 DL 71997/a. = DL 108048
- 21 DL 17026; CSÁNKI D., 1890. 112–113.
- 22 KOPPÁNY T., 1999. 159. szerint feltételezhetően 1437 és 1440 között épülhetett.

9 DIÓSJENŐ Kámor

A Börzsöny keleti széle hegysorának legmagasabb csúcsa a Kámor (tszf. magassága: 661 m), amely Diósjenő északnyugati végétől északra, 3 km-re emelkedik. A hegy keleti oldala rendkívül merdek, helyenként sziklás, szakadékos, többi oldala valamivel enyhébb lejtésű.

A vár két részre oszlik. A téglalap alakú felső vár a csúcsot foglalja el. Délnyugat és északnyugat felől, közvetlenül a plató széle alatt, 2–3 m-el alacsonyabb szinten, átlagosan 6 m széles árok övezi. Északkeleti oldalán, az alsó vár felé, csak meredeken levágott perem határolja. Délkeleti szélét a rendkívül merdek hegyoldal feletti természetes perem jelzi, ahol mesterséges erősítésre nem volt szükség. A felszínen falnak nincs nyoma. Déli végében sziklába mélyedő, 4 m mély gödör van, alján szűk, eltömődött járat indul lefelé. A felső vár hossza 58 m, szélessége az északi oldalon 28 m, a déli oldalon 20 m.

A felső vár északnyugati árka enyhe töréssel folytatódik lefelé, északkeleti irányba. Ennek belső (délkeleti) oldalán alacsony földsánc is található. Ez a felső vártól számítva 140 m után éri el a rendkívül merdek hegyoldalt, ezután nincs további foly-

tatása. Tehát ez a hosszú árok és sánc zárja le az alsó várat, amely a csúcs alatt, a közel 200 m széles északkeleti – keleti, merdek hegyoldalt foglalja magába. Az alsó várban más erősítésnek nincs nyoma. Szélét az északkeleti és keleti oldalon a hegy természetes, többszörösen kanyargó éles pereme képezi a meredek hegyoldal felett. Déli széle nem is határozható meg pontosan, itt csak a jelentősen meredekebbé váló rész jelzi hozzávetőleges kiterjedését. Keleti végén a hegylejtő kevésbé merdek, ez a rész 50 m-el alacsonyabb szinten van, mint a felső vár (8. ábra).

Kámor várát először Bél Mátyás, majd 1799-ben Vályi András említi.¹ Mocsáry Antal 1826-ban felismerte a felső és az alsó várat, de kőfalakról és a ma is látható mélyedésekről is ír.² A 19. században többször említik, az ott megfigyelt állítólagos kőfalakkal együtt.³ 1889-ben Könyöki József ezt a várat is szerepeltette az általa felmért várak listájában, azonban rajzokat nem ismerünk tőle.⁴ Nagy Iván 1907-ben felvetette, hogy nem a Csehvár (ld. az előző szócikket), hanem talán a Kámor volt a huszita Akszanat⁵ által épített „fortalicum”.⁶ 1900-ban szintén mint huszita „rejtekhelyet” említik.⁷ 1937-ben Mikszáth Gyula foglalkozott a Kámorral. Ő a Csehvárnál sorra vett történeti adatokat vonatkoztatta a Kámorra. Emellett három nagyobb „vár-fal” és egy „bástya” omladékát említi, az előző véleménye szerint „mésszel ragasztott kőzettörmelék” volt.⁸ Valamennyi korai közlemény, amennyiben a vár leírását is adja, alapvetően félreismerte a hegy természetes kőzetének, a vulkáni eredetű andezit agglomerátumnak a kibúvárait, amelyeket a szerzők rakott falnak véltek. Ilyennek pedig jelenleg nyoma sincs a vár területén.

Az 1950-es években Patay Pál járt a helyszínen. Felmérte a téglalap alakú felső várat, megfigyelte körülötte az árkot és középen a nagy mélyedést. A vár korát bizonytalannak tartotta.⁹ Gádor Judit 1965 – 1967 között ugyancsak vázlatosan felmérte a felső várat, s a nyugati sáncárokban Árpád-kori kerámiát gyűjtött.¹⁰ Sándorfi György és Nováki Gyula 1979 előtt szintén vázlatos felmérést készített róla, melyet a vár leírásával és irodalmi adataival a börzsönyi várkötetben közölték.¹¹ Nováki Gyula 1990-ben felesége közreműködésével új részletesebb felmérést készített, melynek közzétételére 1992-ben került sor.¹²

A várra vonatkoztatható, egykorú okleveles adatokra ld. az előző szócikket (Diósjenő-Csehvár). Jelenlegi ismereteink alapján nem zárható ki, hogy az Árpád-kori Jenő vára a Kármor hegyen állt erősséggel azonosítható, s ma még kérdéses, hogy ezt a huszíták megszállták-e? Ennek eldöntése azonban csak régészeti ásatással lehetséges.

1 BÉL, M., 1742. 142.; VÁLYI A., 1796–1799. II. 275.

2 MOCSÁRY A., 1826. III. 19–20.

3 FÉNYES E., 1843. 187.; FÉNYES E., 1851. I. 264.; NAGY I., 1854. 11. sz. 255–257.; PESTY F., 1864. XXX. 77.

4 VÁLINÉ POGÁNY J., 2000. 37.; CZOBOR B., 1889. 413.

5 Akszanat azonos Axamittal.

6 NAGY I., 1907. 184. 4. jz.

7 OMM. Mo. VI. (18.) 1900. 112.

8 MIKSZÁTH Gy., 1937. 49.

9 GAJZÁGÓ A. – PATAY P., 1961. 105.

10 GÁDOR J., 1967.; KFM Rég. Ad. 34–73.

11 Nováki Gy. – Sándorfi Gy. – Miklós Zs., 1979. 24–25.

12 Nováki Gy. – Sándorfi Gy., 1992a. 53–54.

10 DIÓSJENŐ Pogányvár

Diósjenő község nyugati végétől nyugat–északnyugatra 5 km-re található a Pogányvár nevű hegy (tszf. magassága: 823 m), amely a Börzsöny-hegység legmagasabb csúcsától, a Csoványostól (tszf. magassága 938 m) 1,3 km-re, egy északkeletre kinyúló gerinc végéből emelkedik ki. A hegyet meredek oldalak övezik, délnyugat irányban mélyen fekvő hegynyereg köti össze a gerinccel. Az észak–dél irányú, hosszan elnyúló hegytető legmagasabb része a déli végében a nyereg fölő magasodik, innen észak felé lejt. Északi vége 10 m-el alacsonyabb szinten helyezkedik el.

Az őskori erődített telep az egész hegytetőt magába foglalja. Keleti szélét a természetes heggyerem, többi oldalát azonban egy átlag 1 m magas földsánc veszi körbe. Csak az északi végében találunk egy sekély árkot a sánc belső oldalán 65 m hosszan. A belső területen néhány bizonytalan körvonallú mesterseges teraszt figyelhetünk meg. A sánccal körülvett terület hossza 320 m, legnagyobb szélessége 70–100 m között váltakozik (9. ábra).

A Pogányvár, mint helynév régóta ismert, 1781–1785 közötti időből három kéziratot határbejárás térkép is feltünteti.¹ Szerepel a II. katonai felmérésen,² majd Könyöki József is említi.³ Az 1950-es években Patay Pál, majd 1967-ben Vastagh Gáborral együtt Nováki Gyula járta be az erősséget és az utóbbi kutató azt később fel is mérte. A vár első részletes leírására és a felmérésének közlésére 1979-ben került sor.⁴ Nováki Gyula 1990-ben felesége közreműködésével részletesebben új felmérést készített, amely először egy, a Kyjatice-kultúra más erődített telepeit is tárgyaló kötetben 2002-ben jelent meg.⁵

Az erősséget a sánccal kerített belső terület felszínén gyűjtött és meghatározható kerámiatöredékek alapján a késő bronzkori Kyjatice-kultúra időszakában emelték.

1 MNL S 16 V. 122–130.; BARTFAI SZABÓ L., 1938. 457–468.; DERCSÉNYI D., 1958. I. 441.

2 II. katonai felmérés: Sect. 46, Col. XXXII.

3 VÁLINÉ POGÁNY J., 2000. 37.

4 NOVÁKI Gy. – SÁNDORFI Gy. – MIKLÓS Zs., 1979. 25–27.

5 D. MATUZ, E. – NOVÁKI, Gy., 2002. 18, 59, 111.; Ld. továbbá: JEREM E. – MESTER Zs., 2008. 140–141.

11 DOROGHÁZA Kastély-tető

Dorogháza korábban (így a középkorban is) Heves megyéhez, 1950 óta Nógrád megyéhez tartozik. A község déli végén a Ménkes- és a Tóvölgyi-patak összefolyása között, a község utolsó házai felett emelkedik a Kastély-tető, (tszf. magassága: 262 m.), a Mátra tömbjéből dél-észak irányban kinyúló Verőkbérc északi, ellaposodó végén. Kelet és észak felől lankás, nyugat felől igen meredek oldal határolja.

A vár kétrészes. Egy magasabb déli központi és az észak felől hozzá csatlakozó külső részből áll. A központi 3 m magas kis központi várdomb kerek platójának átmérője 6-7,5 m. Árok fogja majdnem teljesen körbe, amely csak a nyugati meredek oldal felett szakad meg, szélessége 11-13 m, mélysége átlag 2 m.

Az árkon kívül, észak felől csatlakozik a fokozatosan elkeskenyedő külső várrész (elővár), melynek hossza 45 m, legnagyobb

szélessége 14 m. E várrész nyugati szélét a meredek oldal feletti, természetes eredetű, kelet felől pedig mesterségesen kiképzett perem jelenti. Utóbbi alatt, 2 m-el alacsonyabb szinten húzódik még egy terasz, ennek hossza 65 m. A vár területe füves, jól áttekinthető (10. ábra).

A Kastély-tető erődítményét már a 19. század közepétől említik.¹ 1988-ban Sándorfi György mérte fel Dénes József közreműködésével. A felmérés közlésére először 1990-ben,² majd rövid leírásával együtt 1992-ben került sor.³ Jellege alapján középkori eredetűnek valószínűsítjük, bár régészeti leletek nem ismeretek területéről.

Írott források ugyanakkor közvetlenül nem említik. A falu birtokosai az 1280. évi első említésekor a Baksa nembeli Simon fiai voltak. 1296-ban Lőrinc ispán fiai megosztották Miklós fia Miklóssal.⁴ A birtok a 15. század elejétől a nevüket innen nyerő Dorogháziaké, bár új adományt a falura csak 1453-ban szereztek, ez feltételezi a korábbi birtoklásukat. A család legtekintélyesebb tagja, Dorogházi László 1484 és 1500 között a királyi személyes jelenlét bíróságának ítélmestere, majd 1500 és 1502 között országbírói ítélmester volt.⁵

Régészeti kutatás hiányában nem dönthető el, hogy itt a birtokos Árpád-kori erősségéről vagy késő középkori lakóhelyéről – curiájáról, vagy mint arra a helynév utal, castellumáról – van-e szó.

1 PESTY F., 1864. XIX. 67.; BARTALOS GY., 1909. 436.; PÁSZTOR J., 1929. 175.

2 DÉNES J., 1990. 43., 55.

3 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992b. 151.

4 GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 80.

5 ENGEL P., 2002; C. TÓTH N., 2015. 95 – 107. (Ez utóbbi adat Horváth Richárd szíves közlése) – A Dorogháziak először 1417-ben jelennek meg kijelölt királyi emberként Heves megyében.

12 DRÉGELYPALÁNK Drégelyvár

Drégely vára a Börzsöny-hegység keleti szélén, a történeti honti főúttól légvonalban mintegy 3 km-re, egy sziklás tetejű, meredek oldalú csúcson (tszf. magassága 444 m) emelkedik (5. – 7. kép). Az erősség egy észak – déli tájolású, keleti oldalán meredek sziklagerinre épült, teljes hossza kb. 100 m, legnagyobb szélessége 55 m. A hegy legmagasabb pontját a szabálytalan téglalap alaprajzú, 55×20-25 m-es kiterjedésű vármag foglalja el. Északi részén egy négyszögű, kb. 15×20 m-es, vastag falú, masszív, alsó szintjén dongaboltozattal épített (lakó?) torony található, délen pedig egy 10×20 m-es, hasonló formájú

kapuépítmény (torony?), a belső terepszint fölé csak 1-2 m-re emelkedő, az utóbbi évtizedekben konzervált falmaradványai figyelhetők meg. A két épület közötti várudivaron egy vízgyűjtő és további épületek csekély maradványai követhetők.

A vármagot északon és nyugaton egy átlag 10 m széles falszoros övezi, mintegy 2-3 m-rel alacsonyabb szinten. Ennek ugyancsak helyreállított falai – köztük az északi sarkokat lezáró, belül nyitott, félköríves kis toronyépítmények – jelentősebb, több m-es magasságban állnak. A falszoros délen a sziklatömbbe vájt lépcsős feljáróhoz fut be, de folytatása már nagyrészt le-

pusztult. A sziklakapu előtt egy 15 m széles, részben feltöltött árok figyelhető meg, melytől délebbre egy kisebb sziklára épített, kb. 12×12 m-es alapterületű, patkó alaprajzú, 3-4 m-es falvastagságú külső védőmű újabban kiegészített maradványai emelkednek. Az utóbbit egy-egy falszakasz köti össze a falszoros déli részével (11a. ábra).

Az északi és a nyugati hegyoldalt különböző szélességű teraszok tagolják, dél felé ugyanakkor viszonylag enyhe lejtésű terep jelzi az eredeti felvezető út irányát.

Drégely neve az 1552. évi ostroma óta folyamatosan a köztudatban volt, így esetében sokszor nem húzható meg éles határ a források, az irodalmi feldolgozások és a tudományos igényű közlemények között. Magát az ostromot először 1554-ben Tinódi Lantos Sebestyén ismertette balladai köntösben, majd az 1560-as években Forgách Ferenc számolt be róla emlékirataiban. A hősiesség történet 1825-től egészen az 1950-es évekig számos magyar költőt és írók ihletett meg – Kölcsey Ferenc, majd Czuczor Gergely és Arany János, később Mikszáth Kálmán és Jókai Mór, utána Jobbágy Károly fordult a témához.¹

A korai országleíró irodalom és a főként a 16. századdal foglalkozó (hely)történeti művek rövid említéseit nem látjuk indokoltnak részletesen ismertetni.² 1885-ben Kubinyi Ferenc egy önálló történeti tanulmányban foglalta össze a várra vonatkozó addigi ismereteket.³

1901-ben a frissen megalakuló Hontvármegyei Múzeumi Társulat keretein belül a korponai iskola igazgatója, Matunák Mihály végzett elsőként feltárásokat a vár területén, de ennek közelebbi eredményeit nem ismerjük.⁴ Ugyancsak neki köszönhető az erősségre vonatkozó írott adatok összegzése a Borovszky-féle Hont megyei kötetben.⁵

1952-ben egy emléktáblát avattak a 400 évvel korábbi ostrom emlékére.⁶ Ekkor valószínűleg kisebb tereprendezést vezettek a felső vár délnyugati sarkában. Az 1954-ben megjelent megyei műemléki topográfiában csupán egy vázlatos történeti ismertetést és leírást találunk a várról az addig ismert ábrázolások felsorolása és részleges közlése mellett.⁷

Az újabb történeti összefoglalások és adattárak közül kiemelendő Bakács István 1971. évi monográfiája,⁸ Györffy György történeti földrajzának 1987. évi kötete⁹ s legutóbb Engel Pál 1996-ban kiadott archontológiája.¹⁰ Viszonylag részletesen tárgyalja az erősséget Nováki Gyula, Sándorfi György és Miklós Zsuzsa a borsónyi várakról 1979-ben megjelent könyve.¹¹

1986-ban az Ipolyvidéki Parkerdő Gazdaság kezdeményezésére helyreállítási – állagmegóvási munkálatok kezdődtek a várban Gál Tibor építész tervei alapján. 1999-ig – sajnos minden régészeti megfigyelés és falkutatás nélkül – megerősítették az északi és nyugati falszakaszokat, s egyes falattöréseket elfalaztak. E munkákról az építész beszámolója szerint csupán számos fénykép készült.¹²

Az első szakszerű ásatások csak 2000-ben indultak Majcher Tamás vezetésével.¹³ Sajnos kutatásainak eredményeiről csupán két rövid összefoglalás áll rendelkezésünkre, így a feltárás részletei, annak pontos mértéke és kiterjedése nem ismertek. Az biztos, hogy a vár számos pontján nyitott kisebb szondákat a kutató, bizonyos területeket pedig – így az északi tornyot és a déli kapuépítményt – nagyobb felületben tárt fel.¹⁴ A 2004-ig folyó munkálatok során rajzolódott ki a vár déli védőművének alaprajza és szerkezete is.¹⁵

Legutóbb 2013-ban és 2014-ben folytak régészeti kutatások a vár területén, Mordovin Maxim és Zandler Krisztián vezetésével. A helyi önkormányzat megbízásából a déli védőmű teljes feltárása történt meg, amit annak felfalazása követett.¹⁶ Ekkor sikerült tisztázni a vár ezen részének közlekedési rendszerét, egykori lefedését és kronológiáját is.

A várról viszonylag kevés történeti ábrázolás áll rendelkezésre. Az egyik legkorábbi, de kevésbé hiteles Georg Houfnagel 1617-ben készült metszete, melyen a vár alatt felépült palánk-vár (lásd a Drégelypalánk szócikket) háttérben láthatunk elnagyoltan egy romos épületet.¹⁷ Hasonló a helyzet Johann Le Dentu az 1630-as években készült ábrázolásaival is. Miközben a palánk ábrázolásai hitelesnek fogadhatók el, a háttérben lévő várrom képe túlságosan is sematikus ahhoz, hogy érdemi információt szerezzünk belőle.¹⁸ A következő metszetek már csak a 19. század második felétől születtek. Belőlük azonban csak a vár rohamos pusztulására lehet következtetni, egyes építészeti jellemzőire nem.¹⁹ Az 1900-as évek elejétől több fénykép is készült – egy részük képeslapon is terjedt –, de ezek kivétel nélkül az északi falat ábrázolják. Szintén az északi fal külső oldalát ábrázolja a Borovszky-féle megyei monográfiában megjelent rajz.²⁰

Az első, vázlatos alaprajzi felmérést 1889-ben Könyöki József készítette, viszonylag jól rögzítve az erősség egyes részeinek elrendezését. Mellette fennmaradt két nézeti vázlata és rövid leírása is.²¹ Ezen alaprajz átrajzolt változatát közölte a megyei műemléki topográfia is, különösebb indoklás nélkül két periódust különítve el rajta.²² Az első pontosabb felmérést Nováki Gyula és Sándorfi György 1979-ben tették közzé,²³ majd a feltérési – helyreállítási munkák kapcsán egy részletesebb ásatási alaprajz is készült, a kutatott felületek jelzésével.²⁴

Drégely első említése *Terra Dragul* formában 1274-ből ismert.²⁵ A várról azonban – *castrum Dragol* néven – csak 1285-ből értesülünk, de ekkor már osztozkodnak birtokosai az erősségen

és az uradalmon.²⁶ A vár építtetője eszerint a Hontpázmány nemzetség lehetett, s az az első említés évében Hont fia Deme-
teré volt. Valószínűleg a századfordulón Csák Máté kezére
került, 1328-tól pedig már királyi várként látjuk viszont.²⁷ Ekkor
a honti ispán, Őri „Orros” Miklós volt a várnagya, akit ebben
a tisztségében említenek 1338-ban és 1340-ben.²⁸ Királyi várna-
gyokkal, egyben Hont vármegyei ispánokkal találkozunk Dré-
gelyen 1358-ban és 1386-ban is.²⁹ A várat 1390-ben Zsigmond
király Tari Lászlónak adta a Somogy megyei patai uradalomban
bírt részéért cserébe,³⁰ de 1424-ben visszacserélte, akkor már
Tari Lőrincről. 1438-ban Albert király adományozta el Pálóci
György esztergomi érseknek. Ezután a vár fennállásának végéig
az érsekség birtokában maradt.³¹

Buda 1541. és Esztergom 1543. évi eleste után Drégely szerepe
felértékelődött. 1546-ban az országgyűlés elrendelte megerősí-
tését, de ez valószínűleg nem történt meg. 1549-ben egy villám-
csapás következtében felrobbant a löporraktár, komoly károkat
okozva az erősségben. Várnagya, Szondi György hiába kért pénz-
ben és emberben is támogatást az uralkodótól, 1552. július
6-én mindössze 146 fős várőrség nézett szembe sokezeres osz-
mán hadsereggel. A rövid ostrom után Szondi maradék em-
bereivel kitört és hősi halált halt, a törökök pedig elfoglalták
a várat.³²

A korábbi kutatás feltételezte, hogy az erősség ennek során
oly mértékben károsodott, hogy ezt követően már nem is hasz-
nálták. Azonban a rendelkezésre álló török zsoldjegyzékek
egyértelműen jelzik a vár további életét egészen a tizenöt éves
háborúig. 1557–1558-ban 204 katona állomásozott Drégelyen.
Az 1570-es évekből többnyire csak a fizetett martalócok lét-
száma ismert, de az még 1591-ben is 60 fő körül alakult.³³

1593-ban a Pálffy Miklós vezette magyar csapatok ostrom
nélkül foglalták el Drégelyt és Palánkot.³⁴ A várba helyőrség
került. Gasparini 1594. évi térképén megtaláljuk Drégely várát is,
Palánk mellett,³⁵ sőt, 1596-ból még a várkapitányról is értesülünk,
aki a valószínűleg mohorai Vidfi Vid volt. A török csapatok
számos alkalommal eredménytelenül próbálták visszafoglalni
a várat.³⁶ Pusztulásának közelebbi ideje nem ismert, de mivel
a környék 1663-ban ismét török kézre került, vagy ekkor, vagy
legkésőbb 1683-ban felhagyásra került.³⁷

A Hontpázmány nemzetség által a 13. század végén emel-
tetett vár falai a sziklacsúcs közel vízszintes platóját foglalták el.
A szabálytalan téglalap alaprajzú erősség bejáratához már ekkor
kapcsolódhatott a sziklába vágott feljáró, az azonban kérdéses,
hogy beszélhetünk-e egy kifejezett déli kaputoronnyról. A ké-
sőbbi átépítések és a nagyfokú pusztulás miatt a vármag egyéb
korai beépítései nem ismertek. Kérdéses az udvar ciszternájának
pontosabb megítélése is.

Feltételezhető ugyanakkor, hogy az északi nagy torony ren-
delkezett egy korai előzménnyel, mely később talán a sziklamoz-
gások következtében pusztult el.

Egyelőre nem igazolható, hogy a 14. század folyamán bármi-
lyen számottevő bővítés vagy építkezés történt volna a várban.
Már inkább a 15. századra, az érseki birtoklás idejére helyezhető
az északon két kiugró toronnyal bővített falsoros emelése.
Ennek rendszerébe a sziklakaput is belefoglalták, bár a bejárat

közvetlen környezete kutatások hiányában még nem ismert.
Ugyancsak ebből az időszakból eredeztethető a vármag nagy-
méretű északi tornya – amely lakótereket is magába foglalha-
tott –, illetve a korai falakat támasztó támpillérek sora. Az ed-
digi bizonytalan régészeti adatok arra utalnak, hogy az udvar
nyugati oldalán előbb gerendavázas, majd később kőből épí-
tett lakóépületek álltak.

Már a 16. században – talán épp 1541 és 1552 között – épült
meg az ágyútoronynak nevezhető masszív déli védőmű. Két
bejárata közül az egyik csak a gyalogosoknak szolgált, míg az
egykor kétszárnyú kapuval rendelkező másik az északi szikla-
árok felől tette lehetővé a hadifelszerelés beszállítását. Nem
tudjuk, hogy ez a zárt épület teljesen elkészült-e az 1552. évi
ostrom előtt, ugyanis leégett földemének faelemei – a dendro-
kronológiai vizsgálatok eredményei alapján – az 1560-as évek
építkezéseiből (11b. ábra)

Az erősség oszmánok általi használatát emellett számos 17.
századi pénz- és kerámialelet is bizonyította, miközben olyan
tárgyi anyagot még nem ismerünk a várból, amely azt igazolná,
hogy ott még a század végén is folyt volna élet.

Igen valószínű végül, hogy a kőfalak előtti teraszok a török
megszállás alatt kiépített palánkok helyét őrzik.

1 Lásd erre legutóbb: VÉGH Gy., 2008.

2 A korai irodalom jegyzékét lásd: BARANYAI B. – ÉRI I. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954. 183.

3 KUBINYI F., 1885.

4 Ásatások Drégely várában. In: Vasárnapi Újság. 49. 1902. 27. sz. 441.

5 MATUNÁK M., 1906. 38–40.

6 BARANYAI B. – ÉRI I. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954. 183.

7 BARANYAI B. – ÉRI I. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954. 182, 122. kép.

8 BAKÁCS I., 1971. 20–37., 45., 56.

9 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. III. 192–193.

10 ENGEL P., 1996. I. 305, 306.

11 NOVÁKI Gy. – SÁNDORFI Gy. – MIKLÓS Zs., 1979. 27–31.

12 GÁL T., 2005. 203–206.

13 MAJCHER T., 2003a. 126–128.

14 MAJCHER T., 2005a. 120–121.; MAJCHER T., 2005b. 197–202.

15 MAJCHER T., 2005b. 197–202.

16 MORDOVIN M., 2013a. 160–161, 174–177.; MORDOVIN M., 2014. 487–488, 495–499.

17 BARANYAI B. – ÉRI I. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954. 180. 118. kép.

18 BARANYAI B. – ÉRI I. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954. 180–181. 119–120. kép; KISARI BALLA Gy., 2000. 456–457.

19 Tárgyalásuk: BARANYAI B. – ÉRI I. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954. 182.

20 REISZIG E., 1906. 328–329. közötti kép.

21 VÁLINÉ POGÁNY J., 2000. 95–96.; CZOBOR B., 1889. 413. – itt ugyanakkor csak utalunk Soós Elemér 1904–1905. évi helyszíni szemléjére, s az ennek alap-
ján készített, az Országos Széchenyi Könyvtár kéziratárában őrzött – nem
kifejezetten megbízható – rajzaira.

22 BARANYAI B. – ÉRI I. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954. 182.

23 NOVÁKI Gy. – SÁNDORFI Gy. – MIKLÓS Zs., 1979. 30.

24 MAJCHER T., 2005a. 120. – Az ennek alapján készült alaprajzi rekonstrukció:
FÜLÖP, A. – KOPPÁNY, A., 2006. 104.

25 ÁUO. IX. 54.; BAKÁCS I., 1971. 56.; FÜGEDI E., 1977. 128.

26 KUBINYI F., 1888. 27. – Az 1391. évi átírásban fennmaradt oklevél ugyan vi-
tatott, de Engel Pál hitelesnek fogadja el: ENGEL P., 1996. I. 305. 33. jz.

27 ENGEL P., 1996. I. 305.

28 FÜGEDI E., 1977. 128.; ENGEL P., 1996. I. 306.

29 ENGEL P., 1996. I. 306.

30 ZsO. I. 1464.

- 31 ENGEL P., 1996. I. 306. – Ennek megfelelően 1442-ben, 1451-ben, 1454-ben és 1462-ben Szécsi Dénes várnagyait említik az oklevelek. További középkori várnagyemlékek ismertek 1494–1495-ből, 1507-ből, 1516–1518-ból, illetve 1522-ből: BAKÁCS I., 1971. 46.
- 32 BARANYAI B. – ÉRI I. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954. 179.
- 33 HEGYI K., 2007. II. 767–774.
- 34 KUBINYI F., 1885.; MATUNÁK M., 1901. 3, 60.

- 35 HEGYI K., 2007. II. 775. 1. jz.

- 36 Kubinyi Ferenc egy ismeretlen forrásból származó leírást említ, eszerint Drégely mindkét erőssége 1649-ben került újra oszmán kézre. Ezt más adat egyelőre nem erősíti meg, sőt, az a tény, hogy Palánk erődítési munkálataihoz jobbág্যokat rendeltek ki 1649-ben, ezt inkább cáfolja: BARANYAI B. – ÉRI I. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954. 177.

- 37 KUBINYI F., 1885.

13 ECSEG Ilona-vár

Ecseg község északnyugati végétől 600 m-re, a Szuha-patak felett emelkedik a Várhegy (tszf. magassága 194,5 m). Területe erősen bolygatott, sűrű erdő, tüskés bokrok akadályozzák a terep áttekintését.

A mintegy 20 m átmérőjű központi plató szabálytalan ovális alakú, pereme jól követhető, de több helyen elmosódott. Fal nem látható a felszínen. Északi és nyugati pereme alatt átlag 3 m-rel lejjebb terasz húzódik kb. 40 m hosszan, szélessége 3-4 m. További 4-6 m-rel lejjebb még egy terasz látható, ez azonban nem kanyarodik a nyugati oldal alá, hossza kb. 55-60 m. A teraszok a sűrű növényzet miatt csak részben járhatóak. Pontos méreteiket és további részleteiket egy jövőbeli ásatás tisztázhatja. A központi plató déli oldala alatt, a peremtől 3-4 m-re keskeny árok húzódik kb. 25 m hosszan, ez azonban nem a középkori vár védőműveinek egyike, hanem feltehetően a 2. világháborúból visszamaradt lövészárók.

A várat délkelet felől 5-6 m-rel alacsonyabb szinten egy keresztárok választja el a domb folytatásától, amely elővárként értelmezhető. Hossza 30 m, felső szélessége 11-12 m, mélysége 2-3 m. Az árkon túl a domb enyhe lejtéssel folytatódik délkeleti irányba. Ez a rész különösen erősen bolygatott terület, mély gödrök szabdalják. A dombtető déli széle 60 m hosszan hatá-

rozott peremmel zárul a meredek domboldal felett, északi széle és keleti lezáródása azonban az említett gödrök miatt nem határozható meg (12. ábra).

Az I. katonai felmérésen „Altes Schloß Rudera,”¹ a II. katonai felmérésen „Ecseg Vara” olvasható.² Mocsáry Antal 1826-ban a még álló tornyát ábrázoló metszetét közölte, továbbá egy, az erősséghez kapcsolódó mondát „Ekebontó Borbáláról.”³ 1851-ben is még a vár romjairól számolt be Fényes Elek.⁴ Első felmérését Könyöki József készítette 1889-ben egy távlati rajzzal együtt, az utóbbin is jól látszik a középkori vár négyzetes romos tornya.⁵

Az erősségre vonatkozó írott adatokat több összefoglaló munka említi a 19–20. század fordulóján,⁶ s ezek megtalálhatóak Gajzágó Aladár és Patay Pál 1961-ben készített dolgozatában is.⁷

Megemlítendőek ebben a vonatkozásban a legutóbbi adatárak és történeti földrajzi összefoglalások is.⁸

1951 nyarán Patay Pál kétnapos ásatást végzett a területen. A déli lejtőn a Füzesabonyi kultúra telepének a nyomai, a domb felső harmadán, az egyik terasz peremén, egy 2 × 3 méteres szelvényben középkori sírok kerültek elő. Három nyújtott testhelyzetű csontvázat tárt fel, valamint egy csecsemő sírját gyöngökkel és koporsómaradványokkal. A domb platóján ásott hasonló méretű szelvényben fehér anyagú, vörös festésű középkori kerámialeleteket talált.⁹ A leletanyagban Kalicz Nándor a Hatvani kultúra emlékeit is meghatározta.¹⁰

1981-ben Tárnoki Judit és Soós Virág végzett itt terepbejárást, melynek során megállapították, hogy az erődítés eredetileg a bronzkorban a Füzesabonyi kultúra idején készült. Tárnoki a telepet tell-jellegűnek határozta meg, melyet kezdetben árok is övezett, s ez utóbbit a középkorban is felhasználták. Úgy vélte, hogy a dombnak a falu felé eső részén feltehetően csak a középkorban alakították ki a vár följáratát, ahol ekkor a sánc és árok alkotta erődítés nyomai is jól kivehetőek voltak. Véleménye szerint a középkori várat külön még kisebb árok és sánc fogta körül. Ez a sánc a nyugati részen leomlott, s itt vörösrre égett nagy salaktömbökből álló rész bukkant elő.¹¹ 1987 körül Simon Zoltán járt a területen, s ennek során megállapította, hogy a vár helyét a felszínen már csak habarcsos kövek jelzik.¹²

A területet Nováki Gyula mérte fel 2012 tavaszán Majcher Tamás és Zandler Krisztián közreműködésével. 2013 tavaszán a Várhegy keleti oldalán épülő árvízvédelmi gát építkezéséhez

kapcsolódóan Mordovin Maxim és Zandler Krisztián irányításával régészeti szakfelügyeletre került sor, amit intenzív műszeres terepbejárás egészített ki. Az ekkor előkerült őskori és középkori leletek nagyrészt megerősítették a korábban kialakított kronológiát. Ugyanakkor a lelőhely központi részén a késő középkori leletek mellett török akcsék és I. Ferdinánd pénzei kerültek elő. A lelőhely délkeleti, elővárként értelmezhető részén egy kisebb földcsuszamlás habarcsos kőfalat hozott felszínre.

1265-ben az Ecsegből és további három faluból álló birtok-együttes (Csák nb.) Csák fia János birtoka volt, amikor itt a „War-erdev”, azaz Várerdő nevű hegyet említik. Kérdéses azonban, hogy ebből az adatból biztosan lehet-e arra következtetni, hogy az erősség ekkor már létezett.¹³

Egyértelműnek csak az tűnik, hogy Ecseg vára 1315 előtt felépült, építtetője talán maga Csák nb. Csák fia János volt, aki későbbi hűtlensége miatt – 1314–1315-ben Csák Máté pártjára állt – elvesztette. I. Károly 1324-ben Haschendorfi Wulfingnak adományozta, majd ifj. Wulfing magtalan halála (1346) után fiúsított nővére, Erzsébet kezével 1347-ben Szécsényi Kónya kapta meg. Többé nem említik, a Szécsényiek valószínűleg lerontották.¹⁴ A 15. század második felében Ecseg már Hollókő várának tartozéka volt.¹⁵ A régészeti leletek alapján úgy tűnik, hogy a 16. század folyamán a feltehetően romos várat valamilyen formában hasznosították. A vár még álló falait a 19. század végén felrobbantották, a köveit egy malom építéséhez használták fel, a maradékot pedig 1939-ben hordták el.¹⁶

A vár területén rendszeres régészeti kutatás még nem volt, de az eddigi megfigyelésekből is valószínűsíthető, hogy itt eredetileg egy bronzkori erődtípmény állt, amelynek feltehetően még a középkorban is markánsan megjelenő sánca és árka alkalmas volt arra, hogy azokat a 13. század végén egy tornyos kővár kialakításához felhasználhassák.

1 I. katonai felmérés: Coll. XVI, Sect. XVI.

2 II. katonai felmérés: Sect. 46, Col. XXXVI.

3 MOCÁRY A., 1826. III. 247–250.

4 FÉNYES E., 1851. I. 291.

5 VÁLINÉ POGÁNY J., 2000. 98–99.

6 CSÁNKI D., 1890. 90, 120; OMM. Mo. VI. (18.) 1900. 135; GERECE P., 1906. 535; REISZIG E. – VENDE A., 1911. 34.

7 GAJZÁGÓ A. – PATAY P., 1961. 203–207.

8 FÜGEDI E., 1977; GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 237; ENGEL P., 1996. I. 307.

9 MNM Adattár XVI. 265/1985; PATAY P., 1954a. 17., 18., 20.

10 KALICZ N., 1968. 121.

11 TÁRNOKI J., 1982. 382., 383.

12 KFM Rég. Ad. 123–88.

13 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 237. – Nem kizárt ugyanis, hogy a helynév az itt épített bronzkori erősségre vonatkozott, amelynek ekkor még jól kivehető nyomai lehettek.

14 KMTL 179; ENGEL P., 1996. I. 307.

15 CSÁNKI D., 1890. 90, 120; FÜGEDI E., 1977. 129; VK. I. 71; MAKKAI L., 1954. 44., 46; BARANYAI B. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M. – VOIT P., 1954. 187.

16 NOVÁKI GY., 2010. 242.

14 ERDŐTARCSA

Templom

Az Erdőtarcsa község délnyugati szélén emelkedő dombtetőn, közvetlenül a temető mellett áll a rk. templom. Az

épületet mély árok veszi körül ovális alakban. Az árkot a templom délnyugati kapuja előtt kb. 35 m hosszan feltöltötték a templomhoz és a temetőbe vezető kocsit út kialakítása során, valamint az északi oldalon szintén egy kb. 10 m hosszú szakaszon a templomhoz felvezető gyalogút miatt. A többi oldalon ma is ép állapotban van, környezete tiszta, rendezett.

Az árok belső széle a templom falától 7-8 méterre húzódik, de az északkeleti oldalon a szentély falától 13,5 méterre eltávolodik. Felső szélessége 9-13 m, mélysége 1,5-2 m között váltakozik.

A templom északi és északnyugati oldala alatt a domboldal meredek, de délkelet felé sík terület húzódik, ezért utóbbi irányból további két árok és közöttük egy földsánc is védte a belső területet. Közülük a belső árok felső szélessége 7,5 m, a szorosan mellette húzódó külső pedig 5,5 m széles. Mindkettőt beásások bolygatták meg és csak 40 m, illetve 25 m hosszan maradtak fenn, folytatásukat mindkét irányba feltöltötték (13. ábra).

A templomot röviden tárgyalja a megyei műemléki topográfia,¹ környezetét Nováki Gyula mérte fel 2012 tavaszán felésége és Csépe Attila közreműködésével.²

Tarcsa falu 1404-ben szerepel először az okleveles forrásokban, amikor a korábbi birtokos, Aszóli László utódok nélküli halála

miatt Zsigmond király Benedek fia Dénes királyi szabónak és családtagjainak adományozta.³ 1439-ben viszont már az ekkor Bátor István által birtokolt bujádi vár tartozékai között szerepel.⁴ A falu birtokosai 1461–1549 között a Tarcsaiak voltak.⁵

A középkori templom feltehetően a 13. században épült. Az 1702. évi Canonica visitatio szerint kör alakú volt, amelyhez négy kápolnát építettek. 1715-ben festett, kazettás mennyezetét említik. Körítőfala – amely a korabeli feltételezés szerint egy árokkal körülvett erőd része volt – 1742-ben ment tönkre. A mai templomot korábbi épületrészek felhasználásával 1746-ban építették, tornya 1903-ban épült.⁶

A templomépületen és környezetében régészeti kutatás még nem volt, így csak ettől várható a templom és a körülötte lévő

erődítés pontosabb kormeghatározása és egymáshoz való viszonyának tisztázása.

1 SZABÓ E., 1954e. 198 – 199.

2 Csépe Attila ekkor a szentély feletti padláson öt keskeny ablak maradványát figyelte meg egy korábbinak vélt fal csonkján. A helybeli hagyomány szerint a szentély helyén eredetileg torony állt volna. Az épületen végzett esetleges falkutatásról nem tudunk.

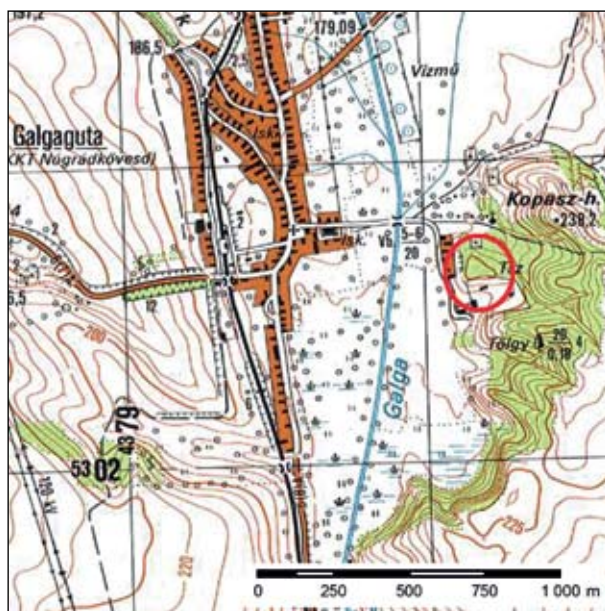
3 ZsO. II. 3522.

4 CSÁNKI D., 1890. 89, 110.

5 ENGEL P., 2002.

6 SZABÓ E., 1954e. 198 – 199.

15 GALGAGUTA Fundus-pusztá vára

Galgaguta település keleti szélétől keletre kb. 400-500 m-re, a Galga-pataktól 200 m-re emelkedik a régi református temető helyét magába foglaló domb. A temetőt már nem használják, a sírköveket a domb északi oldalában sorba állítva gyűjtötték össze. Nyugati aljában a községhez tartozó Fundus-pusztá néhány háza sorakozik.

Az egész domb jól áttekinthető, füves, a kevés bokrot és fát a közelmúltban kivágták. Csak a nyugati oldal kis részét és az itt bemélyedő két nagy gödört fedi még sűrű bokor. Néhány sírhalomnak a maradványa is látható még (8. kép).

A domb észak–déli irányban 33 m, kelet–nyugati irányban 36 m átmérőjű központi platójának alakja erősen legömbölyített sarkú háromszöghöz hasonló. Lapos felületét több kisebb-nagyobb gödör, bemélyedés teszi egyenetlenné. Középen alacsony, alig 20-30 cm magas, átlag 1-1,5 m talpszélességű

gű töltés fog közre egy 14 × 20 m-es, nagyjából téglalap alakú területet. Ennek nyugati oldala azonban nyitott.

A központi platót 4-5 méterrel alacsonyabb szinten egy terasz veszi körül. Ez azonban a keleti, északkeleti és a nyugati oldalon már egybeolvad a domboldallal, bizonyára a temető használata időszakában töltötték fel. A terasz szélessége 6-7 m körüli, valószínű, hogy egy árok és külső sánc elegyengetett maradványa.

A központi plató északnyugati sarka alatt közvetlenül egy 2-3 m széles, kb. 26 m hosszú árok húzódik, melynek külső oldalán alacsony töltés emelkedik. Ennek eredete és rendeltetése még szintén kérdéses (14. ábra).

1839-ben egy, a falut feltűntető térképen „E. Temető” felirattal ovális körben téglalap alakú területet ábrázoltak.¹ Patay Pál 1953-ban kereste fel a helyszínt. Jelentésében azt írta róla, hogy „a Galga-völgyének keleti oldalán, kisebb dombtetőn – amely délkelet felé egy magasabb kiemelkedéssel függ össze – egy sánccal körülvett templomhely található”. A felső rész átmérőjét 34 m-nek határozta meg. A domb tetejét körülvevő föld-sánc jó állapota alapján véleménye szerint arra lehet következtetni, hogy eredetileg talán egy földvárra építették a középkori templomot.² A későbbi összefoglalások csak említést tesznek róla.³ A területet Nováki Gyula mérte fel 2012 tavaszán, Majcher Tamás és Zandler Krisztián közreműködésével.

Guta nemesi névben először 1309-ben szerepel a forrásokban, maga a település azonban csak 1326-ban bukkan elő, amikor helyi nemesek birtoka.⁴ 1387-ben, majd a 15. században, 1465-ig az itteni vám Szanda várának tartozékát képezte. A falu 1460-ban a váci püspöké, 1472-ben pedig a Szobi családé.⁵

Középkori eredetű templomát először a váci egyházmegye 1673–1674. évből származó, de csak 1773. évi másolatból ismert térképe tünteti fel.⁶ A váci püspök 1700. évi jelentése, valamint az 1702., 1711., 1746., és 1785. évi Canonica Visitatio-k a falun kívüli katolikus templomot romokban heverőnek írkák le.⁷

Már a korábbi helyszíni megfigyelések és a megyei műemléki topográfia egyaránt ide lokalizálták Guta középkori templomát.⁸ Az erődítmény kora jelenlegi ismereteink alapján nem határozható meg, a helyszínről származó korhatározó leletekről nem tudunk. Csak ásatással lehet tisztázni azt is, hogy a templom és a földsánc kora hogyan viszonyulnak egymáshoz.

1 MNL S 17. No. 0056.

2 MNM Adattár 29. G. I.; KFM Rég. Ad. 39–73. (rég. PM adattári száma: A:257)

3 MAJCHER T., 2007. 8. – Majcher Tamás az erődítést itt középkoriként szerepeltette. Vö.: Feld I., 2010. 225.

4 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 246.

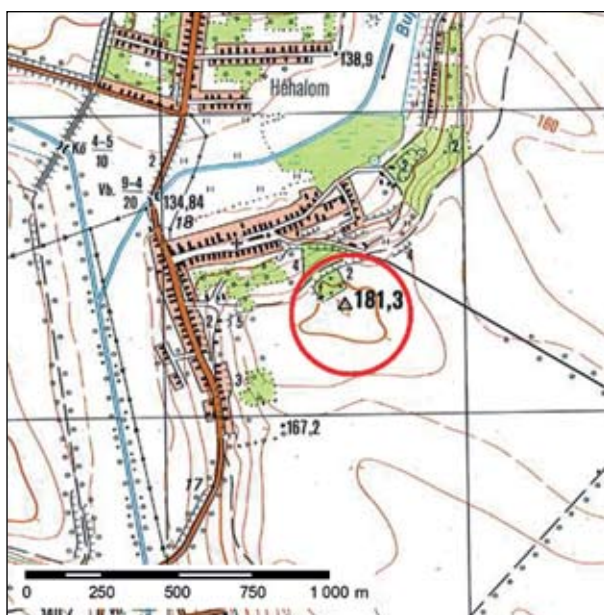
5 CSÁNKI D., 1890. 91, 99, 121, 122.

6 SZARKA GY., 1940. 147–148.

7 NAGY I., 1869. 169; CHOBOT F., 1915–1917. I. 155–156; SZABÓ E., 1954g. 207.

8 Szabó E., 1954g. 207.

16 HÉHALOM Templom-domb

Héhalom község déli szélé felett emelkedik a Templom-domb (tszf. magassága 181,3 m), közvetlen mellette az északi oldalon található a temető. A domb szabálytalan kerek alaprajzú, környezetéből 3–4 m-re magasodik ki. Felszíne lapos, oldala köröskörül meredek. A nyugati és keleti oldalában lévő egy-egy bemélyedés egykori feljáró utak nyomait őrzi. Északi szélébe egy nagyobb gödör mélyedése nyúlik be. A plató közepén kőfeszület áll, mellette sírkő 1848-as évszámmal. A dombtető déli széléhez közel HP-kő áll.

A domb keleti szélé mellett egy 27×17 m nagyságú, szabálytalan formájú terület erősen bolygatott, mellette két árok az itt állt középkori templom feltárásának emléke. Az egyébként sík plató északi széléhez közel még egy kerek mélyedés is található. A dombtető pereme körben élesen mutatkozik, több helyen kb. 10–20 cm-re kimagasodik, ami valószínűleg az egykori körítő fal nyoma.

A domb pereme alatt, 2–3 méterrel alacsonyabb szinten, a domboldalszélben erősen elmosódott, de jól felismerhető terasz fut körbe, amely csak az említett két bemélyedésnél szakad meg. A terasz rézsűjének alja a domb aljáig ér le, innen már a sík

szántóföld, illetve a temetőkerítés melletti füves terület kezdődik. A keleti domboldalszélben az említett terasz felett található még egy rövid, 10 m hosszú kis külön terasz. A dombtető átmérője észak–dél irányban 65 m, kelet–nyugat irányban 62 m (15. ábra).

Az I. katonai felmérés a Templom-dombon még álló templomot jelöl,¹ a II. katonai felmérésen már csak a domb és mellette a temető van ábrázolva.² Az 1950-es évek elején Patay Pál járt a helyszínen, aki itt egy bronzkori telep határait jelölte meg.³ 1958-ban Horváth Attila szállt ki a helyszínre, ahol a helyi tanárok kezdtek ásni. A domb délkeleti részén egy 40–50 cm vastag falat bontottak ki 3 m hosszúságban, melyet 160 cm mélységig követtek. Ugyanekkor egy kelta tál darabjai és bronzkori kerámia is előkerültek.⁴

1992-ben helybeliek részben kiásták a középkori templom alapfalait, ekkor sírok és őskori leletek kerültek elő. Ennek kapcsán Kató Sára járt a helyszínen,⁵ s ezt megismételte 1993-ban, amikor ismét beleástak a dombba. Középkori falmaradványok, egy sír és sok, ekkor rézkorinak meghatározott kerámatöredék került elő.⁶ A falmaradványokat és a körítő fal nyomait ekkor Majcher Tamás is megfigyelte.⁷

1994-ben tervásatás keretében Kató Sára egy 5×5 méteres kutatószelvényt nyitott a dombon, amelyet a Hatvani kultúra tell telepének határozott meg. Öt padlószint bontakozott ki egymás alatt, házak részletei is előkerültek. A bronzkori őshumusz 3 m mélyen volt.⁸ Ugyanekkor Majcher Tamás a templom maradványainak három építési periódusát állapította meg. Az első, egyhajós templom 12–13. századnak bizonyult, agyagba rakott kőalapozásán kváderkövekből rakott fal állt. Egy béliletes kapu kis oszloptöredéke is előkerült. A templomot később a gótika korában bővítették, ennek terrazzó padlója is napvilágra került.⁹ 1995-ben Majcher Tamás folytatta a templom maradványainak feltárását, az utóbbi padló alatt három sírt is feltárt. Az ásatási alaprajz mindaddig nem került közzétételre.¹⁰

2003-ban Sümegi Pál és Bácsmegi Gábor régészeti – geológiai vizsgálat keretében közel 1,5 km hosszú talajfúrás-szelvényt alakított ki a dombtól délre, északkelet–délnyugat irányban. 10 m-ként fúrtak le és két, védelmi célt szolgáló mesterséges

árkot határoztak meg. Megállapításuk szerint az egyik a Templom-dombot veszi körül, hossza 350-400 m, mélysége 2-2,5 m. A másik ettől távolabb húzódik, hosszát 2 km-re becsülték, s ez félkörívben fogja át a domb környékét, mélysége 4 m. Az általa befogott terület kb. 5-6 ha. Ezen belül a Hatvani kultúra 2-3 m vastag tell telepének a rétegei mutatkoztak. Mindezeket vázlatos rajzban is közölték.¹¹

Nováki Gyula 2007. január – február hónapban mérte fel a területet felesége közreműködésével, munkája eredményét 2008-ban tette közzé.¹²

2012. március 23-án újabb terepbejárásra került sor, amelyen Nováki Gyula, Joó Miklós, Majcher Tamás és Zandler Krisztián vett részt. Ekkor a temető egy részében korábban Majcher Tamás által megfigyelt árok nyoma már nem látszott, mert ezt a területet akkorra már az új sírok teljesen elfoglalták és ezzel a felszínt erősen megváltoztatták.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján a Templom-domb erődítménye a bronzkorban létesült, de ennek pontosabb meghatározása csak további kutatásoktól várható. Ugyancsak to-

vábbi vizsgálatok szükségesek annak megállapítására, hogy a templom körül létesített egykori cinterem fala mennyiben töltött be védelmi szerepet, vagy ez csak az akkor még fennálló őskori árok esetében képzelhető el.

1 I. katonai felmérés: Col. XVI, Sect. XVIII. – a templomot jelöli, a temetőt nem.

2 II. katonai felmérés: Sect. 48, Col. XXXIV.

3 PATAY P., 1954a. 17.

4 KFM Rég. Ad. 49 – 73.

5 KATÓ S., 1994b. 96.

6 KATÓ S., 1996. 65 – 66. – A Kubinyi Ferenc Múzeum gyűjteményébe Gy/106 gyarapodási számon kerültek nyilvántartásba a leletek. A kerámia leletanyag között egyértelműen rézkorinak meghatározható töredék nincs, ellenben számos textil- és seprűdiszes található, amely a Hatvani kultúra sajátja. A korábbi jelentésben szereplő Bádeni kultúra jelenléte a tellen egyértelműen téves meghatározás.

7 MAJCHER T., 1996a. 66.

8 KATÓ S., 1997. 79.

9 MAJCHER T., 1997a. 79 – 80.

10 MAJCHER T., 1997b. 90.

11 SÜMEGI P., 2004. 230; BÁCSMEGI G. – SÜMEGI P., 2005. 167 – 176.

12 NOVÁKI GY., 2008a. 225 – 226.

17 HOLLÓKŐ Vár

A Cserhát keleti részén, a Hollókő falu felett húzódó alacsonyabb hegyhát nyugati végét elfoglaló, a természetől három oldalról jól védett, közel négyzet alaprajzú, 362 m magas sziklatömbön találjuk egyik legjobb állapotban ránk maradt hegyi várunk romjait. Mai megjelenését alapvetően az – 1966–1969 között végzett, teljességre törekvő, de kifejezett falkutatással nem kísért ásatása után – 1978-tól több ütemben, elsősorban az 1990-es években megvalósított részleges

kiegészítése-kiépítése határozza meg. Ennek folytatását – egy esetleges teljes kiépítést sem kizárva – az üzemeltető hollókői önkormányzat jelenleg tervezi.

A mintegy 70×50 m befoglaló méretű, szabálytalan ovális alaprajzú erősség alapvetően három fő egységre tagolódik. A sziklatömb legmagasabb részén emelkedik az alig 30×20 m-es kiterjedésű, ma is magasan álló várfallal övezett vármag, melynek legjelentősebb része a legmagasabb ponton, a délkeleti sarkában található négyszintes, szabálytalan négyzetes lábazon ülő, ötszög alaprajzú ún. öregtorony. A toronnyal egybeépített, átlag 2 m vastag várfal az egyes oldalakon eltérő magasságban áll. Keleten a déli szakaszán – a későbbi felfalazás a helyreállítás során elvégzett visszabontásának köszönhetően – a kiegészített korai védőpártázat zárja le, északon ugyanakkor ebben a magasságban a későbbi (?) várfalmagassításokkal egykorúnak tűnő három (az északkeleti, kis belső teret magába foglaló háromszögű kiugrás, ún. „lekerekített védőtorony” esetében teljesen rekonstruált) ablaknyílás maradványa található. Délen részben ugyancsak a korai pártázat került visszaállításra, de a nyugati oldalon további két későbbi ablaknyílás látható. Míg a következő, nyugati oldalon az alacsonyan álló fal felső része is újabb kiegészítés, északon jelentős szakaszon még további két szint falai is állnak. Itt a legfelső pártázat – részben archív fotók alapján – erős kiegészítésre került, alatta egy tetőtéri(?) és két lakoszint két illetve három, már kőkeretet nélkülöző ablaknyílása, továbbá egy árnyékszéknyílás s nem utolsósorban az északnyugatra néző kapunyílás is ránk maradt. E nyílások

külső kiegészítése nem utal középkori formájukra. Magából a kívül egykor 1-1,4 m széles kapuból csak az egykori keretezés csonkja látható.

A belső falak közül csak egy – az északi szárny keleti terének földszinti zárófala – állt magasabban az ásatások előtt, de ennek egykori (a 3. szinthez köthető) ajtó- és ablaknyílása már csak a korai felmérésekről és fényképekről ismert, s épült aztán vissza. Ugyanakkor az ásatás során került kibontásra a törmelékből a sziklatömb természetes formájából adódóan az északnyugati oldalon félkörívben elhelyezkedő három (számozása szerint: 1., 4. és 5.), lényegében pincszinti, csupán a hosszszanti falakban kialakított résablakokkal megvilágított tér. A középső kivételével itt az egykori dongaboltozat vállai is megmaradtak. A keleti saroktér esetében megfigyelhettük a déli falban az azt megelőző síkfödém gerendafészkeit is. A helyreállítás során e boltozatok visszaépítésre kerültek, a középső tér – ahová a várkapu nyílt – modern síkmennyezetet kapott. Kiegészítésre kerültek az ezen utóbbi térből nyíló ajtók kőkeretei is, így a középső (4.) térből dél felé nyíló, élszedett profilú ajtó, amely félköríves lezárást kapott, továbbá a kelet felé (már egy magasabb szintre) vezető hasonló tagozatú, de konzolos ajtó keretezése is – az utóbbi keleti szárkőve eredeti helyén maradt meg (16. ábra).

A vármag következő – földszinti – térsora már öt helyiségre tagolódik. A pincszinti terek felett elhelyezkedő szobák közül a keleti újabban síkmennyezetet, míg a nyugatiak dongaboltozat (imitációt) és másolatokból álló berendezést kaptak. Mindezek megalapozottsága kérdéses, egy kemence itt nem igazolható, nyílásaik (illetve azok részleteinek) többsége sem tekinthető autentikusnak. Figyelemre méltó a keleti tér utólagosnak tűnő keleti fala és a talán köpenyezett északi fal. A torony északi oldala előtti szabálytalan ötszögű területet a kutatás során tett megfigyelések során utólag osztották meg két térre (2. és 3. helyiség), az osztófalban ma látható konzolos ajtókeret minden bizonnyal eredeti részletek alapján került visszaállításra. A 2. tér délkeleti sarkában látható négyszögű alapozás talán egy korábbi lépcsőfeljáró maradványa – e két utóbbi tér eredeti lefedése kérdéses. A nyugati keskeny és nyújtott földszinti térből lehet megközelíteni a vármag délnyugati sarkában kialakított ciszternát magába foglaló teret – a vízgyűjtő mai lefedése modern rekonstrukció, beleértve a torony falában kialakított ejtőcsatorna folytatását képező vízszintes vályút is.

Az első emelet egykori elrendezésére a néhány külső ablaknyíláson kívül csak a keleti szélső tér belső oldalán megfigyelhető részletek utalnak – kiépítésére, lefedésére ezért nem került eddig sor. Míg a ma itt észak és kelet felé nyíló ablakok, fülke és ajtó értelmezése kérdéses (a nyugati nyílások a helyreállításnak köszönhetőek) az északnyugati sarok kiképzése egyértelmű következtetések levonását teszi lehetővé. Eszerint e részen az utolsó építési periódus előtt egy gótikus sarokkandallóval egybeépített, részleteit tekintve ismeretlen kereszt(?) boltozatos tér lehetett. A boltozat elbontása után a külső várfal itt egy belső köpenyezést kapott, s ez takarta el kibontásáig (és mai, fülkeszerű bemutatásáig) a kandalló keleti lábátát/

indítását. A köpenyezés feltehetőleg a további felső szint megépítésével függhet össze. Ennek esetleges nyílásairól ugyanúgy nem tudunk semmit, mint a nyugati emeleti terek egykori részleteiről.

A vár „központi” tornya ténylegesen az utóbbi szinttől jelentkezik ötszögű, erős sarokarmirozással ellátott építményként – ettől lefelé egybeépült a külső várfallal. Három síkmennyezet gerendafészkeit lehetett benne megfigyelni – a kör alaprajzú alsó szintet záró födémét egymás mellé helyezett 25 × 25 cm-es gerendák alkották egykor. Falait csak keskeny résablakok törik át. Falszöveggel egyidős első bejárata – kőkerete nem, csak a feljáró szerkezetet tartó egyik konzol maradt meg – a harmadik szintről nyílt észak felé, az alsó szintet utólag törték át nyílással. Ma is jól elkülöníthető a hangsúlyos sarokkiképzést már nem mutató emelése – azaz a negyedik szint – melynek nyugatra néző magasabb falszakaszán egy további ajtó részletei – így déli szárkőve – is megmaradtak és kiegészítésre kerültek. Tervezett tetővel való lefedésére eddig még nem került sor, de felső szintjei újabban berendezésre kerültek.

A leírt vármagot nyugat és észak felől egy keskeny falszoros övezte, melynek utóbbi része erősen lepusztult – északkeleti becsatlakozását az ábrázolások mellett az eredeti falon talált pártázat-részletek alapján állították helyre – maradványait az ásatások hozták felszínre. Az e területet borító törmelékből került elő a faragott kövek többsége. Nyugaton alapvetően két részre – egy, a bizonyára farkasveremmel ellátott belső várkapuhoz vezető, alig 2 m széles folyosóra és a tőle vékony fallal elválasztott, már egy jóval mélyebb szinte kialakított térsorra – tagolódott. A folyosó déli végén létezett kapuépítményből csak annak keleti része maradt ránk töredékesen – ez hozzáépült a vármag falához – a jelenlegi nyílás rekonstrukció. Magából a három/négy nyugati térből is csak alacsony falak kiegészített részei állnak, az osztófalakban az egykori ajtónyílások jelzésével.

A hegyhát déli pihenőjén felépült, szintén félköríves formájú alsóvár ugyancsak két részre tagolódik. Magja a néhol 15 m szélességet is elérő, az említett nyugati falszorozathoz kapcsolódó északi rész, melynek falai északkeleten ugyancsak erősen lepusztult állapotban kerültek elő, majd kaptak kiegészítést/felfalazást. Közepén egy nagyméretű ciszterna látható kiegészített formában, déli falának északi részén egy, későbbi elfalazásból kibontott kapuépítmény csekély maradványai, külső oldalon farkasveremmel. Keleten a külső falhoz támaszkodó négy, átlagban 5 × 7 m-es építmény ugyancsak csekély magasságú – de az egykori nyílások helyét és küszöbét megőrző – falai kerültek elő az ásatások során. Ezeket több fázisban építették ki a helyreállítás során, ma bűfé és vártörténeti bemutató található bennük. Az északnyugati külső sarokhoz kívülről az ún. kaputorony kapcsolódik – az L alaprajzú építmény nyugati és déli falából magasabb szakaszok maradtak ránk. A feltárások során egy kettős – északon és keleten is egykor hasonló elrendezésű felvonóhidás kapu részletei (belső farkasverem keskenyebb bővítménnyel, perselykő, kerékvető) kerültek elő, ezek jobb állapotban északon láthatóak. A torony déli fala vonalának meg-

hosszabbításában feltárt és megemelt várfal alkotja az alsóvár másik, ugyancsak falszorosként megjelenő részét, amelyet a – csekély eredeti részletek alapján visszaállított – külső kapu zár le.

A látványos építményt természetesen már a korai ország-leíró munkák is említik. Kiemelendő Mocsáry Antal 1826. évi megyetörténete,¹ de monografikus igényű korai feldolgozás nem készült róla. A történeti-helytörténeti irodalmat az 1954-ben kiadott megyei műemléki topográfia vette számba, s itt találjuk meg történeti adatainak, ábrázolásainak első átfogó felsorolását, romjainak leírását is, jelentős dokumentációs anyaggal.² Erre támaszkodnak Gerő László várkönyvei,³ míg a történeti adattárak közül Györffy György, Fügedi Erik, Engel Pál és Hegyi Klára munkáit kell megemlíteni.⁴ Az 1966-tól zajló régészeti kutatások irányítója, Kozák Éva több nagyobb tanulmányban számolt be eredményeiről.⁵ Ezekben a történeti adatok értékelését is elvégezte, jelentős dokumentációs anyagot tett közzé, válogatást adott az előkerült jelentős 13–17. századi leletanyagból – a kerámia mellett kisebb számban gótikus és reneszánsz kőfaragványokat is közölt – de a tervezett átfogó feldolgozást nem készítette el. A kezdetben alapvetően nem a saját megfigyelései, hanem Gerő László tipológiája alapján kialakított, kissé merev építéstörténeti koncepciója időközben számos ponton módosult, nem függetlenül Feld István többször, így többek között 2005-ben (majd 2009-ben) megfogalmazott kritikai megjegyzéseitől.⁶

A várra vonatkozó első írott forrás az újabb kutatás (Engel Pál, Zsoldos Attila) álláspontja szerint az az 1268-ban kiadott oklevél,⁷ amely szerint István ifjabb király két gömöri várjobbágyot a királyi szerviensek közé emelt, mivel 1265–67 körül, mint Kacsics nembeli Illés fia Péter emberei, megvédték IV. Béla se-regeivel szemben annak név szerint nem említett erősségét.⁸ Mások ezt Baglyaskövel⁹ vagy (Mátra-)Szőlőssel¹⁰ vélik azonosíthatónak. Simon Zoltán ugyanakkor egy „Várerdő” nevű birtok 1265. évi előfordulása alapján nem tartja kizárhatónak, hogy ekkor Csák fia János volt a birtokosa, kitől valamikor 1312 előtt – vásárlás, csere vagy foglalás révén – kerülhetett Illés fia Péter Csák Mátét támogató fiaihoz, közelebből Mykushoz, bár a későbbi várbirtok egyik faluja 1265-ben már Péteré volt.¹¹

1313-ban kelt oklevele alapján Károly Róbert Szécsényi Tamásnak adományozta,¹² de Horváth Richárd nem zárja ki, hogy ez csak egy igény-adományozás lehetett.¹³ 1321-ből ugyanis ismerjük királyi várnagyát,¹⁴ így nem kizárt, hogy egy ideig még magának tartotta meg az uralkodó.¹⁵ 1326-ban azonban már ugyanaz a várnagy Szécsényi embereként tűnik fel.¹⁶ 1323-ban és 1324-ben adományát megerősítette a király.¹⁷ Ezt követően Szécsényi Tamás leszármazottaiéi marad az erősség 1460-ig. 1388-ban „Hollókői” Frank lakóhelyeként említik, unokája, László 1442-ben itt keltez.¹⁸ A Szécsényiek kihalása után (1460) a Losonci és a guti Ország családok birtoka.¹⁹ 1480-ban az uradalmat a birtokosok megfizették, de a vár egészében az Országoké lett.²⁰ Ezt követően itt élt és halt is meg 1491-ben guti Ország Mihály nádor Zsófia nevű hajadon lánya, aki az utóbbi év elején a vár egy bizonyos, pretorium néven említett terében végrendelkezett.²¹

A vár 1552-ben Ali budai pasa hadjárata során került török kézre, az 1554-től ismert zsoldlisták alapján kezdetben közel 50, később csak átlagban 20 műsztafiz és 1556–58-ban három topcsi védte.²² 1593-ban Prépostvári Bálint ostrom nélkül foglalta vissza, majd 1663-ban ismét török kézre jutott. A visszafoglalásáig, 1683-ig terjedő időszakról nem rendelkezünk török forrásokkal. 1718-ban már, mint romot említik.²³

Legkorábbi képi forrásunk a várról az 1826. évi megyetörténetben közölt Lányi-Lehnhardt-féle metszet – ez nyugat felől ábrázolja a várat – amely több, később elpusztult pártázatrészletet is feltüntet.²⁴ 1857-től számos további ábrázolása ismert,²⁵ a legfontosabbak közülük Bergh Károlytól származnak, aki 1862-ben az erősség alap- és keleti nézetrajzát is elkészítette.²⁶ Különösen az utóbbi jelentős, mivel számos, ma már nem létező (nyílás)részletet, köztük egy csúcsíves ablak rajzát is ábrázolja. Az 1954. évi műemléki topográfia tette közzé a feltárás előtti állapotot bemutató alaprajzi felmérését, s néhányat az archív fényképfelvételek közül.²⁷

Az eddig feltárt történeti és régészeti adatok, valamint a gazdag dokumentációs anyag, illetve a leletek részletekbe menő feldolgozása hiányában ma még csak fő vonalaiban határozhatjuk meg a vár építéstörténetét. A 13. század második felében/utolsó harmadában felépült magánvár alapvetően a mai erősség magjával egyezhetett meg. Az ovális alaprajzú várfallal egyidős,²⁸ az eddigi kutatásban „öregtorony” vagy „központi torony” megnevezéssel említett, huzamosabb lakásra nem, inkább katonai és reprezentációs feladatok ellátására alkalmas többszintes épület mellett minden bizonnyal állt itt ekkor egy lakóépület is – a legnagyobb valószínűséggel az északkeleti sarokban, ahonnan egy fahíd segítségével közelíthették meg a torony magasán elhelyezett bejáratát. Pinceszintje felett két, egyformán egy-egy lakóteret magába foglaló szinttel rendelkezhetett, utóbbi tetőzete már kiemelkedhetett a tornyot is övező pártázatos várfal mögül. Részletei közül csak alsó síkföldeméről van tudomásunk, s valószínű, hogy a csak ábrázolásokból ismert, egykor nyugat felé nyílt ablaka – amely egyúttal közvetlen bizonyítéka annak, hogy először a várnak csupán ez a része volt beépítve – még az első periódusból származik. Ekkor készülhetett el a – később talán átformált – nyugati várkapu is, az azonban nem bizonyítható (bár természetesen nem is cáfolható), hogy az erősség bármely további része (így a belső ciszterna) megépült volna már Péter fia Mykus idejében.²⁹

Elképzeltető, hogy már a Szécsényiek birtoklása idején megkezdődött a vármag beépítése. Kérdés, hogy a birtokosok 1388 és 1442 évi, itteni tartózkodása bizonyítékaként (is) értelmezhető adatok, vagy az ismert gótikus kőfaragványok – egy mérműves (iker)ablaktöredék vagy a Bergh Károly által rajzban megörökített részletek, nem szólva itt az alsó szint közelebbi korhataározásra alkalmatlan kereteiről – bizonyíthatják-e a toronytól nyugatra eső terület (5. helyiség és a felette volt/feltételezhető terek, továbbá a ciszterna) még 1400 körülre tehető beépítését. Az mindenesetre egyértelműnek tűnik, hogy egy ideig a torony és az említett, feltételezhetően korai lakóépület között egy nyitott udvar volt, sarkában lépcsőfeljáróval. Valószínű ugyan-

akkor, hogy az utóbb említett északkeleti épület emeleti terének kandallója – kialakítását tekintve nem épp jellegzetes formájával – már inkább a 15. századból eredeztethető, s így nem zárható ki az sem, hogy az előzőekben leírt építkezések már 1460 utánra, azaz a Losonci, de még inkább az Ország család idejére tehetők. Az ugyanakkor kétségtelennek tűnik, hogy ezután – 1500 körül? – egy még jelentősebb átalakítás érte a várat, bár erről írott adatok nem tanúskodnak. Ennek során a korábbi várfalat két szinttel megemelték, a régi pártázatot elfalazták és hasonló új lezárást kaphatott az egész – immár egy toronyszerű tömbként megjelenő – vár. Ez a ma is álló északi fal esetében egy, talán már a földszinttől induló belső köpenyezés megépítését tette szükségessé – ez fedte el az említett kandelót a modern helyreállításig. Bizonyára ekkor nyerték el végző formájukat a ránk maradt ablaknyílások – továbbá ehhez az építkezéshez lenne köthető a belső kis udvar osztófalának megépítése és a torony újabb szinttel történő megépítése is. Mindezek egyértelmű bizonyítékait azonban csak egy szisztematikus falkutatás igazolhatta volna. Így az is csak mint egy igen valószínű feltevés fogalmazható meg, hogy a kifelé nyíló ablakok (vagy azok egy része) reneszánsz kőkerettel rendelkezett.

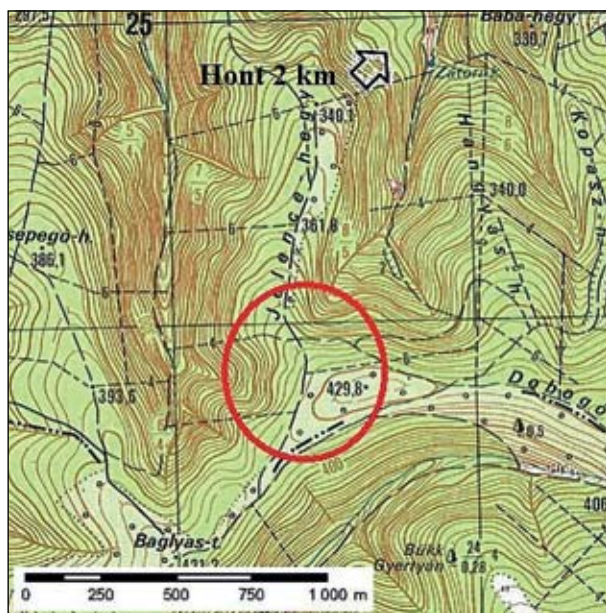
Nincsenek megalapozott támpontjaink az egykori terek pontosabb funkcióinak meghatározására sem. A pincszint egyértelműen raktározásra szolgált, az azonban, hogy a nyugati szárny külső fala előtt nagy mennyiségű konyhahulladék került feltárássra a vár életének utolsó, kora újkori szakaszából, nem bizonyítja egyértelműen, hogy itt akár a földszinten vagy az emeleten lett volna a középkori vár konyhája. A felső szinteken mindenestre a lakótereket – az 1491-ben említett pretoriumot, Ország Zsófia lakószobáját, a kandallós tér esetében az ebédlőt – kereshetjük, kifejezett várkápolna léte nem bizonyítható, de nem is zárható ki annak egykori megléte.³⁰

Még nehezebb helyzetben vagyunk a külső falak megítélésében. Arra vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, hogy közülük bármelyik is megépült volna a Szécsényi birtoklás előtt, ugyanakkor egy szinte folyamatos bővüléssel is számolhatunk a 14. század közepétől. Bár a falcsatlakozások átfogó értékelése még ugyancsak hiányzik, úgy tűnik, úgy a nyugati oldal keskeny feljárója, az alatta létezett térsor (vagy legalább annak külső fala) együtt épült a déli alsóvár magjával. Így a feljártól dél felé lezáró (2.) kapu és az alsóvár később elfalazott déli (3.) kapuja akár egyidős is lehet – formájukról mindenesetre alig tudunk biztosat. Nem cáfolható, ha nem is egyértelmű Kozák Éva azon feltevése, hogy az alsóvár bizonyára gazdasági célokra emelt épületei csak a 16–17. századból származnak. Ugyanakkor mindenképp még Mohács (1526), de legalább is az 1552. évi török foglalás előtt épülhetett meg a délnyugati, szokatlan kiképzésű, kettős kaput magába foglaló építmény és a tőle keletre futó falsoros – az előbbi a 3. kapu szerepét vette át, az utóbbi a 4. kapuval zárulhatott – bár itt az építés menete akár több része is bontható. Ez csak az adatok részletes feldolgozásával ítéltető meg – s ez szükséges az utóbb említett kapuépítmény rekonstrukciójához is.

- 1 MOCÁRY A., 1826. III. 207–210.
- 2 VARGHA L. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 215–221. – továbbá ld.: A. KOZÁK É., 1972. 167.
- 3 GERŐ L., 1955. 142–145.; GERŐ L., 1968. 71–74.; A. KOZÁK É., 1975b. 177–182.
- 4 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 251.; FÜGEDI E., 1977. 142.; ENGEL P., 1996. I. 328.; HEGYI K., 2007. II. 789–793.
- 5 A. KOZÁK É., 1972. 167–187.; A. KOZÁK É., 1975a. 23–52.; A. KOZÁK É., 1975b. 177–182.; MEZŐSINÉ KOZÁK É., 2006. 187–201. – Utóbbiban átfogó irodalommal. Megemlítendő továbbá: MEZŐSINÉ KOZÁK É. – KOMJÁTHY KREMNICSÁN I., 1996.; MEZŐSINÉ KOZÁK É., 2001.
- 6 FELD I., 2005b. 115–118.
- 7 ÁUO. VIII. 200–201.
- 8 „valószínűleg”: ENGEL P., 1996. I. 328.; „minden bizonnyal”: ZSOLDOS A., 2007. 101. – Ugyanő az oklevélben foglaltakat a vár preventív megerősítéseként értékeli: ZSOLDOS A., 2007. 109.
- 9 FÜGEDI E., 1977. 102.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 227.
- 10 PÁLMÁNY B., 1990. 25–26.
- 11 A hivatkozott oklevél: RA. II. 1840.; SIMON Z., 1988. 113. – Simon Zoltán nagyobb valószínűséget tulajdonít annak, hogy inkább Sztrahoráról lehet itt szó. Fügedi Erik szerint 1310-ben Csák fia János adta volna át Csák Máténak. Vö: FÜGEDI E., 1977. 142.; – Lásd továbbá: KARÁCSONYI J., 1995. 726, 731.
- 12 CD. VIII.1., 236. sz.; ENGEL P., 1996. I. 328.
- 13 HORVÁTH R., 2002. 11. 25. jz.
- 14 GYÖRFFY GY., 1987–1998. II. 486.; SIMON Z., 1988. 112.
- 15 SIMON Z., 1988. 112.
- 16 ENGEL P., 1996. I. 328.
- 17 DL 1821; DL 2245; AO. II. 134–136.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 251. – ugyanitt az 1327. évi határájárás leírása.
- 18 ENGEL P., 1996. I. 328. – Nem tudni, milyen alapon tételezi fel a kutatás egy része, hogy a vár huszita kézre került volna: A. KOZÁK É., 1975a. 25.
- 19 DL 59489 – A Szécsényi hagyaték sorsáról részletesebben: KOLLMANN ÖRS L., 2001. 128–132.
- 20 Bánffy Okl. II. 224–226, 229–231.
- 21 KUBINYI A., 1997. 401–410.
- 22 HEGYI K., 2007. II. 789–793. – További írott adatok: A. KOZÁK É., 1972. 169.
- 23 Az újkori adatok első áttekintése: A. KOZÁK É., 1972. 170–171. – Újabb: MEZŐSINÉ KOZÁK É., 2006. 187–201.
- 24 MOCÁRY A., 1826. III. 208.; VARGHA L. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 218. 177. kép.
- 25 Felsorolásuk: VARGHA L. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 217–219.
- 26 A. KOZÁK É., 1972. 173. 3. kép.; VARGHA L. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 218. 178. kép. – Könyöki József 1891. évi nézeti rajza ugyanakkor alig használható. Vö: VÁLINÉ POGÁNY J., 2000. 124–125.
- 27 VARGHA L. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 217–219. – Az archív fotók számbavétele még nem történt meg, ki kell emelnünk Müllner János kiváló minőségű képeit: MÜLLNER J., 2016. 283–285.
- 28 A vár feltárója ezt az állítást ugyan cáfolta – MEZŐSINÉ KOZÁK É., 2006. 196. – érvei azonban nem meggyőzőek.
- 29 A 13. századi datálás újabb: MEZŐSINÉ KOZÁK É., 2006. 194.
- 30 A vár feltárója a belsővár kapuja feletti teret véli a kápolnának, itt találta volna Bergh az általa ábrázolt csúcsíves keretet is: MEZŐSINÉ KOZÁK É., 2006. 197.

18 HONT Jelenc-hegy

Hont községtől délnyugati irányban 2,4 km-re emelkedik a Jelenc-hegy (tszf. magassága: 429,8 m). A lapos, alig domborodó hegytetőt három irányból lehet megközelíteni egy-egy széles, lapos gerincen át, ezek felől védi a hegytetőt egy-egy sánc. Az északnyugati gerinc enyhe emelkedőjének a felső végén lévő sánc hossza 246 m. A délnyugati széles gerinc azonos magasságú a belső területtel, az e felől védő sánc 380 m hosszúságú. Utóbbinak északnyugati vége az enyhe lejtésű oldalon is folytatódik, szokatlan módon azonban egy rövid szakaszon a szemközti Csepegő-hegy oldalába is átmegy és ott fejeződik be. Ugyanezen sánc délkeleti vége 150 m hosszúságban a meredek hegyoldalon tart lefelé és nem sokkal a Kalakócs-völgy alja felett, elmosódva ér véget.

A sáncok magassága 1-1,5 m, mindkét sáncon egy-egy kapunyílást találunk. Külső ároknak nincs nyoma a felszínen, az északnyugati sáncot viszont belső árok kíséri, amely csak a nyugati meredek hegyoldalon tűnik el. Mindkét sánc felszínén sok kő hever, több helyen vörösre égett föld is megfigyelhető.

A harmadik sánc a keleti, a belső területtel azonos magasságú gerinc felől határolja a hegytetőt. Ezt a sáncot alig lehet észrevenni, hossza 180 m, de magassága alig 20-30 cm, árok egyik oldalán sincs. Ilyen jelentéktelen méretű sánc, ennyire könnyen támadható gerincen, szokatlan.

Több mesterséges védőmű nem található, a hegytető többi részét meredek hegyoldal övezi. Az így körülhatárolható, szabálytalan alakú terület legnagyobb átmérője kb. 900 m., melynek nyugati széle végig bizonytalan a sok vízmosásos bevágódás miatt.

A Jelenc-hegy északi aljában is találunk egy sáncot. A fentebb ismertetett hegytetőn lévő északnyugati sánc kapunyílásától észak-északkeletre kb. 900 méterre kezdődik ez az építmény, amely az igen meredek, helyenként sziklás hegyoldal alján in-

dul és egyre enyhébb lejtésű hegyoldalon lefelé gyenge ívben a Honti-szakadék mellé kanyarodik. A szakadék egyik, újabb keletű oldalvölgye szakítja meg, ennek túlsó oldalán még néhány méteren át követhető, majd végleg eltűnik a szakadék szélén. Ezt a sáncot a külső, keleti oldalon, 14-15 méterrel távolabb, egy sekély árok kíséri. A sánc hossza kb. 540 m (17. ábra).

A Jelenc-hegy sáncait korábban sehol nem említették. A hegytető három sáncára Vastagh Gábor hívta fel Nováki Gyula figyelmét, akivel 1970-ben járta be a területet. Nem sokkal ezután Nováki a belső területen több kis próbagödrt ásott, majd 1972-ben az északnyugati sáncot keskeny árokkal átvágta. Korhatározó leletre nem bukkant, csak a délnyugati sánc kapuja mellett került elő egy jellegtelen kis őskori cserép. Északnyugaton a 1,20-1,50 m magas sáncot a helyi, erősen köves földből hordták össze, ennek felső része 70 cm vastagon vörösre égett ki. Néhány kisebb faszéndarabka valószínűleg a faszervezet maradványa volt. A belső oldalon kövek voltak egymásra rakva, de határozott fal nem bontakozott ki. A belső árok mai relatív mélysége kb. fél méter, de az alig 30-40 cm-es hordalék alatt már az érintetlen köves talaj következett, tehát eredetileg sem volt mély.

Nem sokkal a kis próbaásatás után Gréczi György erdész-technikus értesítette Nováki Gyulát, hogy a délnyugati sáncot erdészeti útépítéssel kapcsolatban a régi kapunyílástól északnyugatra dózerrel átvágták. Ez pontos megfigyelésekre ugyan nem adott lehetőséget, Nováki mégis megállapíthatta, hogy a sánc egy egymástól 270 cm-re vízszintesen fekvő, a sáncirányra merőleges irányú fatörzsekből álló szerkezetet mutat. A dózer középen hosszanti irányú fatörzseket is feltárt, de nagyon valószínű, hogy a sánc két szélén is lehetne hasonlókat találni. A fatörzsek végig el voltak szenesedve, körülöttük az erősen köves talaj 10 cm vastagon vörösre kiégett, de a sánc többi részén égésnek nem volt nyoma.

A Jelenc-hegy északi aljában lévő, fent már ismertetett sáncra is Gréczi György hívta fel Nováki figyelmét, ugyanis ezt egy útépítéssel kapcsolatban 1972-ben szintén átvágták dózerrel. A sánc szerkezetével kapcsolatban a következőket sikerült Novákinak megfigyelni: két, vízszintesen fekvő fatörzsekből álló függőleges fal húzódik egymástól 3,80 m-re, a sánciránnyal párhuzamosan. Ezeket keresztirányú fatörzsek kötik össze. Utóbbiak a megfigyelt szakaszon 2,35 m, illetve 4,00 m-re voltak egymástól és 90 cm magasságban maradtak fenn. A fatörzsek, akár csak a Jelenc-hegy tetején, itt is elszenesedve kerültek elő, és körülöttük 10 cm vastagon vörösre égett ki a föld. Korhatározó lelet itt sem került elő. Az erődtítményt 1972-ben Nováki Gyula mérte fel, első ismertetésére 1979-ben került sor.¹

A Jelenc-hegy tetején lévő három sánc, bár az irányukkal, méreteikkel és a belső árokkal kapcsolatban több kérdés is felmerül, egy körülhatárolható, zárt területet véd. Az északi lejtő alján a Honti-szakadékig tartó sánc szerepe azonban tisztázatlan maradt. A sánc déli vége feletti igen meredek, sziklás hegyoldal, maga a sánc, majd a szakadék együtt védelmi vonalat képe-

zett. Így tehát a Jelenc-hegy tetején lévő zárt területtől északra a meredek hegyoldalon a szakadéktól 1700-1800 m hosszú védővonala lehet következtetni. Az alsó hosszú sánc melletti árok kelet felőli védelmet jelent. Az így meghatározható „belső” terület a Jelenc-hegy északi lejtője, amelynek nyugati természetes lezárását a túlsó oldalon a Jelenc-hegy tetejéig felhúzó István-patak völgyének keleti oldala jelentené. Itt azonban egyelőre nem sikerült további erősítésnyomot találni.

A Jelenc-hegy tetejét lezáró három sánc és a Honti-szakadék menti sánc valószínűleg összefügg egymással, ezt az azonos sáncszerkezet is alátámasztja. Korhatározó lelet hiányában egyelőre csak feltételezéseink lehetnek, a legvalószínűbb, hogy őskori eredetűek. A leletek teljes hiánya arra mutat, hogy ez a nagy kiterjedésű védett terület állandó lakóhelyül nem szolgált. A hegy-

tető keleti sáncának csekély mérete és az északi hegyoldal nyugat felőli erősítésének hiánya pedig arra utalhat, hogy az egész védelmi berendezés egy be nem fejezett mű maradványa.

A sáncokkal védett területen kívül, a délnyugati sánctól délnyugatra kb. 200 méterre több, sáncra emlékeztető kősor található, de ezek egykori szántóföldek szélére kidobott kövekből alakultak ki.²

1 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY. – MIKLÓS ZS., 1979. 42–44. – Legutóbbi ismeretése: D. MATUZ, E. – NOVÁKI, GY., 2002. 17–18., (Abb. 34.)

2 NOVÁKI GY., 1978. 69.

19 HONT Vár

Hont vára a Börzsöny északi végében, a hegyek lábánál, az Ipoly árterébe benyúló lapos félszigeten helyezkedik el, amelyet Ipoly-Szögnek is neveznek. Az Ipoly jelenlegi medre 400-500 méterrel távolabb húzódik, de a ma is gyakran víz alatt álló mocsaras terület majdnem körbeveszi. A félsziget tszf. magassága 140 m, relatív magassága átlag 10 m. Dél felől alacsony dombvidék csatlakozik, majd kb. 1 km után a magasabb hegyek következnek.

A vár területe ma Hont község északi szélét foglalja el, ahol az 1970-es években csak a sűrű beépítés szűk udvarai és a kis konyhakertek biztosítottak vizsgálati lehetőséget. Napjainkra a terület nagyrészt elnéptelenedett, számos lakóházat elbontottak, de az egykori erősség területe nem lett áttekinthetőbb. A vár keletkezése óta fennálló folyamatos lakottság eltüntetett

a felszínről minden erősítést. A helyi emlékezet szerint a félszigetről nagy mennyiségű földet hordtak el az 1880-as években az Ipoly-ság–Balassagyarmat vasútvonal töltéséhez, amely a vártól alig 100 m-re fut. Így egyedül a félsziget fekvése és azt a hegyek felől védő, egykor mély árok ma is látható mélyedése támasztotta alá a vár helyére vonatkozó helyi hagyományt. Erősen lepusztult állapota miatt csak többméteres eltérést jelentő hibalehetőséggel írhatjuk le a vár méreteit.

A vár alakja hosszúkas, lekerekített sarkú téglalap. Mindkét hosszanti oldala közepén kissé összekeskenyedik, de ez valószínűleg újkori bolygatás következménye. Két átmérője 123 m, illetve 55-75 m, területe kb. 0,75 ha. Északi irányban kissé lejt, a végén ismét vízszintes. Oldala körös-körül meredek (18. ábra).

A honti vár maradványait már korán felismerték. Hőke Lajos 1872-ben,¹ majd 1889-ben az Ipoly árterébe kinyúló félszigetre („Szög”) lokalizálta, a ma is látható árokmélyedés hangsúlyozásával.² Pesty Frigyes 1882-ben 1219 utáni, 13. századi adatokat sorol fel. Érdekes a megjegyzése, mi szerint Hont neve eredetileg Hunt volt és így emlegetik a község lakói is.³ 1896-ban Reiszig Ede ugyanezt említi.⁴ A 19. század elején Soós Elemér járt a helyszínen, véleménye szerint az Ipoly egykor körülfolymta a várat.⁵ 1951-ben Patay Pál végzett kutatást a környéken, és ő is a „Szög”-ben állapította meg a vár helyét.⁶

1972-ben Nováki Gyula kisebb ásatást végzett a vár területén, amivel sikerült a legfontosabb adatokat tisztázni. A délnyugati sarokban az egykori sánc szerkezetét derítette fel. A mai felszín alatt 70 cm mélyen jelentkeztek a sánc gerendaszerkezetének elemei. Ezekről megállapíthatta, hogy vízszintesen egymásra rakott gerendákból két függőleges falat emeltek, amelyek egymástól kb. 1,70 m-re, egymással párhuzamosan húzódtak. A két gerendafalat belülről keresztirányú gerendafalakkal kötötték össze, utóbbiakat becsapva a függőleges falakba. Valószínű, hogy legalul a vár belső területébe benyúló keresztirányú talp-

gerendákon nyugodott az egész faszerkezet. Így kazetták sorát építették fel, egymáshoz szorosan csatlakoztatva azokat. Egy-egy kazetta hossza, a feltárt szakasz szerint, kb. 1,40 m volt, belsejüket a helyi homokos talajjal töltötték fel. Az így nyert, kívül-belül függőleges fal magasságára és a felső rész kiképzésére (pl. a mellvédre) vonatkozóan nem sikerült adatokat nyerni.

Nováki megállapította, hogy a sánc pusztulása egy itt tombolt tűzzel magyarázható, valamennyi gerenda végig elszene-sedett, a belső részében is hasonló famaradványokat és égett földet talált. A tüzet azonban semmiképpen sem lehet – mint azt más lelőhelyekkel kapcsolatban néha felvetik – szándékos kiégetéssel kapcsolatba hozni, amit az égés után is teljesen lazán maradt homok is kizár.

A feltárás helyén a belső oldal falából 5 gerenda került elő egymás felett, s így 70 cm magasan maradt meg a fal. A gerendák oldala egyenes, sima volt, tehát fejszével, vagy bárdal faragot-taknak tarthatók. Szögletes, hosszúkás becsapolásokkal feküdtek egymás alatt, ezekbe csatlakoztak a szerkezet belsejében fekvő összekötő, keresztirányú gerendák, egyenesen bevágott csapokkal. Ezek az összekötő falak kb. 60 cm hosszan maradtak a helyükön. A belső oldal gerendafala a vár belső területe felé erősen megdőlt, jelezvén, hogy a gerendaszerkezet itt egykor szabadon, függőlegesen állt. A külső gerendafal teljesen lepusztult, eldőlt maradványából csak négy gerenda hevert legalul.

A sánc maradványairól még két helyről állt rendelkezésre adat a helyi lakosok elbeszélése alapján. A feltárt gerendaszerkezettől északra 15–20 m-re a vár szélén sok faszenet találtak. Emellett az erősség keleti szélén 1970 körül legyalulták a terepet és sok vörösrre égett földet találtak, feltehetően mindezek a sánc-szerkezetből származtak. A sánc tehát körbevette a várat.

A vár déli és északi szélén ásott kutatóárokban ugyanakkor nem került elő a sánc nyoma, de a déli, egykor mély várárok belső oldalának kezdete már kibontakozott, ugyanitt egy kerek malomkő is napvilágra került. A belső területen ásott kutatóárkok egyikében, a délnyugati sarokhoz közel egy kisebb gödör és sok gabona (búza, kevés zab) került elő a vár életének korából. Az északi vége közelében ásott kutatóárokban nem került elő tele-pülés nyoma.⁷

A várat az ásatással párhuzamosan Sándorfi György mérte fel 1972-ben, Miklós Zsuzsa és Nováki Gyula közreműködésével. Ez a feltárás eredményeinek ismertetésével 1979-ben került közlésre.⁸

2011 májusában csatornázási munkákkal kapcsolatban Mordovin Maxim és Zandler Krisztián végzett leletmentő ásatást a vár középső, északi és nyugati területén. Az általuk nyitott hat szondával különösen az utóbbi részen sikerült érdemi megfigyelésekre szert tenni. Az itt megfigyelt ácsolt faszerkezet nagyrészt azonosnak bizonyult a Nováki Gyula által 1972-ben feltárt sáncszerkezet részleteivel. A sánc maradványai vörösrre átégett löszös rétegben jelentkeztek, felette másodlagosan az omladék fölé csúszott, Árpád-kori kerámiát tartalmazó betöltés volt. A sánc felépítéséhez kérgétől megfosztott, legallyazott, általában hosszában hasított fatörzseket használtak. A sáncot a felszíget oldalába mesterségesen belevágott keskeny teraszra építették. A fatörzseket egymással keresztezve rakták, a találkozási pon-

tokon összeácsolva s így zárt falú kazettákat hozva létre. Vagy az alapozási szint lejtése, vagy a rétegsorok későbbi megcsúszása miatt a rekonstruálható egyes kazetták feltűnően szabály-talanok. A szélességük 1 m körül alakult, de a hosszúságuk váltakozott 1,2–1,3 és 1,8 m között. Az egyes kazetták rövidebb ol-dalai közvetlenül nem érintkeztek egymással, hanem közéjük olyan hosszanti gerendákat helyeztek, amelyek mélyen kinyúl-tak a sánc belső síkjából. Az egyik teljesen feltárt ilyen gerenda hossza elérte a 4,5 m-t. Az elkészült kazettákat itt is helyi ere-detű homokkal töltötték ki, melybe belekerült az építkezés so-rán keletkezett fahulladék is. Ugyanakkor a betöltésben egyet-len kerámatöredéket sem találtak. Ez mutatja, hogy a vár egy addig nem lakott helyre épült, de utalhat arra is, hogy a sánc nagyon rövid idő alatt épült fel, így nem volt idő olyan meny-nységű hulladék keletkezésére, hogy a kazetták földjébe is jusson belőle.⁹ A vár belső területén húzott néhány kutatóárok már inkább negatív eredménnyel járt.¹⁰

A vár névadója, Hont és testvére, Pázmány a Képes Krónika szerint már Géza fejedelem idejében Magyarországon volt¹¹ és később ispáni rangot kapott. A krónika azonban magát a honti várat nem említi. A vár ispánjait 1156-tól ismerjük, várföldekről, várnépekről 1231-től értesülünk.¹² A vár a 13. században elvesz-tette a jelentőségét, 1284-ben a települést eladományozták, ké-sőbb Drégely tartozéka.¹³

Hont az ispánsági váraink egy, szerkezetét tekintve egyedi példáját képviseli, építését csak közvetett adatok alapján helye-zhetjük a 10–11. század fordulójára.¹⁴

1 HÖKE L., 1872.

2 HÖKE L., 1889. – Helyi hagyomány szerint a Kukucska-hegyen volt Pázmány vára. – Vö: TOMBOR I., 1954. 225, 226. Nováki Gyula 1972-ben és 2012-ben bejárta a hegyet, de erődítménynek nem találta nyomát.

3 PESTY F., 1882. 254–262.

4 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 46., 285.

5 SOÓS E., 1889–1928. X. 125–135.

6 MNM Adattár 175. H. II.; GAJZÁGÓ A. – PATAY P., 1961. 148–150.

7 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY. – MIKLÓS ZS., 1979. 29–41.

8 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY. – MIKLÓS ZS., 1979. 33.

9 MORDOVIN M., 2013a. 132–135.

10 MORDOVIN M., 2013b. 123–149.

11 Képes Krónika 56–58. (41. fejezet.)

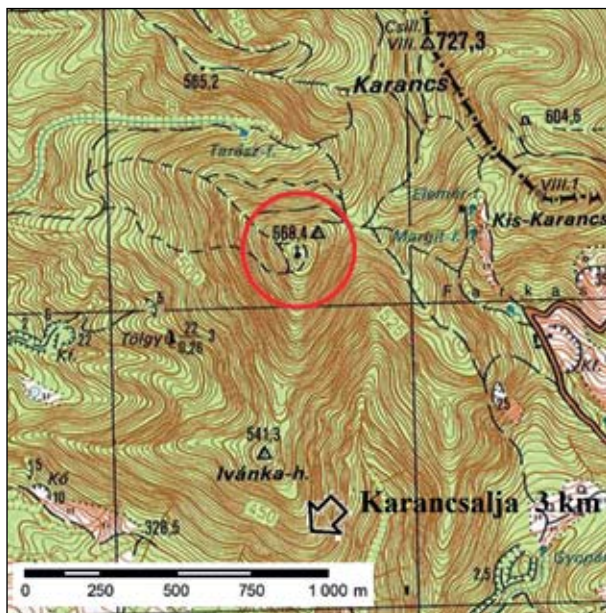
12 HOLUB J., 1938. 103; KRISTÓ GY., 1988. 374–375; GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 200–203; ZSOLDOS A., 2011. 159.

13 BAKÁCS I., 1971. 46., 47., 124.

14 MORDOVIN M., 2013b. 123–149.

20 KARANCSALJA Kápolna-hegy

Karancsalja községtől északkeletre, 3 km-re magasodik a Kápolna-hegy (tszf. magassága: 687 m), a környék legmagasabb csúcsától, a 723 m magas Karancstól délnyugatra 1 km-re. A hegyet meredek oldalak övezik, csak észak felé függ össze a Karancsal egy mély fekvésű nyereggel. A hegytetőn húzódik Karancsalja és Karancslapujtő község határa. Az egész környéket erdő takarja.

A központi lapos plató közel háromszög alakú, déli irányba kissé lejt és csúcsban végződik, pereme jól követhető, de az északi és nyugati oldala elmosódott. Középen kápolna áll. Keleti oldala alatt, pár méterrel lejjebb újkori épületet találunk. A plató hossza kb. 45 m, szélessége kb. 25 m.

A plató alatt 9-14 méterrel alacsonyabb szinten széles terasz fut körbe. További 6-8 méterrel lejjebb újabb, az előzőnél keskenyebb terasz következik, ez azonban csak félkörben fogja át a platót, a meredek keleti oldalon nincs nyoma, mert itt felesleges is lett volna. Ezen az alsó teraszon sok bolygatás nyoma figyelhető meg. Az alsó teraszon mérve a vár északkelet – délnyugat irányú átmérője 130-135 m.

Az észak – északkeletre eső, mélyen fekvő nyereg felől út vezet fel, melyet egy rövid, kb. 70 m hosszú terasz zár le. Ez keskenyebb, mint a fentiek és annak szélén, az úttól keletre eső részen rövid, alacsony sánc is található (19. ábra).

A hegy, a kápolna és a hozzá fűződő vallási hagyományok révén a 19. századtól kezdve gyakran szerepel az irodalomban,¹ de Dornyay Béla volt az első, aki 1929-ben felismerte az őskori sáncokat, és röviden ismertette az akkor romos kápolnával együtt.² Frics Gyula feljegyzése szerint Dornyay ásátást is végzett a hegyen, és az ekkor előkerült legkorábbi pénzlelet IV. Béla idejéből származott volna.³ A hegyet, mint bronzkori magaslati telepet Patay Pál is említi.⁴ 1976-ban Sándorfi György járta be a Kápolna-hegyet, és annak erődítését a 10–14. század közé helyezte.⁵

Nováki Gyula 1990 júniusában mérte fel a lelőhelyet felesége közreműködésével, közvetlenül a kápolna újjáépítésével kapcsolatos munkák megkezdése előtt. 1997-ben Szilas Gábor több ízben tanulmányozta a Kápolna-hegyet. Az 1990. évi felmérést is tartalmazó közleményében többek között kiemelte, hogy a középkori kerámia leletek csupán a felső plató peremén találhatók, lejjebb azonban csak őskoriak (késő rézkor, késő bronzkor – Pilinyi kultúra) figyelhetők meg. Véleménye szerint a sáncok (teraszok) középkori eredetűek, a késő bronzkori telep erődítés nélküli „magaslati” jellegű volt, de kiemeli, hogy a kérdést csak ásatással lehetne tisztázni.⁶ A Kápolna-hegy rövid leírása és a felmérés rajza, mint a késő bronzkori Kyjatice-kultúra erődített telepe került közlésre 2002-ben.⁷

A Kápolna-hegyen modern ásatás még nem volt, Dornyay kutatásának részleteit nem ismerjük. Hetény János foglalkozott részletesen a Kápolna-hegy vallási kultuszával.⁸ A kápolna valószínűleg a középkorban épült, bár erre vonatkozó biztos adatunk nincs. Hiteles korabeli forrást nem ismerünk róla. Egy 17. századi forrás szerint a 3. században élt Antiochiai Szent Margit tiszteletére építették, de a néphagyomány a névazonosság miatt IV. Béla Margit nevű leányával hozza kapcsolatba. A 18. században az épületet a gróf Forgách család megújította.

Remeték is éltek fent a hegyen a legújabb időkig. A legutolsó remete, Strébéli Ferenc volt, aki 1934-től az 1950-es évekig lakott a hegyen, és bizonyos dombocskákat és kőhalmokat elengyengetett. A kápolna gyakran volt romos állapotban,⁹ többször újjáépítették, legutoljára 1990–1991-ben, majd 2007-ben újították fel. A helyreállításkor – a műemlékvédelmi előírások ellenére – sem ásatásra, sem falkutatásra nem került sor. Ekkor a környéken az építési törmeléket szétterítették és dózerrel elengyengettek. Zarándoklatokat vezettek és vezetnek ma is a kápolnához. Egy bizonytalan adat szerint 1929–1930 körül „körmeneti körutat vágunk” a hegy oldalába, az elengyengetett felső terasz belső szélén a hegyoldalon látható lefaragás bizonyára ennek az nyoma.¹⁰ Mindez sok változást okozott a hegyen. Későbbi ásatásnak kell eldöntenie, hogy a terület erődített volt-e az őskorban, és hogy a középkorban a csupán még feltételezhető erődítés a hegy vallási kultusz helyével volt-e kapcsolatban, vagy attól függetlenül alakult-e ki itt egy erősség.

1 Legkorábbi említése: MOCSÁRY A., 1826. II. 37.– Lásd még: *Archaeologiai Értesítő*. 1. 1868–1869. 34.

2 DORNYAY B., 1929. 66–67.

3 HETÉNY J., 2006. 15.

4 PATAY P., 1954a. 17, 20.

5 SÁNDORFI GY., 1979. 250.

6 SZILAS G., 1999; SZILAS G., 2000. 61–65.

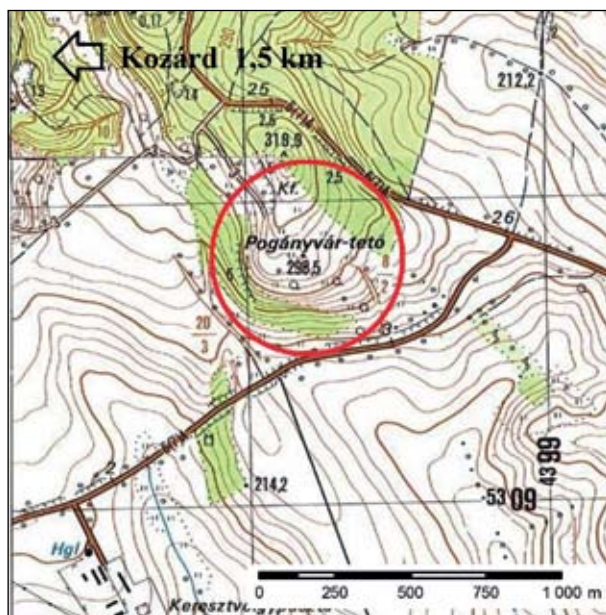
7 D. MATUZ, E. – NOVÁKI, GY., 2002. 16, 59, 106; JEREM E. – MESTER ZS., 2008. 144.

8 HETÉNY J., 2006. – A hegy kultuszát korábban még Belitzky János is említette. Vö: BELITZKY J., 1978. 79–80.

9 1868-ban Nyáry Jenő a karancsaljai ó-egyházzal tesz említést. Vö: *Századok*. 2. 1868. 733. (Tárcza rovat) – Lásd még: REISZIG E. – VENDE A., 1911. 58; BARANYAI B., 1954a. 150, 236.

10 HETÉNY J., 2006. 14, 68–69.

21 KOZÁRD Pogányvár

Kozárd község keleti szélé felett északkeletre, kb. 1,5 km-re emelkedik a Pogányvár-tető (tszf. magassága: 298,5 m). Nyugatról a Kozárdi-patak, keletről a Cseri-völgy, délkeletről a fokozatosan alacsonyodó hegyhát határolja. A Pogányvár a Kelet-Cserhát arculatát meghatározó, észak–déli irányú Kerekbűkk és a Tepke csúcsaival jellemezhető vulkáni vonulat délkelet felé elkeskenyedő kiemelkedésén található. A lapos, enyhén domború hegyhát északi és keleti oldala alatt fut a Pásztót Szécsényrel összekötő országút. A vár kétrészes, területének délkeleti fele Kozárd, északkeleti fele pedig a szomszédos Pásztó közigazgatási területére esik.

A felső vár a tetőt foglalja magába, alakja ovális. Sánc veszi körbe, de ennek belső magassága nem éri el a 0,5 métert sem, a keleti oldalon, hosszabb szakaszon csak terasz alakjában követhető. A felső vár átmérője 52 × 38 m, területe megközelítően 0,14 ha. A felső vár területe, különösen annak déli oldala erősen bolygatott.

Az alsó vár védelmi vonala a felső vár sáncával párhuzamosan, attól 25–40 m távolságra, 4–7 méterrel alacsonyabb szinten, ugyancsak oválisan veszi körbe a területet. Mai alakjában terasz, csak az észak–nyugati oldalon láthatunk sáncot kb. 22 m hosszan, de alig 20–30 cm belső magassággal. A két várrész együttes átmérője 128 m, illetve 85 m. Az alsó sánc (terasz) alatt a nyugati oldalon egy nagyobb, régen felhagyott kőbánya található, melyet geológiai tanösvénynek képeztek ki (20. ábra).

A lelőhelyet a 19. század végén már ismerték.¹ Patay Pál 1951-ben járta be a várat, leleteket gyűjtött a helyszínen, röviden leírta, de korát az őskoron belül bizonytalanak értékelte.² Patayra hivatkozva említi később Kemenczei Tibor is, és az előkerült leletek alapján az erődítés korát késő bronzkorinak határozta meg.³ 1964-ben Horváth István készített vázlatot a várról.⁴ Szilas Gábor a bronzkor korai, középső és késői szakaszá-

ból talált leleteket, de úgy vélte, hogy az erődítés korát ezen belül régészeti feltárás nélkül nem lehet meghatározni.⁵ 1983-ban Kiss István ajándékként innen származó, a Hatvani kultúrához köthető leletek kerültek a szécsényi múzeumba. 1994-ben Tóth László (Pásztó) ajándékozta a szécsényi múzeumnak a kiszállásai során itt talált régészeti leleteket.⁶

A várat – terepbejárást követően – Sándorfi György mérte fel 1988 májusában, Nováki Gyula közreműködésével.⁷ 2006 októberében Jankovich B. Dénes, Nagy Levente, Nováki Gyula és Tankó Péter végeztek terepbejárást a vár területén. Ekkor sok őskori cserepet (köztük korongolt, körpecsét-díszes, kelta jellegű darabot) és égett paticstörödéket találtak.

Az lelőhely területén ugyan középső és késő bronzkori, valamint kelta jellegű leletek egyaránt előkerültek, de ma még nem dönthető el egyértelműen, hogy az erődítés mely korszakból származik. Egyéb analógiák alapján inkább a középső bronzkorra datálható.

1 PINTÉR S., 1899. 60.; REISZIG E. – VENDE A., 1911. 71.; MÁRTON L., 1911a. 335.

2 PATAY P., 1954a. 17, 20.

3 KEMENCZEI T., 1967. 261. – Ugyanez a szerző még egy késő bronzkori urnát ismertett „Kozárd” lelőhelyről, de bizonytalan, hogy a Pogányvárról származik-e: KEMENCZEI T., 1966. 81. 15. kép 5. és KEMENCZEI T., 1984. I. t. 22.

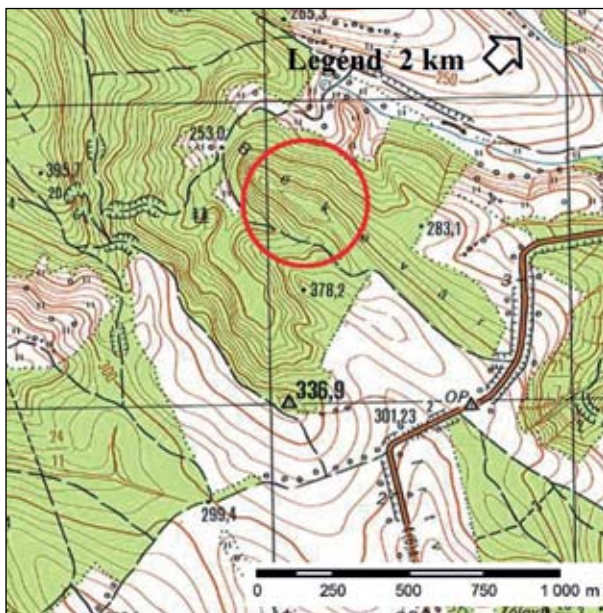
4 HORVÁTH I., 1964.

5 SZILAS G., 1999. 24.

6 KFM Leltárkönyv; KFM. Rég. Ad. 222. 94.

7 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1989.

22 LEGÉND Békavár

Legénd község déli végétől, délnyugatra kb. 2,3 km-re fekszik a Békavár,¹ amely egy északnyugat irányú keskeny gerinc végét foglalja magába, tszf. magassága 308,3 m. A gerinc elméleti hosszanti középvonalától délnyugatra eső terület egykor nagy kiterjedésű szántóföld volt, most parlag. A középvonalától északkelet felé eső terület sűrű erdő, itt sohasem volt földművelés. Emiatt az erősség maradványai utóbbi oldalon végig épek, de a másik oldalon a földművelés miatt alig ismerhetők fel.

A vár két, jól elkülöníthető részre oszlik. A gerinc északnyugati végén található a vár belső, leghosszabb része. Pereme jól követhető, a plató délkeleti része 5-6 méterre emelkedik ki. A belső vár hossza 85 m, szélessége kb. 17 m.

A következő várrész délkeletre csatlakozik hozzá, jóval kisebb, hossza 20 m, szélessége kb. 8 m. A belső vártól a gerincet átvágó 10 m széles, kb. 1 m mély árok választja el. Ezt a kis elővárat délkelet felé egy újabb, kisebb árok választja el a gerinc folytatásától.

A nagyobb belső és a kisebb elővárat az északkeleti oldalon 7 méterrel alacsonyabb szinten közös sánc kíséri, amely a vár északnyugati vége alá bekanyarodik, délkeleti vége viszont 30 méterrel túlhalad a kis elővárnál, majd derékszögben megtörve árok alakjában tart felfelé a gerinctető széléig. Fent a gerinctetőn árok vagy sánc folytatásának nincs nyoma. Lehetséges, hogy eredetileg egy második elővárat is ki akartak itt alakítani, ezért hosszabbították meg a hosszú sáncot a kis előváron is túl, de további gerincátvágásra nem került sor. Az eddig ismertetett erősítéseknek bizonyára voltak megfelelői a másik, délnyugati oldal teljes hosszában is, de ott a földművelés azokat teljesen elenyengette (21. ábra).

A várat korábban sehol sem említették, Skerletz Iván fedezte fel. Sándorfi György mérte fel 1987 augusztusában, Nováki Gyula és Skerletz Iván közreműködésével, valamint Bánkúti Attila rész-

vételével. A vár leírásának és a felmérésének közlésére először 1992-ben került sor.²

Legénd birtok viszonylag későn, először 1480-ban tűnik fel az okleveles forrásokban, annak ellenére, hogy a Legéndi család már 1389-ben szerepel.³ 1542-ben a falunak több birtokosa volt, részben pedig a Bebek Ferenc által birtokolt csővári uradalom részét képezte.⁴

A vár területén lévő sűrű erdőben, illetve a magas fűben régészeti lelet előkerüléséről nincs tudomásunk. A várat korshoz kötni nem tudjuk, de jellege alapján feltehetően középkorinak tekinthető, s nem kizárt, hogy az említett Legéndi-család emeltette.

1 A területet ábrázoló M = 1: 10.000-es (EOV, 75 – 224) térképszelvényen, valamint a 2001. évi Cserhát turisztikaképen a hegygerinc Békevár néven szerepel.

2 NOVÁKI Gy. – SÁNDORFI Gy., 1992a. 57 – 58.

3 NAGY I., 1857 – 1868. VII. 76; CSÁNKI D., 1890. 102, 115; REISZIG E. – VENDE A., 1911. 72; ZSÓ. I. 1269. – Valószínűleg a birtok a középkor folyamán végig a Legéndi családnak lehetett.

4 FELD I., – JAKUS L. – LÁSZLÓ Cs., 1979. 11.; ENGEL P., 2002.

23 LUCFALVA Pogányvár

Lucfalva községtől keletre 2 km-re, közvetlenül a Lucfalva – Nagykeresztúr – Sámsonháza közötti országutak kereszteződése felett, attól északnyugatra emelkedik a Pogányvár nevű magaslat (tszf. magassága: 226 m.), egy alacsony, keskeny dombhát délkeleti végén. Korábban az egész terület szántóföld volt, jelenleg parlag, magát a várat erősen szétszántották.

A kis kerek központi domb körvonalai ezért már nem állapíthatók meg pontosan, átmérője 15 m körüli lehetett. Árok vehette körül, ennek elmosódott nyoma csak a domb folytatása felé, a nyugati oldalon látható, a többi oldalon már nem. A vár teljes átmérője 60 m körüli volt.

A domb déli oldala igen meredek. Ez azonban nem a vár erődítésével függ össze, ugyanis itt a domb alatt a 20. század elején még malom és további épületek álltak, azokkal kapcsolatban faragták le mesterségesen a domboldalt (22. ábra).

Egy 18. század második feléből származó bizonytalan említés¹ után a Pogányvárat a 19. század elejétől számos munkában tűnik fel.² Fenicz János 1865-ben a „pogánykori erőd” helyén szárazmalmot említ, alatta pedig a lucfalvai uradalom cselédjeinek volt a lakása.³ A III. katonai felmérésen a Pogányvártól keletre, 350 méterre „Akol Poganyvar” felirat szerepel.⁴

Patay Pál a kis középkori várak közé sorolta, mivel területén 1953-ban 12–13. századi cserepeket talált.⁵ Hasonló korúnak határozta meg 1964-ben Gádor Judit is, aki részletesen ismertette és vázlatosan felmérte az alig felismerhető, teljesen szétszántott várhelyet.⁶ 1986-ban Sándorfi György a motte-típusú várak között említette.⁷ 1987-ben Simon Zoltán szintén csak azt rögzíthette, hogy teljesen szétszántották.⁸

A várat Sándorfi György mérte fel 1989 májusában, Nováki Gyula közreműködésével. Ennek alapján leírását és felmérését ugyanők 1991-ben tették közzé.⁹

Lucfalva, korábbi nevén Lucin először 1227-ben tűnik fel a szomszédos Hartyán határjárásában. 1251-ben lucini *Voycha* fia Kristóf itt örökölt birtokrészét, amely az esztergomi érsek Hatvan nevű birtokával volt határos, eladta az érseknek. 1274-ben IV. László király hozzájárult, hogy az érsek Lucint megvegye.¹⁰ 1383-ban Kislucin is feltűnik, amelyet ekkor Erzsébet királyné Tari Lászlónak adományoz,¹¹ de a Tariak mellett, akik még 1454-ben is birtokosok itt, 1416-tól a kazai Kakas család is feltűnik. Lucin a 16. század első felében már helyi nemeseké.¹²

A vár az írott forrásokban nem szerepel. Területén régészeti kutatás nem volt, így – a nevével ellentétben középkorinak meghatározott – erősség pontosabb korhoz kötése csak ettől várható. A jelenlegi ismereteink alapján nem zárható ki, hogy létesítése az 1250-ben először feltűnő lucini *Voycha*-hoz köthető.

1 EPERJESSY K. – SCHNEIDER M., 1977. 28–29. – Az I. katonai felméréshez készített ország-leírásban a Lucfalvához (Lucin) tartozó Pogányvár, mint pusztaszerepel, ahol egy régi várkastély áll.

2 MOCSÁRY A., 1826. I. 269.; FÉNYES E., 1851. III. 246.; PINTÉR S., 1897. 40.

3 FENICZY J., 1865. 50.

4 III. katonai felmérés: 4763/4 [1883], 4863/2 [1882] (M = 1:25.000)

5 PATAY P., 1954a. 30.

6 GÁDOR J., 1967.; KFM Rég. Ad. 34–73.

7 SÁNDORFI GY., 1986. 1.

8 KFM Rég. Ad. 123–88.

9 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1991. 265, 266. – Legújabb ismertetése: FELD I., 2005a. 113–114.

10 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 270.

11 DL 6970; Cs. I. 103, 116, 121.

12 Cs. I. 103, 116.; ENGEL P., 2002.

24 MÁTRAMINDSZENT-IVÁNYPUSZTA

Óvár

Mátramindszent korábban Heves megyéhez, tartozott, 1950 óta Nógrád megye része. A községtől keletre 1,5-2 km-re húzódik az Iványi-patak völgye. Az észak–dél irányú völgy középső részén nyugat felől kis mellékvölgy, a Köszörűkő-völgy csatlakozik be. A két völgy találkozásától északkeletre, kb. 500 méterre, az Iványi-patak jobb partja felett emelkedik az a Szerűskő-hegyből nyugat felé kiugró hegynyelv (tszf. magassága: 322,9), amelyen a vár található.¹

A természetes hegykúpot körös-körül meredek oldal övezi, különösen a déli oldalon. A vár kis platója patkó alakú, a déli, igen meredek hegyoldal felett egyenes vonalban zárul. Átmérője 14 × 11 m. A perem alatt 3-6 méterrel alacsonyabb szinten kb. a plató felét árok övezi, ami a nyugati oldalon alacsony sánccal zárul. Az ároktól északra, 15 méterre egy külső sánctal találunk, amely az egész várat körülveszi, bekanyarodik a déli meredek oldalra is, de ott nem zárul össze. E külső sánc által bezárt terület átmérője 50 × 45 m. A vár területét jól áttekinthető erdő fedi. Területéről régészeti lelet nem ismert (23. ábra).

Az erősség elsőként 1864-ben a Pesty Frigyes féle kéziratos helynévgyűjteményben szerepel, mint „Iványi vár”, a közeli Felső- és a távolabbi Alsó-Iváni-puszta és az Iványi-patak neve után.² 1975-ben Bartha János végzett a területen adatgyűjtést, melynek során Árpád-kori földvárként azonosította.³ 1981–1983 között Dénes József és Skerletz Iván vázlatosan felmértek, rajzát 1990-ben Dénes József tette közzé rövid leírásával együtt.⁴ Pontos felmérését Nováki Gyula készítette el 1990-ben fia közreműködésével, ennek publikálására leírásával 1992-ben került sor.⁵

A vár az írott forrásokban nem tűnik fel. Az egykori Ivány települést – amelynek határa feltehetően részben a mai Mátramindszent, részben Mátraterenye – Nádújfalu területébe olvadt be – legkorábban egy 1296. évi oklevél említi, amikor (Baksa nb.) Lőrinc fia Miklós fiai, Chamaz, János, Zepod és

Tompold, valamint Miklós fia Miklós kettéosztották. 1426-tól az Ivániaiaké volt, 1546–1549-ben helyi nemesek birtoka.⁶

A várat korszakhoz kötni nem tudjuk, területéről régészeti lelet előkerüléséről nincs tudomásunk. Jellege alapján feltehetően középkorinak tekinthető, s így nem kizárt, hogy a 13. században a Baksa-nembeliek emelhették.

¹ A hegy neve az M = 1 : 10.000-es (EOV 86–442) térképen: *Váralja*, az alatta lévő, az Iványi patak völgyének ezt a szakaszát pedig *Váraljai rét* néven szerepeltetik. – A korábbi irodalomban (lásd a 4. jegyzetet) tévesen van említve a Nyakkotró-bérc, mert a vár nem annak a végén található.

² PESTY F., 1864. XIX. 190, 273; PESTY F., 2005. 156. (*Várallyai rétek*)

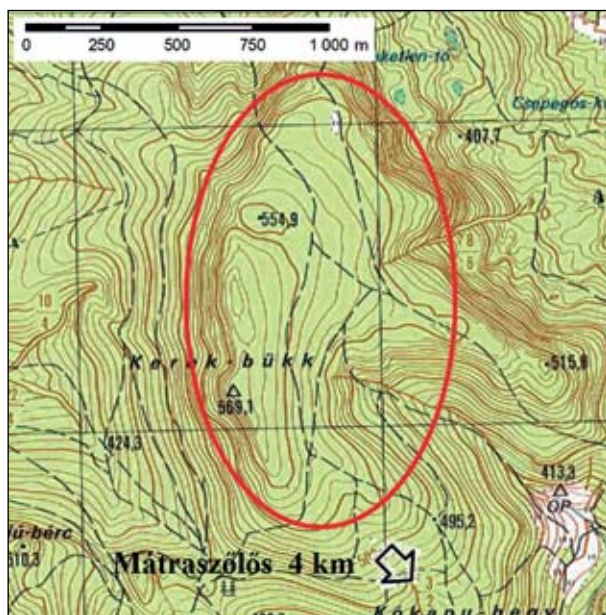
³ Bartha János: *Nádújfalu, Alsó-, Felső- Iványi erdőrészföldrajzi nevei, geológiája és története*. (Kézirat). 1975. KFM Rég. Ad. 202. 91.

⁴ DIV Rég Ad. 445; DÉNES J., 1990. 45, 55.

⁵ NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992b. 150.

⁶ GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 103–104; ENGEL P., 2002; PESTY F., 2005. 166. – Nádújfaltól délre *Alsóivánpuszta*, Mátramindszenttől délkeletre *Felsőivánpuszta* néven szerepel.

25 MÁTRASZŐLŐS Kerek-Bükk

Mátraszőlős községtől északnyugatra 4 km-re emelkedik a Kerek-Bükk nevű hegy (tszf. magassága: 568,8 m), melynek északi vége a „Hármashatár-hegy” nevű részzel végződik. Délnyugati irányban alacsony, széles nyereg köti össze a Nagy-kő-tető felé vezető gerinccel.

A Kerek-Bükk fennsíkjának fő tengelye észak – dél. Nyugati, északi és keleti oldala rendkívül meredek. Az egész fennsík legmagasabb része a nyugati szélén van, innen kelet felé enyhén lejt. Délkelet felől széles és mély völgy emelkedik a fennsík közepéig, amely így két, délkelet felé kinyúló oldalgerincet különít el. A völgy elején kb. 410 m magasságban forrás található.

A fennsík déli szélén lejtő oldalgerinc alatt a hegyoldal kevésbé meredek, ez volt a legátadhatóbb oldal, ezért itt sáncal védték a területet. A sánc az említett forrás felett indul meredeken felfelé, majd nyugati irányba fordul. Egy kb. 600 m hosszú egyenes rész után vezet a meredek nyugati oldal fölé. Innen kezdve a hegyperemen még három szakaszon lehet egy-egy rövid, 200, 130 és 80 m hosszú sáncrészletet megállapítani, nagy távolságra egymástól.

A sáncot a környéken található kövekből emelték, de ma erősen szétesett állapotban van. Magassága néhol eléri az egy métert, de többnyire csak a szétszóródott kövek jelzik a vonulatát. A nyugati oldal felétől a továbbiakban csak a fennsík természetes peremét követhetjük a meredek hegyoldal felett, ez jelenti az egykori telep szélét, a nyugati, északi és keleti oldalon egyaránt. A fennsík északi végében, a Hármashatár-hegyi részen található szétszóródott kövek esetleg a sánc maradványai. A délkelet felé kinyúló gerincen (Nyerges-tető) a telep széle már nem állapítható meg pontosan.

A fennsík északnyugati oldalán két kiemelkedés között mesterséges tó maradványait találjuk kb. 110-120 m hosszán, keleti végét egy 60 m-es vízzáró töltés zárja le. Jelenleg egy kocsiút halad rajta, amivel a töltés tetejét szétterítették. A tóban ma

már csak néha van víz, az eredetileg egységes nagy meder most két részre oszlik.

Az egykori telep legnagyobb átmérője (a délkeleti nagy mellékvölgy felett átmérve) kb. 1650 m, kelet – nyugat irányban kb. 900 m (24. ábra).

A Kerek-Bükk őskori telepének nyomait Patay Pál és Korek József ismerte fel, akik 1958 augusztusában a közeli királydombi ásatás ideje alatt, Katona László helybeli lakos vezetésével járták be a területet. A hegy délkeleti mellékvölgyének aljában a forrás („Kerek-Bükk-kút”) környéke akkor még legelő volt, az itt induló sáncot jól lehetett látni. Patay és Korek fent az erdőben végigjárták a sáncot, megtalálták a nyugati oldal közelében a mesterségesen felduzzasztott tó maradványait. A fennsík további nyugati, majd északi és keleti szélén ők is csak a természetes hegyperemet figyelhették meg. Felszíni leleteket nem sikerült találniuk, az erődített telepet a kora vaskorba valószínűsítették.¹

Patay Pál hívta fel Nováki Gyula figyelmét erre az erősségre, aki 1976. október 24-én bejárta és vázlatosan felmérte. 1989-ben Skerletz Iván egy tájfutó verseny terepi előkészítése kapcsán ugyancsak bejárta a Kerek-Bükk sáncát. Ezt követően még ugyanazon év június 8-án Nováki Gyula és Skerletz Iván felmérte és a tájfutó térképbe bejelölte a sáncot és a telep kiterjedését.² Patay Pál és Korek József 1958. évi szemléje óta a délkeleti aljában lévő forrás körüli legelő teljesen bebokrosodott, így a sánc kezdetét már nem lehetett megtalálni. Az ekkor készült felmérés rövid leírással, amely a Kerek-Bükköt a Kyjatice kultúra erődített telepei közé sorolta, 2002-ben került közlésre.³ Nem sokkal ezt megelőzően, 1999 előtt az erődített telepet Szilas Gábor járta be és részletesen leírta.⁴

Rendszeres régészeti ásatás még nem volt a területén, ahol a sűrű erdőben terepbejárással nem sikerült felszíni korhatározó leletet találni, s így korábban csak valószínűsíteni lehetett a telep késő bronzkori – kora vaskori eredetét. E téren a fémkereső műszerekkel történt vizsgálat hozott jelentős fordulatot. 2007 és 2015 között Szabó Gábor, Bacsikai István fémkeresős technikussal és régész egyetemi hallgatókkal vizsgálták a fennsík legnagyobb részét. A déli hosszú sánc közelében több bronztárgy (tokosbalt, késpenge, karika stb.), valamint egy tokosbaltából és sarlókból álló bronzkincs is előkerült. A másik lelőhely a nyugati szélén a tó közelében volt, itt is előkerült több bronztárgy a HaA2-HaB1 periódusból. Mindkét felszínen sok késő bronzkori kerámiát is gyűjtöttek. Ezek a leletek egyértelműen bizonyították a korábban még csak valószínűsített kormeghatározást, miszerint a Kerek-Bükk nagyterjedésű erődített telepe a késő bronzkorból (Kyjatice kultúra) – kora vaskorból származik.⁵

1 MNM Adattár 282. M. V.

2 DÉNES J. – NOVÁKI GY., 1995. 23.

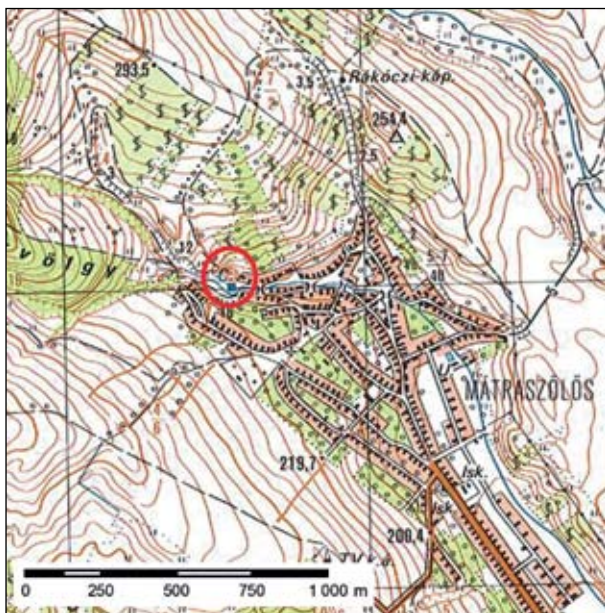
3 D. MATUZ, E. – NOVÁKI, GY., 2002. 17, 108. (Abb. 32.); JEREM E. – MESTER ZS., 2008. 145.

4 SZILAS G., 1999.

5 SZABÓ G., 2008. 247.; SZABÓ G., 2009. 134., 9–10. kép; SZABÓ G., 2011. 337., Taf. 2–3; SZABÓ G., 2016. 170., Abb. 4–5.

26 MÁTRASZŐLŐS Kisvár

A falu északnyugati szélén, a középkori plébániatemplomtól cca. 600 m-re, a Garáb felé vezető földút felett 230 m tszf. magasságban emelkedő kisméretű, de meredek oldalú, napjainkra beerdősült domb alig 15 × 5 m-es kiterjedésű ovális platója rejtje magába az egykori erősség felszínén ma már nem látható maradványait. Külső erődítéséből csak a délkeleti oldalon maradt meg egy, feltehetően földfeltöltéssel kialakított sáncszerű építmény (25. ábra).

Az addig csupán a helyi hagyomány alapján ismert erősség tudományos kutatásának kezdetei Patay Pál nevéhez kötődnek, aki 1957-ben egynapos szondázó ásatást is végzett itt. Jelentésében egy kőépítmény meglétét valószínűsítette, melyet 13–14. századi kerámia datált.¹ 1988-ban Simon Zoltán egy kutatóárokrendszerrel nagyrészt feltárta a dombplató területét, meghatározva az itt állt 9,5 × 6,8 m-es külső méretű, 95–100 cm falvastagságú épület kőfalainak csekély, alig 20–25 cm magas maradványait. Ennek délkeleti oldalán egy habarcspadló alkotta felületet figyelt meg, de külső erődítés nyomait nem találta. A kutatásról először 1989-ben számolt be,² majd egy évvel később egy újabb tanulmányban az előkerült kerámia és fém leletanyagot is közzétette – köztük egy hamis szlavón báni denárt, amely az 1270-es években terjedt el szélesebb körben.³

A település 1265-ben tűnik fel az okleveles anyagban egy határjárás kapcsán.⁴ Lehetséges, hogy ekkor már a Kacsics-nemzetség birtokában volt.⁵ Az erősség első említését egy 1290-ben kelt oklevélből ismerjük, amely szerint azt megelőzően a Rátót nemzetségbeli Lesták és Olivér fiai a Kacsics-nembeliekre törve azok *Zeulus* nevű *castrumát* – két másik, máig nem azonosított *castellumal* együtt – számos embert megölve elpusztították, majd a felek kiegyezését követően vállalták újjáépítésüket.⁶ Egy 1291. évi, azonban hamisnak tartott oklevél szerint a vár ekkor Markus fia (Nagy) Batiz ispán birtokában volt. Ő 1290 előtt

IV. László királytól kapta s ekkor sógorainak, Kacsics nembeli Simon fiainak, Miklósnak és Simonnak adta volna azt át.⁷ Ugyanakkor 1300-ban arról is értesülünk, hogy korábban a Kökényes-Rénold nembeli Kilián fia Kilián elfoglalta *Zeoulos* várát, elvitte az ott talált javakat és okleveleket s fogságba ejtette Batiz fia Miklós atyafiát, Jánost.⁸ Az erősségről ezt követően azonban már nem esik szó, a település a következő évszázadokban az utóbb említett Simon fia Miklós Illés nevű gyermekétől leszármazó család birtokában volt, akik – bizonyára egy itt, közelebről ismeretlen helyen álló udvarházukban lakva – a 14. század közepétől „Szőlősieknek” nevezték magukat.⁹

Az eddigi ismereteink – főként az egységes leletanyag – alapján a kisméretű erősség viszonylag rövid ideig állhatott fenn, építését feltárója 1265 utánra valószínűsíti.¹⁰ Az épület csekély falvastagsága, sekély alapozása nem utal egy kifejezett toronyra, s az esetleges fából épített felső szintekre utaló jelenségeket sem lehetett megfigyelni – a belső vékony égésrétege a fafödém pusztulásával hozható kapcsolatba. Nem lehetett egyértelműen értelmezni az épület keleti belső sarkában feltárt, csupán 1,65 × 1,25 m belső méretű, kifelé egy 65 cm széles, kőkerettel ellátott nyílással rendelkező vékonyfalú építményt – az ásató egy bejárati funkciót tart a legvalószínűbbnek. A délkeleti oldalon valószínűsített toldalékról biztosabb megállapításokat nem lehetett tenni, s végül a feltételezhető erózió miatt az sem állítható, hogy a földműveken kívül nem számolhatunk külső palánkkal vagy paliszáddal.¹¹

1 PATAY P., 1958f. 60.; GAJZÁGÓ A. – PATAY P., 1961. 85–86. – Balás Vilmossal elkészítette a vár keresztmetszetét is: NOVÁKI Gy., 2010. 240. 1. kép 3.

2 SIMON Z., 1989. 93–100.

3 SIMON Z., 1990. 208–219. – Vörös István ugyanakkor elkészítette az előkerült állatsont-leletek feldolgozását is: VÖRÖS I., 1990. 220–228.

4 DL 1265; ÁUO. XI. 545–547; GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 301.

5 SIMON Z., 1989. 98; SIMON Z., 1990. 211.

6 DL 1300; CD. VI/1. 69–70; GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 301.

7 SIMON Z., 1990. 211; GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 301.

8 DF 244309., – Vö.: FELD I., 2014–2015. I. 370.

9 SIMON Z., 1989. 93–100; FELD I., 2002. 217–237. – Az udvarház bizonyára falu középkori eredetű temploma közelében keresendő. lásd erre: VALTER I., 1974. 151–159.

10 SIMON Z., 1989. 99; SIMON Z., 1990. 211.

11 Uo.

27 MÁTRAVEREBÉLY

Hencse-vár

Mátraverebély község felett nyugatra, kb. 800 méterre emelkedik a Kőszirt nevű hegy (tszf. magassága: 340,4 m). A hegy déli, hosszan elnyúló, keskeny lejtője – közvetlenül a Tar és Mátraverebély közötti belső országút felett – alacsony, Hencse nevű hegynyúlvánnyal végződik. Ez csak a nyereg felől közelíthető meg, melyből közel vízszintesen nyúlik ki, többi három oldala rendkívül meredek. A viszonylag keskeny hegytető egész területe kisebb-nagyobb felhagyott kőbányagödörrel, árkokkal erősen bolygatott, de a sűrű, bozótos erdő is nehezíti a területén a tájékozódást és a felmérést. Mindezek ellenére a vár két fő jellemzője egyértelműen meghatározható.

Az egyik az egyenes keresztárok, amely a várat észak felé, a nyereg irányába zárta le. Belső oldalán alacsony sánc húzódik. Az árok hossza 35 m, felső szélessége 5-7 m, mélysége 1-1,5 m körül váltakozik.

Az ároktól délre 37 m-re találjuk a vár központi magját. Itt egy téglalap alakú területet vesz körbe egy kb. 1,5-2 m széles fal, íves sarkokkal. Délkeleten 70-80 cm magasan még áll a falcsonk, kb. 8 m hosszan. A fal többi része is jól követhető az avar alatt. A falnégyyszög nyugati oldala hozzáférhetetlen, de az északi, kihajló vége 8 m hosszan megfigyelhető, itt lehetett a bejárat. A falnégyyszög belső, 16 × 12 m-es területe a sűrű bozót miatt teljesen áttekinthetetlen és járhatatlan, ezért az ott álló épületről (torony, ház?) nem lehet további adatokat nyerni. A déldélnyugati fal a vár végét jelenti, alatta meredek hegyoldal következik.

Az árok és a falnégyyszög közötti terület olyan erősen bolygatott, hogy csak nagy vonalakban mérhető fel. A falnégyyszög előtt északra, kb. 6 m-re egy kelet felől bevágódó mély árok alapján talán egy belső várárookra is gondolhatunk, de ez nem folytatódik a nyugati oldalon, valószínű, hogy csak az egykori kőbányászatnak köszönhető.

A vár teljes hossza a várárok belső széléig 58 m, szélessége a bolygatások miatt nem mérhető pontosan, 20 m körüli lehetett (26. ábra).

A várat irodalom nem említi, Csépe Attila ismerte fel, akivel Nováki Gyula 2011 őszén járta be, majd 2012. február 25-én mérték fel maradványait.

Verebély település 1229–1542 között a Verebi családé volt.¹ A Hencse (Hencse) név² népszerűségét jelzi, hogy 1227–1332 között két családtagot is így hívtak. Az 1229-ben említett Zakariás fia Hencse comes, valószínűleg azonos lehet azzal a Hencsével, akinek unokáját 1295-ben említik, mint Hencse fia István fia Kelemen mestert, és valószínűleg az ő unokája lehetett az 1331-ben szereplő Hencse fia István fia Péter is. Ez utóbbi időpontban István fia János fia Hencse is szerepel.³ Mindezekből arra lehet következtetni, hogy a talán rövid életű vár építtetője a 13. század elején Hencse comes lehetett.

¹ GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 318–319; ENGEL P., 2002.

² A Hencse vár nyugati oldala alatt „Hencse-völgy (vagy árok)”, a domb nyugati aljában „Hencse-kút”. Sóshartyántól keletre „Sóshartyáni Hencse-hegy”, Kishartyántól délre egy északnyugatra kiugró gerinc vége „Hencse-hegy”, Etestől északra a falu feletti hegy neve: „Hencse”.

³ GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 318–319.

28 NAGYLÓC Vár-domb

A község délkeleti szélén, az utolsó házak felett emelkedik a csonka kúp alakú Vár-domb (tszf. magassága 248 m.), egy északnyugat felé kinyúló hegy végén. Kerek, mesterségesen kialakított domb, meredek oldalakkal. Kisméretű sima platójának átmérője 9-10 m. A délkeleti oldalában mély bevágás látszik, ami talán az alább tárgyalandó korai ásatás nyoma lehet.

Alatta, 7-8 méterrel alacsonyabb szinten egy 10-14 m széles terasz veszi körül, de délkelet felé a terület nyílt, a terasz azonos szinten egybefolyik a domb folytatásával. A vár teljes átmérője kelet-nyugati irányban 57 m (27. ábra).

A terasz helyén feltehetően árok lehetett, amely teljesen körbe vehette a vár dombját. Mivel azonban korábban az egész közvetlen környezete szőlőültetvény volt, az árkot a földművelés révén betömhették, illetve elegyengethették.

1879-ben Pulszky Károly végzett ásatást a Vár-dombon. 3 m mély árokkal a kerek domb közepéig ásatott, de leírása szerint semmit sem talált.¹ Patay Pál 1956 májusában tekintette meg a várat, a teraszt feltöltött ároknak tartotta, a vár korát Árpád-korinak valószínűsítette.² Később Gádor Judit mérte fel vázlatosan az erősséget, leírásában Árpád-kori és késő középkori kerámialeleteket említ.³ 1986 körül Simon Zoltán járt a lelőhelyen és ő is Árpád-kori várnak határozta meg.⁴ A várat Sándorfi György 1988-ban mérte fel, Nováki Gyula közreműködésével. A felmérés és a vár leírásának közzétételére 1991-ben került sor.⁵

Az erősségben modern ásatásra még nem került sor, írott forrás nem említi.

Nagylóc első alkalommal az 1280 – 1290 körül említett Lóci János comes nevében fordul elő, magát a települést először 1327-ben említik. A birtok 1350-ig a nevét innen származtató Lóci-, ettől kezdve 1460-ig fele részben a Szécsényi- majd a Losonci családé, mint a szécsényi uradalom része. 1460 – 1481 között Hollókő várának tartozékai között szerepelt. 1511-től Werbőczy István birtoka.⁶

A kutatás által egységesen Árpád-kori eredetűnek tartott erősség nagy valószínűséggel a Lóci család korai birtoklásával hozható összefüggésbe.

1 PULSZKY K., 1880. 38 – 41, 39; MÁRTON L., 1911a. 321; FELD I., 2010. 218. 3. jz.

2 Balassagyarmati Múzeum irattára 174/1956; GAJZÁGÓ A. – PATAY P., 1961. 76; PATAY P., 1980. 53.

3 GÁDOR J., 1967.

4 KMF Rég. Ad. 123 – 88. Szakdolgozat. Budapest, 1987.

5 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1991. 263, 266.

6 CSÁNKI D., 1890. 103; GYÖRFFY GY., 1987 – 1998. IV. 268; ENGEL P., 2002; MAG H., 2014. 16, MAG H. 2016. 81.

29 NÉZSA Temető

Nézsza község északi része felett, alacsony fennsík peremén terül el a temető, melynek keleti szélén lapos, kerek domb emelkedik. A sírok észak és nyugat felől a domb lábáig húzódnak, de maga a domb fátlan, füves terület. Délnyugati lábánál régi, falazott harangtorony áll, déli szélé mellett pedig az új ravatalozó épülete helyezkedik el.

A domb a környezetéből 1-1,5 méterre emelkedik ki, felszíne lapos, közepén nagyobb területen erős bolygatás nyomait mutatja. Körben határozott perem figyelhető meg, de a nyugati oldalon ez már nem követhető, az újkorban elegyengették.

A domb észak – déli átmérője 39 m, kelet – nyugat irányban legkevesebb 35 m volt (9. kép).

Eredetileg mély árok vehette körül, de ebből ma már csak a déli, és részben a keleti oldalon maradt fenn egy rövid szakasz, kb. 45 m hosszán. Az árok szélessége 8 – 11 m közötti, mélysége 1,5 m körüli. A domb többi oldala alatt ma már nem látszik árok, feltehetően a temető használata során teljesen feltöltődött (28. ábra).

1954-ben Czinke Ferenc a nézsai iskola igazgatója jelentette be a megyei múzeumnak, hogy a falu temetőjében egy közép-

kori kolostorrom található. A romokból néhány faragott követ ekkor a plébánián helyeztek el. A rom északi sarkától mintegy 25 méterre emberi koponya és más csontok is előkerültek. Az ekkor a helyszínre kiszálló Patay Pál jelentésében leírta, hogy a temetőben felismerhető volt a templom egykori helye. Azt is megfigyelte, hogy egykor fallal vették körül. A lelőhely földrajzi elhelyezkedéséről vázlatot is készített.¹

1964-ben Horváth István járt a lelőhelyen, ahol helyenként még a kőfalak láthatók voltak és azokat vázlatosan felmérte. Kétségbe vonta a pálos kolostorra vonatkozó feltevést, a maradványokat egy kis középkori várnak határozta meg. Tudomása volt arról, hogy területén az 1950–1960-as években falmarad-

ványokat termeltek ki.² 1990-ben Nováki Gyula járta be a területet³ s felesége közreműködésével fel is mérte. Leírásának és a felmérésének közzétételére 1992-ben került sor.⁴

A dombon a korábbi helytörténeti – műemléki szakirodalom szerint egy 14. századi eredetű templom, a település korábbi egyháza állt, amely a 18. századi feljegyzések szerint faragott kőből épült és freskóval volt díszítve. A ma álló barokk templom 1936. évi bővítése alkalmával 14. századi gótikus kőfaragványok kerültek elő, minden bizonnyal másodlagos helyzetből, ezek a temető dombján állt korai templomból származhatnak.⁵

A települést első alkalommal 1293-ban említik,⁶ de templomára vonatkozóan középkori adat nem maradt fenn, csupán a helyben előkerült kőfaragványokból lehetett következtetni korára. A település középkori birtokosai a nevüket is innen felvevő Zsidó nembeli Nézsa család volt, akiknek tagjai először 1371-ben tűnnek fel a forrásokban.⁷

További kutatások szükségesek a mély árok korának és a templommal való kapcsolatának tisztázásához.

1 Palóc Múzeum Adattára. 478/1954. (Patay Pál: A nézsai középkori kolostorrom bejelentés).

2 HORVÁTH I., 1964.; KFM Rég. Ad. 24–73.

3 Ekkor Gyurkó Gábor plébános is utalt a törökök miatt 1550 körül elhagyott pálos kolostorra vonatkozó hagyományra. A hazai kolostorok legújabb topográfiai összeállítása nem tud pálos kolostort Nézsa-n. – Vö: F. ROMHÁNYI B., 2008

4 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992a. 56.

5 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 90–91.; GENTHON I., 1951. 324.; BARANYAI B., 1954b. 298–299.; GENTHON I., 1961. 211.; MJ. 2005. 80.

6 Széchényi O. I. 497–498.

7 HORVÁTH L., 1980. 47. sz.; BAKÁCS I., 1982. 871. sz.

30 NÓGRÁD Vár és településerődítés

Nógrád vára a Börzsöny keleti lábánál, az azonos nevű település délnyugati részén, a környezete fölé 50–60 m-rel emelkedő, 285,6 m tszf. magasságú vulkanikus eredetű, biotitdácit (trachit) kúp tetején épült.¹ Mintegy 350×250 m-es kiterjedésű, nagyrészt lapos platóját északkelet kivételével körben meredek, sziklás hegyoldalak övezik.

A terephez igazodó, szabálytalan ovális formát mutató, ma is impozáns megjelenésű erősség magját a fennsík magasabb északi, 30×50 m-es részét elfoglaló belső vár alkotja. Téglalap alaprajzú, kb. 9×14 m-es északnyugati nagy (lakó)toronyának délnyugati, kváderekkel armírozott – újabban támpillérrel megtámasztott – sarka ma is három emelet magasan áll, benne a kandalló(k) téglával falazott füstelvezető csatornájával, két (csúcs-íves?) ablak kávéinak részleteivel valamint alsó szintjén egy ismeretlen funkciójú nyugati külső aknával. A vármag további építményeiből már csupán omladék borította alacsony falcson-

kok maradtak ránk, magasabbra csak északkeleten emelkedik egy ugyancsak armírozott falszakasz. A délen és keleten látható gödrök a vár pusztulását követő kőbányászatra utalnak. A vármagot egykor övező árok már szinte teljesen feltöltődött, csupán ívében követhető (10.–12. kép).

A belső vár kapuja a toronytól délre induló íves falban sejtethető, innen egy középpillérre támaszkodó híd vezetett az erősen lepusztult, még részben feltáratlan romjaiban ránk maradt, barbakánnak nevezett védőműhöz. Ez utóbbi alaprajza nyújtott D-formát mutat, s egyenes oldalával a belső vár irányába fordul. Csupán egyetlen, lőrésnek vélhető nyílása ismert, de megfigyelhető, hogy később épült hozzá a külső vár kétrétegű nyugati falvonulata.

Maga a külső falöv a fennsík peremén húzódik. Északi és nyugati szakaszainak mai megjelenését alapvetően meghatározzák az 1990-es évek végétől végzett különböző színvonalú, elsősor-

ban a falkoronákat érintő kiépítések, s különösen az északkeleti torony 2001-ben készült új lefedése és belső feljárója.

Az utóbbi, háromnegyed kör alaprajzú, belül nyitott védőmű – újabban felfalazott északnyugati párjával – az erősség északi védelmi vonalának része volt, s két szint magasságban maradt ránk. Falát lőrés(ek) töri(k) át, nyugati oldalán téglából falazott reneszánsz tagozatú vakablak vagy fülke látható.

Nyugaton ma is magasán állnak a vár bejáratának falai, melyek egy déli, toronyként értelmezhető építmény maradványaira és egy ahhoz kívülről csatlakozó, északkelet felé néző kettős kapura tagolódnak. Az utóbbi félköríves záródású kocsibejárójának kerete négyzetes tükörrel és késő reneszánsz rusztikázott díszítéssel rendelkezik. Belső síkjában csapórács hornyai figyelhetők meg, ugyanakkor nem találhatók itt felvonóhídra utaló láncnyílások. A déli gyalogkapu műrészletei már elpusztultak. Az északnyugati saroktoronytól ide futó falvonulat az utóbbit részben takarja, s itt egy már nem értelmezhető tér mélyül a nyugati várfalba.

A vár ránk maradt legjelentősebb építménye a hegyesszögletű alkotó homlokvonalakkal megépített nyugati olaszbástya, melyet magasabban ránk maradt fal köt össze a kapuépítménnyel. Falkoronájának eredeti lezárása nem ismert, szilárdságát belső támpillérekkel biztosították. Nyugati külső falsíkján egy kváderen egy egyértelműen nem értelmezhető, de feltehetően 1622-ből származó, címerpajzsban elhelyezett, töredékes építési felirat található.² Falaiban – hasonlóan a várkaput az északnyugati köríves toronnyal összekötő falszakaszhoz – másodlagosan felhasznált kőfaragványok láthatók.

Ma is romos állapotban állnak még a déli oldal közepén emelt bástya maradványai, de itt már csak a szárnyak indításai és a belső erősítő pillérek figyelhetők meg. A további két, délkeleti, illetve keleti védőműnek már nincsenek felszíni maradványai, itt csupán az azokat egykor összekötő kötőgátak alsó része ismert. A vár délkeleti részén ma nem találhatók épületmaradványok (29. ábra).

A vár kutatástörténetének kezdetei Bél Mátyáshoz köthetők,

aki a 18. század közepén számos történeti adat mellett még négy, közel épségben álló külső védőműről emlékezett meg.³ Desericzky Józsefnek a váci egyházmegye történetét tárgyaló, 1770-ben kiadott munkájában⁴ olvasható annak a feliratos táblának szövege,⁵ amelyet 1627-ban Esterházy Pál helyeztetett el a vár egyik, már ismeretlen (keleti?) bástyáján az előző évi török ostrom sikeres visszaverése után végzett felújítás emlékére. Mocsáry Antal 1826-ban megjelent munkája szerint – melyben a megye első monográfiusa összefoglalta az általa ismert, főként újkori írott források adatait is – az utóbbi táblát a romos várból Esterházy Károly váci püspök a családja rezidenciájába, Pápára szállíttatta.⁶

Az ezt követő időszak irodalmából kiemelendő a romok leírása 1882-ből,⁷ majd a Borovszky-féle megyei monográfia több tanulmánya és az egyházmegye történeti névtára.⁸ Részletesen foglalkozott kéziratban maradt munkájában Soós Elemér is a várral.⁹ Az első modern összefoglalást az erősség történetéről 1937-ben Vác Elemér tette közzé.¹⁰ Egy évvel korábban tehetők a várrom műemlékvédelmének kezdetei. Hetényi Rezső főszolgabíró kezdeményezésére ekkor a falak egy részét megerősítették, kitakarították a várudvart és országzászlót emeltek a nyugati bástyában.¹¹ 1943-ban Lux Géza rövid cikkben ismertette a vár építészeti értékeit.¹²

A vár területén már korán gyűjtöttek régészeti leleteket. A váci múzeum kiállításán 1912-ben az erősségből származó patkó, kulcs és puska volt látható.¹³ Az első régészeti kutatásra 1949-ben került sor. Héjji Miklós ekkor a nagy torony előtti sziklárokban feltárta a belső várba vezető híd mederpillérét és egy kapukeret szemöldökkövének töredéke mellett rábukkant Bátor Miklós 1483. évi címeres-feliratos kőlapjára.¹⁴

Az 1954-ben napvilágot látott megyei műemlékvédelmi topográfiában a romok rövid leírása mellett megtaláljuk a legfontosabb történeti adatokat és az ismert történeti ábrázolások katalógusát.¹⁵ Az utóbbi bővített változatát 1961-ben Rózsa György önálló tanulmányban tette közzé.¹⁶ Gerő László várkönyveiben¹⁷ alapvetően a topográfia megállapításai alapján írta le az erősséget.

Az utóbbi fél évszázad történeti összefoglalásai közül a vár vonatkozásában kiemelendő Belitzky János megyetörténete 1972-ből,¹⁸ továbbá Pálmány Béla 1986. évi munkája a török hódoltság kora utolsó szakaszának eseményeiről.¹⁹ Alapvető Györffy György Árpád-kori történeti földrajzában IV. kötete vonatkozó része.²⁰

Kifejezetten a vár vonatkozásában megemlítendő Hernády Károly az 1970-80-as években négy kiadást is megért népszerűsítő jellegű megyei várkiadványának Nógrádot tárgyaló fejezete.²¹ 1994-ben Feld István a Tájak-Korok-Múzeumok kiskönyvtár Nógrád műemlékeit bemutató füzetében ismertette az erősséget.²² Legutóbbi és egyben legrészletesebb összefoglalás a vár történetéről Hausel Sándor tollából született 2000-ben.²³

Az ezredforduló körül végzett állagmegóvási-helyreállítási munkák kapcsán számos alkalommal került sor kisebb régészeti kutatásokra az erősség területén. 1991-ben Bodnár Katalin végzett leletmentést a várba felvezető út mentén, ahol kora újkori objektumokat, kőépület-maradványokat, illetve útfelületet

talált, de a történeti ábrázolások alapján itt feltételezett erősítés nem került elő.²⁴ 1993-ban Simon Zoltán és Majcher Tamás a külső vár kapujánál végeztek leletmentést. A lepusztult falsíkok meghatározása mellett szondákat nyitottak a várkapu belső terében is, ahol egy korábbi (kapu)torony alapfalai és feltehetően egy farkasverem nyomai mutatkoztak. Ekkor vizsgálták meg a nyugati oldalon jelentkező kettős árnyékszék maradványait is.²⁵

Ezt követően 1999-ben Simon Zoltán és K. Németh András folytattak régészeti megfigyeléseket az északkeleti saroktorony területén.²⁶ A következő évtől azután Tomka Gábor irányításával zajlottak a várban a leletmentés-jellegű kutatások, melyek közül azonban egyik esetben sem volt mód az altalajig terjedő ásásra vagy nagyobb felületek megnyitására.²⁷ Az északkeleti toronynál egy földfeltöltést tudtak dokumentálni s a vár külső falának belső felületén utólagosan bevéssett gerendafészkeket találtak, melyek a fal mellett állt épületekre utaltak.²⁸

2001-ben további kisebb régészeti megfigyelésekre került sor az utóbb említett toronynál és a külső kaput a nyugati bástyával összekötő fal környezetében.²⁹ A következő évben kerültek felszínre az elbontott északnyugati köríves torony maradványai és sor került északkeleti várfal vizsgálatára is. Kisebb szondákat nyitottak a belső vár déli részén is, itt azonban falmaradványokra már nem bukkantak.³⁰ A feltárások következő szakasza 2005 és 2008 között folyt, ekkor a barbakán területét kutatták,³¹ illetve feltárták az északnyugati fal belső oldalát.³²

Az eddigi régészeti kutatásokról átfogó igényű, részletes értékelés még nem látott napvilágot. Az utolsó tömör összefoglalást Tomka Gábor 2005-ben tette közzé.³³

Nógrád az írott források szerint az Árpád-korban ispáni székhely volt. A róla nevezett vármegye ispánját először 1108-ban, a települést s így a várat 1138-ban („in civitate Naugrad”) említik, a várnépei 1217-től, a várjobbágysai pedig 1222-től szerepelnek a forrásokban.³⁴ Bizonyára szláv eredetű nevére (Nógrád = új vár) vezethető vissza Anonymus álláspontja, kinek gestája szerint már akkor állt volna, amikor Árpád magyarjai megszállták a vidéket.³⁵ Györffy György ugyanakkor úgy vélte, hogy az erősség a honti ispánsági várhoz képest lett volna későbbi, s véleménye szerint kezdetben kifejezett védelmi szerepet tölthetett be.³⁶

Mivel a tatárjárás eseményeihez kapcsolódóan a vár neve nem bukkan fel, az utóbbi történész azt is feltételezte, hogy az erősség ekkor elpusztulhatott.³⁷ 1272-ben az addigi királyi vár Fülöp váci püspök, királynéi kancellár kezén volt, aki egyben nógrádi ispánként is tevékenykedett. 1284-ben azonban Fülöp utóda, Tamás püspök már egyházi birtokként rendelkezett felette. Az ekkor kiadott kiváltságlevélben olvashatjuk, hogy a várba felköltöztetett vendégek (*hospites de villa Neugrad ad montem loci eiusdem se transulerunt*) különböző szabadságjogokhoz jutnak, hogy a várat erősítsék (*castrum ibidem et alias munitiones [...] contruentes*).³⁸ Arra vonatkozó közvetlen adatot azonban nem ismerünk, hogy a király kifejezetten Tamás püspöknek adományozta volna a várat.³⁹

A késő középkori erősséget folyamatosan a váci püspökök birtokában látjuk. Így 1396 és 1400 között Péter püspök, 1456-ban és 1457-ben pedig Vince püspök várnagyaival találkozunk.⁴⁰

Az a várral foglalkozó eddigi irodalomban⁴¹ szereplő adat, miszerint az utóbbi évben a huszita támadások miatt a várban erősítésekre került volna sor, valószínűleg csak az említett 1627. évi feliratos tábla⁴² szövegében megőrzött hagyományra vezethető vissza.

Istvánffy Miklós 1622-ben kiadott krónikája szerint Bátori Miklós váci püspök (1475–1506) idején jelentős építkezésekre került sor a várban, egy mély sziklaárok és kút kialakítása mellett egy bizonyos Jacobus Tragurinus olasz szobrász tervei alapján „nagy díszes épületeket emeltek benne”, köztük egy, a püspök címerével díszített tornyot.⁴³

A várat 1527-től felváltva birtokolták Szapolyai János és I. Ferdinánd hívei.⁴⁴ Helyőrsége 1544-ben nem várta be a Mehmed Jahjapasaoglu budai pasa és Hasszán esztergomi bég vezetete oszmán csapatokat és ellenállás nélkül elmenekült.⁴⁵ A törökök már az év márciusában kijelölték a vár helyőrségét, mely részben Pestről, részben pedig Esztergomból került Nógrádra. A zsoldjukat szeptembertől folyósították, ekkor 174 jelen lévő katonáról értesülünk, de néhány hónap alatt ez a létszám 214 főre emelkedett.⁴⁶ Nógrád a budai vilájeten belül egy külön szandzsák központja lett. 1549-ben az őrség létszáma már 370 fő, amit az Ipoly-menti várak 1552. évi eleste után csökkentettek, így 1554-ben már csak 292, az évtized végére pedig 155 katonát szolgált az erősségben. A század második felében nagyjából megmaradt a 200 körüli létszám (1558/1559, 1569, 1577–1581).⁴⁷ Egy 1560. évi összeírás egy régi és egy új párkányról tudósít, utóbbiban egy fürdő is állt.⁴⁸

Az első hódoltság 1594. március 10-én ért véget, háromnapos ostrom után Pálffy Miklós és Mátyás főherceg csapatai foglalták vissza az erősséget. A 600 fős őrség új kapitányai, Révai András és Riedemann András jelentést készítettek a vár állapotáról. Eszerint Nógrádnak három kapuja volt, a szokolyai, tornai és jenői oldalakon, melyek közül az utóbbit a törökök eltorlaszolták. A falak állapotát és az erősség felszereltségét nem tartották megfelelőnek.⁴⁹ Az ostrom korabeli leírásai utalnak először közvetlenül a település erősítéseire, melyeket a keresztény sereg érkezésekor a várba visszavonuló törökök felgyújtottak. Istvánffy említett krónikája szerint maga a vár is kettős palánk alkotta külső erősítéssel rendelkezett.⁵⁰

A megrongálódott s ugyanakkor hadászati szempontból elavult erősség felújítására és modernizálására csak azt követően került sor, hogy az oszmán csapatok többször is (így 1598-ban) ostrommal kísérleteztek.⁵¹ Ehhez 1602-ben Zólyom, 1608-ban Zólyom és Árva, 1608-ban Pozsony, Trencsén, Bars és Nagyhont vármegyék ingyen munkáját kellett igénybe venni.⁵² 1612-ből tudomásunk van az erősítési munkák nádori megbízásból végzett ellenőrzéséről.⁵³

Bocskai István és Bethlen Gábor csapatai is elfoglalták (1605–1606, illetve 1619–1622 között), de a békeszerződések értelmében mindkét alkalommal visszakerült a Magyar Királysághoz.⁵⁴

A 17. század közepén az országgyűlés négy alkalommal rendelt Pest megyei közmunkát Nógrád várához 1635-ben, 1647-ben, 1655-ben és 1659-ben.⁵⁵ A viszonylag jó forrásadottságnak köszönhetően, jól ismerjük a vár 17. századi várkapitányait. Közülük Esterházy Pál nevéhez fűződik az erősség 1626. évi

sikeres védelme a Murteza budai pasa által vezetett ostrom során.⁵⁶

Miután 1663-ban elesett a környék „főváranak” számító Érsekújvár, Köprülü Ahmed nagyvezér és Kaplan Musztafa pasa csapataival Apafi Mihály serege is Nógrád alá vonult. Az erdélyi fejedelem rábeszélésre 27 napos ellenállás után a védők feladták az erősséget.⁵⁷ Az ostromról fontos forrás Evlija Cselebi beszámolója, ugyanis abban a szerző személyesen is részt vett.⁵⁸

Ezt követően csak arról van tudomásunk, hogy 1669–1670-ben 47 portai janicsár is állomásozott itt más csapatok mellett.⁵⁹ A vár visszafoglalására 1683–1684-ben több kísérlet is történt, de egyik sem járt sikerrel. Végül 1685-ben, Érsekújvár visszaszerzése után – az erősség löportornyának szándékos felrobbantását, esetleg villámcsapásból adódó felrobbanását követően – a török őrség kiűritette.⁶⁰

A vár azonban ekkor nem vált használhatatlanná, kezdetben jelentős létszámú keresztény őrség is helyeztek el benne.⁶¹ A Rákóczi-szabadságharc idején kuruc kézre került erősség soráról ellentmondásos adatokkal rendelkezünk. Már 1705 körül zajlottak itt kisebb-nagyobb építkezések, s 1709-ben is dolgoztak az erősítésén. Teljes helyreállítására végül azonban nem vállalkoztak, sőt ugyanebben az évben döntés született lerombolásáról is. 1710 januárjában ugyanakkor még ideiglenes élelmszerraktárként kívánták hasznosítani, de azután néhány hónap múlva már császári kézre került. Ezt követően katonai jelentősége teljesen megszűnt.⁶²

A megye várai közül az ismert ábrázolások számát tekintve kiemelkedik Nógrád. Az ezeket feldolgozó – de azokat építészeti szempontból nem elemző – Rózsa György 1961-ben 57, összesen hat alapforrásra visszavezethető ábrázolást határozott meg,⁶³ melyek közül véleménye szerint 42 tekinthető hitelesnek. Ezek szinte mindegyike könyvből vagy újságból, röplapról származó metszet. Az 1594. évi visszafoglalás kapcsán született az első hiteles metszet, Wilhelm Peter Zimmermann rézkarca. Ezen látható a hegyen épült kővár, sarkain kerek, középen pedig egy jelentősen kimagasló négyzetes toronnyal, a vár előtt egy palánk, a várhegy alatt pedig a sarkain kerek tornyokkal megerősített település.⁶⁴

Wilhelm Dillich munkájaként 1606-ben jelent meg a következő, szintén hitelesnek tekinthető, de más nézőpontból készült ábrázolás. Itt a településnek már szögletes sarokvédművei vannak, míg középen egy mecset (?) emelkedik ki.⁶⁵

A legfontosabban azonban Johann le Dentu rendkívüli részletességű tusrajzai 1639/40-ből. Ő két nézetből is ábrázolta a várat, észak és kelet felől. Ezeken nagyon jól kivehető a belső vár, tornyával, palotaszárnyával és belső körítő falaival, illetve a külső erősítési öv. Szintén fontos elem egy palánkvonulat – sajátos „latorkert” – ábrázolása a délnyugati bástyától egészen a kaputoronyig. Ezzel szemben a város erősítéseiből semmi sem látható a képeken.⁶⁶

Az erősségről két 17. századi alaprajz ismert. Az első⁶⁷ Gerhard Graaf munkája 1656-ból. A belsővár sziklaárkán belül állt épületek közül csak a nagy tornyot ábrázolja. A külső vár esetében nem csupán az akkor álló, de a tervezett bástyákat is feltünteti – a ma ismert védőművek közül a jelkulcs szerint a nyugati

az Új-bástya (die Neue Bastei), még a déli oldal közepén emelkedő a Császárné-bástya (Die Kaiserin) nevet viselte.⁶⁸ A már a töröktől való második visszafoglalás után, 1688 körül készített másik felmérés ugyanakkor már sokkal részletesebb, s feltünteti a vártól nyugatra elterülő, kerek védőművekkel ellátott települést, sőt megtalálható rajta a vár északi nézete is.⁶⁹

A 19. századi metszetek közül kiemelendő Mocsáry Antal 1826. évi monográfiájából Lányi Sámuel és Lehnhard Sámuel 1819 körül készült nézetrajza – ugyancsak észak felől.⁷⁰

Az első tudományos céllal készült, bár igen vázlatos alaprajz Könyöki József nevéhez fűződik, aki 1890 előtt szintén megörökítette a vár északi nézetét. Ezek a ma álló részekhez képest érdemi adatokat nem tartalmaznak,⁷¹ hasonlóan a rendszeresen még fel nem dolgozott, többek között a különböző megyei összefoglalásokban közzétett 20. századi, részben képeslapokból ismert fényképfelvételekhez.⁷²

A nógrádi vár alapvető építéstörténeti kérdései ma még nem tekinthetők tisztázottnak, ahhoz további régészeti és leltári kutatások szükségesek. Ma csak az állítható, hogy a település sláv neve és Anonymus megfogalmazása ugyan utalhat korábbi előzményekre,⁷³ de ezek semmiféle régészeti nyoma nem ismert. Györffy György – miközben nem zárta ki, hogy helyén már a honfoglalást megelőzően vár állott – Szent István király korára valószínűsítette egy itteni erősség építését.⁷⁴ Kristó Gyula hasonlóképp vélekedett.⁷⁵ Meg kell azonban állapítanunk, hogy egyelőre még az Árpád-kori ispánsági vár egyetlen építészeti részlete – s így tulajdonképpen pontos helye – sem ismert. Ugyanakkor egy alternatív helyszín nem merült még fel az eddigi kutatásban.

A jelenlegi várépület vonatkozásában így alapvető az építéstörténetét legutóbb összefoglaló Tomka Gábor megállapítása, miszerint a várhegy platóján eddig még sehol sem került elő a 15. századinál korábbi lelet.⁷⁶

A vár ma ismert legkorábbi részének így a belső vár tekinthető. Ez az eddigi megfigyelések, a kevés régészeti adat, s főleg a 17. századi ábrázolások alapján szabálytalan, enyhén ovális alaprajzzal rendelkezett, s épületei egy belső udvart vehettek körül. Nyugaton nyílt a kapu, melyhez az itt előkerült, az 1483-as évszámmal és Batori Miklós címerével ellátott reneszánsz tábla köthető. Ez Istvánffy említett adataival együtt – függetlenül attól, hogy a más forrásból nem ismert Jacobus Tragurinus valós vagy – mint Balogh Jolán vélte – fiktív személy volt-e⁷⁷ – nagy valószínűséggel megadja az itt állt épületek emelésének idejét. Az közvetlenül ugyanakkor nem bizonyítható, hogy a vár ekkor Miklós püspök „nyári rezidenciájaként” szolgált volna.⁷⁸ Az ismert épületrészek jellege azonban nem utal arra, hogy azokat Szilassy Vince püspök feltételezett⁷⁹ korábbi, huszitaellenes erősítési munkáival kellene kapcsolatba hoznunk.

A belső vár kapuja előtt állt, azzal híddal összekötött barbakán kronológiai helyzete egyelőre nem állapítható meg, de az biztos, hogy a külső várnál korábbi. Építési ideje Tomka Gábor szerint a 16. század elejére tehető.⁸⁰

A török foglалás után feltehetően a vár egész platóját kettős palánkkal vették körül. Ennek maradványai azonban eddig csak az erősség 1594. évi visszafoglalása után kiépült külső vár északi

fala mentén kerültek elő,⁸¹ így csupán logikus feltevés, hogy az új kőfalak annak nyomvonalát követték.

A külső vár legkorábbi falvonulata 185 cm vastag volt, maradványai a délnyugati szakasz kivételével a hegy teljes platóján megfigyelhetők. Nyugaton hozzáépült a barbakánhoz, itt alakították ki a legkorábbi, feltehetően toronyként megjelenő kapuépítményt is. Ez az új védővonal északon két, többszintes, gerendafödemes, ágyúlőrésekkel ellátott, befelé nyitott félkör- vagy patkóíves – (Tomka Gábor terminológiája szerint⁸² ágyú) toronnyal rendelkezett, melyek nem emelkedtek a falkorona fölé. A várfal belső oldalán itt gerendakonzolos gyilokjáró futott, alatta kezdetben a falhoz támaszkodó épületek álltak. Az északeleti torony felső szintjének eltérő falazata ugyanakkor egy későbbi átépítésre utal. További jelentősebb átalakításnak tekinthető a torony torkának elfalazása, ezután a belsejét feltöltötték, fala mellé pedig rámpát építettek. Hasonló rámpát alakítottak ki az északi fal mögött is.

Ezen erősítés az eddig ismert adatok alapján a 16–17. század fordulójára tehető, s kétségkívül nem felelt meg a legkorábbi hadászati elveknek. Valószínű azonban, hogy – talán csak részleges – kiépítése után hamarosan hozzáláttak egy olaszbástyás védelmi rendszer kialakításához is. Ennek legjobban ismert része a nyugati, Új-bástya. Vele egykorú a déli Császárbástyája és a kettőt összekötő falszakasz. Az északnyugati oldalon ugyanebben a periódusban bővítették ki a kapuépítményt, s ettől északra a korábbi várfal egy köpenyezést kapott. A keleti részek védőműveiről nincsenek biztos ismereteink.

A bástyás rendszer keltezését az Új-bástya vitatott évszámos faragványa tenné lehetővé, de csupán abban az esetben, ha az 1622-es olvasatot fogadjuk el, s természetesen feltételezzük a fallal való egykorúságát.⁸³ A várból ismert másik, 1627. évi felirat alapján az is lehetséges, hogy csak az 1626. évi ostrom után került sor az építkezések egy részére,⁸⁴ az azonban biztos, hogy Johann le Dentu rajzain az említett bástyák már megtalálhatók s így az 1630-as években az új védőöv részben már készen állt. Ugyanakkor még a 17. század közepén is tudunk erősítési munkákról a várban, de a tervezett további kiépítések feltehetően csak részlegesen valósultak meg.⁸⁵

Nógrád településerősítéséről nem rendelkezünk biztos adatokkal, ma még az alapvető topográfiai kérdések is vitatottak. Györffy György rajzi rekonstrukcióban is megfogalmazott elképzelése a 14. század eleji „város” félköríves védőművekkel ellátott, szabályos formájú elrendezéséről forrásokkal nem támasztható alá. Csupán a várhegytől északra-északkeletre elhelyezkedő mai település magjának szabályos – s így tervszerű telepítésből eredeztetett – formája utalna esetleg erre, amely már megfigyelhető egy 1773. évi kéziratós térképen is.⁸⁶

Sokkal valószínűbb, hogy a középkori és kora újkori váralja-település nyugatabbra helyezkedett el, s a Várhegy nyugati-északnyugati oldalához csatlakozott. Erre nem csak az említett, hitelesnek tartható ábrázolások – köztük elsősorban az 1688 körüli karlsruhei alaprajz – utalnak, de régészeti megfigyelések is. A várhegy lábánál fekvő mai temetők területén és tágabb környezetükben a különböző földmunkák (elsősorban sírásás) során kerültek elő leletek. 1950-ben Héjj Miklós a rk. temető

délkeleti részén nyitott két kutatószelvényben középkori temetkezéseket és településnyomokat talált.⁸⁷ 1974-ben Héjj Csaba a földmunkák kapcsán kb. 100 m-es hosszúságban középkori(?) vízvezetékert tárt fel, a várhegy tövében, a mai temetőnél.⁸⁸

Emellett a temető és lakóházak találkozásánál megfigyelt néhány kőfalszakaszból feltételezik, hogy az egykori városhatár maradványai lehetnek.⁸⁹ Kutatására, felmérésére még nem került sor, pontos nyomvonala sem ismert. Legutóbb 2016 tavaszán Mordovin Maxim, Balga Richárd és Fülöp Zsolt végeztek itt terepbejárást, de az erődítések felszíni maradványait nem sikerült kimutatniuk. Véleményük szerint a település kiterjedése és keleti határa a sűrű modern beépítés miatt egyelőre nem határozható meg.

Ezzel szemben Dénes József – elfogadva Györffy említett álláspontját – úgy véli, hogy az 1688 körüli alaprajzon feltüntetett váraljai palánkerősítés – melynek vonalát az északra futó Morgó-patak és a tovább nyugatra húzódó mai vasútvonal közötti, északon nagyrészt beépítetlen területen a Google Earth műholdképen is meghatározhatónak tartja – nem magát a települést védte, hanem az egy, a 16–17. században újonnan kialakított huszárvárral azonosítható.⁹⁰ Az általa számításba vett terület több mint harmadát elfoglaló temető területén előke-
rült leletekről azonban nem volt tudomása.

Az eddig ismert írott adatok arra utalnak, hogy a vár alatti terület bármely részének erősítésével biztosan csak a 16. század második felétől számolhatunk, s a palánkot csak a 17. században építhették át kőbe. A nyitott topográfiai és azonosítási kérdések csak további terep- és levéltári kutatásokkal oldhatók meg.

1 TOMKA G., 2005. 121.

2 A várral foglalkozó szakirodalomban számos értékelésével találkozunk. Az 1622-es olvasat: MOCsÁRY A., 1826. III. 7.; AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 308. Ezzel szemben Könyöki József (VÁLINÉ POGÁNY J., 2000. 191.) Soós Elemér (Soós E., 1889–1928) 1572-es évszámot látott, míg újabban HAUSEL S., 2000. 30–31. 1672 mellett foglalt állást. Maga a szöveg sem egyértelmű, AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 308. szerint: MELLIT PRGVI... GAD, míg HAUSEL S., 2000. 31. szerint MELLIT PLIMN PROV...6AD. Véleményünk szerint a kövön 1622 olvasható, ami bizonyára 1622 lehet.

3 BÉL, M., 1742. IV. 136; VÁcz E., 1937. 596–597.

4 DESERICZKY, J. I., 1770. 184

5 DEO O.M. AUSPICE./AEDIFICATA ARX HAEC ANNO MCDLVIII (imo MCDLXXXV)/A TURCIS CAPTA ANNO MDXLIV./RECUPERATA MDXCIV./RURSUS A TURCIS OPPUGNATA MDCXXVI./PROPUGNANTE, ET PROPUGNACULUM HOC FIERI CURANTE MAGNIF. D. PAULO. ESZTERHAZY DE/GALANTA./SACRAE CAESAREAE ET REGIAE [M]AJESTATIS, HUIUS LOCI/SUPREMO CAPITANEO. ANNO DOMINI MDCXXVII

6 MOCsÁRY A., 1826. III. 5–6. – Itt Mocsáry már egy rövidebb táblaszöveget közöl: DEO O.M. AUSPICE./AEDIFICATA. ARX. HAEC. Ao. MCDLVII./A. TURCIS. CAPTA. Ao. MDXLIV. RECUPERATA. Ao. MDXLIV./RURSUS. A. TURCIS. FRUSTRA. OPPUGNATA. MDCXXVI./PROPUGNANTE. ET. PROPUGNACULUM. Hoc. FIERI. CURANTE./MAGNIF. D. PAULO. ESZTERHÁZY/De GALANTA./SACRAE. ET. R. MAJESTATIS. HUIUS. LOCI. SUPREMO. CAPITANEO. Ao. MDCXXVII". A megyei műemléki topográfiában megjelent, Mocsáry alapján készült átirás elég sok nyomdai hibát tartalmaz, többek között az évszámokban is: AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 302. lásd ehhez még: NAGY I., 1863. 305. – A tábla későbbi sorsa nem ismert.

7 GEDULY F., 1882.

- 8 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 91.; REISZIG E., 1911. 364.; CHOBOT F., 1915. 140–143. – A további irodalomra: AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 310–312.
- 9 SOÓS E., 1889–1928. Itt a 17. századi ábrázolások átrajzolt változata mellett a vár 1904. évi állapotáról is található még közöletlen dokumentáció. – Itt kell említést tennünk Pogrányi Nagy Félix az 1933-ban készített alaprajzi rekonstrukciójáról is, lásd erre: HAUSEL S., 2000. 15.
- 10 VÁ CZ E., 1937. 590–606.
- 11 TOMKA G., 2005. 122.
- 12 LUX G., 1943. 644–646.
- 13 TRAGOR I., 1912. 107., 108., 198.
- 14 AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 308–309. Felirata: NICOLAI + BATOR + PRAESULUS. EST + VACIAE + 1483. Lásd továbbá: HÉJJ Cs., 1976. 254.; TOMKA G., 2005. 123.
- 15 AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 299–312.
- 16 RÓZSA Gy., 1961.
- 17 GERŐ L., 1955. 188–190.; GERŐ L., 1968. 148–149.; GERŐ L., 1975. 306–308.
- 18 BELITZKY J., 1972. passim. – A Börzsöny várait tárgyaló monográfia csupán vázlatosan foglalkozott a várral: NOVÁKI Gy. – SÁNDORFI Gy. – MIKLÓS Zs., 1979. 68–69.
- 19 PÁLMÁNY B., 1986. 31–35.
- 20 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 277–281.
- 21 HERNÁDI K., 1986. 10–14.
- 22 FELD I., 1994b.
- 23 HAUSEL S., 2000.
- 24 BODNÁR K., 1993. 87.
- 25 MAJCHER T., 1996b. 81.
- 26 SIMON Z. – K. NÉMETH A., 2002. 228–229.
- 27 TOMKA G., 2005. 123.
- 28 TOMKA G., 2003a. 185.; IVICSICS P., 2003. 182.
- 29 TOMKA G., 2003b. 196.
- 30 TOMKA G., 2004. 246–247.
- 31 TOMKA G., 2006a. 283.
- 32 TOMKA G., 2009. 238.
- 33 TOMKA G., 2005.
- 34 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 277–278.; DHA. 357.; KRISTÓ Gy., 1988. 430., ÁUO. XI. 139.
- 35 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 277.
- 36 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 213.
- 37 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 218., 280.; lásd még: HAUSEL S., 2000. 23.
- 38 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 278., 280.
- 39 VÁ CZ E., 1937. 593. – Egyes munkákban az eladományozás idejére vonatkozóan felbukkan az 1199-es évszám is, ez azonban nem igazolható: HAUSEL S., 2000. 24.
- 40 ENGEL P., 1996. I. 377.
- 41 RUPP J., 1870–1876. I./2. 688.; WERTNER M., 1912. 73.; VÁ CZ E., 1937. 594.; HAUSEL S., 2000. 24.
- 42 Lásd szócikkünk 5. jegyzetét.
- 43 AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 301.
- 44 HAUSEL S., 2000. 34.
- 45 AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 301.; HAUSEL S., 2000. 34.
- 46 HEGYI K., 2007. II. 752.
- 47 HEGYI K., 2007. II. 753–765.
- 48 VÁ CZ E., 1937. 597–
- 49 AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 302.
- 50 HAUSEL S., 2000. 37.
- 51 BELITZKY J., 1972. 166., HAUSEL S., 2000. 57.
- 52 HAUSEL S., 2000. 27.
- 53 KÁRFFY Ö., 1919–1921. 198., 216.
- 54 AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 302.
- 55 HAUSEL S., 2000. 58.
- 56 BELITZKY J., 1972. 168., HAUSEL S., 2000. 63.
- 57 BELITZKY J., 1972. 187., HAUSEL S., 2000. 71–72.
- 58 EVLIA Cs., 1985. 429–430.
- 59 HEGYI K., 2007. II. 766.
- 60 BELITZKY J., 1972. 214., PÁLMÁNY B., 1986. 34.; HAUSEL S., 2000. 94–95.
- 61 HAUSEL S., 2000. 95.
- 62 VÁ CZ E., 1937. 603–606.; HAUSEL S., 2000. 96–97.; MÉSZÁROS K., 2006. 139., 147.
- 63 AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 302–308.; RÓZSA Gy., 1961. 187–192.
- 64 RÓZSA Gy., 1961. 188–189. 1. kép
- 65 RÓZSA Gy., 1961. 188–189. 2. kép
- 66 AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 305. (296. kép.) és 307. (298. kép.) – Ezek alapján készülhetek Gerhardt Graaß 1656. évi metszetei: KISARI BALLA Gy., 2000. 143–144., 460., (201. sz. kép)
- 67 KISARI BALLA Gy., 2000. 143., 459. (200. sz. kép) – Forrásmegjelölés nélkül közli: VÁ CZ E., 1937.
- 68 Más forrásokból ismert a már elpusztult két keleti erődítés – a Róka- és az Oltalom-bástya – neve, s tudjuk, hogy az egyik északi védőművet Kerek-bástyának nevezték: VÁ CZ E., 1937. 600–602.
- 69 KISARI BALLA Gy., 2000. 70, 314. (55. sz. kép) korábban forrásadatok nélkül közölte: GERŐ L., 1975. 307., FELD I., 1994b. 9. – Nem ismertes ugyanakkor annak az átrajzolt alaprajznak az eredetije, melyet korábban LUX G. 1943. 644., majd kissé eltérő formában GERŐ L. 1968. 149. közölt. Az utóbbitól átvette: NOVÁKI Gy. – SÁNDORFI Gy. – MIKLÓS Zs., 1979. 68.
- 70 MOCSÁRY A., 1826. III. 18.; HRENKÓ P., 1987. 96.
- 71 VÁ LINÉ POGÁNY J., 2000. 191. – Ugyanitt közli az 1672-es faragott kő rajzát is, lásd jelen szócikkünk 9. jegyzetét. – Soós Elemér rajzaira lásd szócikkünk 8. jegyzetét!
- 72 Példaként: REISZIG E. – VENDE A., 1911. 91., AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 308–309.
- 73 AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 301.; HAUSEL S., 2000. 18–20.
- 74 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 280.
- 75 KRISTÓ Gy., 1988. 430.
- 76 TOMKA G., 2005.
- 77 A korai kutatás álláspontját követve AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 301. Jacobust feltételezen Giovanni Dalmatával azonosítja, míg az újabb kutatás ezt az értékelést már elutasítja: BALOGH J., 1966. I. 500.
- 78 VÁ CZ E., 1937. 595.
- 79 BELITZKY J., 1972. 127.
- 80 TOMKA G., 2006a. 283.; TOMKA G., 2010. 598–599.
- 81 TOMKA G., 2004., 2009.
- 82 TOMKA G. 2005. 123.
- 83 Egyébként sem 1572, sem 1672 nem értelmezhető, hisz ekkor a vár oszmán megszállás alatt állt, amikor aligha képzelhető el egy latin betűs építési felirat. Lásd szócikkünk 2. jegyzetét.
- 84 TOMKA G., 2004. 246–247.
- 85 TOMKA G. 2005. 123–124.
- 86 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 279–280. – Szerinte a korai városmag (középen a templommal) a mai Dózsa György u. – Hunyadi u. – Felszabadulás u. – Kodály Zoltán u. által határolt szabályos területtel lenne azonosítható. – Az 1773. évi térkép: Pest Megyei Levéltár. Pest megye kéziratoss térképei. Törzsanyag. PML XV. 6. (PMT) 90. sz. térképe 'Mappa Possessionis Neograd.
- 87 Balassagyarmat, Palóc Múzeum Adattára 95/1950. A lelőhely „Nógrád-temető” néven szerepel a régészeti lelőhelyek hivatalos nyilvántartásban, illetve ennek alapján a Bükki Nemzeti Park adatbázisában is.
- 88 HÉJJ Cs., 1976. 254.
- 89 AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 302., de a hivatalos régészeti nyilvántartás leírása is említi az „1,5-2 m vastag fal elpusztult felső részét.”
- 90 <http://djanaploja.wordpress.com/2013/07/10/nograd-huszarvara/> (Letöltési idő: 2013. 08. 15.)

31 NÓGRÁDMARCAL

Kerek-domb

Nógrádmarcál község déli végétől dél-délkeletre, kb. 300 m-re a domboldalból emelkedik ki a Kerek-domb (tszf. magassága 223 m). Az egész területet sűrű erdő takarja, közvetlen mellette nagy kiterjedésű szántóföld kezdődik. A vár dombja kör alakú, központi platója sík, északi felében nagyobb gödör látható. A plató átmérője 12 m, alatta 3-4 m-el árok fut körbe, ami egyúttal a dombvonulat déli folytatásától is elválasztja. Az egész vár átmérője 46 m (30. ábra).

Az 1900-as évek elején megbolygatták a lelőhelyet és a domb kúpjának közepébe egy 4 m átmérőjű, 1,5 m mély gödröt ástak.¹ Első alkalommal a Borovszky-féle megyei monográfia tesz említést róla, mint a falu határában lévő kettős sáncgyűrűvel ellátott dombról, amelyet a népvándorlás korából eredeztettek.² 1911-ben Márton Lajos írta le a várat, helyszíni bejárása alapján. Véleménye szerint „eredete nem megy vissza az őskorba”. Az ilyen típusú kis földvárakat akkor még általában szláv korinak tartották.³ Patay Pál 1953-ban járta be a Kerek-dombot, amit 12–13. századnak határozott meg,⁴ majd a Gajzágó Aladárral 1961-ben írt közös munkájában a vár rövid leírását is adta.⁵

1965-ben Gádor Judit felméréseket végzett a Kerek-dombon, majd az erről készített rajzot és metszetet a szakdolgozatában is szerepeltette.⁶

1966-ban Gádor Judit és Rosner Gyula végzett próbaásatást a vár területén. Két hosszú és egy rövid kutatóárkot nyitottak. Ennek során az erődítés agyagtapasztásos, kettős paláncsora került elő, hasonlót tártak fel az árok külső oldalán is. A vár korára Árpád-kori cserepek utaltak. A máig közöletlen ásatási eredményekből egy erődített őrtorony jellegű, Árpád-kori épületre következtek, véleményük szerint később, a török korban az erődítményt átépítették. Gádor Judit 1967-ben a vár részletes leírását is elkészítette.⁷

A várat Sándorfi György mérte fel 1989 májusában, Nováki Gyula közreműködésével. Ugyanők a leírását és felmérését 1992-ben tették közzé.⁸

A várat az írott források nem említik. Marcal a Záh nembeli Marcali nemesek birtoka volt. 1281-ben a Záh nembeli Tiborc a birtok Szügy felé eső, Záhtelke nevű részét, fiának, Istvánnak a beleegyezésével vejenek, Haraszi Simonnak adta. Marcalt Haláppal együtt az 1330-as években a király [Csór nb.] Péter fia Tamásnak adományozta.⁹

Az eddigi kutatások alapján az erődítmény Árpád-kori eredetűnek tekinthető, s valószínűleg a Záh-nemzetséghez köthető. Ugyanakkor a török kori fennállását és átépítését nem tartjuk valószínűnek.

1 GÁDOR J., 1967; KFM Rég. Ad. 34–73.

2 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 92. – Az itt említett kettős sáncgyűrűt az 1989. májusi felmérés nem igazolta.

3 MÁRTON L., 1911a. 338–339.

4 MNM Adattár XVI. 271/1985; PATAY P., 1954a. 30.

5 GAJZÁGÓ A. – PATAY P., 1961. 101.

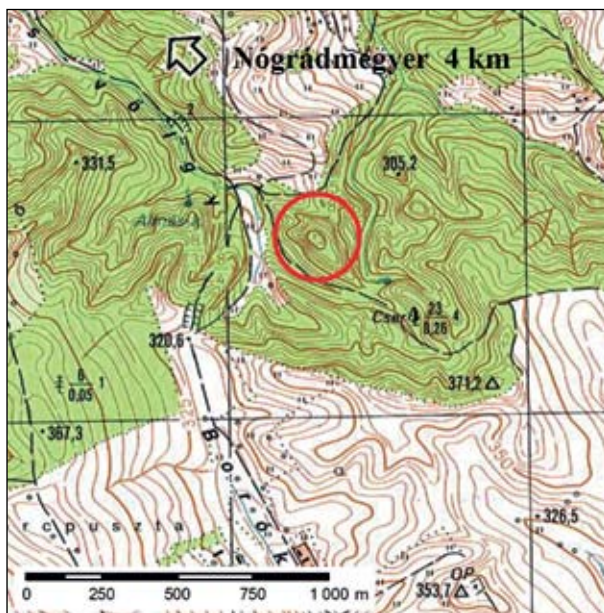
6 GÁDOR J., 1967; KFM Rég. Ad. 34–73.

7 ROSNER GY. – GÁDOR J., 1967. 93–94; Rosner Gy. – Gádor J. ásatási dokumentációja: MNM Adattár XX. 247/1966; GÁDOR J., 1967; MNM Adattár XXI. 357/1967; KFM Rég. Ad. 33–73; FELDI I., 2010. 221.

8 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992b. 152.

9 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 92; GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 271–272.

32 NÓGRÁDMEGYER Dobovár

A Nógrádmegyertől délre kb. 1 km-re található Baglyas-pusztától délkeleti irányban induló Farkas-völgyben haladva kb. 2,5 km után érünk a Dobovár alá. A völgy keleti oldala fölé emelkedő hegy (tszf. magassága 329 m) felső részét foglalja magába az erősség (13. – 14. kép).

A központi része ovális alakú, kissé domború plató. Széle elmosódott, a hegy természetes alakját mutatja, átmérője 38 × kb. 22 m. 7-8 m-el alacsonyabb szinten mély árok fogja körül, amely az északi és a délnyugati oldalon egy-egy rövid szakaszon terasz alakjában látható. Délkelet felé a keskeny gerinc folytatódik kb.

50-80 m hosszúságban, amelytől az árok választja el. A vár teljes átmérője 82 m (31. ábra).

1961-ben Gajzágó Aladár és Patay Pál ismertette először a várat.¹ 1964-ben Horváth István,² majd Gádor Judit járt itt, utóbbi Árpád-kori cserepeket, valamint paticstörödékeket talált és az erősség vázlatos felmérését is elkészítette.³

A várat Sándorfi György mérte fel 1989-ben, Nováki Gyula közreműködésével. Ismertetésére és a felmérés közzétételére 1991-ben került sor.⁴

Megyert először 1227-ben említik, mint várjobbágyi földet. Később, 1282-től a helyben birtokos és nevét is a birtokról nevező Megyeri családé, akik 1294-ben eladják itteni részüket Rátót nembeli László étekfogómasternek. Megyer másik része (Kismegyered) 1290-től a Verebieké lesz. 1328 – 1329 előtt a birtok Marcali Dezsőre háramlott, aki 1329-ben Szécsényi Tamás erdélyi vajdának adta el. 1415-ben a kazai Kakas család kap megyeri birtokrészeire új adományt. A kazai Kakas család birtoklása 1524-ig mutatható ki. 1474-ben a Rimai családnak is voltak itt részirtokai.⁵

A várra vonatkozó történeti adatot nem ismerünk. Építése a felszíni kerámialeletek valamint a történeti adatok alapján feltehetően a Megyeriekhez köthető.

1 GAJZÁGÓ A. – PATAY P., 1961. 77. – A várat Magyarég községgel kapcsolatban említik.

2 HORVÁTH I., 1964.

3 GÁDOR J., 1967.

4 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1991. 262, 266.

5 GYÖRFFY GY., 1987–1998. 274.; CSÁNKI D., 1890. 103.; ENGEL P., 2002.

33 NÓGRÁDSÁP Tatárka

A község északkeleti szélén, az egykori Felső-Sáp felett, közvetlenül a Galgagutára vezető országút fölé emelkedő keskeny, északnyugatra kinyúló gerinc végén található a Tatárka¹ (tszf. magassága 220 m). A kerek kis domb, lapos platójának átmérője 7-8 m. Átlag 3 m-el alacsonyabb szinten körárkának elmosódott nyomai látszanak. Az árok mélysége az északi és délkeleti oldalon a külső oldalához viszonyítva alig 0,2-0,3 m, a többi oldalon csak terasz utal a feltehetően betemetődött részére. 1987-ben még az egész gerinc füves legelő volt, északi és északnyugati oldalát fenyőerdő borította (32. ábra).

A 20. század elején népvándorlás-, vagy honfoglalás-korinak tartották a sánccal körülvett halmot.² Patay Pál az 1950-es években bizonytalan eredetűnek vélte, egy sírhalom lehetőségére is gondolt.³ Soós Virág 1981-ben és 1982-ben végzett ásást

a Tatárkán. A kis domb közepén egy már kirabolt, de így is gazdag honfoglalás-kori sír került elő, a domb mellett délkeletre további 13 hasonló korú sírt tárt fel. A dombtetőt 6,8 m átmérőjű körben keskeny árokba mélyített cölöpsor kerítette, a belső területet feltöltötték. Ekkor készült a dombot övező földsánc, amivel több honfoglalás-kori sírt bolygattak meg. Soós Virág a kis dombot körülvevő sánctól mindkét oldalon átvágta, de ott nem talált szerkezetet, külső oldalán egy cölöp és 13. századi kerámia került elő. 1981-ben Nováki Gyula és Patay Pál,⁴ 1982-ben Dénes József tekintette meg az ásást.⁵

1986-ban Sándorfi György a Tatárkát a motte-típusú várak között említette.⁶ 1987 augusztusában Nováki Gyula, Sándorfi György és Skerletz Iván járta be a lelőhelyet, majd ugyanekkor Sándorfi György végezte el a vár felmérését Nováki Gyula közre-

működésével. A helyszín első rövid leírására és a felmérés rajzának közlésére 1992-ben került sorra.⁷ 2006 szeptemberében Nagy Levente, Nováki Gyula és Tankó Károly járt a helyszínen. Megfigyeléseik szerint a kis vár állapota nem változott, de területe közben erősen bebokrosodott.

Sáp, amelyet először 1219-ben említene, a váci püspök birtoka volt egészen a középkor végéig.⁸

Az ásatás eredményei szerint a Tatárkán eredetileg egy kis honfoglalás kori temető volt, majd később – valószínűleg a 13. században – annak területén egy kisméretű, árokkal körülvett erősség épült, melynek motte-jellege még kérdéses. Ennek központi platóját cölöpök alkotta palánk védte. Feltehetően ennek pusztulását követően a területet ismét temetőnek használták.⁹

Az 1981–1982. évi ásatási dokumentáció közzétételére és a leletanyag feldolgozására még nem került sor, ugyanakkor a ma ismert történeti adatok alapján nem valószínű, hogy itt a terület birtokosa által létesített erősségről lenne szó.

1 Tatárkadomb néven is szerepel.

2 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 41.

3 PATAY P., 1954a. 30.

4 Soós V., 1982a. 80–81.; Soós V., 1983. 82–83.; Ásatási dokumentáció: MNM Adattár XXV. 238/1982.; KFM Rég. Ad. 139.88.; TÁRNOKI J., 1982. 284.; FELD I., 2010. 222.

5 DÉNES J., 2000. 60.

6 SÁNDORFI GY., 1986. 1. – Bejárására Nováki Gyula, Sándorfi György és Bánkúti Attila részvételével 1986. 08. 26-án került sor.

7 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992a. 56–57.

8 CSÁNKI D., 1890. 106, 120.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 291.; ENGEL P., 2002.

9 Soós V., 1982a. 80–81.; Soós V., 1983. 82–83. – Soós Virág 1983. évi publikációjában tévesen 13–19. századi sírok szerepelnek, de valójában ez a sírok sorszámtól jelöli.

34 NÓGRÁDSIPEK Pusztavár-hegy (Sztrahora)

Hollókőtől délre, a faluból Nógrádsípekre vezető földút mentén emelkedő, északkelet-délnyugati irányú, 457 m tszf.

magasságú hegyhát legmagasabb, nyugati végén található egy viszonylag korán elpusztult erősség ritkás szálerdővel benőtt maradványai, melyet az újabb kutatás már egyértelműen Sztrahora várával azonosít. A mintegy 50 × 15 m-es kiterjedésű tető a hosszoldalak mentén megfelelő természetes védelemmel rendelkezett, ugyanakkor délnyugaton és északkeleten – a platóhoz képest átlagban 10 m-el mélyebben – egy-egy földsánc, illetve árokszakaszk került kialakításra. Az utóbbiakon kívül csak az 1985-ben itt folytatott szondázó régészeti ásatás visszatemetett árkai, délnyugaton egy erősen lepusztult falazat s előtte a vízgyűjtőhöz köthető mélyedés utalnak az itt állt várra. A feltárás során előkerült falak felmenő része csak 110–170 cm magasan maradt meg (33. ábra).

Az erődítmény csupán igen későn tűnt fel a történeti irodalomban. Pálmány Béla érdeme, hogy a korábbi felfogással¹ szemben, birtoktörténeti és névtani megfontolásokból ide lokalizálta az írott forrásokban feltűnő Sztrahora várát és kezdeményezte annak régészeti kutatását.² Simon Zoltán 1988-ban elemezte az írott adatokat,³ majd az ásató, Juan Cabello 1990-ben foglalta össze a csupán hét kutatóárral végzett részleges feltárás eredményeit.⁴ Dénes József akkor még kétségbe vonta

az azonosítás jogosságát, s a kutatók 1991-ben egy vitacikkben foglalták össze érveiket.⁵ Györffy György Árpád-kori történeti földrajza 1998-ban megjelent 4. kötetének adatai⁶ azonban Dénest is meggyőzték.⁷ A vár ennek megfelelően szerepel Engel Pál archontológiájában.⁸

A terület 1265-ben jelenik meg az írott forrásokban, maga a vár ekkor feltehetően még nem létezett.⁹ Építtetői a Kacsics nembeli Illés fia Péter fiai lehettek, közülük is valószínűleg Mihály.¹⁰ Tőlük, mint Csák Máté híveitől¹¹ Károly Róbert foglalja el 1320 körül, s ekkor valószínűleg elpusztult. 1327-ben a király, mint „egykori” erősséget, más várakkal, köztük a tőle látótávolságban fekvő Hollókővel együtt Szécsényi Tamásnak adományozta.¹² Többé már nem említik, feltételezhető tartozékait Hollókőhöz számították.

Pálmány Béla feltevése szerint a várat 1271 után emeltette Mihály.¹³ A rövid életű erősség alaprajza az ásatások megfigyelései alapján szabálytalan, nyújtott téglalap formát mutatott, nyugati részén egy 11×7 m-es, alsó szintjén dongaboltozattal fedett lakóépülettel, keleten egy 8×7 m-es, toronyként értelmezett építménnyel, utóbbi északi oldalán egy falszorossal, amely a kapuhoz vezethetett. Az átlagos falvastagság csupán 120 cm

volt. A várépítéssel kapcsolatos feltöltések felett egyértelmű égett, faszenes pusztulási réteget figyeltek meg. Az igen szegényes leletanyag az erősség tervszerű kiürítésére utalhat, az értékelhető kerámia egy 13. század harmadik harmadára tehető építési időt valószínűsít.¹⁴

1 KARÁCSONYI J., 1995. 726.

2 PÁLMÁNY B., 1985. 205–222. – Lásd továbbá: PÁLMÁNY B., 1990. 22–32.

3 SIMON Z., 1988. 112–113.

4 CABELLO, J., 1990. 173–179.

5 DÉNES J. – PÁLMÁNY B. – CABELLO, J., 1991. 237–248.

6 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 301–302.

7 <http://djanploja.wordpress.com/2016/04/04/nogradsipek-sztrahora/> (Letöltés ideje: 2016. 04. 08.)

8 ENGEL P., 1996. I. 436.

9 CABELLO, J., 1990. 178. – Simon Zoltán szerint ekkor Csák fia János Várerdő nevű földjével azonos: SIMON Z., 1988. 113. 113.

10 ENGEL P., 1996. I. 436.

11 AOKI. VIII. 233. – KARÁCSONYI J., 1995. 726. szerint 1310-ben adták át Csák Máténak.

12 AO. II. 285, 299; ENGEL P., 1996. I. 436.

13 PÁLMÁNY B., 1990. 22–32.

14 CABELLO, J., 1990. 173–179.

35 NÓGRÁDSZAKÁL Kastély-domb

A község északi végén, közvetlenül az országút és a vasút-vonal kereszteződése felett keletre emelkedik a Kastélydomb más néven Kálvária-hegy¹ (tszf. magassága: 218 m). Az északkelet–délnyugat irányú hegynyúlvány délnyugati végén található a vár. A hegy platója hosszúkas, mindkét vége kerek, élesen lefaragott pereme körben követhető. Délnyugati harmadán kis barokk kápolna áll a domboldalban felállított stációkkal.

A platót 4-5 m-el alacsonyabb szinten nagyrészt árok veszi körül. Az árok elválasztja a dombtetőt északkeleti folytatásától, bekanyarodik mindkét oldalon a plató alá, de a kápolnával egy vonalban fokozatosan megszűnik, a plató délnyugati vége alatt már nem követhető. Az utóbbi helyen bizonyára a stációk és a mellettük felvezető gyalogút létesítésekor egyengették el. A plató hossza kb. 47 m, szélessége kb. 15 m (34. ábra).

Elsőként Rómer Flóris járta be a várat, falnak azonban nem talált nyomát. Említette, hogy talán huszita favár állt itt, ahol hajdan bronzokat is találtak, míg mások a helyet monostor maradványának tartják.² 1909 körül Nyáry Albert is felkereste, de leleteket nem talált, előkerüléseükről sem tudott,³ majd erre hivatkozva Márton Lajos is bizonytalannak tartotta a korát.⁴ 1911 körül úgy említik, mint ahol egy nagyobb épület alapozásának maradványai találhatók.⁵ A 20. század elején itt középkori leleteket találtak, melyeket beküldtek a Nemzeti Múzeumba.⁶

Patay Pál 1951-ben a helyszíni szemléje során részletesen leírta és vázlatot is készített róla, korát középkorinak határozva meg,⁷ majd 1957-ben két helyen próbaásatást végzett a vár északi részén. Kevés őskori cserépen kívül Árpád-kori (12–14. századi), és sok fehér anyagú, vékonyfalú 15–16. századi kerámiát talált. A vár korát a 13. századba helyezte, ugyanekkor Balás Vilmossal metszetrajzot készítettek a lelőhelyről.⁸ 1965-ben Gádor Judit foglalkozott a várral. A plató déli részén késő bronzkori kerámiát talált és leírja, hogy a hagyomány szerint ezen a helyen állt Szakál kolostora.⁹

Sándorfi György 1983-ban végzett a Kastély-dombon terepbejárást, majd 1989-ben Nováki Gyula közreműködésével felmérte. Ennek alapján tették közzé 1991-ben a vár leírását és felmérését.¹⁰

Szakálon egy Árpád-kori eredetű, királyi alapítású bencés apátság állt, amely az esztergomi érsekség alá tartozott. Ennek első említése 1245-ből ismert, amikor egy oklevélben apátja szerepel. 1263-ban István ifjabb király itt újította meg esküvel az apjával kötött békét. A bencések itteni birtoklása igazolhatóan 1332-ig mutatható ki, maga az apátság a 14. század első felében szűnhetett meg. 1413–1460 között a birtok a Széchenyi családé. 1438-ban Salgai Miklós végrendeletében megemlékezik az akkor már megszűnt monostorról. 1460-tól a szécsényi uradalom része volt, egészen 1549-ig.¹¹ Az apátság helyét nem ismerjük (Lásd még a Nógrádszakál – Templom-domb szócikket is).

A Kastély-dombon valószínűleg késő bronzkori telep lehetett, de ennek erődítetttségére vonatkozóan – kutatás hiányá-

ban – nincs adatunk. Területén a 13. században erősséget létesítettek, amelynek lehetett egy késő középkori periódusa is.

1 Kastély-hegy, illetve Pogányvár néven is szerepel.

2 Rómer hagyaték. (volt Forster Központ könyvtár.) Rómer Flóris jkv. IX. (1862) 114.

3 NYÁRY A., 1909. 415–416.

4 MÁRTON L., 1911a. 326.

5 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 97.

6 F. ROMHÁNYI B., 2000. 59.; F. ROMHÁNYI B., 2008. – Szócikkében a Kálvária-hegyet más néven Várhegynek nevezi.

7 PATAY P., 1954a. 30.; PATAY P., 1958c. 60.

8 PATAY P., 1954a. 30.; MNM Adattár 466. Sz.VII.; KFM Rég. Ad. 56–73.; GAJZÁGÓ A. – PATAY P., 1961. 79.; NOVÁKI GY., 2010. 240. 1. kép 2.

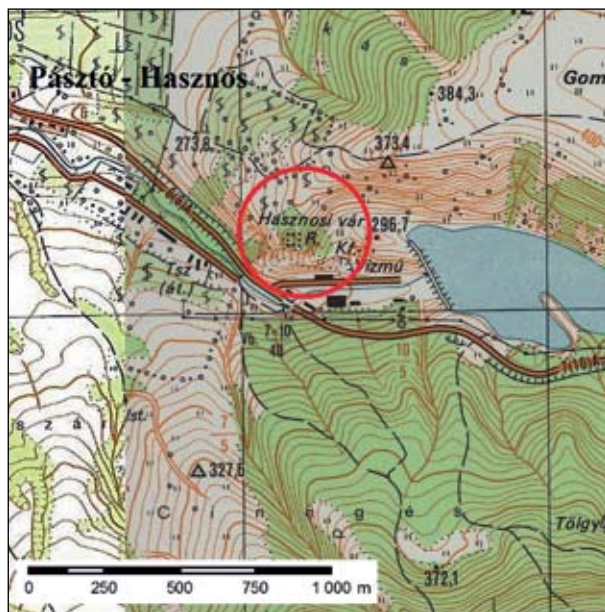
9 KFM Rég. Ad. 34–73.; GÁDOR J., 1967.

10 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1991. 260, 265. – Ebben a közleményben Nógrádszakál – Kastély-domb és Benczúrfalva – Dubinka felmérési rajzának képaláírása tévedésből felcserélődött.

11 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 294–295.; ENGEL P., 2002.; F. ROMHÁNYI B., 2000. 59.; F. ROMHÁNYI B., 2008.

36 PÁSZTÓ-HASZNOS

Cserteri vár

A Mátra szívéből, Óvár és Ágasvár felől Pásztóra vezető főút északi oldala felett, a Gombás-tető 316 m tszf. magasságú sziklatömbjére épült a Cserteri vár néven ismert erősség. A vár ma Pásztó közigazgatási határán belül található, a városhoz csatolt egykori Hasznos község keleti szélén. Területéről jó rálátás nyílik egyrészt a Mátra két várára (Ágasvár és Óvár), másrészt a közvetlenül alatta lévő szorosban, a Kövecses-patak mentén futó útra. A patak völgy szintjéhez képest a sziklás csúcs 80 m relatív magasságban található. Az 1980-as években a patak felduzzasztásával egy víztározót hoztak létre a vár alatt.

Az erősség három nagyobb részre tagolódik. A Gombás-tető legmagasabb, sziklás csúcsán található félköríves alaprajzú, mintegy 30×40 m-es vármag, melynek közepén egy négyzetes, kb. 8×8 m-es alapterületű torony helyezkedik el. Ezt körben szabálytalan, íves vonulatú falszakaszok határolják, kelet felől pedig egy keskenyebb, viszonylag egyenes vonalú, 20–25 m hosszú épületszárny. A torony és a keleti épületrészek falai még több méter magasan állnak. A nyugati falak maradványait is jól nyomon lehet követni a falomladékok alatt, míg a legmagasabb sziklagerincen alapozott déli falak helyenként a szikla felszínéig lepusztultak (15. kép).

A vár második része a vármagtól keletre emelkedő, attól árokkal elválasztott, kb. 7–8 m alacsonyabb fekvésű platón terül el. Itt ma két nagyobb, 6–7, illetve 4 m magas falcsonk áll, az előbbi a plató északi részén. A felszíni nyomok alapján itt egy téglalap alaprajzú, 8–9×10–11 m alapterületű épület állhatott. Ennek középső tengelyétől egy átlós falcsonk indul az árok irányába, amelyet leginkább a vármagból átvezető egykori híd pilléréként lehet értelmezni, bár az sem zárható ki, hogy a két várrész közötti árkot zárta le észak felől. Az utóbbi déli lezárását képező fal a keleti vártömb délnyugati sarkához kapcsolódott. A plató délkeleti részét elfoglaló másik, alacsonyabb falcsonk külső fal-síkján jól kivehető, hogy egy szabálytalan, de már ismeretlen formájú épület maradványa lehet. A belső felületén megfigyelhető íves kialakítása alapján egy csigalépcsőre gondolhatunk.

A két várrészt dél felől egy közös fallal kötötték össze, amely a szikla peremén fut. Ennek nyomai a keleti és középső szakaszokon még kibukkannak az omladék alól, azonban a legmagasabb pontokon – többek között a négyzetes torony mentén –

már a szikláig lekopott. Magasabb szakaszai 1934-ben dőltek le az országútra, majd a közlekedés biztonsága érdekében az utat veszélyeztető csomópontokat szándékosan megsemmisítettek.¹ Jelenleg megfigyelhető, hogy a szikla déli szélé fokozatosan pusztul, kisebb-nagyobb rögök évente szakadnak le róla, csökkentve a vár területét.

A vár harmadik része csak sáncként, illetve tereplépcsőként jelentkezik a belső mag északi és nyugati oldalán. Az északi sánc a keleti külső várszakasz vonalától kezdődően, enyhe északi irányú ívvel kb. 50 m hosszan követhető, ahonnan délnyugati irányban fordul. Ettől kezdve ellaposodik, s tovább csak egy határozott tereplépcső húzódik mintegy 25 hosszan, egészen a domb déli pereméig. Az így lehatárolható elővár területén is megfigyelhető egy tereplépcső, mely az északi sánc által kialakított „falszorost” zárta le nyugat felől. Itt bizonytalan kőfalmaradványok is sejthetők (35. ábra).

A vár történetével eddig még alig foglalkozott a kutatás. Legkorábban Pesty Frigyes helynévtárában 1864-ben találkozunk az említésével, de bővebb leírás nélkül.² Csánki Dezső 1890-es történeti földrajzában már okleveles hivatkozások is szerepelnek.³ Felbukkan a vár a 20. század első fele megyei monográfiáiban is,⁴ de első, bővebb ismertetése csak Pásztor József 1933. évi munkájában⁵ és az 1954-ben megjelent műemléki topográfiában található meg.⁶ Az írott forrásokat Fügedi Erik és Engel Pál adattáraiban olvashatjuk.⁷ A Cserterti-vár legkorábbi ismert vázlatos felmérését Feld István készítette el 1975-ben – még a vár-hegy beerdősülése előtt – de ez csak 2010-ben került közzétételre.⁸ 1982-ben ugyanő tett említést az erősségről a mátrarecskei Kanácsvárát tárgyaló írásában.⁹ Az 1986-ra már negyedik kiadásban megjelent, Hernádi Károly által összeállított, Nógrád várait ismertető népszerűsítő kiadványban is megtaláljuk Hasznost.¹⁰

1990-ben jelent meg Dénes József rövid összefoglalása a Mátra Árpád-kori várairól. Itt találkozunk először a vár nyomtatásban megjelent alaprajzi vázlatával is.¹¹ Szintén egy vázlatos felmérést készített és közölt egy internetes folyóiratban Csépe Attila.¹² Legutóbb 2014-ben és 2016-ban történt részleges bozótirtás a vár területén, majd ezt követően terepbejárást végeztek és részletesebb felmérést készítettek Zandler Krisztián és Mordovin Maxim. A csupán részben látható falak alapján azonban pontos dokumentáció készítésére nem volt módjuk. A vár területén régészeti kutatás mindeddig nem folyt, műemlékvédelmi beavatkozásokra sem került sor.

Hasznos vára eredetileg Heves megyéhez tartozott. Az erősséget először csak 1416-ban említik a források, Pásztói János országbíró özvegyének tulajdonaként.¹³ A vár 14. századi fennállására közvetve az utal, hogy 1348-ban Pásztói Nagy Domokos *hasznosi* előnévvel bukkan fel.¹⁴

1441-ben Pásztói Miklós fia János volt királyi pohárnokmester birtokolhatta, aki egy hatalmaskodás során levágott disznókat a várba szállíttatta.¹⁵ Szintén a Pásztói család bírta a várat 1454-ben is.¹⁶ 1473-ban iktatták be a vár birtokába Pásztói Lászlót, miután Pásztói András fej- és jószágvesztésre ítélték, s tőle elvették a birtokait.¹⁷ 1488-ban értesülünk arról, hogy Pásztói Miklós egy vagyonosabb pásztói jobbágyot tartott fogva

a vár falai között, váltságdíjat követelve szabadon bocsátásáért.¹⁸ Még 1505-ből rendelkezünk egy adattal arra vonatkozóan, hogy Pásztói János és Domokos testvérek, az említett László unoka-öccsei bizonyos építkezést folytattak a vár területén.¹⁹

A vár további sorsa egyelőre nem ismert, török kori források alig állnak rendelkezésre róla. Egy 1654. évi adat már „*puszta Hasznos várának*” nevezi.²⁰

Az erősségről nem ismert egyetlen történeti ábrázolás sem. A legkorábbi ismert fényképe 1900-ban jelent meg a Vasárnapi Újság hasábjain,²¹ rajza pedig ugyanakkor az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képekben című sorozatban.²² Képeslapok ismertek a várról az 1910-es,²³ illetve az 1930-as évekből, amikor még a teljes Gombás-tető kopáran állt.²⁴

A vár építését kései említése ellenére a 13. század második felére, de mindenképpen 1265 után tehetjük. Építtetője valószínűleg az Ágasvárat adományként elnyerő Rátót nembeli Domokos nádor fia, az említett Nagy Domokos lehetett. Az adománylevélben Ágasvár szerepel a hozzátartozó falvakkal (Bárkány, Kutasó, Tar), de miután a túl magasan fekvő, s így nehezebben megközelíthető Ágasvár kényelmetlennek bizonyult, felépülhetett a család kegyurasága alatt állt pásztói ciszterci apátsághoz közelebb fekvő hasznosi vár.²⁵

A vár építéstörténete és fennállásának ideje régészeti kutatás nélkül nem határozható meg. A terepi jelenségek és a felmenő falak egyes részletei ugyanakkor legalább három építési szakaszra utalnak. Jelentős mértékű átépítés nyomai látszanak a vármag északkeleti részén és a keleti várrész délkeleti részénél. Mindkét esetben határozott vízszintes falelválás figyelhető meg, a jelenlegi járószint felett. Emellett az elválásnál a két rész habarcsában és falazási technikájában is különbség mutatkozik. Az előzőkhöz képest eltérő méretű és anyagú kőanyag használata tűnik fel a vármag négyzetes tornyánál és a hozzá kapcsolódó keleti épületrészeknél. Az előzőkön túl nagy biztonsággal feltételezhetjük, hogy a nagyméretű, sáncokkal övezett külső vár középkor végi bővítés. Azonban feltárások nélkül nem állítható biztosan, hogy a hódoltságot közvetlenül megelőzően történt-e bármiféle kísérlet Hasznos átalakítására. A terepbejárást során gyűjtött leletanyag időben nem lépi túl a 16. század második felét, ezzel megerősítve az idézett 17. századi forráshely adatát a vár elhagyott voltára vonatkozóan.

1 Eger. (napilap) 45. 1934. 146. szám. (1934. július 26.) 2. „Leomlott a hasznosi várrom és tönkretette az országutát.”

2 PESTY F., 2005. 115–116.

3 CSÁNKI D., 1890. 53.

4 REISZIG E., 1909. 44–45., LADÁNYI M., 1936. 187.

5 PÁSZTOR J., 1933. 27–30.

6 SZABÓ E. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJ M., 1954. 212.

7 FÜGEDI E., 1977. 139.; ENGEL P., 1996. I. 325.

8 NOVÁKI GY., 1997. 7. 2. jz., FELD I., 2010. 234. 14. ábra.

9 FELD I. 1982–1983. 115.

10 HERNÁDI K. 1986. 68–70.

11 DÉNES J., 1990. 44., 55. 4/18. kép.

12 CSÉPE A., 2014.

13 ZsO. V. 1652. – A korábbi irodalomban olvasható 1329. évi adat nem erre a várra, hanem a becsei (Torontál m.) erősségre vonatkozik: FÜGEDI E., 1977. 139–140.; ENGEL P., 1996. I. 325.

14 AO. V. 221.

15 DL 13606.

16 ENGEL P., 1996. I. 325.; DL 15684.

17 BÁRTFAI SZABÓ L., 1938. 269.

18 BELITZKY J., 1972. 103.

19 DL 97579: „ratione et pretexto edificationis portionis ipsorum...”

20 SZABÓ A. P., 2010. 70–71., 12. lj.

21 Vasárnapi Újság. 47. 1900. 21. szám. (1900. május 27.) 341.

22 OMM. Mo. VI. (18.) 1900. 197., 206.

23 Zempléni Múzeum, Szerencs. Képeslap-gyűjtemény: 0170321 és 0170320 sz.

24 Zempléni Múzeum, Szerencs. Képeslap-gyűjtemény: 0170332, 0170346, 0170298 és 0161829 sz.

25 ÁUO. XI. 545; SZABÓ E. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 211.; FÜGEDI E., 1977. 139–140., ENGEL P., 1996. I. 325.

37 PILINY Várhegy

Piliny községtől északkeletre, 2 km-re emelkedik a 368 m tszf. magasságú, lapos, kb. 60-80 m átmérőjű platóval rendelkező Várhegy. A mai település neve a szakirodalomban közel 140 éve ismert és összeforrt egy a késő bronzkor időszakát felölelő anyagi kultúra egyik horizontjának elnevezésével. Ugyanakkor a tényleges névadó, a Pilinyi-kultúra nagy kiterjedésű késő bronzkori urnatemetője, több km-re a Várhegytől, a község határában, a Borsos elnevezésű területen került elő. Maga a Várhegy, erődítést sugalló megnevezése miatt a Pilinyi-kultúra erődített telepeként tudatosult, bár azt az első leírások és régészeti kutatások egyértelműen késő rézkori, valamint kora- és középső bronzkori településként határozták meg (16. kép).

Elsőként 1876-ban Nyáry Jenő közölt innen leleteket, melyek a platón végzett ásataiból származtak. Nyáry szerint a kevésbé meredek oldalon a hegy árokka volt körbevéve.¹ A Várhegyről 1878-ban Csetneki Jelenik Elek készített leírást, illetve vázlatos alaprajzot és látképet. Ugyanitt Nyáry Jenő ásatainak előkerült számos lelet rajzával is találkozunk.²

Nyáry onokaöccse, Albert 1909. évi leírása szerint akkor még megfigyelhetők voltak a déli és a keleti oldalon az újkori szőlőművelés nyomai.³ Ő kettős árkot látott a tető körül, amelyek egyedül a déli és a keleti oldalon töltődtek fel a szőlőművelés

következtében. Nyáry Albert az egész hegytetőt, a „szelíd domborulatú fennsík”-ot felásta, s a „feltárás” árkaiban néhol egymás fölött 10-20 réteget különböztetett meg. Az alsó rétegeket kőkoriaknak, a felső rétegeket bronzkoriaknak határozta meg. Az ásás során több tűzhely tapasztott sütfelülete is előkerült.

Az ezt követő kutatók a korábban előkerült leletanyag alapján értékelték a lelőhelyet. Patay Pál szerint⁴ a bronzkor második felének emlékényaga is megtalálható a Várhegyen. Véleménye szerint a késő-rézkori Badeni-(Péceli) kultúra is lakta, de jelentős település volt a bronzkorban, talán a kora vaskorban is. Megállapításait követően a szakirodalomban egyre többször késő bronzkori erődített telepként jellemzik.

Kemenczei Tibor a magaslati telep erődítését a késő rézkorra (Badeni-Péceli kultúra), vagy a középső bronzkorra datálja, de hozzáteszi, hogy a platót egykor a Pilinyi kultúra is lakta.⁵ Leírása nyomán a Várhegyet a szlovákiai kutatás összefoglaló munkáiban a Pilinyi kultúra földváraként tartja számon.⁶

Nováki Gyula Sándorfi Györggyel az 1980-as években járta be a Várhegyet. Nováki 1995-ben is járt itt, de ekkor a területet már sűrű bozotos erdő fedte, s az az erős bolygatások, az egykori kőbánya-gödrök miatt sem volt áttekinthető. Sáncnak, ároknak nem találták nyomát, de úgy vélték, hogy itt alaposabb kutatásra lenne szükség az esetleges maradványok felkutatására.

A terület bejárására az utóbbi években több alkalommal is sor került, nem utolsósorban a védetté nyilvánítás érdekében. Felmérés szándékával legutóbb 2012-ben Nováki Gyula és Guba Szilvia járt a területen, a lelőhely állapota azonban ezt máig nem tette lehetővé.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a Várhegyen egykor jelentős késő rézkori, és a korábbi kutatások alapján középső bronzkori telep létesült, melynek erődítése is e két kor valamelyikéhez köthető.

1 NYÁRY J., 1876. 336.; KALICZ N., 1968. 122., PATAY P., 1999. 45.

2 CSETNEKI JELENIK E., 1878. 28–29.

3 NYÁRY A., 1909. 415–432.

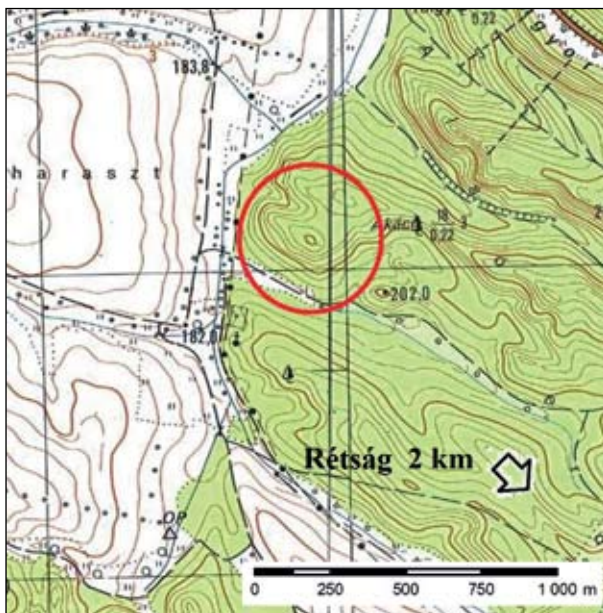
4 PATAY P., 1954a. 15–17, 20.

5 KEMENCZEI T., 1967. 252, 261.; KEMENCZEI T., 1984. 106.

6 FURMÁNEK, V., 1977. 260.; FURMÁNEK, V., 1983. 26.; FURMÁNEK, V., 1989. 73.

38 RÉTSÁG-JÁSZTELEK

Várdomb

A korábban Borsosberény község részeként említett Várdomb¹ (tszf. magassága: 227 m) valójában Rétság határának északi részén helyezkedik el. A település központjától számítva észak-északnyugatra 3 km-re, az Alsó-erdő nyugati végén kiemelkedő dombon található a vár, sűrű erdőben. Nyugati aljában a Száraz-patak medre tart észak felé, a tőle délre pedig, a túloldali dombon a „Jászteleki kápolna” és a kis temetője található. Alatta lent a völgyben volt korábban Felső-Jásztelek-pusztá,² ennek azonban ma már nincs nyoma.

A vár három, szabályos kör alakú, egymástól egyenlő távolságra lévő, koncentrikusan körbefutó sáncból áll, egymás alatt lépcsőzetesen, 2-3 m szintkülönbségekkel. Középen az ovális plató átmérője 25 × 19 m. A sáncok igen elmosódottak, belső magasságuk néhol alig éri el a fél métert, hosszú szakaszokon pedig terasz alakjában követhetőek. A vár teljes átmérője 100 × 80 m (36. ábra).

Nyugat felől, a Száraz-patak völgyéből viszonylag enyhén emelkedő gerinc tart a vár felé, ennek megfelelően a sáncok a nyugati oldalon, nem azonos méretben, de egy vonalban megszakadnak, bejáratot képezve a várba.

Először 1900-ban említik a Borsosberény melletti „Jász-Telek”-nél a „régí földvárat”³ Kovács Géza tolmácsi plébános többször járt a vár területén, és a tőle származó adatok alapján kereste fel a helyszínt 1989-ben Sándorfi György.⁴

1990-ben Miklós Zsuzsa és Szűcs Kálmánné váci múzeumigazgató végeztek terepbejárást a helyszínen. Ugyanezen év májusában Nováki Gyula mérte fel felesége közreműködésével. A vár leírásának és a felmérésnek közzétételére 1992-ben került sor.⁵ Miklós Zsuzsa 2006-ban készített légi fotót a várról.⁶

Az erődítmény korára vonatkozóan nincs támpontunk, mivel területén korhatározó lelet nem került elő. Okleveles említését sem ismerjük, ennek ellenére mérete és elhelyezkedése,

valamint földrajzi környezete alapján valószínűleg középkori eredetű lehet.

A terület, ahol az erődítmény elhelyezkedik, a jelenleg rendelkezésünkre álló rendkívül szerény források alapján egyetlen középkori birtokhoz, illetve településhez sem köthető.⁷ A 18. század végén ez a terület már biztosan (Alsó- és Felső-) Jásztelek pusztá területéhez tartozott, amelyet először 1505-ben említene a forrásokban.⁸ Rétsághoz csak 1808 után került.

1 Helyi elnevezése *Avargyűrű*.

2 II. katonai felmérés: Sect. 46, Col. XXXII; III. katonai felmérés: 4862 /2 sz. (M = 1: 25.000)

3 OMM. Mo. VI. 1900. 112. – Említik a Borsosberény melletti Szomolya-pusztát is, amely Mohács előtt falu volt, egykori egyházának alapfalai még láthatók. – A romokat említi még: SZOMBATHY V., 1976. 180.

4 KFM Rég. Ad. 143.89. – Kovács Géza egykori tolmácsi plébános (meghalt 2005-ben) Sándorfi Györgyhöz és Nováki Gyulához írt 1990–1991. és 1993. évi – jelenleg Nováki Gyulánál lévő – leveleiben összefüggést feltételezett a Borsosberény–Szomolya melletti „johannita” romok és a rétsági (korábban: borsosberényi) Várdomb között, (bár Szomolya-pusztá a vártól északnyugatra 3,5 km távolságra van), ezért ő „szomolyai vár”-nak nevezte a várhelyet. A Borsosberényhez és Tolmácshoz kapcsolódó johannitákról lásd még: SZABÓ E., 1954a. 153; BELITZKY J., 1972. 56; GYÖRFFY GY., 1987 – 1998. IV. 308; VÉGH J., 2000. passim.

5 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992a. 54 – 55.

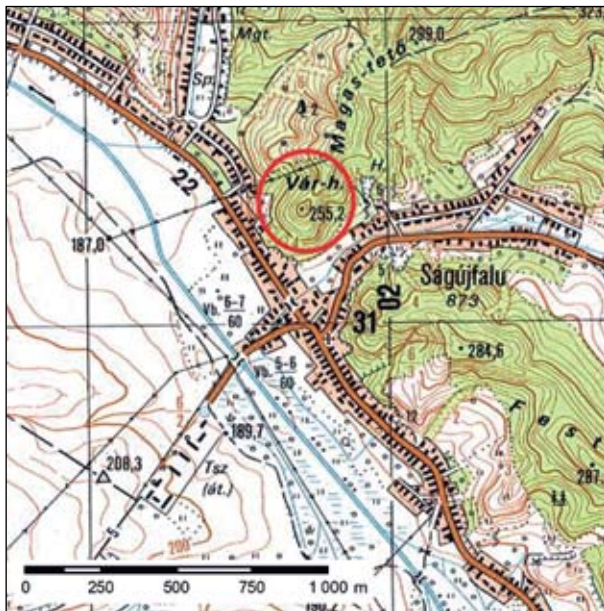
6 MIKLÓS ZS., 2007. 141, 146. 10. kép.

7 Lásd: GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. „Nógrádvármegye a 14. század elejéig” térképmellékletét

8 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 89, 110; Hnt. Nógrád m. térképmelléklet.

39 SÁGÚJFALU Várhegy

A település központjától észak-keletre, az Etes felé vezető út elágazásától északra, 400 m-re, a temető felett emelkedik a 255 m tszf. magasságú Várhegy. A Magas-tetőből déli irányába kinyúló keskeny gerincből, a nyereg felett 6-7 m-re emelkedik ki a kerek hegykúp. Ezt körös-körül meredek hegyoldal övezi, tetején 5-6 m átmérőjű, kissé bolygatott felületű plató van. A délnyugati oldalában, a tető alatt 8 méterrel lejjebb egy 18 m hosszú, egyenes sekély árok húzódik, ami valószínűleg modern lövészárók maradványa lehet. Erődítésnek nincs nyoma a felszínen (37. ábra).

A Várhegyet az I., II. és III. katonai felmérés szerint mindig erdő takarta, nem volt művelt terület.¹

A Borovszky-féle megyei monográfia 1911-ben említi, hogy 1884-ben a Várhegyen több őskori urnát találtak és a hagyomány szerint itt vár volt, amire utaló közvetlen adatot azonban nem említenek.² Mindezeket 1934-ben megismétli az újabb megyetörténet.³

1951-ben a Salgótarjáni Szénbányák Vállalat ajándékként edénytöredékek kerültek innen a szécsényi múzeumba. Patay Pál 1953-ban járt a hegyen, kisebb erődítést és bronzkori leleteket említ,⁴ ennek alapján értékeli a lelőhelyet Kemenczei Tibor is.⁵ Kalicz Nándor a leletek egy részét a Hatvani kultúrába sorolta.⁶ 1966-ban Gádor Judit erősen lepusztult kisméretű földvárnak határozta meg, lekopott sáncot és árkot is említ.⁷ Sándorfi György 1976-ban, majd Nováki Gyulával 1990-ben járt a hegyen, de várra utaló nyomokat nem tudtak megállapítani. 2002-ben Tankó Károly a Várhegy tövében kisebb ásatással a Piliinyi kultúra gödreit tárta fel, a Várhegyet pedig földvárként szerepeltette.⁸

A területet Nováki Gyula mérte fel 2012 tavaszán Guba Szilvia közreműködésével. A Várhegy, mint bronzkori telep már korábban ismert volt, így az egyelőre csak feltételezett erődítmény is valószínűleg ehhez a korhoz köthető, de egyértelműen a védett fekvésű magaslati telepek közé tartozik.

1 I. katonai felmérés: Col. XVI, Sect. XV; II. katonai felmérés: Sect. 44, Col. XXXV; III. katonai felmérés 4763/4 sz. (M=1: 25.000)

2 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 113.

3 LADÁNYI M., 1934. 282.

4 PATAY P., 1954a. 17.

5 KEMENCZEI T., 1967. 261.

6 KALICZ N., 1968. 121.

7 MNM Adattár I. 21/1967.

8 TANKÓ K., 2004. 263.

40 SALGÓTARJÁN Baglyaskő vára

A város északnyugati szélén, a Baglyaskőváralja nevű településrészen, egy kisebb völgykatlanból kiemelkedő, magányosan álló, kettős, közel függőleges oldalú, 284,5 m tszf. magas, a környezete fölé mintegy 10 méterrel emelkedő természetes sziklatorony őrzi az egykori erősség emlékét. Északkeleti oldalán az enyhén emelkedő, alacsonyabban fekvő kis plató felől közelíthető meg, itt a szikla aljában mesterséges árok védte (17. kép). A sziklatoronyok között egy téglalap alaprajzú, 5 × 3 méteres, függőleges falú, mesterségesen kialakított tér alkotja ma már csak a várépítmények nyomát, felül két, vízszintes gerendafésszel, mint az egykori földem nyomaival s talán egy észak felé néző, ugyancsak sziklába vágott nyílással. Az oldalfalon több

méter magasságban kandallótól, vagy nyílt tűzhelytől származó égett felület látható. A további részleteket habarcsos törmelék takarja. A vár kiterjedése 50 × 30 m lehetett, de nem kizárt, hogy az árkon túl még egy elővár is csatlakozott hozzá, bár itt a felszínen csak őskori kerámia gyűjthető. Ma a Bükk Nemzeti Park Igazgatósága látogatóközpontja kerített területén található (38. ábra).

Mocsáry Antal az 1826-ban megjelent megyei monográfiájában az északi oldalon egy falat és egy boltíves nyílást ábrázoló rajzot közölt a várról.¹ Könyöki József 1890-ben készítette el a vár látképét és alaprajzát, utóbbin az említett téglalap alakú helyiséget is ábrázolja.² A történeti adatokat Reiszig Ede és Vende

Aladár,³ Gajzágó Aladár és Patay Pál,⁴ Fügedi Erik, Györffy György valamint Engel Pál⁵ ismertették. Patay Pál az 1950-es években járt itt, a középkori vár mellett őskori leleteket talált.⁶ Tárgyalja a műemléki topográfia is.⁷ 1964-ben Horváth István készített vázlatot a várról.⁸ A várat Sándorfi György mérte fel 1989-ben, Nováki Gyula közreműködésével. Ezt és első részletesebb leírását 1991-ben tették közzé.⁹ 2007-ben, majd 2015-ben Feld István foglalta össze a rá vonatkozó ismereteket.¹⁰ Régészeti kutatás még nem folyt területén, csupán a látogatóközpont helyén 2010-ben Guba Szilvia végzett próbafeltárást, ahol késő középkori járósíntet figyelt meg.¹¹

A vár pontosabb kezdetei nem ismertek. A történeti kutatás egy része az itteni erősséget azonosítja a környék legjelentősebb Árpád-kori birtokosa, a Kacsics-nemzetség Illés-ágából származó Péter 1268-ban, név nélkül említett várával, melyet embe-
rei, Kotrocói Sudurman gömőri várjobbágy fiai 1265-ben meg-

védtek IV. Béla csapatai ellenében.¹² Péter halála után hasonló nevű fia kezén volt, aki 1310 körül Csák Máté pártjára állt és várat rendelkezésére bocsátotta. Ezért Károly Róbert elkobozta tőle, s legkésőbb 1324-ben Szécsényi Tamásnak adományozta.¹³ 1327-ben csupán felhagyott erősséggént, illetve várhelyként (*locus castris*) veszik számba,¹⁴ birtokait később Somoskőhöz számítják. Nem zárható ki, hogy a 14. század elejének közelebről nem ismert harcai során pusztulhatott el. Az írott forrásokban később már nem tűnik fel.¹⁵

Régészeti kutatás hiányában formájáról, részleteiről közelebbi megállapításokat nem tehetünk, csupán a viszonylag könnyű megközelíthetősége, település közeli fekvése utalhat arra, hogy valóban a Kacsics-nemzetség egyik legkorábbi magánvára állhatott itt.

1 MOCÁRY A., 1826. III. 63., 240. – A rajzot ebben az esetben is Lenhardt Sámuel metszete alapján Lányi Sámuel készítette.

2 VÁLINÉ POGÁNY J., 2000. 51.

3 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 15., 112.; REISZIG E., 1911. 15., 112., 362.

4 GAJZÁGÓ A. – PATAY P., 1961. 183 – 185.

5 FÜGEDI E., 1977. 102.; GYÖRFFY GY., 1987 – 1998. IV. 227.; ENGEL P., 1996. 270.

6 PATAY P., 1954a. 15., 16. – Az őskori leletekre ld.: KALICZ N., 1968. 79.

7 BARANYAI B. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 358 – 359.

8 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1991. 259. – Lásd továbbá: FELD I., 1984. 234. 12. jz.

9 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1991. 259., 264.

10 FELD I., 2007b. 185 – 186.; FELD I., 2015. 130 – 132.

11 GUBA SZ., 2010. 337.; FELD I., 2015. 131. – További irodalom: GERECE P., 1906. 532.; DORNYAY B., 1926a. 5.; DORNYAY B., 1926b. 258 – 260.; DORNYAY B., 1929. 61 – 64.; BARANYAI B. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. 358 – 359.; GENTHON I., 1961. 246.

12 ÁUO. VIII. 200 – 201. – Vö.: FÜGEDI E., 1977. 102.; GYÖRFFY GY., 1987 – 1998. IV. 227.

13 KARÁCSONYI J., 1995. 726 – 729.

14 AO. II. 292.; KMTL., 1994. 75.

15 CSÁNKI D., 1890. 89., 94.; PÁLMÁNY B., 1985. 209 – 219.; PÁLMÁNY B., 1990. 26 – 27.; SIMON Z., 1988. 112.

41 SALGÓTARJÁN

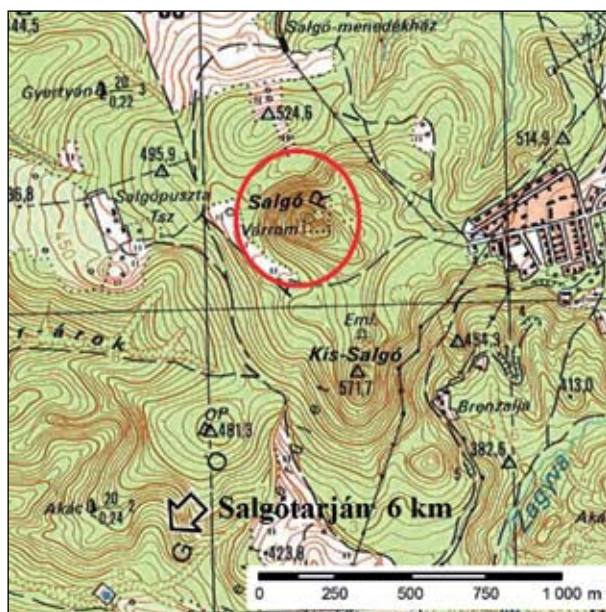
Salgó vár

A megyeszékhely központjától északra, egy 625 m magas sziklás hegycsúcson emelkednek a nógrádi Salgó várának részben az 1980-as évek első felében, főként azonban az 1990-es évek végétől 2006-ig helyreállított/konzervált, mintegy 70×50 m-es kiterjedésű maradványai. Egyik legalaposabban kutatott 13–16. századi magánvárunk mai megjelenését alapvetően az ekkor végzett műemléki munkák határozzák meg. A csúcsot alkotó keskeny sziklagerincet elfoglaló, szabálytalan, nyújtott téglalap alaprajzú 7×35 m-es felső vár keleti, kiemelkedő végén az egykor többszintes torony kilátóvá alakított, tetővel lefedett csonkja – lényegében földszinti része – áll. A hozzá nyugat felől csatlakozó, a bazaltsziklára alapozott vé-

konyabb várfalak – délen egy szakaszuk már teljesen elpusztult – 100-150 cm magasságban övezik a két tereplépcsőre tagoló-dó platót. A mélyebb nyugati részen két osztofal maradványa látható, egykori ajtónyílásai csekély részleteivel. Északról a közelebbi térbe nyílik az eredeti küszöbkövön másolatban elhelyezett csúcsíves, élszedett profilú kerettel ellátott keskeny belső várkapu (18. – 19. kép).

Az utóbbi, a külső szinthez képest magasan fekvő s ma falépcsőn át elérhető bejárat előtt – már az itt kevésbé meredek hegyoldalon – mintegy elő-építményként, egy, az eredeti kávalelemek felhasználásával visszaépített ciszterna helyezkedik el, melyet egy félköríves, a felsővár északi falához épített, csupán

a járószintig megemelt fal övez. Az egykor ide vezető feljáró köpillérei visszatemetésre kerültek.

A hegycsúcs északnyugati, enyhén lejtő pihenőjét félkör alakban foglalja el az alsóvár. Ennek változatos támpillérekkel erősített és észak felé egy lekerekített sarkú, már a meredek hegyoldalra alapozott védőművel ellátott íves fala nyugaton egy, a várba délkelet felől felvezető kocsitűt föl emelkedő bazaltoszlop-tömbtől indul – utóbbin egykori faszervezetre utaló befaragások nyomai találhatók. Innen egy erre merőleges falszakasz csatlakozik be a felső vár tömbjébe, amely az egykori külső kapunak csupán csekély részleteit őrizte meg. Jól láthatók viszont a sziklafelcsínen a kocsierek okozta párhuzamos bevágódások. A csupán mellvédmagasságig újralfalazott falvonalat keleten egy szabálytalan téglalap alaprajzú, a felsővár tornya alatt kialakított építményhez csatlakozik, amely egykor – mintegy kútházként – egy nagyobb, napjainkra szinte teljesen kitermelt falazatú újabb vízgyűjtőt foglalt magába. A alsóvár további építményei közül a külső kapu keleti oldalán egy szabálytalan téglalap alaprajzú, egykor a sziklafalnak támaszkodó épület csekély maradványai – középen egy már elenyészett agyagkemencével – továbbá az északi védőműtől keletre egy hasonló formájú, de már az udvarszintbe mélyített építmény valamivel magasabb falai láthatók. A védőműtől délre a várfal belső oldalához hozzáépített, több osztatú s talán az udvar felől tornáccal ellátott épületszárny alig 20-40 cm-es falakkal ránk maradt részletei – még korántsem teljes körű feltárása után – visszatemetésre kerültek.

Végül a felsővár keleti része alatt egy nagyméretű, ötszög alaprajzú, a felvezető útra néző ágyútorony jelentős magasságban álló falai találhatók, melyeket egy-egy vékonyabb falvonalat kapcsol a vármaghoz. Ennek keleti, törmelékkal betöltött része még feltáratlan (39. ábra).

A vár kutatástörténete sok más nógrádi erősséghez hasonlóan alapvetően Mocsáry Antal 1826. évi vármegye-monográfiájával indult, ahol a szerző főként az írott forrásokat vette

sorra.¹ A későbbi helytörténeti irodalomból elsősorban Dornyay Béla munkái emelendők ki,² ő volt az, aki a két világháború között mozgalmat indított a várromok pusztulásának megállítására is. Részben ennek eredményeképpen 1930-ban Salgótarján város polgármesteri hivatala a Műemlékek Országos Bizottságához fordult, ahonnan először Lux Kálmán, majd egy újabb, 1936. évi megkeresés után fia, Géza utazott a helyszínre. Jelenléseik, nem minden esetben a valóságot tükröző leírásaik, továbbá fényképfelvételeik, felmérései és tervrajzaik – mely utóbbiak alapján 1938-ban sor is került a felsővár tornyának kilátóvá történő kiépítésére, még régészeti feltárás nélkül – a műemléki irat-, fotó- és tervtárban találhatóak.³ A kilátó a II. világháború után elpusztult, csupán falcsomok – s így a torony nyugati falában kialakított csúcsíves bejárat – maradt ránk belőle. A vár történetét, ábrázolásait ugyanakkor részletesen tárgyalta az 1954-ben megjelent megyei műemléki topográfia.⁴ Az itt olvasható ismertetés alapvetően Lux Géza leírása alapján készült, s erre támaszkodtak Gerő László 1955-től megjelent várkönyvei is.⁵

1977-ben Vadas Andor készített tervet Salgótarján Városi Tanácsa megbízásából a romok helyreállítására. Ennek előkészítéseként került sor 1981–83-ban – Feld István vezetésével – a vár régészeti kutatásának első szakaszára. Ekkor megtörtént a felsővár teljes feltárása és az alsóvár néhány kutatóárokkal történő szondázására is lehetőség nyílt. Az elvégzett munkáról az ásatás vezetője 1984-ben részletes, közel 40 képpel dokumentált jelentést tett közzé,⁶ melyben összefoglalta a rendelkezésre álló írott, képi és régészeti forrásanyagból levonható következtetéseket. Emellett kísérletet tett a vár építéstörténetének felvázolására és egykori formájának rekonstrukciójára is.

Ugyanebben az évben még sor került a felsővár kapuja előtti, gazdag leletanyagot tartalmazó ciszterna teljes feltárására, ezt követően azonban úgy a kutatás, mint a helyreállítás félbeszakadt. Az utóbbi csak az 1998–99-ben folytatódott, amikor az akkori Kincstári Vagyoni Igazgatóság beruházásában, Móga Sándor tervei alapján sor került a felsővár toronycsonkjának fedett kilátóvá történő kiépítésére, a legkorábbi várkapu és az említett vízgyűjtő rekonstrukciójára. Mivel ennek kapcsán az alsóvár törmelékrétegéből néhol közel egy métert géppel elhordtak, szükségessé vált e terület módszeres feltárása is, melyre 2000 és 2006 között került sor – továbbra is Feld István vezetésével. Ekkor minden évben konzerválták/kiegészítették a feltárt falakat, s így ma az erősség maradványai viszonylag jó állapotban vannak.

Feld István 2002-ben egy tudományos népszerűsítő munkában értékelte a vár egykori történeti szerepét,⁷ majd ezt követően 2005-ben⁸ és 2009-ben⁹ látott napvilágot egy-egy tömör, már a legújabb ásatások eredményeit is felhasználó összefoglalás. Az utóbbi szerzője, László Emese, 2009-ben az említett kisciszterna, majd 2011-ben a vár teljes kerámia-leletanyagát dolgozta fel régészeti BA-,¹⁰ illetve MA-szakdolgozat¹¹ keretében az ELTE Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszékén. 2013-ban ugyanitt készítette el BA-dolgozatát Tóth Balázs a várból előkerült fémleletekről.¹² Ugyanakkor az utóbb

említett szerzők egy hosszabb előzetes jelentést is közzétettek az Archaeologiai Értesítőben.¹³

A várról ismert legkorábbi ábrázolás Mocsáry említett vármegye-monográfiájából¹⁴ ismert, de sematikus jellege miatt megbízható információkat nem szolgáltat. Hasonlóan értékelhetők az 1862. évi Berg Károly- és az 1890-ben készült Könyöki József-féle alaprajzi felmérések.¹⁵ A már tárgyalt kilátó-építés kapcsán készült Lux Géza alaprajza, amely hosszú ideig megtevesztette a kutatást, ugyanis nem csupán a felsővár sziklagerince mindkét végén ábrázolt egy-egy tornyot, de ennek alapján még az ötszögű ágyútornyot is sok kutató a legkorábbi időszakból eredeztette.¹⁶

A várról az első okleveles említés csak 1341-ből ismert,¹⁷ de a közvetett – elsősorban birtoklástörténeti – adatok szerint építtetője Kacsics nembeli Illés fia Simon, vagy az utóbbi leszármazottja, az 1280-tól ismert Miklós lehetett. Az ő fiai, (II.) Illést és (II.) Miklóst már 1327-ben „salgói” melléknévvel („*de Solgov*”) említik.¹⁸ A két testvértől leszármazó, feltehetően a lakóhelyükként szolgáló udvarházai helyszíne alapján Szőlősinék (Mátraszőlős), illetve Rapinak (Rapovce, Szlovákia) nevezett család 1348. évi osztálya eredményeképp a vár több mint egy évszázadig közös birtoklásban maradt. Kifejezett tartozékairól ezért nincs is tudomásunk. 1448-ban itt, Szőlősi Péter és Rapi János várában helyezte el megőrzésre okleveleit a szomszédos birtokos, Sági János.¹⁹ Utódaik bírták 1460-ig, akikről ekkor ismeretlen körülmények között a huszita „testvérek” kezére jutott.²⁰ Tőlük még ebben az évben Mátyás király foglalta vissza, aki ezt követően Szapolyai Istvánnak juttatta.²¹ A család számos uradalma egyike központjaként szolgáló várat Mohács után János király a Ráskaiknak adományozta, majd 1544-ben nőági örökség révén a vármegye másik jelentős birtokosa, Bebek Ferenc szerezte meg. Ő 1548-ban Derencsényi Farkasnak adta el, aki állítólag erődtítési munkákat is végeztetett itt. Kara Hamza szécsényi és Ali hatvani bégek 1554-ben, Fülek bevételeét követően – a történeti hagyomány szerint csellel – foglalta el.²²

A kifejezett stratégiai jelentőséggel nem bíró erősséget először csak a Hatvan várából kihelyezett katonák védték, majd 1560-tól már önálló őrséget kapott. Utóbbi létszámáról és összetételéről az 1565 és 1591 közötti időszakból számos zsoldjegyzék tanúskodik. Eszerint az itt állomásozó, átlagosan csupán 40 fő mintegy fele volt műsztafiz s a martalócok többségét keresztény rácok alkották.²³

Az oszmán uralom végének pontos körülményeit nem ismerjük, de minden bizonnyal a Somoskő visszafoglaló keresztény csapatok ostromolták meg 1593 decemberében Prépostváry Bálint vezetésével. Az időközben a Balassa-család kezére került uradalom egykori székhelye ezt követően ugyanis már csak lerombolt erősségeként tűnik fel az írott forrásokban.²⁴

Összegezve az eddigi történeti-régészeti kutatások eredményeit, megállapítható, hogy a legkorábbi salgói vár egy, a bazaltcsúcs gerincének legmagasabb pontját elfoglaló, 2 m-es falvastagsággal rendelkező toronyépítményből és egy ahhoz csatlakozó – vele egyértelműen egyidős – falazott udvarból állt. Nagyfokú pusztulása miatt – gyakorlatilag szétlőtték a szom-

szédos Boszorkánykőn felállított ágyúkkal – a torony részleteit már nem ismerjük, de alapvetően kettős, védelmi és (szükség esetén) lakófunkciót tölthetett be. Eredeti bejáratát, közlekedési rendszerét sem tudjuk már rekonstruálni, de ránk maradt legalsó szintje elsősorban raktárként (talán börtönként) volt hasznosítható. A hozzá kapcsolódó udvarban esetleges további, faszerkezetű építmények nyomai nem kerültek elő, a járószint vékony rétegei alatt csak az építés során ide hordott kiegyenlítő feltöltés mutatkozott. Az ebből előkerült kerámialeletek alátámasztják az erősség építési idejére vonatkozóan az okleveles adatokból levonható következtetéseket, tehát azt, hogy 1300 körül építhették a Kacsics-nemzetség egyik ágának tagjai. A magasan kialakított keskeny várkaput kívülről egy faszerkezetű feljárón át lehetett megközelíteni.

A vár további kiépítésének pontosabb időrendje nem ismert. Korhatározó leletek hiányában csupán feltételelesen helyezhető a felső, kisebb vízgyűjtő kiépítése a 15. század közepe elé. Talán már az 1460 utáni birtokosváltással hozható kapcsolatba a felsővár nyugati részének zárt beépítése, bár nem kizárt, hogy erre csak a 16. században, esetleg több periódusban került sor. A régészeti megfigyelések arra utalnak, hogy itt középen egy lépcsőt magába foglaló, az emeleten téglaboltozatos előtér, kétoldalt pedig gerendamennyezetes helyiségek – az emeleten, s talán a toronyban is, fűthető lakoszobák – helyezkedhettek el.

Az alsóvár kőfalainak emelése aligha helyezhető 1526 elé. Erre utal a várfal mögötti feltöltésből előkerült 1528. évi I. Ferdinánd-denár – bár nem kizárt, hogy az csak egy javítás korát adja meg – továbbá a gyors, szinte hevenyészett építkezést jelző csekély falvastagság is. Míg az új északi ciszternaépítmény és a nyugat felé futó várfal (az északi íves toronnyal és az udvarszint alá mélyülő épülettel) minden bizonnyal ugyanazon építési folyamat két fázisaként értékelhető, valószínű, hogy a hatalmas ágyútorony már egy későbbi építési periódus emléke. Talán ez utóbbiakkal egy időben – de mindenképp a várfalnál később – emelték a csupán csekély részleteiben ránk maradt nyugati épületszárnyat. Az utóbbi építése nagy valószínűséggel Derencsényi Farkasnak köszönhető, aki a környék más váraiban is dolgozó kőfaragókkal készítette annak egyszerű reneszánsz nyílászereit. A külső kapu melletti, minden bizonnyal az őrség számára emelt épület pontosabb kora nem ismert.

Nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy az ásatások során megfigyelt és elsősorban a felsővár emeleti részeihez köthető favázás-agyagtapasztásos építmények még 1554 előtt, vagy már a hódoltság korában készültek-e. Az azonban kétségtelen, hogy a várat megszálló oszmán katonaság nem csupán egyszerű kemencéket használt. Legalább egy, főleg kályhaszemekből rakott fűtőberendezés állhatott a toronyban, s egy további, elsősorban csempék alkotta kályha valószínűsíthető a felsővár nyugati emeleti terei egyikében.

A várból előkerült kályhacsempék jellegzetességeik alapján jól beilleszthetők abba műhelykörzetbe, melynek egyik legkorábbi, 15. századi központja Besztercebánya lehetett, de esetükben inkább közelebbi, nógrád-gömöri gyártással kell számolnunk. Ha elfogadjuk, hogy a várban nem a törökök rakatták

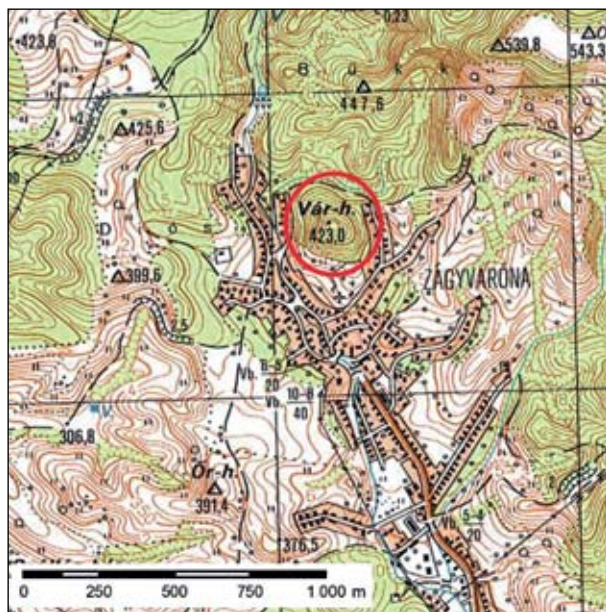
a kályhákat, akkor azokat mindenképp 1554 előttre kell kelteznünk.²⁵ Mint megrendelőre, itt is elsősorban a Derencsényiekre gondolhatunk. A részletesen feldolgozott, elsősorban a 16. századból származó cserépedény- és fém leletanyag nem teszi lehetővé érdemi etnikai jellegzetességek meghatározását.²⁶

- 1 MOCSÁRY A., 1826. III. 221–226. – Lásd továbbá: FELD I., 1984. 217–218.
- 2 DORNYAY B., 1929; DORNYAY B., 1935.
- 3 Ezek részletes ismertetése, a legfontosabb dokumentációs anyag közzététele: FELD I., 1984. 218–220, 241–245.
- 4 BARANYAI B. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJ M., 1954. 357.
- 5 GERŐ L., 1955. 197; GERŐ L., 1968. 149–150. GERŐ L., 1975. 314. – Minderre részletesen: FELD I., 1984. 220.
- 6 FELD I., 1984. 213–264.
- 7 FELD I., 2002. 217–237.
- 8 FELD I., 2005c. 109–111.
- 9 LÁSZLÓ E., 2009a. 95–100. – Emellett minden év ásatási jelentései megtalálhatók a *Régészeti kutatások Magyarországon* című sorozat megfelelő kötetiben.

- 10 LÁSZLÓ E., 2009b.
- 11 LÁSZLÓ E., 2011. – Ennek első része nyomtatásban is megjelent: LÁSZLÓ E., 2012. 179–206. – Az eddigi kutatási eredményeket felhasználó újabb irodalomból megemlítendő még: SZIRÁCSIK É., 2012. 37–53.
- 12 TÓTH B., 2013.
- 13 FELD I. – BALOGH-LÁSZLÓ E. – TÓTH B., 2013. 239–264.
- 14 MOCSÁRY A., 1826. III. 821–826.
- 15 Lásd ezeket: FELD I., 1984. 218, illetve 3. és 4. kép; – továbbá: VÁLINÉ POGÁNY J., 2000. 273.
- 16 FELD I., 1984. 217–222.
- 17 CD. VIII/4. 498–502.
- 18 FELD I., 1984. 213–214; ENGEL P., 1996. I. 413.
- 19 FELD I., 1984. 213–215. – továbbá: ENGEL P., 1996. I. 403. – A Kacsicsok várépítkezéseire alapvető: PÁLMÁNY B., 1990. 22–36.
- 20 FELD I., 1984. 216.
- 21 DL 65291 – Vö.: FELD I., 1984. 216.
- 22 A forrásokra és a történeti irodalomra részletesen lásd: FELD I., 1984. 216–217.
- 23 A zsoldjegyzékeket közzététele: HEGYI K., 2007. II. 836–839.
- 24 CS. SEBESTYÉN K. – SZVIRCSEK F., 1997. 41–50.
- 25 Lásd mindezeket részletesen: LÁSZLÓ E., 2012. 179–206.
- 26 Vö.: FELD I. – BALOGH-LÁSZLÓ E. – TÓTH B., 2013.

42 SALGÓTARJÁN-ZAGYVARÓNA

Zagyvafő vár

A ma Salgótarján részét képező Zagyvaróna falu felett emelkedő 423 m magas Várdomb erdővel benőtt, 32 × 17 m-es ovális platóján – melynek szintje alatt 6–8 méterrel egy ma is jól követhető, külső oldalán földtöltéssel kísért, 100–150 cm széles és mély árok biztosította körben a külső védelmet – épületmaradványok már nem figyelhetők meg. Az 1988–1989-ben 9 kutatóárokokkal, illetve szelvénnel végzett, korántsem teljességre törekvő ásatás során itt egy torony és további építmények csekély maradványai kerültek meghatározásra. Ugyanakkor került sor a domb északnyugati oldalának kiugrásán –

30 m-es távolságban és 30 m-el mélyebb szinten – kialakított önálló, alig 12 × 7 m-es kiterjedésű, ugyancsak ovális, részben árokkal övezett védőmű részleges feltárására is, mely utóbbi azóta teljesen megsemmisült (40. ábra).

A helytörténeti irodalom már korán említést tett az erősről, melynek történeti ábrázolása nem ismert.¹ Első felmérését 1986-ban Sándorfi György végezte el, aki egy 1987-ben született vitacikkében² úgy vélte, hogy a domboldalon emelt erősség lehetett a korai vár, melyet csak később követett volna a hegyplató beépítése. Az ásatók, Bodnár Katalin és Juan Cabello ezt az álláspontot cáfoló megfigyeléseiket először 1990-ben tették közzé,³ majd 1993-ban Simon Zoltánnal együtt egy részletes, a birtoklástörténetre és a leletanyagra is kiterő feldolgozást publikáltak.⁴ Az erősségre vonatkozó írott adatokat Engel Pál tárgyalta adattáiraiban⁵ és foglalkozott vele Feld István is az előretolt védőműveket és elővárakat tárgyaló 2006. évi tanulmányában.⁶

A várat birtokló s magát feltehetően arról nevező Zagyvafői család csak 1342-től ismert az oklevelekből.⁷ Engel Pál szerint annak utolsó tagjáról 1420 után már nincsenek adataink,⁸ míg Simon Zoltán 1427. évi adatot is említ. A családnak mindenestre ezidőtájt magva szakadt.⁹ Magát a várat először 1426-ban említik, amikor már királyi birtokban volt.¹⁰ Ezután a gedei királyi erősség várnagyainál, Keszi Lászlónál és kálnai Etre Mihálynál volt zálogban, akiktől 1431-ben özödögi Besenyő Pál váltotta magához.¹¹ 1434-ben már, mint elhagyott erősség szerepel az utóbbi fia, Miklós zálogbirtokai között, majd balogi Athfi György lesz.¹²

Így szállhatták meg – más, környékbeli felhagyott erősség-

hez hasonlóan – 1457-ben a huszita cseh testvérek. 1460-ban maga Mátyás király foglalta vissza ostrommal. Bár a krónikás adatok lerombolásáról szólnak, az ásatási megfigyelések szerint ezután legalább részlegesen rendbe hozták és bizonyos ideig lakták is. A leletek többsége – festett cserépedények, kályhaszemek, lovas felszerelések, fegyverek, szerszámok – ebből az időszakból származik. 1463-ban *Zagyvfew* birtokot egy vár helyével említik, majd 1478-ban azonban a serkei Lorántffyak már csak az elhagyott (*castrum desertum*) *Zaghwafew* felett pereskedtek.¹³

Az ásatási megfigyelések, az ennek során előkerült korai leletanyag, valamint a család- és birtoktörténeti vizsgálatok arra utalnak, hogy a Kacsics-nemzetséghez sorolható birtokosaik már 1300 körül felépítették itteni első várukat. Az ásatók a Foltus-ágbeli Mihály fia „Tompos” Tamást (1291–1309) vélik az építtetőnek, míg Engel Pál feltételezése szerint azt Leusták fia Miklós comes (1271–1291) emeltethette.¹⁴ Ez első formájában egy 10 × 10 méteres külső méretű, 2,4–2,5 méteres falvastagságú torony lehetett, melyből már csak a legalsó kősorok maradtak meg. Ezt kezdetben – a sziklába mélyedő cölöplyukak tanúsága szerint – csupán egy, a plató szélét követő palánkkerítés vett körül. Később a toronyhoz északra egy L-alaprajzú lakóépület csatlakozott és az egész, nyugati oldalán lekerekített téglalap alaprajzú várat egy kőfal övezte. A déli udvarrész közepén egy ciszterna helyezkedett el, a kapu a délkeleti részen kereshető. A várfal és a lakóépület kiépítésének pontos ideje nem ismert, de a 15. század elejére bizonyára befejeződtek az építkezések.

Az északnyugati domboldalon kialakított erődítmény egy, a magasabb vármag felől minden bizonnyal nyitott elővédnek bizonyult, az itt nyitott kutatóárokban és szelvényben az egykori palánk cölöplyukai és vastag paticsréteg mutatkoztak. Az előkerült leletek – köztük Hunyadi Mátyás két, 1465. évi hamis denárja – arra utalnak, hogy kialakítása a huszita bratriknak köszönhető. Utóbbiak építkezéseinek egyértelmű nyomai a „felsővárban” nem kerültek elő, itt az ásatók csak többszörös pusztulás, illetve az újrahasznosítás nyomait azonosíthatták.¹⁵

1 Említi: FÉNYES E., 1851. IV. 318.; továbbá: CSÁNKI D., 1890. 92.

2 SÁNDORFI GY., 1987. 37–41.

3 BODNÁR K. – CABELLO, J., 1990. 180–193.

4 BODNÁR K. – CABELLO, J. – SIMON Z., 1993. 85–113.

5 ENGEL P., 1977. 169.; ENGEL P., 1996. I. 464.

6 FELD I., 2006. 104–105.

7 AO. IV. 217. – Az itt említett Miklós fia Pető leszármazására lásd: BODNÁR K. – CABELLO, J. – SIMON Z., 1993. 88–89.

8 DL 10961.

9 BODNÁR K. – CABELLO, J. – SIMON Z., 1993. 88.

10 DL 43677.

11 DL 65031.

12 DL 44065.

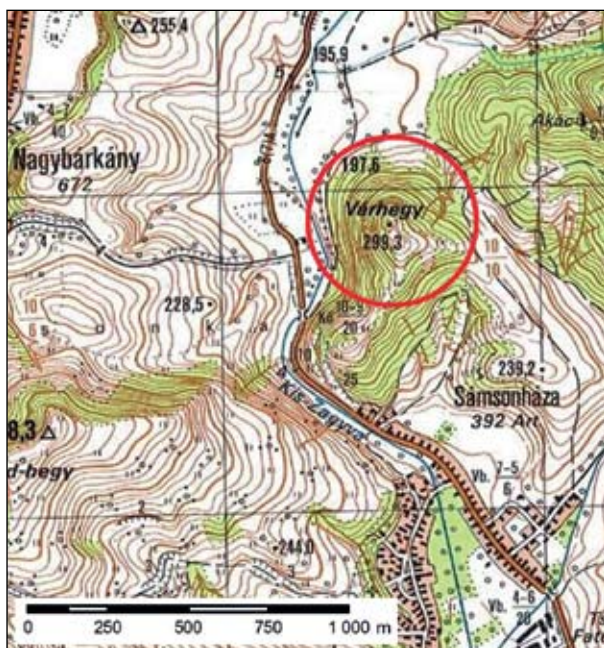
13 Az írott forrásokra: BODNÁR K. – CABELLO, J. – SIMON Z., 1993. 90. – A régészeti adatok: BODNÁR K. – CABELLO, J. – SIMON Z., 1993. 108.

14 BODNÁR K. – CABELLO, J. – SIMON Z., 1993. 106.; ENGEL P., 1996. I. 464.

15 BODNÁR K. – CABELLO, J. – SIMON Z., 1993. 85–113.; FELD I., 2006. 105.

43 SÁMSONHÁZA

Fejérkő vár

A falutól északra emelkedő Várhegy 299,3 m tszf. magas csúcsán emelkedő vármag 30 × 50 m-es kiterjedésű, ovális alaprajzú magjához 7–8 m-el mélyebben – attól egy sekély árokkal elválasztott – hasonló méretű elővár csatlakozik. Míg az utóbbi területén nem figyelhetők meg épületmaradványok, a magasabb várrészből északon két jelentős, 7 m-es magasságot is elérő falszakasz áll (20. kép). Ezek az egykori lakóépület – a 2,5 m vastag várfallal azonos – külső falszakaszai, a nagyobb keletiben két egykori szintre utaló gerendafészek-sorral, illetve belül a merevítést szolgáló kötőgerendák helyével. Ez utóbbi épület déli falából már csak egy alacsonyabb szakasz maradt meg, benne egy ablaknyílás figyelhető meg. Nyugaton és délen hasonlóan lepusztult falszakaszok rajzolják ki a középső udvar körül az alaprajzot. A nyugati falszorosban (?) helyezkedik el az erősség ciszternája. Tőle délnyugatra sejthető a belső várkapu. A felszínen megfigyelhető további nyomok arra utalnak, hogy délről és keletről egy alacsonyabban elhelyezkedő falszoros övezte az előzőekben ismertetett építményeket – a meredek északi és nyugati oldalon erre nem volt szükség. Egyúttal ide

nyílhatótt északkeleten a külső kapu, bár ezt a feltevést a terepviszonyok nem támasztják alá (41. ábra).

A várral már Mocsáry Antal 1826. évi megyemónográfiája is foglalkozott,¹ a későbbi irodalomból az 1954. évi műemléki topográfia emelendő ki, ahol tömör leírása is megtalálható.² Röviden említi Gerő László várkönyveiben,³ továbbá Csánki Dezső és Fügedi Erik adattárai is.⁴ s legutóbb Györffy György történeti földrajza.⁵ 2004–2005-ben helyi kezdeményezésre Rácz Miklós végzett itt falkutatást és ásatást – az utóbbi vonatkozásban egy, a vármag észak–déli hossz tengelyében húzott, négy szakaszra tagolódnak kutatóárokkal vágta át a területet. Eredményeiről először már 2006-ban⁶ beszámolt, majd több kisebb közlemény⁷ után 2013-ban tett közzé egy részletes dokumentációval és leletanyag-feldolgozással ellátott kutatási jelentést.⁸

A várról a Mocsáry-monográfia Lányi-Lehnhardt-féle metszete a legkorábbi ismert ábrázolás, mely azonban érdemi információt nem tartalmaz, leszámítva azt, hogy még kopáran ábrázolja az azóta beerdősült Várhegyet.⁹ Nem tekinthető hiteltelnek Könyöki József 1890. évi túsrajza.¹⁰ Az országos műemléki fotótár ugyanakkor értékes korai fényképfelvételeket őriz.¹¹

A Feyerkw megjelölés 1328-ban fordul elő először az okleveles anyagban, ekkor azonban (már?) nem említi a várat.¹² 1409-től számos alkalommal csak, mint várhely (*locus castris*) szerepel.¹³ Rácz Miklós birtoktörténeti adatok alapján feltételezi, hogy a terület birtokosa – s így a vár valószínűsíthető építtetője – az 1254-től, illetve 1265-től adatolt Jurge/Gurge, annak fia Jobag, vagy az utóbbi leszármazottja, az 1290-től ismert Sámson lehetett. Nem zárja ki, hogy az 1401-ben feltűnő Sámsonháza falu birtokosa, a Kókai/Kacsi család is ez utóbbiakkal rokoni kapcsolatban volt.¹⁴ Györffy György ugyanakkor úgy véli, hogy a Verebi-családhoz köthető az erősség építése.¹⁵ A vár későbbi sorsáról nem rendelkezünk írott forrásokkal.

Az eddigi, igencsak korlátozott régészeti kutatásokat értékelve az ásató először feltételezte, hogy a kővárat megelőzően a várhegyen állt már egy alapvetően faszerkezetű „erődített

épület”. Palánkjának/paliszadjának cölöplyukait eddig a magasan álló északi fal külső oldalán találta meg, egy vesszőfonatos, agyagtapasztásos, esetleg boronaszerkezetű épület nyomai ugyanakkor a várudvaron jelentkeztek.¹⁶ Újabban az előbbi maradványokat már a vár építéséhez kapcsolódó ideiglenes építményként is el tudja képzelni, s az utóbbiak esetében sem tartja kizárhatónak, hogy azok egy, a kővárral egyidős faépületre utalnak.¹⁷ A kőfalak építését a leletek alapján 13. század második felére-középre helyezi, s úgy véli, hogy ekkor már nem csak az északi, L-alaprajzúnak s kétszintesnek tartott, 10 m széles palotaszárny épült meg a vastag várfallal együtt, de a falszoros is. Ennek északi zárófala ugyanakkor nem volt bekötve a belső várfalba, s hasonló építészeti megoldások léte ekkor még másutt csak ritkán bizonyítható. Az erősség pusztulását a palotaszárnyban feltárt vastag égett réteg alapján a 14. század közepe elé helyezi. Végül a leletanyag alapján biztosra véli, hogy a 15. század közepén ezt a vármotot is megszállták a husziták, sőt az ágyúgolyó-lelet alapján egy esetleges ostromot sem tart kizárhatónak.

1 MOCSÁRY A., 1826. III. 252–253.

2 VOIT P. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954. 361–362.

3 GERŐ L., 1968. 150.; GERŐ L., 1975. 315.

4 CSÁNKI D., 1890. 90.; FÜGEDI E., 1977. 132.

5 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 228–229.

6 RÁ CZ M., 2006a. 237–245.

7 RÁ CZ M., 2005a. 114–115.; RÁ CZ M., 2005b. 274.; RÁ CZ M., 2006b. 304.; RÁ CZ M., 2007. 12–14.; RÁ CZ M., 2009. 8–9.

8 RÁ CZ M., 2013. 47–79.

9 Legutóbb közölve: VOIT P. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954. 362.

10 VÁ LINÉ POGÁ NY J., 2000. 276–277.

11 21.041-42., 26.144., 2247., 67.198, 37.130. (pozitív), 4942, 158.925. (negatív)

12 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 228–229.

13 RÁ CZ M., 2006a. 237–238. 4. jegyzet.

14 RÁ CZ M., 2006a. 238.

15 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 218–220., 229.

16 RÁ CZ M., 2006a. 243–244.

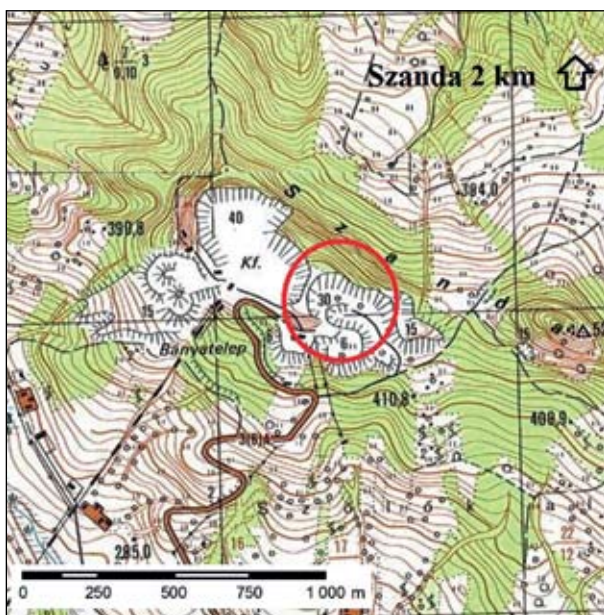
17 RÁ CZ M., 2013. 48.

44 SZANDA – SZANDA-HEGY (Péter-hegy, Várhegy)

Szanda erősségei egy már messziről feltűnő kettős csúcsú andezithegyen álltak. A nyugati csúcs volt a mára elbányászott Péter-hegy, keleti pedig ma is a Várhegy nevet viseli (42a. ábra).

A 528 méter magas Várhegy tetején egy szabálytalan téglalap alaprajzú, 35-40×55-60 m alapterületű erősség található, amely három részre osztható. A felső vár a közvetlenül a sziklagerinc szélére épült 4×5 m-es belméretű északnyugati toronyból és a hozzá kapcsolódó, egykori palota(?)szárnyból áll. A torony nyugati, 2,2 m vastag falcsónkja 6-7 m magasán maradt meg, az északnyugati sarka kiomlott. A középső vár az

előbbi sziklagerinc déli oldalához kapcsolódik, részben a sziklába vésve. Itt, a nyugati falánál találjuk a 4 m belső átmérőjű, részben a sziklába véssett ciszternát. A keleti részén most is látszanak a – feltehetően – gazdasági épületek – sziklába faragott részletei. Az egyik 4,5-5, míg a másik 10 m szélességű volt. A harmadik rész (alsó vár) – a kaputoronnyal(?) együtt – még délebbre, egy újabb szinttel lejjebb helyezkedik el, s ehhez kapcsolódik nyugat felé egy nagyméretű, félköríves ágyútorony. A kaputorony nyugati fala még 1,5 m magasán áll. Az ágyútorony kivételével az alsó vár jelenleg bozóttal benőtt, falvonulatai alig követhetők (21. kép).

A vár nyugati oldala előtt közvetlenül egy magasabb, 15 × 20 m-es sziklatömb emelkedik, s a rajta lévő faragási nyomok alapján nem zárható ki, hogy egykor egy (fa)építményt hordozhatott. Még tovább nyugatra egy kb. 10-15 m széles, 30 m hosszú plató terül el, melynek déli peremén vezet ma is az út a várba (42c. ábra).

A Péter-hegy mára már elbányászott egykori objektumait csak az 1968-ban itt folytatott ásatásokból ismerjük. Eszerint itt egy 68 × 65 m-es területet kerítő árkon belül egy 30 × 32 m-es épületegyüttes helyezkedett el. Az átlagban 1 m vastagságú falakkal övezett, szabálytalan alaprajzú udvar közepén egy félköríves szentélyű rotunda állt. Az utóbbi a szentélyével együtt 6 m külső átmérőjű volt, amelyhez egy téglalap alaprajzú, 6-7 m hosszú hajót építettek – ennek tengelye eltért a rotundáétól. A körítőfal nyugaton 21 m hosszúságban már hiányzott. Nem kizárt, hogy ezt már a korábbi kőbánya ásatásai semmisítette meg. A déli oldalon, a körítőfalba illeszkedve egy téglalap alaprajzú, 1,2 m falvastagságú, 8 × 4,5 m-es épület állt. A bejárat az északi irányból nyílt, ugyanis itt figyeltek meg átjárókat a körítőárkon és a kőfalban (42b. ábra).

A kettős csúcsú hegy ugyanakkor jelentős őskori erősség is volt. A tekintélyes méretű, beerdősült sánca a kopár nyereg két szélén húzódik. A déli oldal sáncának nyugati folytatását a kőbánya már elpusztította. Az északi oldalon a nyereg Péter-hegy felé eső szélén a sánc kapuszerűen megszakad és kettéágazik. Egyik ága felkanyarodik a hegygerinc irányába, azonban hamarosan megszakad, mert a kőbánya innen kezdve a hegy teljes felső részét lebányászta, a másik ága azonban lekanyarodik a Péter-hegy északi oldalába, igen mélyre. Az impozáns méretű sánc viszonylag enyhe lejtésű területet foglal magába, amely településre is alkalmas volt. Lent a felső hegygerinccel párhuzamos irányba fordul, egyenes vonalban. Egy helyen egy forrásnál megszakad egy természetes kis völgy miatt, majd tovább követhető. Ezután felkanyarodik és meredeken húzódik fel a Péter-hegy meredek oldalában, a szintvonalakra nagyjából merőlegesen. Egyre meredekebb rész következik, majd a sánc végleg eltűnik.

Valamivel feljebb már a kőbánya által lebányászott rész következik. Úgy tűnik, még a kőbánya előtti sziklás részen megszűnik a sánc (42a. ábra).

Az őskori telep pontos méretét a sok pusztítás miatt nem ismerjük. A hozzá tartozó Várhegy középkori várának területével együtt a jelenleg ismert átmérője kb. 1200 m, amihez nyugat felé még az elpusztított rész tartozhatott. Észak – nyugat irányban 7-800 m lehetett az átmérője.

A kettős csúcsú hegyet körbeölelő őskori sáncokat Patay Pál ismerte fel az 1950-es években, ő hívta fel erre Nováki Gyula figyelmét. Ezeket először Sándorfi György és Nováki Gyula mérték fel 1989-ben. Ugyanekkor egészítették ki Farkas Pál korábbi felméréseit is a Várhegyen.

Az őskori telepen régészeti ásatás nem volt. A Szanda-hegyről késő bronzkori bronz raktárleletek ismertek, a felszínen található cserepek a késő bronzkori Kyjatice-kultúrába tartoznak, ezek jelzik a sánc korát.¹

Szanda középkori vára a kevésbé kutatott erősségeink közé tartozik. Első történeti jellegű ismertetése Mocsáry Antal 1826. évi megyetörténetében olvasható, egy metszettel kiegészítve.² 19. század vége felé Czobor Béla és 1888-ban Szendrei János munkái tértek ki a várra.³ Az erősségre vonatkozó történeti adatokat előbb Csánki Dezső gyűjtötte össze,⁴ majd Fügedi Erik és Engel Pál.⁵

A Várhegy erősségének első felmérését Könyöki József készítette el 1889-ben.⁶ 1954-ben a megyei műemléki topográfia ismertetése,⁷ majd Gerő László első, 1955. évi várkönyvében foglalkozott a Péter-heggyel is, s itt értesülünk a hegyen folyó bányászati tevékenységről.⁸ 1964-ben Horváth István vázlatosan felmérte, az akkor még ép körárokkal együtt.

A Péter-hegyen a lelőhely közvetlen veszélyeztetettsége miatt 1968-ban Gádor Judit végzett behatárolt kiterjedésű, szondázó jellegű ásatást. Ehhez kapcsolódóan – a bányászat tervbe vett kiterjesztése, illetve egy esetleges helyreállítás miatt – 1969 – 1970-ben a Várhegy erősségét is hasonlóképpen kutatta meg. A Várhegyet Farkas Pál, a Péter-hegyet Farkas József mérte fel. Az eredmények feldolgozása nem történt meg, azokról csak előzetes közleményekből értesülünk.⁹

A Péter-hegy részben a búcsújáró-hagyománya miatt tűnt fel a szakirodalomban. 1984-ben Kozák Károly tárgyalta a centrális templomok között, korai keresztelőkápolnaként értelmezve azt.¹⁰ 1989-ban Limbacher Gábor a hely 20. században is még élő zarándok-hagyományaival foglalkozott, azt feltételezve, hogy ennek gyökerei visszanyúlnak a török kiűzésének időszakáig.¹¹ Feld István szintén számolt a Péter-hegy szakrális jellegével, s egy kutatástörténeti tanulmányában első ízben közölte Gádor Judit feltárási alaprajzait.¹² Tóth Balázs 2016-ban az ELTE BTK Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszékén megvédett szakdolgozatában a vár fémleleteit dolgozta fel,¹³ míg jelenleg Oszolik Maja a kerámialeletek értékelését végzi.

Árpád-kori írott adatok nem említik sem a Péter-hegyet, sem a várat, de „szandai” előnevű nemesek már a 13. század második évtizedében szerepelnek a forrásokban. 1279-ben említik a szandai utat is.¹⁴ Magának a várnak az első említése az 1331. évnél bukkan fel egy 1347-es oklevélben, amikor Balog nembeli Szécsi

Pétert, nógrádi ispánt említik Szanda várnagyaként (*Magister Petrus, comes Neugradiensis, castellanus de Zonda*).¹⁵ Ettől az időszaktól, vagyis 1331-től Szanda biztosan a nógrádi ispáni tiszttá tartozéka lett.¹⁶ 1387-ig nincs adatunk arról, hogy a vár kikerült volna királyi kézbe (1386-ban még kifejezetten királyi várként szerepel),¹⁷ ekkor honorbirtokként királyi várnagyok felügyelték. Így 1338–1339-ből Szécsényi Tamás, 1350-ből pedig Szécsényi Kónya neve ismert.¹⁸

1387-ben Anjou Mária királynő Csetneki Miklós fia Györgynek és Ákos fia Mihálynak adományozta el, a neki és szüleinek tett szolgálataikért.¹⁹ 1389-ben Zsigmond király Szanda helyett a Bars megyei Hruszót adta a Csetnekieknek, előbbi pedig Pásztói János, későbbi nógrádi főispánnak és országbírónak adományozta. 1398-ból ismert, hogy a környékbeli Fogacsi család panasszal élt Pásztói János ellen, akinek szandai várnagya, Nagy Mihály (*Mychael Magnus*) sanyargatta őket és a környező területek lakóit.²⁰

A 15. század első évtizedében a vár visszakerült Zsigmond király birtokába, azonban ennek körülményei még nem teljesen tisztázottak. Egy későbbi, 1424-es oklevélből tudjuk, hogy Pásztói János fia, Jakab hűtlensége – valószínűleg az 1403-as bárói felkelésben való részvétele – miatt vette el a családtól Zsigmond a birtokot.²¹ Ennek ellenére 1409-ben, Pásztói ifjabb Jakab – a kegyvesztett testvére – tiltakozott a neki örökségképpen járó rész Zsigmond király részére való elidegenítése ellen.²²

Valamikor 1414 és 1418 között királynéi vár lett, bár Borbála királynét csak később iktatták be birtokába.²³ 1414-ben a királyné szandai jobbágyságait említik, 1418-ban²⁴ és 1423-ban pedig már itteni várnagyát.²⁵ Az 1424. év oklevelei rögzítik végül Szanda várának elajándékozását a királyné részére történt újadomány formájában.²⁶ 1426-ból már név szerint is ismerjük Szanda királynéi várnagyát és alvárnagyát.²⁷

1439-ben Albert király újraadományozta a várat feleségének, Erzsébet királynénak,²⁸ aki ezután Farkas László budai polgárnak zálogosította el, majd tőle visszavette, és zágorhidi Tárnok Demeternek adta.²⁹ Már a következő évben azonban I. Ulászló a Rozgonyi Simon egri püspöknek és Kompolti Pálnak juttatta fele-fele részben.³⁰ 1441-ben Kompolti Pál főpohárnokmester és Rozgonyi György, illetve István, pozsonyi ispánok birtokba iktatásáról, 1444-ben már csak a Rozgonyiakról olvashatunk.³¹ Azonban zágorhidi Tárnok Demeter még 1446 előtt visszaszerzte a várat, s ő – a testvérével együtt – bírta Szandát még 1454-ben is.³² 1446-ban arról értesülünk, hogy Tárnok Demeter a várban lakik, vagyis Szanda rezidenciális funkcióval rendelkezett.³³ Ezt jelzi az is, hogy Tárnok Demeter 1452-től már a *szandai* előnevet használta,³⁴ s halála után, 1456–1461-ben így bukkan fel a testvére is.³⁵

Egy 1459. évi oklevélből arról értesülünk, hogy abban az évben „*a cseh rablók Zonda várából kiűzettek*”.³⁶ Nem tudni azonban, hogy a husziták mikor foglalták el a várat, s mennyi ideig tartózkodtak itt.

A várat visszavétele után Lábatlani János kezén találjuk, aki 1465-ben 3000 aranyért eladta Vitéz János, esztergomi érseknek,³⁷ azonban már a következő évben Szanda Kollár Péter rezidenciája lett, aki zálogjogon elcserélte Revistyéért.³⁸

Az 1470-es évek elején minden jel szerint a vár visszakerült az érsekséghez, majd Vitéz János bukását kihasználva, a király támogatását élvező Bátorai István és András 1473-ban erőszakkal elfoglalták, majd királyi adományt kértek Szandára.³⁹ A kérelem valószínűleg eredménnyel járt, ugyanis 1474 januárjában a Marcali Lászlóval kötött kölcsönös örökösödési szerződésben Szandát a Bátoriak már saját várukként említik.⁴⁰ Az, hogy 1493-ban Pásztói János tiltakozott a Bátori-család birtoklása ellen, jól mutatja, hogy Mátyás király halála után a birtokosok nem változtak.⁴¹

A 16. század első felében Szanda birtoklástörténete egyelőre homályos. Nem ismerünk adatot Bátoriak itteni birtoklására vonatkozóan. A török hódítás előtti utolsó ismert forrásunk azonban már arról tudósít, hogy a korábbi tulajdonosok, a zágorhidi Tárnok család és az esztergomi érsek pereskedett a várért,⁴² 1542-ben pedig Szanda településének birtokosa már a Lónyai-család.⁴³

A vár török elfoglalásának pontos ideje nem ismert. Valószínűleg Nógrád várához hasonlóan az 1544-es évben került erre sor, az első török zsoldjegyzék azonban csak 1546-ból származik. Az ekkor a budai vilájet budai szandzsákhöz tartozó várnak a méretéhez képest aránytalanul nagy – 280 fős – őrsége volt. 1549-ben is 235 katona szerepel a zsoldjegyzékben, s 1554-től, vagyis az Ipoly-völgy tartós megszállása idején már csak 152 katona nevével találkozunk.⁴⁴ Nem igazolható a szakirodalomban néhol felbukkanó olyan adat, mely szerint 1551-ben a várat rövid időre visszavették volna a törököktől.⁴⁵

Bizonyára a 15 éves háború 1593. évi hadjárata során foglalták vissza a várat, de ez valószínűleg különösebb ostrom nélkül történhetett, mert semmilyen forrás nem számol be róla. Ennek kissé ellentmond Kjátib Cselebi leírása, mely szerint 1593-ban még török kézen, épségben maradt a vár, s csak 1594 tavaszán gyújtották fel Haszan budai pasa parancsára.⁴⁶ Verner Márk, velencei követ, Konstantinápolyban, 1594 tavaszán írt jelentése is a töröktől 1593-ban elfoglalt várak közé sorolja Szandát.⁴⁷ Annyi bizonyos, hogy 1598-ban már Lónyai Albert birtokolta a várat.⁴⁸ Későbbi említése már nem ismert az erősségnek.

A Péter-hegyi épületegyüttes értékelése csak az ásátásról rendelkezésünkre álló adatok alapján lehetséges, így indokolt itt Gádor Judit megfigyeléseinek alaposabb elemzése. Ki kell emelnünk, hogy a feltárás idején már erősen lepusztult állapotban voltak a közvetlenül a sziklára rakott falak, sokszor csak alapozásuk maradt meg, néhol – pl. a rotundán belül – járósínt-részletekkel. Feltáratlanul és dokumentálatlanul maradt egy Gádor Judit által említett kút.⁴⁹

A viszonylag vékony rétegek és a részleges feltárás miatt a rendelkezésre álló leletanyag információértéke korlátozott. A teljes feldolgozása előtt úgy tűnik, hogy az elsősorban kerámia alakotta Péter-hegyi leletek nagy része a 13–14. századra keltezhető, de kisebb mennyiségben előfordulnak köztük 15. századi kerámiatöredékek is. Az ásató által említett 12. századi leletek léte még nem erősíthető meg. A Tóth Balázs által feldolgozott fémleletek között azonban akad néhány 16. századi is.⁵⁰ Ezek alapján valószínűsíthető, hogy ekkor ezt a területet egyszerre használták a szomszédos Szanda várával.

Az épületegyüttes szerkezete alapján két építési periódust mindenképpen külön lehet választani. Az elsőhöz tartozna a félköríves szentélyű rotunda, míg a másodikhoz annak nyugati bővítése egy téglalap alaprajzú hajóval. A templom két periódusáról nem dönthető el, hogy milyen kronológiai kapcsolatban állt a körítőfalakkal, a déli téglalap alaprajzú épülettel és az egész együttest körítő árokkal. Mindenképpen azzal kell számolnunk, hogy a rotunda volt az egyik legkorábbi épület a Péter-hegyen. Az ásatási naplóban említett embercsontok itteni temetkezésekre utalnak. Gádor Judit szerint a rotundától délre lévő építmény egy lakóépület volt, de nem zárható ki a toronyként való értelmezése sem. Mindenképpen hangsúlyozandó, hogy a rotunda és a téglalap alaprajzú épület egyaránt a hegy legmagasabb pontján helyezkedtek el, s így elképzelhető, hogy egykorúak. A körítőfalak és a lakóépület viszonya ugyanakkor már inkább arra utalhat, hogy nem feltétlenül egyszerre épültek. A több helyen megfigyelt égett rétegek az épületek tűzvész általi pusztulására utalnak.⁵¹

A leletanyag korával összevetve az építészeti emlékeket, az épületegyüttes kezdeteit a 13. századra tehetjük, majd valamikor a 14. század folyamán feltételezhetünk egy nagyobb mértékű átépítést. A pusztulást kézenfekvő lenne a huszita megszállással összekötni, s talán hozzájuk köthető a hegytető körbeárkolása is, ez azonban már nem bizonyítható.

Az épületegyüttes funkciója máig nem tisztázott. Kozák Károly elképzelése egy korai nemzetségszék keresztelőgyházról⁵² már csak kronológiai okok miatt sem igazolható. Valószínűleg Feld István 2010-ben megfogalmazott⁵³ nézetét fogadhatjuk el, amit Limbacher Gábor korábbi kutatásai alátámasztanak. Eszerint egy közelebről nem ismert korai hagyományra építkező búcsújáróhely volt a Péter-hegyen.⁵⁴ A legkevésbé az valószínűsíthető, hogy egy kifejezetten várként emelt épületegyüttesről lenne szó.

Szanda – Várhegy várának építéstörténete ugyancsak tisztázatlan, feltárásának eredményei még szintén nincsenek teljes mértékben feldolgozva. Az előzetes beszámolók és a leletanyag eddigi értékelése alapján ugyanakkor egyértelműen kirajzolódik egy késő Árpád-kori, 13. század végi horizont, mely nagy valószínűséggel a felső- és esetleg a középső várral azonosítható. Ekkor épülhetett a sziklagerincen álló torony és az ahhoz kapcsolódó, de mára már teljesen eltűnt palotaszárny. A jelenleg négyzetes alaprajzú északnyugati torony északi falában kivehető egy 5 m átmérőjű íves alapozás-részlet. Ez a korábbi, vékonyabb falú épület a szikla nyugati szélétől kissé keletebbre helyezkedett el, s kisebb alapterülettel rendelkezett, mint a ma álló építmény. Nem tudjuk, hogy egy építés közbeni tervváltozásról, vagy egy elkészült, s utóbb visszabontott toronyról van-e itt szó.

Már egy alacsonyabb szinten, délnyugaton helyezkedett el a faragott kőből épített ciszterna. Körülötte egy kisebb udvar volt, melyet keleten az északi és keleti oldalról, részben a sziklába faragott épületek határolták, míg a déli oldalon a vár délkeleti sarkán lévő kaputól vezető falszorost alakítottak ki. A feltérési dokumentáció szerint a torony, a körítőfal és a ciszterna fala kötésben vannak egymással és ezek képeznék a vár legkorábbi részét.⁵⁵

A vár építtetője nem ismert, azonban Györffy György szerint az először 1307-ben feltűnő Fogacs birtokon („*Warasfogach*”), amely akkor a Fogacsi nemesek megosztott birtoka volt, 1300 körül várat építhettek, s ez a későbbi Szanda várával lenne azonos.⁵⁶ Az előzőekben ismertetett épületek legkésőbb a 14. század első felében már állhattak.

A ciszternából származó leletanyag jelentős késő középkori életre utal a vár területén, reprezentatív gótikus mázas kályhacsempékkel. Ez jól összevethető a Tárnok-család, illetve Kollár Péter birtoklására vonatkozó, a 15. század közepéről ismert írott adatokkal. A nagyobb mennyiségű 16. századi leletanyag – főleg pohár alakú kályhaszemek – már a vár életének utolsó korszakát jelzik.

Egy második nagyobb építési szakaszhoz sorolhatjuk a vár déli irányú bővítését, vagyis az alsó vár kiépítését. Mivel ezen a területen alig történt feltárás, így csak a felszínen alig kivehető falcsonkokból rekonstruálhatjuk az alaprajzot. A bővítés pontosan a korábbi vár déli falához kapcsolódott, megtartva annak hosszát. A nyugati oldalon, a ciszterna sziklája mellé egy kapu épült, felette egy feltételezhető toronnyal. A torony léte mellett szól az az ásatási megfigyelés, mely szerint a bejárat északi oldalán egy téglával átboltozott fali (ülő)fülke került elő. A kapun keresztül egy nagyobb udvarra lehetett jutni. Az udvarról keleti irányba egy újabb falszorost építettek ki, amely a korábbi kapuhoz vezetett. A vár bővítése – történeti adatokkal összevetve – leginkább arra az időszakra tehető, amikor az rezidencia szereppel rendelkezett. Ennek megfelelően ez a 15. század közepét jelenti.

A feltérési alaprajz alapján úgy tűnik, hogy az alsó várnak volt egy újabb bővítése déli irányban is. Ebből a terepen jelenleg is kivehető egy viszonylag vékony falú, a terepből teraszosan kiugró építmény – az ásató szerint támpillér. Nem dönthető el, hogy e falak egy torony, vagy egy terasz támfalainak maradványai-e, ahogyan a koruk sem tisztázható. Az biztos, hogy keltezésük legkorábban a második építési fázissal indítható.

A harmadik nagyobb fázishoz a vár nyugati erősítése köthető. Ennek része az eddigi szakirodalomban többnyire rondelának nevezett, valójában félkör alaprajzú ágyútorony. Az ásatási megfigyelések alapján arra következtethetünk, hogy fedett volt. Építésére feltehetően 1526 és 1544 között került sor. A felső vár területén ebben a periódusban – a korábbi kőépületek mellett – gerendavázaz házak álltak.

Az ágyútoronytól nyugatra álló sziklatömbön feltételezett, fából épített előretolt védőművet nem tudjuk keltezni.⁵⁷ A várat tűzvész pusztította el, valamikor a 16. század második felében, valószínűleg a tizenöt éves háború idején.

1 JEREM E. – MESTER Zs., 2008. 141.; D. MATUZ, E. – NOVÁKI, Gy., 2002. 17., 109. (Abb. 33.); KEMENCZEI T., 1984. 120.; KEMENCZEI T., 2005. 135., Taf. 31C, 32.

2 MOCÁRY A., 1826. III. 250 – 252.; GERŐ L., 1954. 366 – 368.

3 CZOBOR B., 1877. 611.; SZENDREI J., 1888. 443.

4 CSÁNKI D., 1890. 91.

5 FÜGEDI E., 1977. 195.; ENGEL P., 1977. 153.; ENGEL P., 1996. I. 421.

6 GERŐ L., 1954. 367.; VÁLINÉ POGÁNY J., 2000. 293 – 294.

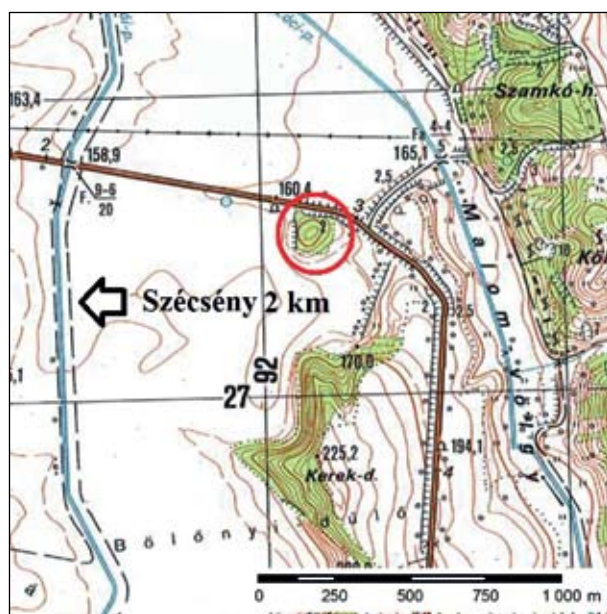
7 GERŐ L., 1954. 366 – 368.

8 GERŐ L., 1955. 193., 438.

- 9 GÁDOR J., 1969. 90.; GÁDOR J., 1970a. 71–72.; GÁDOR, J., 1970b. 318.; GÁDOR J., 1971a. 95–96.; GÁDOR, J., 1971b. 248.; GÁDOR J., 1990. 196–197.
- 10 KOZÁK K., 1984. 107., 135.
- 11 LIMBACHER G., 1989. 375–376.
- 12 FELD I., 2010. 221.
- 13 TÓTH B., 2016. 109–161.
- 14 ÁÚO VI. 371., 530., 536.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 296.
- 15 CD. IX/1. 509.; FÜGEDI E., 1977. 195.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 296. Fejér Györgynél az 1347-es oklevélbe foglalt korábbi átirat hibásan, 1301. évvel szerepel. A megmarad eredeti alapján (DF 263234) ezt tisztázni lehetett.
- 16 ENGEL P., 1996. I. 421.
- 17 Bánffy Okl. I. 380–381. (CCLXXII. sz.)
- 18 ENGEL P., 1996. I. 156–157., 421–422.
- 19 ZsO. I. 273. – A beiktatásukra vonatkozóan ld.: ZsO. I. 292. Mindez ugyanaz az oklevél: DL 7318.
- 20 DL 42691.; ZsO. I. 5619.
- 21 ENGEL P., 1996. I. 421.
- 22 DL 39118.; ZsO. II. 7213.
- 23 1414-es oklevél: DL 61000.; ZsO. IV. 1785.
- 24 DL 97927.; ZsO. VI. 2476. – Még 1415-ből is ismerünk várnagyot, de az említett *Kudlarnerről* nem tudjuk, kinek volt a familiárisa. Ld. DL 61005.; ZsO. V. 677.
- 25 DF 248615.; DF 248618.; ZsO. X. 1407–1408.
- 26 DL 39285.; ZsO. XI. 583, 674.
- 27 Z. VIII. 296. (189. sz.).
- 28 DL 97172.
- 29 DL 248687.
- 30 DL 13570.
- 31 1441. évre vonatkozóan: DL 13634.; 1444-re: DL 13809.
- 32 ENGEL P., 1996. I. 421.; DL 14513.; DL 14783.
- 33 DL 68993. „*Egregius Demetius Tarnok de Zagorhida nunc vero in Castro Zonda vocato commorans...*”
- 34 1452: DL 14513.; 1453: DL 14727., DL 14729., DL 14739.; 1454: DL 14785.
- 35 1456: DL 15042.; 1457: DL 15161.; 1461: DL 15554.
- 36 Iványi, Bártfa 1110. (1459. május 16.); WERTNER M., 1912. 73.

- 37 ENGEL P., 1996. I. 421.; Horváth R., 2006. 315. DL 16206.
- 38 HORVÁTH R., 2006. 315. DF 248695 „*egregius Petrus Kolar dictus in Castro Zonda vocato residens...*”
- 39 HORVÁTH R., 2006. 315. DL 17463.
- 40 DL 17527.
- 41 GERŐ L., 1954. 366.; CSÁNKI D., 1890. 91.; HORVÁTH R., 2006. 315.; DL 73162.
- 42 ENGEL P., 1996. I. 422.
- 43 MAKSAI F., 1990. 517.
- 44 HEGYI K., 2007. II. 570–574.
- 45 Ld. pl. GERŐ L., 1954. 366.
- 46 BELITZKY J., 1972. 158.
- 47 ÓVÁRY L., 1894. 1112.
- 48 GERŐ L., 1954. 366.
- 49 Az ásató szóbeli közlése szerint „*idő hiányában nem volt mód a kút régészeti kutatására, de annyi látszott, hogy a kút szegélyező kövek azonos fajtájúak voltak a várfal köveivel. A kút alatti alsó várfal lehetősége is fennáll.*”
- LIMBACHER G., 1989. 372., 385. 41. jz.
- 50 Itt és a továbbiakban az ásatásra vonatkozó adatok Gádor Judit ásatási dokumentációjából származnak, amit Tóth Balázs dolgozott fel MA-szakdolgozatában. TÓTH B., 2016. 156–159.
- 51 TÓTH B., 2016. 122–125.
- 52 KOZÁK K., 1984. 135.
- 53 FELD I., 2010. 221.
- 54 LIMBACHER G., 1989. 367–388.
- 55 GÁDOR J., 1990. 196.
- 56 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 240–241., + térk. mell. – A Fogacs név a szandai Várhegytől délre fekvő *Fogacspusztá* nevében maradt fenn, amely ma Bercel területéhez tartozik.
- 57 Szandavár és a Péter-hegy helyzete és építészeti jelenségei számos vonatkozásban emlékeztetnek a huszitákra jellemző erődítésekre. Ilyen az előretolt védőmű mellett az, hogy két távolabb lévő magaslaton lévő erődítések egyfajta rendszert alkotnak. Hasonló megoldásokkal a Sajó-menti váraknál találkozunk: SZÖRÉNYI G. A., 2010. 103–127. – Ezek alapján nem kizárt, bár nem is bizonyítható, hogy a Péter-hegyi körárok és a szandavári szikla egykori faépítménye a terület huszita megszállásával hozható összefüggésbe.

45 SZÉCSÉNY Kerekdomb

A Szécsényből Nagylóc felé vezető országút déli oldalán egy, a sík környezetéből határozottan kiemelkedő, meredek oldalú szabályos domb található, amelyet korábban Szentgyörgy-hegynek is neveztek. Platóján és oldalain több helyen megfigyelhetők a korai „ásatások” és a különböző bolygatások nyomai. A felszínen ma is sok őskori kerámia gyűjthető (24. – 25. kép).

A domb lapos platója jól körülhatárolható, átmérője 30, illetve 40 m, kiterjedése 0,65 ha. A plató alatt 9–10 m-el alacsonyabb szinten elmosódott sánc, illetve terasz fut körbe, amely a végén szinte csigavonalban felkanyarodik a tetőre. A terasz nyugati és délnyugati szakasza különvlik és 3–5 méterrel lejjebb húzódik. Lehetséges, hogy valóban sánc volt és csak később alakították át a tetőre felvezető út céljára. (43. ábra).

Szabályos kerek formája és leletgazdagsága közel 150 éve vonzza a kutatókat. 1879-ben került sor az első ásatásra a lelőhelyen, amely Pulszky Károly nevéhez fűződik.¹ Ő a szemtanúk elmondása szerint 400 munkással egy nap alatt végeztette el

a domb hosszanti átvágását. Egy 4 m-nél is mélyebb árkot vágott a domb közepébe. A leletek egy része elkallódott és kincskeresők kezén eltűnt.²

Pulszky Károly ásatása során régeltani helyzetüket tekintve 3 sírcsoportot különböztetett meg. A legmélyebben őskori (a leírás alapján bronzkorinak mondható) leletekkel együtt kerültek elő embercsontok. A második temetkezési csoportot a domb tetején tárta fel, ahol nagyméretű bazalttömböket figyelt meg, amelyek ugyanakkor egyöntetű falat nem alkottak, de 4 m mélységig követhetőek voltak. Ezek között számos szög, pánt, kulcs és nyílhegy került elő. A leletek középkori kerámiával és I. Endre és Ulászló pénzeivel együtt kerültek elő. A harmadik sírcsoportot közvetlenül az akkori felszín alatt, I. Ferdinánd és II. Rudolf pénzei keltezték.³

A lelőhelyen 1886–1887-ben Vancsó Gyula⁴, valamint 1897-ben Pintér Sándor szécsényi ügyvéd⁵ folytattak ásatásokat. Ennek során öt Árpád-kori sírt tártak fel a domb északkeleti oldalán. Pintér leírásában⁶ kőkorinak meghatározott leleteket is ismertetett.⁷ Szerinte a Kerek-domb egy többretegű település, melyen a kőkortól egészen a 16. századig keltezhetőek a leletek.⁸

A lelőhelyen előkerült nagy mennyiségű és különböző korú leletanyag értelmezése érdekében Nyáry Albert is végzett itt kisebb ásatást 1907-ben. Megállapította, hogy a korábbi feltárásokat rendszer nélkül, pontos feljegyzések nélkül végezték „így aztán össze-vissza lyukgatták a dombot...”⁹

1911-ben a kerekdombi ásatások során született jelentések és leírások szövevényes részletein Márton Lajos is próbált eligazodni. Szerinte a domb kétségtelenül már az újabb kőkorszaktól lakott volt.¹⁰

A Szécsény – Kerekdombot Sándorfi György mérte fel Nováki Gyula közreműködésével 1989-ben, amelyet a nem sokkal korábban elvégzett erdőirtás tett lehetővé.

A korai leírások alapján, valamint hitelesítő ásatás nélkül ma már igen nehezen állapítható meg a lelőhely régeltana és kronológiája. A közvetlen közelben található Szécsény – Ültetés

neolit kori lelőhely a Kerekdombra nem terjedt ki, de nem kizárt, hogy ekkor néhány településobjektumot itt is létrehozhattak. Leginkább a domb kora- és középső bronzkori használata bizonyítható, ugyanakkor a terület erődítéseinek nyoma ma már nem köthető biztosan erre az időszakhoz.¹¹

A 19. század második feléből származó leírások és ásatási beszámolók tehát egy őskori megtelepedésre utalnak, majd a dombon egy Árpád-kori templom létesült, amire a leírásokban szereplő kör átmérőjű terméskőből falazott alapfal maradványok utalnak. A templom körül egy – legkorábban 11–12. századra datált – temető működött, amelyet egészen a 16. század végéig használtak.

A Kerekdomb és környéke esetleg azonosítható az oklevelekben 1281-ben feltűnő Várad nevű falu és birtok területével, amelyet 1333-ban a Kacsics nembeli Szécsényi Tamás vajda és öccse, Péter kettéosztott és ekkor a birtok mindkét részén egy – Szt. Germán és Szt. György tiszteletére szentelt – kőből épített templom állt. Szécsény határának a délkeleti részén a Várad-domb és Szent György alja helynevek ma is ismertek.¹² Feltehető, hogy a Kerekdombon állt a Szt. György tiszteletére szentelt templom. (Lásd még a Nagylóc – Várad szócikket is!)

1 PULSZKY K., 1880. 39.

2 NYÁRY A., 1907. 223–225.

3 PULSZKY K., 1880. 39.

4 1886-ban egyedül, 1887-ben Pintér Sándorral.

5 PINTÉR S., 1897. 18.

6 PINTÉR S., 1897. I. T. f.

7 Pintér Sándor könyvében azonos helyen emlékezik meg mind Szécsény – Ültetésről, mind Kerekdombról (PINTÉR S., 1897. 18.). Az általa bemutatott kőkori leletek így akár a szomszédos, a Kerekdombtól kb. 100 méterre fekvő Szécsény – Ültetés felső elnevezésű, nagy kiterjedésű neolit telepéről is származhatnak.

8 PINTÉR S., 1897. 18.

9 PINTÉR S., 1887. 429–433; NYÁRY A., 1907. 223–225.

10 MÁRTON L., 1911a. 325.

11 KEMENCZEI T., 1967. 260.

12 CSÁNKI D., 1890. 110.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 316–317.

46 SZÉCSÉNY Strázsapart

A Strázsa-dombnak is nevezett Strázsapart erőssége az Ipoly feletti magas-part egy egy 175 m tszf. magasságú nyúlványán helyezkedik el, Szécsény belvárosától 400 m-re északnyugatra.

A mintegy 70 × 50 m-es kiterjedésű, jelenleg bokrokkal erősen benőtt területet egy délnyugat–északkelet irányú, közepesen 9–10 m széles és 2,5 m mély árok választja el környezetétől. A nyugati oldalon – a várdomb legmeredekebb szakaszán – valószínűleg eredetileg sem volt szükség árokra, északon és keleten egy jóval keskenyebb és sekélyebb mélyedés fut körbe. Ezen a részen a 2005. évi útjavítás során a várdomb oldalát elhordták, s az ide kiérő árokszakaszok metszetben megfigyel-

hetővé váltak. Kerek platója 7–12 m-el emelkedik az árok talpa fölé. Megközelítése nagy valószínűség szerint a magaspart folytatásának irányából, dél felől történt, bár ezt ásatással még nem sikerült igazolni.¹ A széles árok külső peremén fut a 19. századi zsidó temető kerítése (44. ábra).

A „Várdombot” az egykori zsidótemető környékén elsőként 1897-ben Pintér Sándor említi,² s az ő leírása alapján került Strázsapart az 1905-ben kiadott országos műemlékjegyzékbe.³ Elsőként 1965-ben Patay Pál fogalmazta meg azt a véleményt, miszerint itt lehetett Szécsény legkorábbi erődítménye.⁴ Ezzel az értékeléssel találkozunk Gádor Judit 1967-ben született egyetemi szakdolgozatában,⁵ és ezt fogadta el 1984-ben Feld István is.⁶

Az 1980-as évek második felében a megye várait átfogóan értékelő Simon Zoltán Tárnoki Judittal járta be a vár területét, ahol habarcsmaradványokat figyeltek meg.⁷ Ezek az eredmények már 1989-ben beépültek Pálmány Béla történeti feldolgozásába.⁸

A régészeti kutatás előkészítésére 1989 folyamán Nováki Gyula, Sándorfi György és Majcher Tamás jártak a helyszínen, Sándorfi György előzetes felmérést is készített az erősségről. A szondázó feltárásokra Juan Cabello vezetésével 1991-ben és 1992-ben került sor.⁹ A kutatások idején Sándorfi György a feltárt falakkal kiegészítette a korábbi felmérését. Az ásatás teljes feldolgozása még nem történt meg, csak két rövidebb jelentés látott napvilágot az ásató tollából, francia és magyar nyelven.¹⁰ Juan Cabello publikációit követően legutóbb Feld István foglalkozott a várral.¹¹

Az ásatás során négy kutatóárkot és egy szelvényt nyitottak. Ennek eredményeképpen fő vonalaiban sikerült meghatározni az erődítés kiterjedését, de a vár pontos szerkezete még nem tisztázott. Jelenleg úgy tűnik, hogy a 17 × 19 m-es területet egy szabálytalan sokszögű fal övezte. Az 1,9-2 m vastagságú falat habarcsba rakott törtkőből építették, s még a középkor folyamán nagyobb részét ki is bányászták. A fal keleti oldalához, belülről egy kb. 4 m széles lakószárny kapcsolódott. Fontos megfigyelés, hogy míg a vár északi falát még közvetlenül az agyagos altalajba alapozták, többi szakaszát már az árok kiásása során felhalmozott 2 m vastag, mesterséges feltöltésbe. Az alapozás megerősítéséhez a várfal nyomvonalában, annak szélein cölöppárokat vertek le, sőt, néhány szakaszon ezeket vízszintes gerendákkal össze is kötötték. Ezután vékony habarcsaljzatot terítettek el, s erre kezdték a fal építését. Az 50-60 cm-es magasság elérése után újabb agyagos rétegekkel töltötték fel a területet, s az így kialakított felszínről folytatták a fal építését. A mesterségesen kialakított feltöltés teteje lett a középkori járószint.¹²

A strázsaparti erősség nem szerepel az ismert írott forrásokban. Keletkezésére és történetére csak következtetni tudunk. Szécsényre vonatkozó első ismert forrásunk 1229-ből származik.

Béla ifjabb király ekkor Szák nembeli Botos fia Pósa ispánnak adományozta a településnek azon részét, amelyet apja elvett a Gertrúd királyné elleni merényletben részt vevő Kacsics nembeli Simon bántól és Mihálytól. Később Kacsics nembeli Farkas Szécsény környékét egy nagyobb uradalommá szervezte. Ennek egyik utolsó lépése volt az a Szák nembeli Pósa fia Pósa ispánnal 1274-ben kötött megállapodás, amikor Farkas megszerezte Szécsény maradék – valószínűleg éppen II. András által elvett – részét.¹³ Nagy eséllyel feltételezhetjük, hogy a település teljes megszerzése után épült fel Szécsény első vára. Az 1333. évi osztzkodó oklevél ugyan nem tér ki külön a strázsaparti erősségre, de biztosnak mondható, hogy a vár – ha még állt – Szécsényi Péteré és fiáé lett, ugyanis Tamás új helyen építkezett.¹⁴ Az erősség jelentősége Szécsény városának alapításával szűnt meg, s valószínű, hogy a 14. század első felében már el is kezdték bontani.

A történeti következtetéseket a feltárás eredményei megerősítik. Az előkerült viszonylag egyszerű, mindennapi használatra utaló leletek mind a 13. század második felére – a 14. század első felére keltezhetők.¹⁵

1 CABELLO, J., 1994. 81–84.; CABELLO, J., 2005. 118–119.

2 PINTÉR S., 1897.

3 GERECZE P., 1906. 544.

4 PATAY P., 1965. 8.

5 GÁDOR J., 1967. 88–92.

6 FELD I. 1984. 235. 25. l.

7 SIMON Z. 1988. 105–106.

8 PÁLMÁNY B. 1989. 62–63.

9 CABELLO, J., 1994. 81.

10 CABELLO, J., 1994. 81–87.; CABELLO, J., 2005. 118–119.

11 FELD I. 2007a. 229–233.

12 CABELLO, J., 2005. 118–119.

13 BELITZKY J., 1981. 25–39.; PÁLMÁNY B., 2013. 70.

14 PÁLMÁNY B., 2013. 70.

15 CABELLO, J., 2005.

47 SZÉCSÉNY

Vár és településeserődítés

Szécsény Nógrád megye történetének egyik meghatározó helyszíne, a történeti városok közül talán ez őrződött meg a legjobban. Ez az egyik legjobban kutatott és ismert városa is a megyének, annak ellenére, hogy a kutatások még számos esetben publikálatlanok és feldolgozatlanok.

Szécsény egykori vára az Ipoly felett emelkedő magasparton, a mai, H-alaprajzú, szimmetrikus elrendezésű, 1753 és 1762 között felépült Forgách-kastély helyén állt, illetve részben abba belefoglalva ma is áll.¹ A középkori részletekből a kastély északnyugati rizalitjában ma is felismerhető egy armírozott sarkú, kőből épített, többszintes torony, melynek északi falán két egyszerű ablak is megmaradt. A toronyhoz keletről kapcsolódóan az épület belsejében egy barokk boltozattal fedett pincéhelyiség található, dél felé nyíló félköríves, élszedett kőkeretes ajtóval. Középkori részletek találhatók a kastély keleti melléképületének keleti falában is. Itt a vár külső falának kerek tornya állt egykor.

A téglából emelt városerődítés részletei nagyobb mértékben maradtak ránk. Szinte teljes vonalán követhető a jelentősen visszabontott, átlagban 1,2 m vastagságú, északi városfal az északnyugati, kerek ágyútoronytól a kastély északnyugati sarkáig, majd az északkeleti sarkától a város északkeleti, ugyancsak kerek ágyútoronyáig. Ez utóbbi őrződött meg a legjobb állapotban. Mellette ma a keleti városkapu rekonstrukciója látható. Teljes magasságában áll a keleti városfal, eredeti gyilokjáró-fészkekkel, helyreállított pártázzal és lőrésekkel. A délkeleti sarok ágyútornya elpusztult, ennek helyén egy modern téglarekonstrukció áll. A déli városfal keleti szakasza – a déli kaputoronyig – viszonylag jó állapotban látható, kisebb részben szabadon, leginkább pedig újabb kori házak homlokzataként. Egyes helyeken még a kulcslyuk alakú lőrések is megfigyelhetők. A déli kaputorony mellett a városfal egy kb. 20 m-es szakasza elpusztult, ezt is a legutóbbi felújítás során visszaépítették, ahogyan magát az

1945-ben földszintjéig visszabontott kaputornyot is. A négyzetes kaputorony keleti oldalán látható az egykori kapuzat. Tovább nyugati irányban már csak a díszburkolatban bemutatott egykori palánk nyomvonala követhető. Bizonyos szakaszai megmaradtak a város nyugati erődítéseinek is. Az északnyugati toronytól délnyugati irányba induló kőfal a délnyugaton épült középkori ferences kolostorhoz kapcsolódik (22. kép).

Az erődítések kapcsán megemlíthető még a déli városfal mentén a jelentősen feltöltődött, de ma is jól megfigyelhető egykori városárok.

A város erődítéseivel legkorábban Mocsáry Antal 1826. évi megyei monográfiája foglalkozott.² 1857-ben Ónody Bertalan ismerteti az akkor még teljes magasságában álló déli kaputornyot, a hozzá kapcsolódó városfal-szakasszal, ehhez egy fontos forrásértékkel bíró metszetet is közöl.³ Történeti adatokat Szécsényre vonatkozóan először Csánki Dezső gyűjtötte össze.⁴

Az első régészeti kutatások a város területén, bár közelebbről nem meghatározható időszakban Kubinyi Ferenchez köthetők.⁵ A kastély környezetében 1880 körül Pulszky Ferenc végzett szondázó ásatásokat, melyek során középkori kályhacsempeket találtak.⁶ A 19. század második felében Pintér Sándor is gyűjtött leleteket Szécsény belterületéről, majd 1908-ban a kastély előtti területen előkerült kút leleteit gyűjtötte össze Nyáry Albert.⁷

A megye 1911-ben megjelent monográfiájában Reiszig Ede foglalta össze a Szécsényre vonatkozó történeti adatokat.⁸ Az 1954-ben kiadott megyei műemléki topográfia részletesen kitér a Forgách-kastély építészeti jellemzőire, elsőként közölve az épület alaprajzát. Ugyanitt olvashatunk a városi erődítések északkeleti ágyútornyáról. A feldolgozás tévesen szécsényiként közli a somogyi Szőcsény Giulio Turco-féle felmérését.⁹

Szécsény erődítéseinek régészeti kutatását Héjj Csaba kezdte meg, aki 1974–75-ben a mai kastély déli és nyugati homlokzata előtt végzett kutatásokat, feltárva a délnyugati saroktornyot és a kaputornyot.¹⁰ Ezután évtizedekig csak történeti munkák jelentek meg Szécsényről, melyek azonban számos fontos, addig nem ismert forrást tettek közzé. Itt említhető meg Jakus Lajos munkássága és Pálmány Béla tanulmányai.¹¹ Ezeket jól kiegészítette Györffy György munkája.¹²

A történeti városmag intenzív régészeti kutatásai az 1990-es években indultak. 1997-ben Majcher Tamás a ferences kolostor előtt rábukkant az egykori nyugati városfal folytatására, 1998-ban pedig a kastély területén végezhetett leletmentéseket, több, a várhoz tartozó kőfalrészletet is dokumentálva.¹³ A Forgách-kastély rendszeres épületkutatására azonban mindeddig nem került sor. Az épület felújítása során csak a pincékben lehetett kisebb megfigyeléseket végezni.

Ugyancsak Majcher Tamás vezetésével kerülhetett sor a városi erődítések kutatására a délkeleten feltárt középkori plébániatemplom környezetében 2000-ben,¹⁴ majd 2001-ben a Rákóczi út 99. számú telken.¹⁵

A legnagyobb mértékű kutatássorozatra a szécsényi belváros rehabilitációjával és a kastély felújításával összefüggésben került sor. A kastély környezetében 2002-ben Majcher Tamás irányításával,¹⁶ majd pedig 2005-ben Tomka Gábor koordinálásával Majcher Tamás és Bodnár Katalin végeztek régészeti kutatásokat.¹⁷ Ekkor egyrészt hitelesíthették Héjj Csaba eredményeit, újra feltárva a kaputornyot, másrészt megvizsgálhatták a keleti várfalat. Mindezek a ma még nagyrészt közöletlen feltárások viszonylag kis területeket érintettek s nem tették lehetővé az alaprajzok és az építéstörténet megbízható tisztázását.

2005-ben, illetve 2010 – 2011-ben, Tomka Gábor és F. Romhányi Beatrix koordinálásával, Majcher Tamás és Mordovin Maxim helyszíni irányításával zajlottak a városi erődítések kutatásai. Ekkor tárták fel a délkeleti ágyútorony alapozását és megkutathatták a hozzá kapcsolódó, még álló falszakaszokat. A barokk épületekbe belefoglalt déli várfalszakasz falkutatását 2011-ben Rácz Miklós végezte, a déli kaputoronynál pedig Mordovin Maxim vezette a kutatásokat ugyanabban az évben, feltárva az eredeti kapuzatot és az egykori híd nyomait.¹⁸

Ugyanezekben az években több helyen, az előbb említett kutatók vezetésével vizsgálták a városi palánk nyomait: a déli kapu nyugati oldalán, illetve a Haynald utca 8. szám alatti telken.¹⁹ Ezt egészítette ki a Zandler Krisztián által vezetett, a Szent Erzsébet téren zajlott tervásatás,²⁰ és Farkas Zsuzsanna városárokfeltárása az Ady Endre u. 11. szám alatti telken.²¹

Az elmúlt évtizedben több jelentős történeti és régészeti feldolgozás is napvilágot látott. Még 2010-ben jelent meg Szabó András Péter gondozásában a kora újkori Szécsény seregszéki jegyzőkönyve.²² 2015-ben pedig Horváth Richárd közölt adatokat a szécsényi várról.²³ 2011-ben Mordovin Maxim publikálta a palánkfeltárás eredményeit,²⁴ egy évre rá pedig, Guba Szilvia és Galcsik Zsolt szerkesztésében egy többszerzős, népszerűsítő kismonográfia jelent meg Szécsényről, számos fontos részlettel a várra és a városi erődítésekre vonatkozóan.²⁵

Szécsény első biztos említése 1229-ből származik. Ebben az évben Béla ifjabb király Szák nembeli Botos fia Pósa ispánnak adományozta a település azon részét, amelyet a – Gertrúd királyné elleni merényletben részt vevő – Kacsics nembeli Simon bántól és Mihálytól vett el II. András.²⁶ Ugyanakkor – a közvetett adatok szerint – a nemzetség más ágai, megtartották itteni birtokaikat. Így érthető, hogy 1255-ben Kacsics nembeli Farkas királyi emberként szerepel Szécsényben. Ez utóbbi 1274-ben megállapodást kötött a Szák nembeli Pósa fia Pósa ispánnal, mely értelmében a soproni Karakó földjéért, kiegészítve 60 ezüst márkával, megszerezte Szécsény és tartozékainak maradék részét.²⁷

A szécsényi uradalmat 1327-ben megosztották, majd 1333-ban ezt a megosztást megújítottak. Az osztozkodásban Szécsényi Farkas két fia, Tamás és Péter, illetve az utóbbi fiai vettek részt. Ennek értelmében az Ipoly magaspartján fekvő település nyugati részét Péter és annak utódai kapták, minden bizonytalanság nélkül a külön szócikkben tárgyalt Szécsény – Strázspart erősségével, míg a keleti rész Szécsényi Tamásé lett.²⁸ 1334-ben Károly Róbert Szécsényi Tamás közbenjárására a településnek Buda városának kiváltságaival megegyező jogokat adományozott, erődítések emelését is engedélyezve.²⁹ Az engedély ellenére több

mint száz évig a források semmiféle erősítést nem említenek Szécsény területén.

Zsigmond király halála utáni évtizedekben több környékbeli vár a Jan Giskra vezette huszita csapatok kezére került, akik folyamatosan zaklatták a vidéket.³⁰ Ennek hatására kezdték megerősíteni a szécsényi ferences kolostort és tudomásunk van egy „kőház” építéséről is. Ez utóbbi munkát állíttatta le Erzsébet királyné 1440 novemberében.³¹ A település ettől kezdve kiemelkedő helyszínnek számított, itt kötöttek 1441-ben ideiglenes békét a huszitákkal.³²

Az 1444 után súlyosbodó huszita harcok és a környéken tőlük elszenvedett sorozatos vereségek hatására, 1451-ben Szécsényi László és Hunyadi János megegyeztek arról, hogy az előbbi főúr szécsényi udvarházát a kormányzó költségén megerősítik, s amint újra béke lesz, az erősség visszakérül Szécsényi László kezére.³³ Az elkövetkező öt évből két olyan oklevél is ránk maradt, mely Hunyadi János szécsényi tartózkodásáról ír, azonban egyik sem említi várat.³⁴ Az elkészült (?) várról Szécsényben először 1456-ban értesülünk.³⁵

A Szécsényi család 1460-ban fiúágon kihalt, s a következő évben birtokait Hunyadi Mátyás a guti Ország és Losonci családoknak adta.³⁶ A közös birtoklás hivatalosan 1480-ban szűnt meg, amikor Losonci Albert és guti Ország Mihály nádor újra megosztzkodtak a váraikon, Szécsény a Losonciaknak jutott.³⁷ Ennek ellenére a nádor lényegében rezidenciaként használta Szécsényt egészen az 1484. évi haláláig.³⁸ 1489 kivételével, amikor egy oklevél szerint Szécsény zálogként harinai Farkas Tamás és Miklós kezén volt,³⁹ a források az 1520-as évekig a két család közös birtokaként említik,⁴⁰ de okleveleket csak a Losonci-család tagjai kelteznek innen.⁴¹

Nógrád várának 1544. évi elestével a török elővédek már Szécsényen is rajtaütöttek, de ekkor még – ahogy azután 1547-ben és 1550-ben is – sikerrel védte meg földesura, Losonci István.⁴² Az 1540-es években az országgyűlés kétszer is rendelkezett Szécsény erődítéseiről. 1546-ban még az építkezést rendelték el, 1548-ban pedig a török veszély miatt inkább a bontásokat.⁴³

1552-ben Drégely ostroma, illetve Ipolyság és Gyarmat várainak ellenállás nélküli feladása után Szécsény is török kézre került. A várkapitány, Árokháti Lőrinc – miután a környező várak elestéről érkező hírek hatására a helyőrség nagy része elmenekült – nyolcadmagával előbb a várba zárkózott. Tinódi Lantos Sebestyén szerint ezt követően maga Árokháti is szökni próbált az éjszaka leple alatt a korábbi főúri rezidenciából, de a törökök elfogták. Ezzel együtt Szécsény is komolyabb ostrom nélkül az Oszmán Birodalom része lett.⁴⁴

A város jelentőségét jelzi, hogy a hódítók azonnal egy kisebb tartomány székhelyévé emelték. A város török helyőrségéről több zsoldlista is rendelkezésre áll, legkorábban 1556-tól egészen 1591-ig.⁴⁵

1593. december elején a Pálffy Miklós és Tiefenbach Kristóf vezette keresztény csapatok komolyabb ostrom nélkül foglalták vissza Szécsényt. Ugyan a kivonuló törökök felgyújtották a várost,⁴⁶ de a tűzvész nem okozott jelentősebb károkat. A Nógrádi várak 1596-ban készült vizitációja szerint Szécsény városát

már palánk védte, miközben a várat kőfal kerítette.⁴⁷ Ez az első egyértelmű írásos adat a városi erődítésekről.

1601–1602-től a város – Losonci Anna férje révén – a Forgách-család kezére került.⁴⁸

A visszafoglalás utáni években rendszeresen találkozunk uralkodói rendeletekkel a vár közmunkával történő megerősítésére vonatkozóan (1604, 1608, 1612, 1618, 1622, 1625, 1635, 1647, 1655).⁴⁹ A palánképítésről egy 1612-es adat árulkodik egyértelműen. Ebben „száz szál palánkfát rendelnek egy fából rótt bástyához.”⁵⁰ Radványi Ferenc, 18. század elejének történetírója szerint „1601. év körül Mátyás hadvezér szigorú parancsot adott ki a végvárok felújítására a megyében, különös tekintettel Szécsényre és Balassagyarmatra úgy, hogy a következő időben II. Ferdinánd uralkodása alatt felújították Szécsény város falait és kapuit felállították, méghozzá a várakokkal együtt.”⁵¹

A harminc éves háború idején Szécsény többször is gazdát cserélt. 1621-ben Bethlen Gábor foglalta el, 1639-ben egy török csapat ütött rajta a városon, 1644–1645-ben pedig I. Rákóczi György kezén volt.⁵²

1641-ben Forgách Ádám 12 ezer aranyért Kohári Istvánnak adta zálogba Szécsényt és uradalmát.⁵³ Az új tulajdonos korszerűsíteni kívánta a város erődítéseit. A korábbi palánkot felváltó kőfal építésére vonatkozó legkorábbi adat 1641-ből ismert. A források alapján az építkezés 1660-ig nyomon követhető. A munkálatokat besztercebányai kőművesekkel végeztették, napszámosok és robotmunka igénybevételével.⁵⁴ 1660-ban az erődítést „kőpalánknak” nevezik.⁵⁵

Az 1663. évi török hadjárat során Kohári István kísérletet sem tett a város megvédésére, hanem embereit mentve a jobban védhető Fülekre vonult vissza, előzetesen felgyújtatva Szécsényt.⁵⁶ A romossá vált várat – Evlija Cselebi szerint – a megszálló török csapatok „töltésekkel, bástyákkal, hegyes karókkal megerősítették.” Leírásában Szécsény „négyyszög alakú, téglapírtésű vár, melynek egyik oldala palánka lévén, újrapírti akarják.”⁵⁷ Ezt megerősíti az ismeretlen forrásokra támaszkodó Radványi Ferenc: „a törökök azonban... a várat elfoglalták, és az odahelyezett várkatonák csapata földszáncsal és kihelyezett karókkal felújította...”⁵⁸

Erről az erődítésről írta Mocsáry Antal már az 1683. évi visszafoglalás ismertetésénél egy közelebbiről meg nem nevezett német forrás alapján, hogy a kozákok a törökök által felgyújtott, így a „már tűzben lévő palánkfákat, karókat (Pallisaden), melyek kétszeresen voltak rakva, széljel hányták.”⁵⁹ Hasonlóképpen jellemzi az erődítéseket 1683. november 11-i levelében Sobieski is, „kettős palánkot” említve.⁶⁰ A szécsényi városi erődítések utolsó felújításaira vonatkozó adatok 1692-ből és 1703-ból származnak.⁶¹

Szécsényről mindössze két történeti ábrázolást ismerünk. Ezek az 1650 körüli állapotokat mutató, Gerhard Graaf-féle metszetek, melyek feltehetően Le Dentu munkáinak ábrázolásával születtek.⁶² Az egyik a város alaprajza látható, kizárólag az erődítéseket ábrázolva, belső épületek nélkül. A másik metszet a várost mutatja észak felől, az Ipoly irányából. Az említett alaprajz világosan megkülönbözteti a városerődítés falazott és palánkrészeit (45a – b. ábra).⁶³

Az eddigi történeti – régészeti kutatások alapján fő vonalaiban felvázolható a város erődítéseinek építéstörténete. A 14. század eleji osztozkodás értelmében Szécsényi Tamásnak jutott az Ipoly ártere fölő magasodó településrész. A család névhasználat és az oklevélkezelések alapján⁶⁴ feltételezhetjük, hogy ettől kezdve a Szécsényi-családnak itt volt az egyik rezidenciája, melynek azonban régészeti vagy építészeti nyoma mindmáig nem került elő. Az Erzsébet királyné által kiadott oklevél megerősíti azt, hogy a korabeli jogfelfogás által várnak tekinthető épület még nem állt a városban, azonban a „domus lapidea” egyértelműen utal egy udvarház létre.⁶⁵

Horváth Richárd legújabb megállapításai alapján elég jól le lehet szűkíteni azt az időszakot, amikor az udvarházból vár lett. Ez Hunyadi János és Szécsényi László 1451. évi megállapodása és a castrum első, 1456. évi említése közé tehető.⁶⁶

Bár a Forgách-kastély alaposabb kutatása még a jövő feladata, az ismert középkori nyílászervek és a pincék elrendezése alapján feltételezhetjük, hogy a 15. század közepén kiépült vár magját egy palotaépület alkotta, melyhez észak felől legalább egy torony kapcsolódott. Ez egy kelet – nyugati elrendezésű épület volt, mely a magaspárttal párhuzamosan helyezkedett el. A négyzetes alaprajzú torony pedig máig megmaradt a Forgách-kastély északnyugati részén. Ez az L-alaprajzú elrendezés figyelhető meg Gerhard Graaf rajzán is. A torony az emeleti párkányig biztosan középkori, de nem kizárt, hogy a felsőbb részeken is folytatódik. Az északi oldalon kezdettől fogva egy kisebb kapu nyílt, felette két ablakkal. Ezek még a 17. századi ábrázoláson is láthatók, illetve a helyreállítás során fel is tárták azokat.

Héjj Csaba ásatási dokumentációja szerint a palotaépület egy átlagban 1,2 m vastagságú kőfal kerítette. A körítőfal szabálytalan négyszögletű területet vett körbe. A délnyugati és északnyugati sarkokon a feltárások során tornyok alapfalai váltak ismertté. A várfal déli szakaszának közepén, nagyjából a mai Ady Endre utca tengelyében egy kaputorony állt, melynek töredékes maradványai a 16–17. századi kapuépítménybe foglalva kerültek elő.

A számos későbbi átépítés miatt az erődítések késő középkori periódusait nehéz különválasztani. Nincs adat arra vonatkozóan, hogy a kaputoronyhoz tartozó híd felvonószerkezettel is rendelkezett volna. A vár körül egy 3,5 m mély és 4,5–5 m széles szárazárk is futott, melyet még 1500 körül feltöltöttek, s helyette egy másikat ástak közvetlenül a várfal mentén. Lehetséges, hogy az új várak készítése egyben a külső várfalat is keltezi.

A vár építési periódusaira csak másodlagosan használt kőfaragványok alapján következtethetünk. Így a kaputorony későbbi falaiban építőanyagként használt reneszánsz faragványok utalnak egy 1500 körüli reneszánsz építkezésre a vár területén.

A város alapítólevelének értelmében Szécsény rendelkezett volna városfalakkal. Ennek ellenére egyelőre nincs nyoma annak, hogy a 14. század folyamán bárminemű, jelentősebb erődítés készült volna a település körül. Úgy tűnik csak a husziták ellen vívott harcok kényszerítették a város birtokosát arra, hogy megerősítse Szécsényt. Feltételezhetjük, hogy a vár építésével egy időben, vagyis az 1450-es években került sor a város első, árokból és paliszádból álló erődítésének építésére is, melynek

maradványai az Erzsébet téren kerültek elő.⁶⁷ Ez egy kettős V-keresztmetszetű árkot jelentett, melynek a külső része legalább 2,5 m széles és 1,5 m mély volt. Hasonló jelenséget figyelt meg Majcher Tamás 2001-ben a Rákóczi út 99. számú telken.⁶⁸

A kora újkori városi erődítések legalább három eltérő szerkezetű és – feltehetően – korú szakaszból állnak. Közülük a legkorábbi a Haynald utcában, a ferences kolostortól délre előkerült 1-1,5 m vastagságú kőfal lehet. Ez a kőfal összevethető az Erzsébet királyné említett oklevelének a kolostor megerősítéséről szóló 1440. évi adatával. Emellett szól az, hogy a város körül máshol nem ismertek kőerődítések. Ezt a szakaszt a 16–17. század folyamán biztosan átépítették, legkésőbb a palánk építése során, amikor ezen a részen, a kétféle erődítés találkozásánál egy kapu épülhetett. Ez az ún. Gyarmati-kapu már nem szerepel a Graaß-féle metszeten, vagyis a 17. század első felére elpusztult, de erősen bolygatott maradványait 2005-ben egy kis felületen meg lehetett figyelni. Hasonló szerkezetű a ma is álló déli kaputorony. Itt a feltárások eredményeképpen sikerült igazolni a Graaß-féle felmérésen lévő „átlós” irányú híd létét. A kapu egyértelműen korábbinak bizonyult a hozzá keleti irányból csatlakozó városfalnál, valószínűleg a palánkhhoz tartozhatott.

A palánk lehetett az időrendben következő városi erődítés. A délkeleti ágyútoronynál előkerült cölöpöket Grynaeus András dendrokronológiai vizsgálata szerint az 1560-as évek második felében vágta ki.⁶⁹ Ez azt jelenti, hogy az eddig ismert legkorábbi szécsényi palánkot az oszmán katonaság építtette.

A palánnak legalább két periódusát lehetett elkülöníteni. Az erődítés magját mindkét esetben kettős cölöpsor alkotta. A 25-30 cm átmérőjű, lapos aljú cölöpöket egy vízszintes aljú árokba helyezték. A második periódus esetében a palánk szilárdítását bizonyos távonként keresztirányban álló, függőleges cölöpökkel oldották meg. Az eddigi kutatások alapján a mellvéd és a palánk városfelőli cölöpsora közötti padka szélessége 80-90 cm lehetett, de valószínűleg ez a szélesség nem vonatkoztatható a teljes palánkra. A belső cölöpsortól kb. 2 m-re már lakóházak álltak. A palánk rézsús külső töltése volt, melynek közepén újabb cölöpsor állt. Összességében a palánk szélessége 6-6,5 m széles lehetett.

A palánk előtt, attól bizonyos távolságban városárok húzódott, melynek szélességéről, formájáról és jellegéről (vizes vagy száraz) egyelőre nem lehet nyilatkozni. Gerhard Graaß rajza szerint ez legalább 4-5 m-re kezdődött a palánk központi cölöpsorától. Az ásatási eredmények ezt annyiban igazolták, hogy a feltárt részekén 4,5 m-es sávban még nem jelentkezett a városárok széle. A Majcher Tamás által végzett szondázás V-keresztmetszetű árkot mutatott, 17. századi és annál későbbi leletanyaggal.⁷⁰

A palánkerődítés keleti és délkeleti szakaszait a 17. században kőalapozású téglafalra cserélték. A városfal építése – az írott források által jól igazolhatóan – az 1640-es években indult,⁷¹ s ennek a régészeti megfigyelések sem mondanak ellent. A falat minden megfigyelt szakaszon (középkori plébániatemplom, déli kaputorony) kőből falazott teherhárító ívekre alapozták, a felmenő részei pedig téglából készültek, 1,2 m vastagságban. A falkorona egyszintű, pártázat nélküli volt, kulcslyuk alakú

lőréssekkel. A fa gyilokjáró – Majcher Tamás megfigyelései szerint – a déli fal mentén konzolos, a keletinél pedig oszlopos szerkezetű volt.⁷²

A városfallal egyszerre épültek fel a kerek ágyútornyok a város keleti, illetve az északnyugati sarkain. Közülük a délkeleti teljesen elpusztult, csak az alapozás kisebb részleteit sikerült feltárni F. Romhányi Beatrixnak és Majcher Tamásnak. Az északnyugati átépített formában maradt fenn, míg az északkeleti ma is áll. A kutatások szerint ez utóbbi eredetileg a város felé nyitott volt, s a 18. század folyamán falazták és boltozták be.⁷³ Hozzá dél felől kapcsolódott a város harmadik, keleti kapuja. Kutatói, F. Bodnár Katalin és Majcher Tamás szerint legalább négy építési periódussal rendelkező kaputorony eredetileg a palánkerődítés része volt. A késői időszakban már szekér- és gyalogkapura tagolódott. A déli oldalán két téglából kialakított ülőfülke volt, közvetlenül délre pedig az örök helyisége helyezkedett el. Előkerültek a felvonóhídhöz tartozó szerkezet maradványai is. A városkapu legkésőbbi, a városfal elé ugró periódusának az alaprajzát – az erőteljes bolygatottság miatt – már nem lehetett tisztázni.⁷⁴

1 BARANYAI B. – ENTZ G. – GERŐ L. – VOIT P., 1954. 395.; MAJCHER T., 1999. 129.

2 MOCÁRY A., 1826. I. 217–218.

3 ÓNODY B., 1857.

4 CSÁNKI D., 1890. 91.

5 GALCSIK Zs., 2010. 154–169.

6 PULSZKY K., 1882. 259–260.

7 MORDOVIN M., 2016. 319.

8 REISZIG E., 1911. 357., 365–367.

9 Lásd részletesebben: BARANYAI B. – ENTZ G. – GERŐ L. – VOIT P., 1954. 395–396.

10 HÉJJ Cs., 1976. 254.; KFM. Rég. Ad. 209. 92.; KFM. Rég. Ad. 210. 92.

11 JAKUS L., 1985. 101–165.; PÁLMÁNY B., 1986.; PÁLMÁNY B., 1989. 59–84.

12 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 296–297.

13 MAJCHER T., 2001c. 165.

14 MAJCHER T., 2003b. 211–212.

15 MAJCHER T., 2003c., 221–222.

16 MAJCHER T., 2004b. 273–274.

17 TOMKA G., 2006b. 320–323.

18 F. ROMHÁNYI B., 2012. 362–363.; MORDOVIN M., 2012. 365–366.

19 MORDOVIN M. – TOMKA G., 2006. 319–320.; MORDOVIN M., 2012. 365–366.; GUBA Sz. – GALCSIK Zs. 2012. 15–20.

20 ZANDLER K. 2012. 364–365.

21 FARKAS Zs., 2007. 284.

22 SZABÓ A. P., 2010. 139–140.

23 HORVÁTH R., 2015. 133–137.

24 MORDOVIN M., 2011. 149–159.

25 GUBA Sz. – GALCSIK Zs. 2012.

26 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 296–297.; DL 149.

27 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 296–297.; DL 855.

28 AOKI. II. 302.; DL 2423.; AOKI. III. 44–52.; DL 2792.

29 AOKI. III. 71–72.; DL 2824: „operibus muralibus circumdandi turribus, propugnaculis, hediiciis et aliis quibuslibet fortis seu fortitudinibus edificandi, construendi et pro se libito voluntatis quomodolibet muniendi sibi et suis heredibus perpetuo liberum arbitrium seu voluntatem tradentes ex nostra licencia seu permissione digne duximus concedendum...”; GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 297.

30 TÓTH-SZABÓ P., 1917. 251.

31 HORVÁTH R., 2015. 133–137.; DL 44304.: „domus lapidea”

32 BELITZKY J., 1972. 96–97. DF 249795.

33 HORVÁTH R., 2015. 135–137.

- 34 HORVÁTH R., 2015. 135–137.
- 35 KOPPÁNY T., 1999. 213–214; HORVÁTH R., 2015. 135; DL 59469: „castrum Zechen.”
- 36 KOLLMAN ÖRS L., 2001. 128–132; DL 59489.
- 37 HORVÁTH R., 2015. 136–137; DL 59684.
- 38 HORVÁTH R., 2015. 136–137.
- 39 DL 19544: „totalis castris Zechen...”
- 40 Bánffy Okl. II. 264. (1487); 277. (1489); 500. (1520).
- 41 Horváth Richárd gyűjtése: 1487. V. 23. – Losonci László (Bánffy II. 264., HO IV. 436.); 1505. X. 21. – Losonci Zsigmond óbudai prépost (DL 82231.); 1516. II. 26. – Losonci Zsigmond (DL 82457.).
- 42 BELITZKY J., 1972. 135–136.
- 43 BELITZKY J., 1972. 135. 1546. évi LXIV. tc., illetve 1548. évi XLVI. tc.
- 44 BELITZKY J., 1972. 137.
- 45 HEGYI K., 2007. II. 778–788.
- 46 BELITZKY J., 1972. 158; PÁLMÁNY B., 2013. 74.
- 47 PÁLMÁNY B., 2013. 74.
- 48 BELITZKY J., 1972. 162., 166., 178.
- 49 MOCÁRY A., 1826. III. 163. c. jz; BELITZKY J., 1972. 166; JAKUS L., 1985. 103–104., 134; PÁLMÁNY B., 1989. 65. – Egy török portya utáni pusztítások helyreállítására 1652-ben kért pénzről lásd: SZABÓ A. P., 2010. 23.
- 50 JAKUS L., 1985. 134.
- 51 RADVÁNYI F., 1981. 90.
- 52 BELITZKY J., 1972. 168., 172., 174.
- 53 BELITZKY J., 1972. 198.
- 54 JAKUS L., 1985. 134; JAKUS L., 1987. 31; PÁLMÁNY B., 1989. 65; SZABÓ A. P., 2010. 139–140.
- 55 SZABÓ A. P., 2010. 139.
- 56 BELITZKY J., 1972. 187.
- 57 EVLIA CS., 1908. 125.
- 58 RADVÁNYI F., 1981. 90.
- 59 MOCÁRY A., 1826. III. 199–200; – Lásd még: PÁLMÁNY B., 1986. 18.
- 60 BELITZKY J., 1972. 191; PÁLMÁNY B., 1986. 16; PÁLMÁNY B., 1999. 51.
- 61 PÁLMÁNY B., 1986. 79–81; PÁLMÁNY B., 1989. 67.
- 62 KISARI BALLA GY., 2000. 144–145., 465. (206. sz.)
- 63 BARANYAI B. – ENTZ G. – GERŐ L. – VOIT P., 1954. 370; SZABÓ A. P., 2010.
- 64 AOkl. II. 302; DL 2423; AOkl. III. 44–52; DL 2792.
- 65 HORVÁTH R., 2015. 133–137; DL 44304: „domus lapidea”
- 66 HORVÁTH R., 2015. 133–137.
- 67 ZANDLER K. 2012. 364–365.
- 68 MAJCHER T., 2003c. 222.
- 69 GUBA SZ. – GALCSIK ZS., 2012. 15.
- 70 MAJCHER T., 2003c. 222.
- 71 JAKUS L., 1985. 134; JAKUS L., 1987. 31; PÁLMÁNY B., 1989. 65; SZABÓ A. P., 2010. 139–140.
- 72 MAJCHER T., 2003b. 211.
- 73 GUBA SZ. – GALCSIK ZS., 2012. 21.
- 74 GUBA SZ. – GALCSIK ZS., 2012. 21.

48 SZÉCSÉNY-BENCZÚRFALVA

Dubinka

A Szécsényhez tartozó Benczúrfalva (korábban, 1927-ig Dolány) északi szélén a házak felett délkelet irányba kinyúló keskeny gerinc végén van a Dubinka nevű vár maradványa. A gerinc nyugati oldalát egy korábban működő, mára már felhagyott kőbánya pusztította el, ezért a várnak is egy része megsemmisült. A központi plató ép, csak a széléből bányásztak le

egy kis részt. Alakja ovális, élesen levágott perem jelzi a kiterjedését. A plató hossza 20 m, szélessége 10 m.

A platót tőle kb. 6-7 méterrel alacsonyabb szinten árok vette körbe, melynek nyugati felét teljesen lebányászták. Valószínű azonban, hogy a nyugati hegyoldal meredek volt és nem húzódott végig az árok, mert annak megmaradt déli vége befejeződik (46. ábra).

Rómer Flóris említ először egy erődítményt „Dolán fölött”, s vázlatos rajzát is elkészítette¹ – ez minden bizonnyal a Dubinka lehetett. Patay Pál a kis középkori várak közé sorolta, majd később leírását is közreadta.² 1966-ban Gábor Judit végzett itt terepbejárást, melynek eredményeként leírta és vázlatosan felmérte. Területéről Árpád-kori és késő középkori csepeket említ.³

A várat Sándorfi György mérte fel 1989-ben, Nováki Gyula közreműködésével.⁴ Leírását és a felmérését ugyanők 1991-ben tették közzé.⁵

Dolány, amelyet 1262-ben említenek először Dráhi Tamás birtoka volt. Fiai Albert, Pető és Miklós Csák Mátéhoz csatlakozva Szécsényt elpusztították, ezért Károly király elvette tőlük és 1321-ben, majd 1327-ben Kacsics-nembeli Szécsényi Tamás erdélyi vajdának adta. A 15. században is még a Szécsényieké, de kihalásuk után 1461-ben, majd 1481-ben királyi adományként került a guti Ország és a Losonci család birtokába, mint a szécsényi uradalom része. 1472-ben gúti Országh Mihály

Dolány részeit Huszti Gergelynek adja. 1542–1549-ben helyi nemesek birtoka.⁶

Az erősség létesítése nagy valószínűséggel a Dráhiaknak köszönhető, de későbbi használata sem zárható ki. A kérdés csak ásatással tisztázható.

1 Rómer hagyaték. (volt Forster Központ könyvtár.) Rómer Flóris jkv. IX. (1862) 113. – „Dolány fölött (vázlatos metszetrajz) alakú sánccal”

2 PATAY P., 1954a. 30; GAJZÁGÓ A. – PATAY P., 1961. 75; PATAY P., 1980. 56.

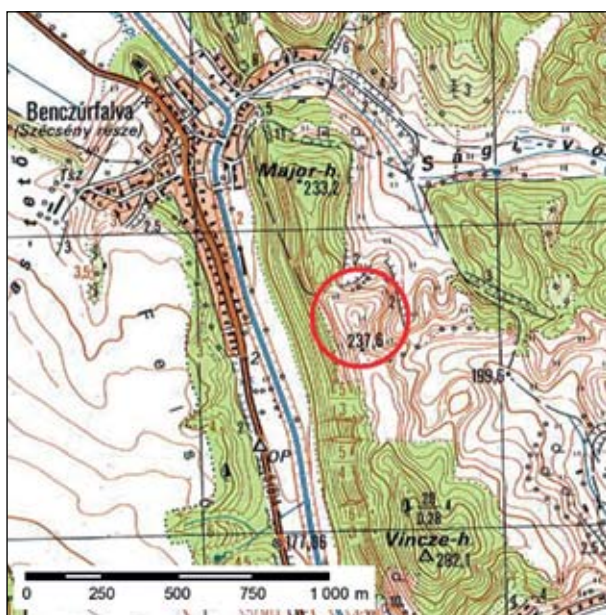
3 GÁDOR J., 1967.

4 A Gádor Judit dolgozatában felvetette, hogy még egy külső várrész is lett volna a gerinc folytatásán, de erre vonatkozó nyomok nem ismertek.

5 NOVÁKI Gy. – SÁNDORFI Gy., 1991. 251., 261., 266. – Ebben a közleményben Benczúrfalva – Dubinka és Nógrádszakál – Kastélydomb rajzának képaláírása tévedésből felcserélődött.

6 CSÁNKI D., 1890. 97., 116., 118; GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 236; ENGEL P., 2002.

49 SZÉCSÉNY-BENCZÚRFALVA Major-hegy

Az 1963-ban Szécsényhez csatolt település, Benczúrfalva (korábban, 1927-ig Dolány) fölött keletre magasodik a 233–240 m tszf. magasságú Major-hegy, amely egy észak–déli irányú dombsor északi végén helyezkedik el (23. kép). A településrész fele részben szinte körbeöleli a Major-hegyet, amit nyugatról a Nógrádmegyeri-patak völgye, északról és keletről a Sági-völgy határol. A Major-hegy északnyugati lába ma belterület, ahol lakóépületekkel beépített ingatlanok vannak (Orgona utca). Ugyanitt egy felhagyott kőbánya is található, amely hosszan, szinte a hegy tetejéig bemélyed. A hegy észak-keleti oldalában található a településrész temetője, ahol egy Árpád-kori templom romjai is láthatók (47. ábra).

A hegyen lévő sánccokat először 1851-ben Fényes Elek említi.¹ A Major-hegy mint őskori lelőhely a 19. század második felében került a figyelem középpontjába, amikor több alkalommal igen impozáns és kiemelkedő lelet (arany- és több bronzkincs) került itt elő.² A lelőhelyről Csetneki Jelenik Elek készítette az első ismert alaprajzi vázlatot 1878-ban. Jegyzőkönyvében emeltett számos rajzot találunk a környezetéből előkerült bronztárgyakról is, melyek akkor Nyáry Jenő birtokában voltak.³

A leletekről ezt követően több ismerető is készül, így 1892-ben Hampel József,⁴ 1911-ben Márton Lajos⁵ vette számba az innen előkerült tárgyakat.

1934-ben Tompa Ferenc kisebb ásatást végzett a hegyen, amelynek eredményeként több bronz és aranytárgyról közölt beszámolót.⁶

1951–1952-ben és 1954-ben Patay Pál vezetett a hegy északnyugati lábánál leletmentő ásatásokat, ahol késő bronzkori település nyomai kerültek elő, valamint több alkalommal szemlélzett a helyszínen és leleteket gyűjtött be. Beszámolójában utalt arra is, hogy Banner János és Mozsolics Amália, akik a terepbejárásán részt vettek, a Major-hegy nyugati oldalán teraszos település nyomait figyelték meg a felszínen. Patay leírása szerint kettős sánc fut körbe az egész telep szélén és az annak védelmét szolgálta. Az előkerült leletanyagot a késő bronzkorból (Pilinyi-kultúra) és a kora vaskorból (Hallstatt-kor) eredeztette, de szkíta-kori leletek előkerülését is valószínűsítette.⁷

1977-ben Stanczik Ilona hitelesítő ásatás végzett a Major-hegy nyugati aljában, az Orgona utcában, ahol késő bronzkori településrészlet került elő.⁸

1978-ban Soós Virág folytatott a lelőhelyen terepbejárást, majd 1979-ben a hegy nyugati lábánál ő is ásatást vezetett, hasonló eredménnyel. Ugyanakkor a hegy északkeleti oldalában lévő temetőben bronzkori kerámiatöredékeket figyelt meg.⁹

Sándorfi György és Nováki Gyula 1978-ban Soós Virág kérésére felmérték a Major-hegyet, pontosabban annak északi részét, de ekkor nem voltak meggyőződve arról, hogy az erődítve volt-e.¹⁰ Bizonytalanságukat nem oszlatta el az 1989. április 19-én és az 1990. június 19-én a hegy északi részén folytatott újabb közös bejárásuk sem. A korábban részben szántóföldként használt hegytető területének több mint a felén ekkora már fenyőültetvényt létesítettek, így ez a része a hegynek teljesen bejárhatatlan és áttekinthetetlen volt. A többi része is erősen beerdősödött akáccal. A hegy déli végén a két nagy dombot határolták meg, melyeket Márton Lajos és Tompa Ferenc is említett, de ezekről nem volt eldönthető, hogy természetes vagy mesterséges eredetűek-e. A két domb között a kocsit a mélyen fekvő nyeregbe megy le. A Major-hegy északi részén sánccal nem találtak.

1991. november 2-án Nováki Gyula – Patay Pál útmutatása alapján – ismételten helyszíni bejárást végzett a Major-hegyen. A fentiekben már ismertetett déli oldalon lévő mély nyergen túl délkeletre a szomszédos, fátlan legelőként használt magaslat déli végében sikerült azonosítania a sánc egy rövid, kb. 85 m hosszú erősen szétszántott szakaszát. Közvetlen mellette az egykori szántóföldek nyomait is megfigyelte. A sánc még így is tekintélyes, belső magassága 2 m körüli, meredeken lefut a nyugati oldalon, és a hirtelen meredekebbé váló hegyoldalban szakad meg, de a vége nem volt meghatározható pontosan. A meredek nyugati domboldal felett egy kb. 2 m széles terasz fut végig mintegy peremet képezve. Ez a perem a magaslatot teljesen körbeveszi, feltehetően nem sánc volt, hanem egykori út nyomvonala lehetett.

A sánccal védett déli magaslat felmérését 1995. április 30-án Nováki Gyula feleségével készítette el. 1999-ben Szilas Gábor foglalta össze a helyszíni megfigyeléseit, melyek szerint a telep északi részének északi oldalában, a peremtől 50-80 méterre elmosódott teraszt látott és az a hegy keleti és nyugati oldalán is megállapítható volt.¹¹

2002-ben D. Matúz Edit és Nováki Gyula közösen foglalták össze a bronzkori lelőhely kutatásának történetét és eddigi eredményeit.¹²

Összegezve a Major-heggyel kapcsolatos eddigi kutatásokat, az erődített terület csak a hegy déli, önálló magaslatot alkotó részére korlátozódik, amelyet egy természetes nyereg választ el a hely északi részéről. Ennek déli részén egy kb. 85 m hosszú földsánc figyelhető meg, a keleti és nyugati hegyoldal feletti folytatásában – amely a magaslat egészét körbeveszi – csak pe-

remként jelentkezik. A mintegy 200×170 m átmérőjű terület 1,6 ha. Itt ásátás még nem volt, így az erődítés létesítésének kora jelenleg még nem állapítható meg. A hegy északi részén erődítés nélküli nyílt telep volt (ennek területe 2,5 ha), az itt lévő, mesterségesnek tűnő két domb esetleg temetkezéssel lehet összefüggésben. A hegy nyugati oldalán, annak alsó részén pedig több terasz figyelhető meg, melyek funkciója ugyancsak nem tisztázott még.

Az őskori település az eddigi ásátások adatai alapján főleg a hegy nyugati és északi lábánál létesülhetett. A lelőhely – ideértve az erődített területet is – a késő bronzkori Pilinyi- és Kyjatice-kultúra időszakába helyezhető. Feltehető, hogy később, valószínűleg a kelta korban is felhasználták.

1 FÉNYES E., 1851. I. 273.

2 PINTÉR S., 1897. 30 – 32.; SZATMÁRI, I., 2010. 95 – 108.

3 CSETNEKI JELENK E., 1878. 44 – 45.

4 HAMPEL J., 1886–1896. II. 24 – 25., CX. t.

5 MÁRTON L., 1911a. 321., 325., 331.

6 TOMPA F., 1936. 106. Tafel 50.

7 PATAY P., 1954a. 16.; PATAY P., 1954b. 74.; PATAY P., 1956. 97.; KFM Rég. Ad. 193. 91.

8 STANCZIK I., 1978a. 25.; STANCZIK I., 1978b. 274.

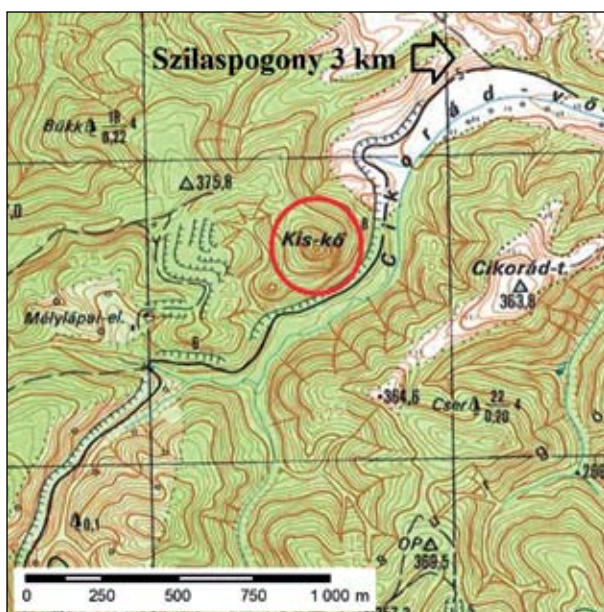
9 SOÓS V., 1980. 22.

10 KFM Rég. Ad. 89 – 78. – 1984-ben Kemenczei Tibor ismertette a lelőhelyt (KEMENCZEI T., 1984. 107., 120., 143., 151.)

11 SZILAS G., 1999.

12 D. MATÚZ, E. – NOVÁKI, Gy., 2002. 16–17., 107. (Abb. 31.)

50 SZILASPOGONY-POGONY Kis-kő

Szilaspogony község templomától nyugat-délnyugatra 4 km-re emelkedik a Kis-kő nevű sziklacsúcs, (tszf. magassága 379 m). Minden oldalról meredek hegyoldal övezi, északnyugatról, a Kis-kő-nyak felől lehet megközelíteni.

A vár kétrészes. A felső vár a meredek oldalú, sziklás csúcsot foglalja magába. A csúcs hosszúkas platója alig 12×5 m területű, kelet felől függőleges sziklaletörés határolja. Nyugat felé a meredek lejtő alját sziklafal zárja le, ez alatt 6-7 m széles, egyenetlen felületű rész következik. A felső platóhoz közel egy barlang kürtője mélyed a nyugati hegyoldalba, amihez 10 méterrel alacsonyabb szinten mesterséges, sziklába vájt keskeny járat vezet be. A sziklás, meredek oldalú sziklacsúcsot alul, 10-12 méterrel alacsonyabb szinten, nyugat, észak és északkelet felől árok övezi. Az árok külső oldalán sánc emelkedik, északnyugat felé pedig egy kis platót vág le. A nyugati oldalon, az árkon 3 m széles töltés vezet át.

Az alsó vár a hegyoldal nyugati és északi, mélyebb részére terjed ki, árokkal és ennek külső oldalán sánccal körítve. A nyugati

oldalon azonban az árok és a sánc csak elmosódott terasz alakjában követhető. Az északeleti oldalon csak egy rövid teraszt találunk, a többi részét feltehetően a hegyoldal törmeléke már betemette. A felső vár déli és keleti, szakadékos oldala alatt nem folytatódik az alsó vár (48. ábra).

A várat először Bartalos Gyula említette.¹ 1998-ban Nováki Gyula mérte fel felesége és Baráz Csaba közreműködésével. A vár ismertetésére és felmérésének közlésére 2000-ben került sor.²

A várat írott források nem említik. Területéről korhatározó lelet nem ismert, ennek ellenére alakja, elhelyezkedése és mé-

rete alapján valószínűleg középkorinak tekinthető. Pogony a történelmi Gömör megye területéhez tartozott, magát a birtokot először 1405-ben említik, amikor a Serkeieké,³ 1427–1548 között a Putnoki családé volt.⁴

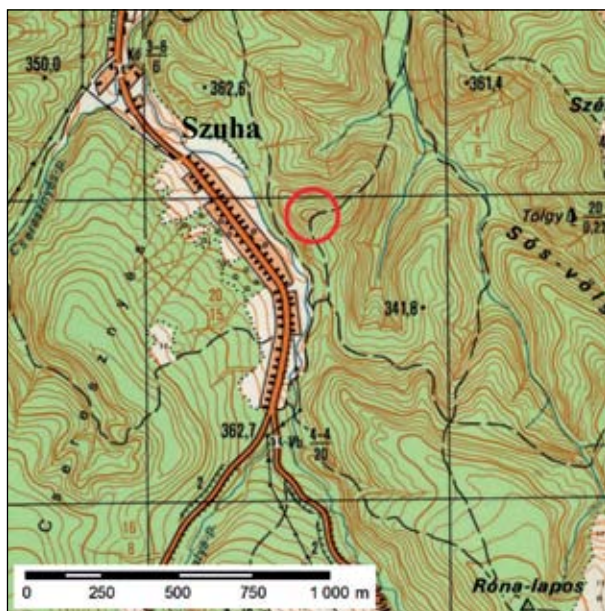
1 BARTALOS GY., 1900. 436.; BARTALOS GY., 1901–1902. 45. sz., 8. sz.

2 NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000. 17., 43.

3 ZsO. II. 4054.

4 ILA B., 1944–1976. III. 207–208.

51 SZUHA Várberc

Szuha korábban Heves megyéhez tartozott, 1950 óta Nógrád megye része. A község délkeleti részén, a házak feletti észak–déli irányú gerincből kiemelkedő hegykúpok egyike a Várberc (tszf. magassága 380 m). Észak és nyugat felől meredek a hegyoldal, kelet és dél felől lankásabb, utóbbi oldalon lehet leginkább megközelíteni.

A vár platójának alakja lekerekített sarkú háromszög. Felülete erősen bolygatott, de néhol habarcsos falmaradványok is láthatók a sűrű bozótban. Kimagasodó közepén nagy mélyedés jelzi az 1969-ben feltárt torony helyét. A plató pereme jól követhető, átmérője 49 m, illetve 32 m.

A perem alatt 5–6 méterrel alacsonyabb szinten árok fut körbe, amely azonban az északi és nyugati oldalon csak terasz alakjában figyelhető meg, a délnyugati oldalon pedig kb. 30 m hosszan hiányzik. Az árok északeleti sarkában egy nagyobb gödör és egy bevájt üreg újkori bolygatás eredménye. A délkeleti oldalon a plató pereme és az árok között még egy rövid terasz húzódik, mindössze 15 m hosszan (49. ábra).

Először Vályi András, majd később Bartalos Gyula is említi.¹ Pásztor József egy rövid említés után,² mint „középkori várkastélyt” szerepelteti, egyúttal egy nagy kútról és templomról is ír,³ de ezek helye nem ismert. Patay Pál a kisméretű középkori várak közé sorolja,⁴ majd Gajzágó Aladárral együtt leírását is adja, közepén falazott toronyra következtetve.⁵ 1964-ben Horváth István a vár területén és várhegy oldalában kerámiát és habarcsos köveket gyűjtött. Leírta, hogy a vár észak-keleti oldalán lefelé haladó, a homokkőbe vágott „alagút” található.

1965-ben Gádor Judit járt a helyszínen, amikor egy rablógödörben habarcsos köveket figyelt meg, amelyekből kőépítményre következtetett.⁶ 1969-ben pedig ásatást végzett a vár területén, amelyről Farkas Pál készített felmérést. Ekkor közepén, a legmagasabb részen kissé szabálytalan négyzet alaprajzú torony alapfalainak egy részét tárta fel. A torony belső mérete 5 × 5 m-nek bizonyult, de a déli oldal 40 cm-rel hosszabb volt. Külső mérete 8 × 8,5 m, falvastagság 1,9–2,0 m. A toronytól dél-nyugatra, 10 méterre egy 1,8 m széles, északra pedig 5,4 m-re egy 1,1 m széles fal részletét tárta fel, ezek feltehetően a torony körüli belső udvart kerítették. A plató déli és keleti szélén húzott kutatóárokban, mindkét helyen 1,2 m széles fal egy-egy kis része bontakozott ki. Valószínű, hogy utóbbiak a platót körbefogó várfal részletei, bár a nyugati peremen ennek nem volt nyoma. Gádor Judit a délkeleti sáncot is átvágta egy kutatóárokcal. A leletanyag zömme a 12–14. századból származik, de található közöttük 15–16. századi is.⁷

A várral később röviden Dénes József is foglalkozott.⁸ Új felmérését a korábbi felmérés pontosításával 1989-ben Sándorfi György készítette el Nováki Gyula és Gádor Judit közreműködésével. A felmérés közzétételére a vár leírásával 1992-ben került sor.⁹ A most közreadott felmérésen Gádor Judit 1969. évi ásatási eredményei is feltüntetésre kerültek.

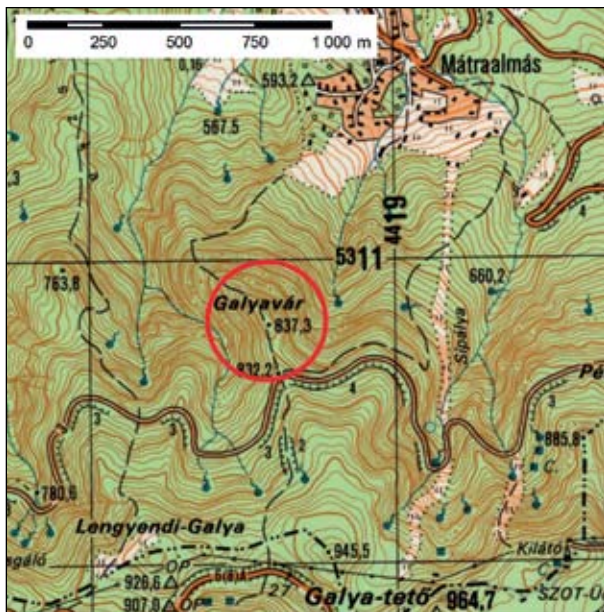
A várat okleveles írott források nem említik. Szuha 1426 és 1463 között az Iváni családé volt, 1546–1552 között pedig helyi nemesek birtokolták.¹⁰ A leletanyag alapján esetleg arra is lehet következtetni, hogy a 15. század második felében a husziták vehették újra használatba a felhagyott, Árpád-kori eredetű várat.

- 1 VÁLYI A., 1796 – 1799. III. 445.; BARTALOS GY., 1909. 436.
 2 PÁSZTOR J., 1913. 15.
 3 PÁSZTOR J., 1933. 10.
 4 PATAY P., 1954a. 30.
 5 GAJZÁGÓ A. – PATAY P., 1961. 74.
 6 MNM Adattár I. 21/1967.

- 7 GÁDOR J., 1967; GÁDOR J., 1970c. 101; MNM Adattár I. 21/1967, VI. 110/1970;
 KFM Rég. Ad. 34 – 73.; FELD I., 2010. 221.
 8 DIV Rég. Ad. 445.; DÉNES J., 1990. 47.
 9 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992b. 149 – 150.
 10 CSÁNKI D., 1890. I. 72., 79.; REISZIG E., 1909. 75 – 76.; ENGEL P., 2002.

52 SZUHA-MÁTRAALMÁS Galyavár

A Galyatető felől nyugati irányba húzódó, magas fekvésű gerincből az északi oldalon több, alacsonyabban fekvő oldalgerinc indul lefelé, ezek egyike az északnyugat felé kinyúló Galyavár (tszf. magassága 837 m), amely Mátraalmás felett délnyugatra kb. 800 méterre található. Közvetlen mellette kanyarog a Mátraszentlászlóról induló széles földút.

A hegy az egyenes nyereg után kissé kimagasodó, rendkívül keskeny gerincet képez észak felé. Lejtős vége északnyugati irányba hajlik, kiszélesedik, majd kis emelkedő után igen meredek, sziklás oldal felett végződik. Az egész hegyet igen meredek oldal veszi körbe, különösen az északi és keleti oldala alig járható. A gerinc középső, kimagasló gerincétől délre a hegy elején, valamint az északnyugati alacsony végében találunk csak településre alkalmas kiszélesedést.

A Galyavár csupán délről, a nyereg felől volt támadható, itt találjuk a védelmi vonalakat. A nyereg legmélyebb részét árokkal vágták át, amely mindkét oldalon, kelet és nyugat irányába mélyen lefut a meredek hegyoldalon. Az árok mélysége 1-1,5 m, hossza 90 m. Mögötte 8 m-el hátrább, 2-3 m-el magasabban sánc következik, amely a hegy két oldalára röviden bekanyarodik, hossza összesen 80 m. Mindkét vége a meredek hegyoldalban végződik, ahol további sáncra, vagy árokra nem volt szükség.

A harmadik védelmi vonal további 4 méterrel magasabban,

rövid sánc alakjában figyelhető meg, amely a nyugati oldalon szintén a meredek oldalig tart, a keleti oldalon pedig a hegy természetes peremében folytatódik.

A továbbiakban mesterséges erődítés nyomát nem látni a felszínen. A hegytető keleti és északkeleti oldala természetes, igen éles peremmel zárul, egészen az északnyugati, lejjebb fekvő csúcsos, sziklás végéig. Nyugati és délnyugati oldalának lezárását csak részben lehet meghatározni. Két igen elmosódott, alig észrevehető rövid terasznak látjuk a nyomát, de ezek tovább, déli irányba eltűnnek a meredek hegyoldalban.

A legfelső rövid sánc és a hegy északnyugati, alacsonyabb vége közötti terület hossza 165 m. Szélessége változó. Középen a legmagasabb része alig 2-3 m széles gerincet jelent a meredek hegyoldalak felett, a vár két vége is alig 10-15 m széles. Ha a délnyugati oldalon a két elmosódott teraszt is figyelembe vesszük, ott a terület szélessége eléri a 34 métert (50. ábra).

A vár területén, a felszínen igen kevés középkori (Árpád-kori) kerámiatöredéket lehetett találni, korát ezek adják meg.

Többszöri említést követően Bartalos Gyula 1910-ben írta le először, felismerve a sáncokat, egyúttal fegyver- és edényleleteket is említ a Galyavárból.¹ 1929-ben Pásztor József 180 m hosszúságúnak mérte és kettős sáncarkot állapított meg róla.² Később is többen említik, de minden közelebbi adat nélkül, vagy csak egész röviden.³ 1981–1983 között Dénes József Skerletz Ivánnal vázlatosan felmérte, alaprajzát 1990-ben tette közzé.⁴ A vár részletes felmérését Nováki Gyula 1990-ben készítette el felesége közreműködésével, melynek publikálására leírásával együtt 1992-ben került sor.⁵

A várat okleveles forrás nem említi. A terület, amelyen a vár létesült, a középkorban Szuha birtok területe volt. Ismert birtokosait lásd Szuha – Várberc alatt.

1 PESTY F., 1864. XIX. 273.; BARTALOS GY., 1909. 436.; BARTALOS GY., 1910. 118.; PÁSZTOR J., 1910 – 1911.

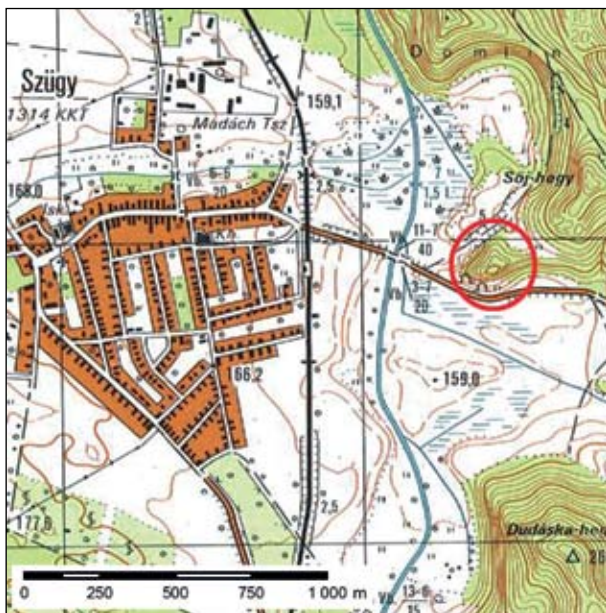
2 PÁSZTOR J., 1929. 220 – 221., 231.

3 BARCZA I. – VIGYÁZÓ J., 1930. 108.; DÉSI J. – FEHÉR M. – FÜLÖP L., 1978. 143., 285 – 286.

4 DÉNES J., 1990. 47., 54.

5 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992b. 149.

53 SZÜGY Leány-hegy

Szügy községtől keletre 0,5 km-re, a vasútvonalon túl, a Nógrádmargal felé vezető országút felett északra emelkedik a Leány-hegy (vagy más néven Leányvár). Önálló hegykúpot képez, meredek oldalakkal, tszf. magassága 205,1 m. Sűrű erdő takarja, de korábban az egész hegy szőlőművelés alatt állt.¹ A vár központi platója megközelítőleg kerek alakú, közepén nagyobb mélyedéssel. Átmérője 17, illetve 12 m.

A kis plató alatt, 5 méterrel alacsonyabb szinten a nyugati és az északkeleti oldalon sánc húzódik, az utóbbin még egy külső teraszt is találunk. További 6-9 méterrel alacsonyabban még egy védelmi vonal, egy terasz fogja át az egész várat félkörben, melynek középső részéhez a felső északkeleti sánc lefut. Az alsó védelmi vonalon mért legnagyobb átmérője 82 m (51. ábra).

Mocsáry Antal a Szügyi és az Orbonátz (Orbonás, Orbonász) családdal hozta összefüggésbe. Leírása szerint a helybeliek két kastély helyét ismerik, az egyik a Leányvár, a másik Felső-Szügy helységben volt, ahol a Megyeháza állt.² A Borovszky féle megyei monográfia 1911-ben ismerteti azt a helyi hagyományt, amely az Orbonás család várának tartja a Leányhegy sáncait, de a monográfia szerzői szerint ez téves, a sáncok a népvándorlás korából származnak.³ Márton Lajos is említi az „általában szláv kori” várak között.⁴ Patay Pál 1951-ben a felszíni kerámialeletek alapján 12 – 13. századnak határozta meg,⁵ majd 1956-ban egynapos próbaásatást végzett itt. Az északkeleti lejtőn 9 m hosszú, 1 m széles kutatóárokokkal a kettős sánc közül a felsőt átvágta, ahol 12 – 13. századi kerámiát, köztük vörösre festett edénytörödékeket, paticsot, követ, habarcsot és egy 14. századra helyezett sarkantyút talált. Patay leírása szerint a hegy csúcsán egy 11 m átmérőjű gyűrű található, amelyet kettős árok-sánc ölel a déli oldal kivételével, ahol a hegy elég meredek. Az ásás során előkerült nagy mennyiségű habarcs-török alapján Patay itt kerek alaprajzú kőtoronyt feltételezett.⁶

1957-ben Patay Pál és Balás Vilmos a Leányvárról metszetet vettek fel.⁷ Később, 1965-ben Gádor Judit készített leírást a várról.⁸ Részletes felmérését Sándorfi György készítette el 1988-ban Nováki Gyula közreműködésével, majd részükről a felmérés és a vár rövid leírásának közzétételére 1992-ben került sor.⁹

A település a Szügyi család birtoka volt. Egy 1252-i oklevél említi először a Szügyieket, nevezetesen Szügyi Miklós fia András nógrádi hadnagyot, aki várjobbágy volt. Miklós fia András egy keltezés nélküli, de 1292–1294 közötti perbeli vallomása szerint tornya lerontásakor Kovárszegre vonatkozó oklevelei elpusztultak – ez a torony bizonyára Szügyön lehetett. Andrást Vencel király fej- és jószágvesztésre ítélte, s Szügyöt Endre fia Kunchnak és jobbágyainak, Chernek és Corradus fivéreknek adta 1302-ben, de ez nem lépett érvénybe, mert András később is birtokosként fordult itt elő, 1323-ig.¹⁰ Az Orbonások már 1429-ben innen nevezték magukat,¹¹ s 1489-ben és 1549-ben is birtokos itt a család.¹² Ugyanakkor 1439-ben a Garaiak megkapták a Losonciak itteni félbirtokát, azaz korábban részlegesen Garai, ez után részlegesen Losonci birtok volt.¹³ 1476-ból ismert olyan oklevél is, amiben Garai a maga itteni részét guti Ország Mihály nádornak adja.¹⁴

A 13. század végéről írott forrással is rendelkező Leány-hegyi erősség esetében különösen indokolt lehet az erődítmény építési idejének pontosabb meghatározása, amely elsősorban régészeti kutatásoktól várható.

1 I. katonai felmérés: Col. XV, Sect. XV. (1782)

2 MOCSÁRY A., 1826. I. 361.

3 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 126.; Gádor Judit Szügy – Kosztolnik-tető rotundájáról: MNM Adattár XVIII. 200/1971.

4 MÁRTON L., 1911a. 338.

5 PATAY P., 1954a. 30.

6 MNM Adattár 401. Sz. VII. 1956; Palóc Múzeum Adattára 231/1956, 253/1956; PATAY P., 1958d. 95.; PATAY P., 1958e. 55.; GAJZÁGÓ A. – PATAY P., 1961. 80.

7 MNM Adattár 466. Sz. VII. Rajzok: 475. Sz.; NOVÁKI GY., 2010. 240. 1. kép 4.

8 GÁDOR J., 1967.

9 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992b. 151 – 152.

10 NÉMETH F., 1982. 643.; GYÖRFFY GY., 1987 – 1998. IV. 303 – 304. – Csánki Nagy Ivánra hivatkozva közli, hogy Szügyöt 1421-ben Zsigmond király kopláni Orbonás Andrással cserélte el Lukóca helységért. A feltehetően hiteles forráson alapuló adat a korszak jelenleg ismert okleveles anyagából nem ismert. – Vö.: CSÁNKI D., 1890. I. 108.; NAGY I., 1857 – 1868. VIII. 236 – 237.

11 DF 260489. (Horváth Richárd szíves közlése)

12 ENGEL P., 2002.

13 DL 44259. (Horváth Richárd szíves közlése)

14 DL 17895. (Horváth Richárd szíves közlése)

54^{TAR} Templom és udvarház

A település szélén, a keletre emelkedő hegyoldal pihenőjén, 197 m tszf. magasságban található a falu plébániatemploma és tőle délre, 150 m-re, mintegy 10 m-el magasabban a „Tari Lőrinc várának” nevezett rom, közöttük egy erősen bevágódott mélyúttal. A szabálytalan ovális alaprajzú, lőrés jellegű nyílásokkal áttört körítő fallal övezett, számos középkori építési periódus nyomát őrző templom mai állapotát az 1980-as években végzett helyreállításának köszönheti – ezt alapos régészeti kutatás (ásatás és falkutatás) előzte meg (26. kép).

Az épületromból ma egy 12,5 m hosszú, átlagban 9 m magas, két egykori szint maradványait őrző, észak – déli irányú falszakasz áll, melynek kissé merev jellegű konzerválására az utóbbi évtizedben került sor. Ekkor a földszinti nyílásait – nyugati felé fülkeszerűen – elfalazták, emeleti ablakait teljesen kiegészítették, ülőfülkéket is kialakítva belső oldalukon. A falsíkokat kijavították, ugyanakkor a boltozatlenyomatokat és a gerendafészkeket változatlanul megőrizték. Az 1983 – 85-ben itt végzett ásatások kutatóárkait és szelvényeit visszatemették, a falszakasz környezete rendezett, további falak, erődítések nyoma nem látszik (52a – b. ábra).

Míg a templommal már részletesen foglalkozott a megye műemlékeit elsőként feldolgozó topográfia,¹ a közelében álló romot – amelyet csak röviden említett a korábbi irodalom² – nem tudta értelmezni, s azt sem zárta ki, hogy a 18. századból származik.³ Csak a plébániatemplomot 1976 és 1980 között kutató⁴ Juan Cabello terepbejárási megfigyelései – az ennek során talált kerámia- és kőleletek – utaltak középkori eredetére. Ezt megerősítették az általa ezt követően végzett ásatások, melynek során az itt állt épület mintegy 70%-a feltárássra került. Cabello kutatásának első eredményeit 1992-ben tette közzé,⁵ majd egy évvel később részletes, a leletanyagot is feldolgozó közleménye látott napvilágot az alapvetően a templom kuta-

tását bemutató monográfiában,⁶ ahol Szekér György az udvarház boltozata rekonstrukciójára vonatkozó tanulmányát is megtaláljuk.⁷ Az építményt ennek alapján tárgyalja a középkori Magyarország kastélyait feldolgozó monográfia, Koppány Tibor munkája is.⁸ Újabban Horváth Richárd a középkori írott források kritikai áttekintésére vállalkozott.⁹

A Rátót-nemzetségből származó Tariak őse 1265-ben nyerte adományul Ágasvárat, melynek tartozéka volt Tar falu.¹⁰ Leszármazottai a települést ettől kezdve folyamatosan birtokolták 1472. évi kihalásukig.¹¹ A család legismertebb képviselője, a 15. század első harmadában élt Tari Lőrinc kifejezetten székhelyének tekintette.¹² 1454-ben a Tariak kölcsönös örökösödési szerződést kötöttek a Pásztóiakkal, s azt ezt rögzítő oklevélben felsorolták birtokaikat.¹³ Az itt csupán birtokként szereplő Tart a pásztói apátság történetét feldolgozó Békefi Remig tévesen várként értelmezte, s ez a megállapítás átkerült a történeti irodalomba.¹⁴ Ugyanígy csupán birtokként említik 1463-ban – ekkor a Pásztóiak tiltakoztak az ellen, hogy az utolsó Tari, György összes birtokát a nánai Kompoltoknak zálogosította el – s az utóbbi birtokos 1464-ben is csak „datum in Thar” keltezte levelét.¹⁵ 1465-ben ugyanő már guti Ország Mihály nádornak és a Kompoltiaknak kötötte le zálogba birtokait. Itt Tar ugyan kitüntetett helyzetben, Sirok vára után szerepel – mint az uradalom valószínűsíthető központja – azonban csupán *possessio* megnevezéssel, azaz várként itt is tévesen értelmezte Békefi.¹⁶ 1472-ben ugyanakkor a települést *oppidum*ként említi Mátyás oklevele, amely többek között Tart is a két utóbb tárgyalt családnak adományozza – udvarházzal vagy várról itt sem esik szó.¹⁷ Ezt követően a guti Országok és a Kompoltiak közösen, felezve birtokolták, de az udvarház az előbbieket kezére került, mint az okleveleikből kiderül – ezek az épület *curia*ként való első közvetlen említései.¹⁸ 1522-ben, az utolsó Kompolti, Ferenc halálával a birtok egésze a guti Országoké lett. 1558-ban még állt az udvarház.¹⁹ 1569-ben az utód nélkül meghalt Ország Kristóf birtokaiba Ország Borbálát és feleségét, Török Ferencet iktatták. Ebben az évben Tart már *castellum* megnevezéssel illették,²⁰ majd ezt követően „Tar vára” az erőszakosan lerombolt erősségek között szerepel.²¹ Az írott forrásokban ezután már többet nem tűnik fel.

A régészeti feltárások eredményeire támaszkodva – első sorban a későbbi épület nyugati hosszfa előtt feltárt rövid, annál korábbi falszakasz alapján – az ásató egy földszintes, de szemes kályhával fűtött korai udvarházat tételezett fel a területen, melyet az írott forrásokat is figyelembe véve, különös tekintettel az egyes birtokosztályokra,²² Rátót nembeli László fia István emeltetett. A nyugati külső falában részben felmenő szerkezettel is ránk maradt, 7 × 31 m-es nemesi lakóépületet – főként a nagyszámú kőfaragvány, így főleg nyíláskeret alapján – a 14. század végére, a 15. század első felére, alapvetően Tari Lőrinc pohárnokmester (†1426 után)²³ birtoklásának idejére helyezte. Az egykor biztosan kétszintes – egy nagyobb lakótérre

és egy kisebb pitvarra tagolódo – északi épületrész falai egyetlen építészeti periódusból származónak bizonyultak, nyílásrendszerének fő elemei tisztázhatóak voltak. Az északi szoba (a síkmenyezetes pitvarban állt kandallóból táplálható) tüzelőberendezése is feltárássra került. Nem sikerült ugyanakkor egyértelműen tisztázni a lakóterek boltozatának időrendjét. A földszinten egy – talán meg sem valósult – dongaboltozat elfalazott fészke felett egy háromszakaszos, bordás boltozat fióksüvegeinek homlokív-lenyomatai, sőt a vállkövek fészkei is megfigyelhetőek voltak. Utóbbiakhoz lennének köthetők a teret fedő omlásréteg alsó részéből nagy számban előkerült boltozati elemek. Az azoktól részben eltérő bordatöredékeket a kutató az emeleti térből eredeztette, bár ott a falon erre utaló jelenségek nem mutatkoztak, csak a padlót tartó födémgerendák utólagos(?) fészkei.²⁴ Székér György mindezek alapján egy részben szabálytalan hálóboltozatot rekonstruált, melynek rendszere véleménye szerint megegyezett volna a templom Tari Lőrinczhez kötött építési periódusa boltozatával.²⁵ A részlegesen ránk maradt két emeleti ablak kőkerettel épült, míg a földszint nyílásai részben ács tokos megoldással rendelkeztek.

Nehezebb volt ugyanakkor a már erősebben lepusztult déli épületrész értelmezése. A részleges feltárás során megfigyelt falcsatlakozások alapján itt vagy egy, az építkezés során bekövetkezett tervváltozással, vagy egy – az északi részhez képest – későbbi építkezéssel is számolni kell. Alapvetően nem zárható ki az épületrész utólagos alapincézése sem – a feltárt pincegádor valószínűleg később épült a keleti hosszfalhoz. A dongaboltozattal fedett déli pince több szakaszra tagolódozott, melyek járószintje nem egyezett meg egymással. A földszinten/emeleten állt építmények beosztására, magasságra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre adatok. A keleti homlokzat előtt – a pincegádor két oldalán – gazdasági építmények részletei kerültek elő s az épület körül (épp a keleti oldalt leszámítva) egy viszonylag kisméretű, 1,7-2,8 m széles, részben palánkterítéssel övezett árok egyes szakaszai. Ez utóbbiak kronológiai helyzete, sőt topográfiája azonban nem volt egyértelműen felderíthető. Az semmiképp sem állítható, hogy itt csak Tari Lőrinc építkezett volna, ez fia, Ruppert, sőt unokája, György esetében is elképzelhető. A 15. század végére, a 16. század elejére keltezhető ablakkeret-lábazat, egy kandallóhoz köthető reneszánsz tagozatú konzol azt jelzi, hogy az Ország-család birtoklása idején is kell építkezésekkel számolnunk. Ha birtokosai nem is lakták állandóan, birtokközpontként továbbra is jelentős szerepet töltött be – ezt igazolják az anyagi kultúra előkerült emlékei is. További feltárások nélkül az sem dönthető el, hogy árokkal-palánkkal történő övezése – azaz nem túlzottan jelentős megerősítése – még 1526 előtt, vagy azt követően történt-e meg!²⁶

A 13. századtól három fő periódusban kiépített plébániatemplomot – részletes leírása nem lehet most feladatunk²⁷ – hangsúlyos körítő fala miatt gyakran „erődtemplomként” értelmezik. Különösebb védelmi szerepet azonban nem tulajdoníthatunk neki, kutatója is csupán „lőrészterű” nyílásokkal tagoltként írja le. Ezek egyébként egyenetlenül vannak elhelyezve és hosszú falszakaszokon nincs is ilyen nyílás. Keresztmetszetük téglalap, belső oldaluk a lőrésékétől eltérően nem szélesedik ki.

A 14. századból eredeztetett első, elég szabályos alaprajzú övezőfalat – a délkeleti oldalon, azaz az udvarház felé, kőkeretes ajtó törte át – a 15. században nyugati irányban kibővítették.²⁸

1 GERŐ L. – SZABÓ E., 1954. 418 – 422.

2 REISZIG E., 1909. 77.; PÁSZTOR J., 1933. 10., 125.

3 GERŐ L. – SZABÓ E., 1954. 422.

4 Lásd erre: CABELLO, J., 1993. 9 – 72.

5 CABELLO, J., 1992. 227 – 240.

6 CABELLO, J., 1993. 100 – 124.

7 CABELLO, J., 1993. 125 – 132.

8 KOPPÁNY T., 1999. 233. – Bár középkori forrás így nem említi, mégis a castellumok között sorolja fel: VIRÁGOS, G., 2004. 673.

9 HORVÁTH R., 2012. 43 – 48.

10 GYÖRFFY GY., 1987 – 1998. III. 138 – 139; ENGEL P., 1996. I. 265.

11 A település birtoklástörténetének átfogó áttekintése: CABELLO, J., 1993. 9 – 12.

12 HORVÁTH R., 2012. 44.

13 DL 14855.

14 Lásd erre részletesen: HORVÁTH R., 2012. 45 – 46.

15 HORVÁTH R., 2012. 47.

16 Az adatokra: HORVÁTH R., 2012. 47.

17 DL 59603., – továbbá: HORVÁTH R., 2012. 48.

18 DL 22011., DL 22231., – említi, s idéz is (feltehetően az elsőből) – sajnos, évszám nélkül: HORVÁTH R., 2012. 48. 23. jz. – Az 1510. évi, a guti Országok és az utolsó Kompolti közötti osztálylevélben említik „Tar curiát”: CABELLO, J., 1993. 56. 151. jz.

19 CABELLO, J., 1993. 19. – bár a forrás megjelölése nem egyértelmű.

20 HORVÁTH R., 2012. 48. 24. jz.

21 CABELLO, J., 1993. 19., 118. – a forrás értelmezése itt sem egyértelmű!

22 CABELLO, J., 1993. 13., 115.

23 ENGEL P., 1987. 451 – 453.

24 CABELLO, J., 1993. 110., 116 – 118.

25 CABELLO, J., 1993. 126 – 132.

26 CABELLO, J., 1993. 107 – 108, 118.

27 Erre lásd: CABELLO, J., 1993. 37 – 46.

28 CABELLO, J., 1993. 41., 46.

55 TERESKE Kuruc-domb

A kerek Kuruc-domb¹ Tereske községtől délkeletre kb. 2,5 km-re, a Farkas-völgy fordulója fölé nyugati irányba kinyúló alacsony gerinc végén emelkedik ki a mesterséges eredetűnek vélt domb. Központi platója kerek, erősen lejt nyugat irányába, legmagasabb része a keleti szélén van, ahol kereszt áll. Közepébe mély gödör mélyed, egykori bolygatás nyoma. A plató átmérője kb. 13 m.

A dombot árok vehette körül, amely a keleti oldalon 3-4 m-el alacsonyabb szinten ma is körülfogja a dombot, a nyugati oldalon azonban terasz alakjában folytatódik. Az északkeleti oldalába egy 1,5 m széles árkot vágtak be. A vár teljes átmérője 40 × 35 m. A Kuruc-domb területe erősen bokros, de több szabad rész miatt elég jól áttekinthető (53. ábra).

A várat sem az írott források, sem a történeti irodalom nem említi. A Tereske délkeleti területébe olvadt egykor önálló Dennekpuszta területének egy 1797-ből származó erdőterképén a szomszédos völgy neve Földvár völgy, ami a várra utal.²

1954-ben Patay Pál még csak prehistórikus tumulusnak határozta meg a denneki legelőn, amelyet a kincskeresők több helyen megbolygattak.³ Horváth István 1964-ben talált rá az erősségre és vázlatosan felmérte. Feljegyzései szerint 1900 körül Huszár László ásott a dombon, az 1930-as években pedig Szuchovsky romhányi orvos, de semmit sem találtak.⁴

1990. május 6-án Nováki Gyula járta be a területet, majd ugyan ezen év június 19-én fia közreműködésével felmérte. A motte jellegűnek meghatározott erődítmény leírására és felmérésének közzétételére 1992-ben került sor.⁵ 2006 szeptemberében Nagy Levente, Nováki Gyula és Tankó Károly kereste fel a Kuruc-dombot, amely 1990 óta erősen bebokrosodott, de egyebekben nem változott.

A területről régészeti leleteket nem ismerünk, de ennek ellenére a várat mérete és elhelyezkedése alapján valószínűleg kö-

zépkori eredetűnek tekinthetjük. Okleveles adatot Dennekről, illetve Dennek-pusztáról nem ismerünk, de valószínűleg középkori eredetű település lehetett.⁶ A legrégebb ismert forrás, amelyben már pusztaként szerepel a nógrádi szandzsák 1579. évi összeírása.⁷ Az 1788. évi birtokos összeírás szerint a bozói uradalomhoz tartozott.⁸

1 A Kuruc-domb elnevezés eredete nem ismert. Talán arra lehet gondolni, hogy egészen a közelben volt a romhányi csata 1710-ben a kurucok és labancok között, így innen az elnevezés.

2 MNL MOL S 12 Div IX No 0206 = *Mappa sylvarum in praedio Dennek inclyto Cottui Neogradiens ingremiato et ad Fundum Studiorum Dominii Bozok pertinentem existentium...*

3 PATAY P., 1954a. 30.

4 HORVÁTH I., 1964. – A két korai „ásatás” esetleg megfeleltethető a helyszínen ma is látható két gödörrel.

5 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992a. 55.

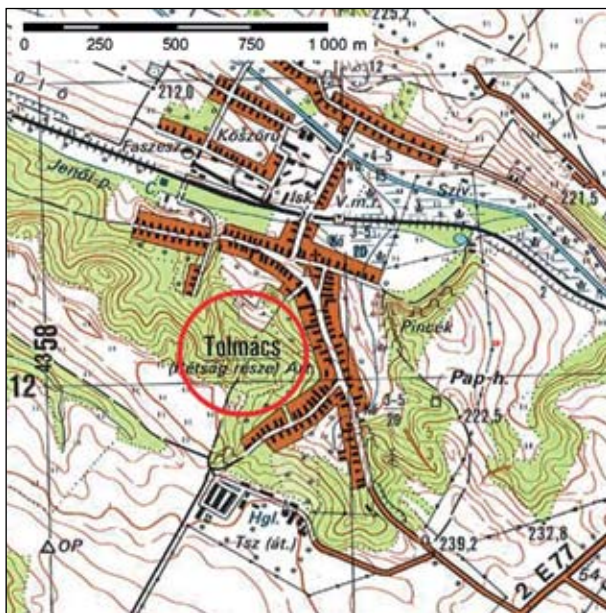
6 Erre utal a Borovszky-féle monográfia azon adata, amely a Dennek-pusztai erdőben látható romokat említi, amit tévesen a tereskei középkori kolostorral azonosít. Vö.: REISZIG E. – VENDE A., 1911. 127.

7 REISZIG E., 1911. 457.

8 Hnt. Nógrád m. 82,255. – Napjainkra Dennek nevét csak földrajzi név őrizte meg Tereske határában. Vö.: MFT. II. Nógrád 33.

56 TOLMÁCS

Kálvária-domb

Tolmács község nyugati szélé felett, a temető mellett emelkedik a domboldalból északnyugati irányban önállóan kiugró, 220 m tszf. magasságú Kálváriadomb. Platója szabálytalan ovális alakú, kissé domború, pereme jól követhető. Középen a kálvária három szobra áll. A plató átmérője 47, illetve 32 m. Itt erődítésnek nincs nyoma a felszínen. Az egyetlen erődítésnyom a domb északnyugati aljában látható, 2,5 m-el alacsonyabb szinten, egy kb. 17 m hosszú árok, amely az északnyugat felőli lankás lejtőtől választja el a dombot. Feltételezhető, hogy az árok a délnyugati, enyhe lejtésű oldal alatt is folytatódott. Ez azonban ma a temető területe, így valószínű, hogy az árkot ezen az oldalon betemették, elegyengették. Úgy tűnik, a domb délnyugati oldalát meredekre faragták. Az északkeleti és keleti domboldal igen meredek, itt valószínűleg eredetileg sem volt szükség árokra (54. ábra).

A dombot, mint erődített helyet, a korábbi irodalomban nem említik. Patay Pál 1972 augusztusában járta be. Álló falat már nem látott, de a délnyugati oldalon a lejtő szélén egy helyen falnyomokra bukkant, az északi oldalon pedig habarcsos köveket talált. Feljegyezte, hogy a Canonica visitatio szerint az egykor itt állt templom a 19. századig használatban volt.¹ 1989-ben Bodnár Katalin ásatást végzett a dombtetőn, ahol egy templom alapfalait tárta fel. Ekkor több sír is előkerült. Az ásatási eredmények közlése még nem történt meg. Bodnár Katalinnak felűtött az északnyugati oldal alatti árok, javaslatára Sándorfi György, Nováki Gyula közreműködésével 1989 tavaszán felmérte a dombot és a templomot.

A kutatás során a rövid árkot is átvágták, ahol tisztán látszott az egykori mély V alakú árok metszete. A felső plató szélén nem került elő fal. Az árok külső oldalán viszont erős kőfal alapozása volt megfigyelhető.

Az objektum leírására és a felmérésének közzétételére 1992-ben került sor.²

Tolmács eredetileg várbirtok volt, amely Bánk bán kezére jutott, majd tőle II. András elkobozta és Dénes fia Dénes nádornak adományozta, aki a várjavak 1239. évi visszavételekor a johannita ispotályos keresztes rendnek adta. 1274-ben a szomolyai, tolmácsi és sziráki johannita keresztesek praeceptora jelen volt az esztergomi rendi káptalanon. 1299-ben egy itteni részbirtok bérbeadásakor a keresztesek tolmácsi földjét is említik.³ 1343-ban a dömösi prépost tiltakozott a budai káptalan előtt azért, mert tolmácsi birtokát, ahol Szt. Lőrinc egyháza van, Losonci István bán elfoglalta és használja.⁴

A johanniták templomáról még az 1697., 1711. és 1769. évi Canonica Visitatio is megemlékezik, mint rossz karban lévőről.⁵ 1800-ban már romos volt, ekkor haranglábat is említenek, majd 1845-ben összedőlt. Valószínűsíthető, hogy a feltárt templom a johannitáké volt.⁶ Az ásatás után a templom alapfalainak nyomvonalán fagyalsövényt ültettek, így az egykori épület alaprajza ma is kivehető.⁷

A Kálváriadombról kapcsolatosan figyelembe kell vennünk, hogy az erődítést jelentő rövid árok akár a 13. század végén épített templom fennállása előtt, de utána is létesülhetett, így a templom és az erődítés kapcsolata csak további régészeti ásatás során tisztázható.

1 MNM Adattár XX. 227/1972.

2 NOVÁKI Gy. – SÁNDORFI Gy., 1992a. 54.

3 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 308.

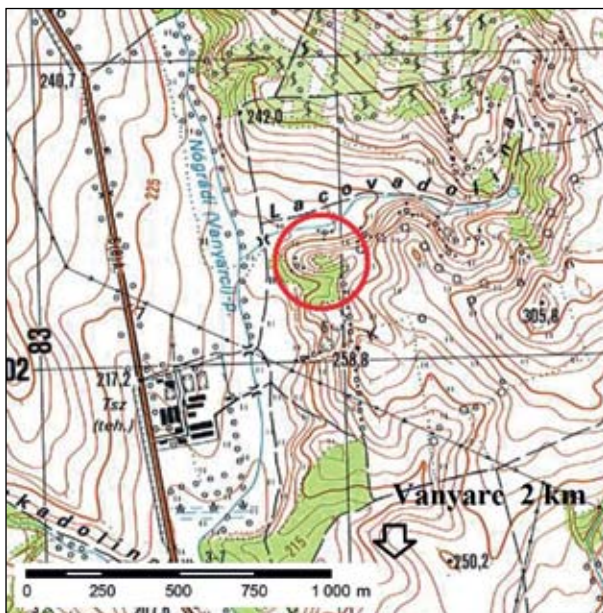
4 AOKI. XXVII. 545.

5 AGGHÁZY M., 1954c. 425.

6 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 128.; BELITZKY J., 1972. 56. – Még 1549-ben is a dömösi prépostság (Horváth Richárd szíves közlése). Tolmács történetével és a johannitákkal foglalkozott Kovács Géza egykori tolmácsi plébános (meghalt 2005-ben). Könyve jelent meg Tolmács történetéről: *Adalékok Tolmács község történetéhez*. Tolmács, 1993. Lásd még: Rétság-Várdomb-nál a 3. jegyzetet.

7 VÉGH J., 2000. 2.; Patay Pál véleménye szerint nem a johannitáké volt, hanem egyszerű falusi templom állhatott itt (Lásd az 1. jegyzetet).

57 VANYARC Hraszti

Az erősség létesítése a fentiek alapján valószínűleg a Vanyarciakhoz köthető, késő középkori újbóli használatát esetleg a huszitákkal lehet kapcsolatba hozni. Mindezek megerősítése csak ásatás keretében lehetséges.

Vanyarc községtől északra, közel 2 km-re, a Bercel felé vezető országúttól keletre kb. 600 méterre egy dombvonulatból nyugatra kiugró földnyelven találjuk a kisméretű várat a Hraszti¹ nevű dombon. Részben füves, részben sűrű bokros terület. Közel 20 m széles gerinc köti össze a dombvonulat többi részével, ebből emelkedik ki kb. 3 m-el magasabbra a vár dombja. A belső terület kerek, teljesen lapos, átmérője 15-19 m. Árok veszi majdnem teljesen körbe, mélysége 1,2-2 m, külső oldalán sánc húzódik. A sánccal körülvárt teljes terület átmérője 35-40 m. Az árok és a sánc az északkeleti oldalon megszakad, itt egyenesen emelkedő bejárat vezet a vár belső területére (55. ábra).

A 19. század elején mint „pogányvárát” említik.² Patay Pál az 1953-ban végzett helyszíni szemléje alapján már a kis középkori várak közé sorolta,³ majd 1957-ben kisebb ásatást végzett a vár területén. A középső területen és az északi oldalon nem járt eredménnyel. A nyugati oldalon a sáncárokban egy 2 × 1 m-es szondában 14–15. századi vörös festésű kerámia töredékei kerültek elő. Ugyanekkor Balás Vilmosmal metszetrajzot készítettek a várról.⁴ 1964-ben Horváth István,⁵ majd 1966-ban Gádor Judit járt a helyszínen, utóbbi vázlatosan felmérte, – leírása szerint a 9 m széles árok külső oldalán sánc fut körbe –, továbbá Árpád-kori és késő középkori kerámatöredékeket is gyűjtött.⁶ A várat Sándorfi György mérte fel 1987-ben, Nováki Gyula közreműködésével, ugyanők a vár leírását és felmérését 1992-ben tették közzé.⁷

Vanyarc 1286-ban tűnik fel a forrásokban, mint a Vanyarciak birtoka, a melyet a szomszédos Kürti nemesek korábban elfoglaltak, de a király 1286-ban visszaadni rendelte a Vanyarciaknak, akiknek birtoklására 1329-ig van adatunk. 1484-ben a Rédei család birtokában találjuk.⁸

1 Helyi elnevezései: *Hraszti halom*, *Lacova dolina dűlő*. A 19. századi kataszteri térképen *Lacova dolina* néven szerepel.

2 MÁRTON L., 1911a. 339.

3 PATAY P., 1954a. 30.

4 MNM Adattár 466. Sz. VII.; KFM Rég. Ad. 75–73.; GAJZÁGÓ A. – PATAY P., 1961. 102.; Nováki Gy., 2010. 240.

5 HORVÁTH I., 1964.

6 GÁDOR J., 1967; MNM Adattár I. 21/1967; KFM Rég. Ad. 34–73.; Nováki Gy., 2010. 240. 1. kép 1.

7 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992b. 152–153.

8 CSÁNKI D., 1890. 110, 117.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 316.; ENGEL P., 2002.

Elpusztult, lokalizálható
és nem lokalizálható erődítmények II.

58 BALASSAGYARMAT

Vár és városerődítés

Az Ipoly bal partján, az ártér mellett elterülő magaslaton települt város egykor erődített területét a történeti térkép és a mai utcahálózat egybevetésével tudjuk meghatározni. Eszerint északon az Ipolypart utca, keletről az Ipolyjáró utca és a Mikszáth Kálmán utca, délről a Rákóczi fejedelem út, nyugatról a Zichy utca által határolt területet vehették körül védművek a 17. század végéig. Ezen belül az eddigi régészeti kutatások szerint annak északi, az Ipolypart utca, Vár utca és Zsák utca által határolt területére lokalizálható a középkori vár/kastély. Erdemi felmenő építmények mindebből azonban ma nem láthatók (56a. ábra).

A balassagyarmati erődítésekkel viszonylag keveset foglalkozott az eddigi kutatás, s ez részben az emlékek pusztulásával magyarázható, részben azzal, hogy az eddigi ásatások eredményei még alig kerültek közzétételre. Az írott adatokat feldolgozó korai munkák közül – Mocsáry Antal rövid leírása mellett¹ – Nagy Iván és Haraszthy Lajos összefoglalásai említendőek meg.² Az újabb irodalomból a Belitzky János által írt megyetörténeti munka és a város 1977-ben megjelent monográfiája emelhető ki.³ Régészeti és művészettörténeti adatokat először a megye műemléki topográfiája közölte.⁴ 2002-ben jelent meg Balassagyarmat legújabb történeti feldolgozása, melynek szerzői már részben felhasználták a vár régészeti feltárásából származó adatokat is.⁵

Az 1980-as évek előtt csak egy falcsont volt ismert a város északi részén, a Bástya utca 8. számú lakóház mellett – rajta egy 1913-ban felavatott emléktáblával – melyből azonban nem lehetett következtetni annak alaprajzi elrendezésére.⁶ Ezen a telken kezdődtek 1987-ben az első régészeti kutatások F. Bodnár Katalin vezetésével. Az 1,5-1,6 m vastag falcsontokról ekkor derült ki, hogy nem a vár, hanem a városi erődítés – valószínűleg egy bástya – része, s a maradványok átnyúlnak a szomszédos telekre. Pontosabb keltezésre nem volt lehetőség.⁷

1989-ben egy régészeti felügyelet során Majcher Tamás határozta meg a vár falait, rövid jelentése szerint „a Vár utca végében”, illetve „a Vár utca 8. és 11. között, az úttest gerince alatt”.⁸ 1995-ben újabb épületrészek kerültek elő a Vár utca 8. szám alatti telken egy ház alapozása közben, de ezeket régészeti felügyelet nélkül elpusztították. Ezt követően 1996-ban az önkormányzat kezdeményezésére és a műemlékvédelmi hivatal támogatásával Majcher Tamás tervásatást végzett a területen. Ekkor sikerült egyértelműen lokalizálni a várat és felvázolni az alaprajzának fő elemeit, köztük egy központi toronyépületet.⁹

Az ásatás folytatására 1998-ban került sor, amikor a várterület keleti részét kutatták. A Vár utca 9. sz. ingatlan területén az épületegyüttes alapincézett délkeleti részét találták meg, valamint egy valószínűleg egysoros palánk részleteit. Előtte egy árok részlete is jelentkezett, amelyről az ásató feltételezte, hogy azonos lehet az ide feltételezett Ipoly-mellékággal vagy csatornával, melynek nyomvonalát a kertekben is megfigyelte.¹⁰ Sajnos mindezek pontosabb értelmezése részletes közlemény hiányában nem lehetséges, a számunkra ismert egyetlen ásatási hely-

sínrész valószínűleg csak a kutatás első évének eredményeit tünteti fel (56b. ábra).

A városi erődítések újabb elemei 1998-ban kerültek elő egy régészeti szakfelügyelet során, ekkor a 17. századi város keleti szélét határozhatták meg.¹¹ A Bástya utca 12. szám alatt 2003-ban Füredi Ágnes folytatott szakfelügyeletet, ekkor az északi palánk cölöpsorának és árkanak részleteire bukkantak, de teljes kutatásra a feltörő talajvíz miatt nem volt lehetőség. 2006-ban Farkas Zsuzsa ugyancsak palánknyomokat talált.¹² Mindezen kutatások eredményei csak szűkszavú előzetes közleményekből ismertek és az előkerült erődítések ásatási felmérései máig publikálatlanok.

A település a tatárjárás utáni években bukkan fel először az oklevelekben. Az egykori honti várföldet 1246-ban adományozta IV. Béla a Balassák ősének. 1290-ben, [Balassa] Mikó fia Byter ispán átengedte Demeter fia Miklósnak Gyarmatot *tornyával* és öt faluhellyel.¹³ 1300-ban a vár újra felbukkan egy birtokjogi vitában, amikor Byter ispán fia Miklós eltiltja Miklós fia Demetert az ő részének elidegenítésétől.¹⁴

A 14. század elején Csák Máté fennhatósága alatt állhatott¹⁵ de ennek ellenére feltehetően folyamatosan a Balassák kezén maradt.¹⁶ Amikor 1321-ben Károly Róbert visszaadta Byter fiának, Péternek és Miklósnak, már várként (*castrum*) említik Gyarmatot.¹⁷ A középkor folyamán utána a település birtokosa végig a Gyarmati (Balassa) család maradt, sőt az annak egyik legfontosabb rezidenciája volt, azonban a várról egészen a 16. századig már nem esik szó.¹⁸

1546-tól kísérlet történt Balassagyarmat végvárrá alakítására.¹⁹ 1549-ban Balassa Menyhért lemondott az itteni erősségről testvérei, Imre és János javára. Az ekkor *castellumnak* nevezett épület ezek szerint apai örökségük volt a Mohácsnál elesett Balassa Ferenc szőrényi bán után, ami az épület középkori eredetére utal.²⁰

1551-ben Horváth Bertalan vezetésével már 500 fős helyőrség állomásozott Gyarmaton, de a város megerődítésére nincs közvetlen utalás.²¹ Drégely eleste után Balassagyarmat ostrom nélkül került a török sereg kezére 1552-ben. Ekkor az erősséget teljesen lerombolták.²² Ezt igazolja az is, hogy a területén nem állomásozott török helyőrség.²³ Az 1593-as visszafoglalás után, Mátyás főherceg rendeletére kezdték meg a vár helyreállítását és a város modern védművekkel való megerősítését. Ekkor Philip Morgenthaler lett a várkapitány. A munkák 1601-ben és 1602-ben is folytak, részben a megye közmunkáival. A források megfogalmazása alapján – „a gyarmati erődhez szükséges palánkarókat és vesszőket [...] állítsák” – egyértelmű, hogy palánkot építettek.²⁴ Ezeket látjuk Le Dentu alább tárgyalandó ábrázolásain, de Bél Mátyás 18. századi leírásában is földbástyákat említ.²⁵

Az erősséget Rhédey Ferenc foglalta el 1605-ben Bocskai István nevében, de egy évvel később – a bécsi béke értelmében – visszakért a Magyar Királysághoz. A következő évek – 1608, 1613 és 1618 – országgyűlései folyamatosan közmunkákat rendeltek a vár építésére. 1619-ben Bethlen Gábor csapatai mégis

ostrom nélkül megszerezték, egészen az 1622. évi nikolsburgi békéig tartva kezükben azt.²⁶

1648-ban a törökök sikertelen támadást indítottak a város ellen. Az ostromlók ásókkal és kapákkal felfegyverkezve rohmoztak. Ez az adat is igazolja, hogy erődítései földből és fából épültek. Ekkor Forgách Ádám érsekújvári főkapitány lovas csapatai mentették fel a várat. 1663-ban a törökök ismét ostrom nélkül vették be a várat, felégették,²⁷ de üresen hagyták, mivel a szomszédos, jobban kiépített Szécsény miatt erre nem volt szükségük. 1688-ig állt pusztán a település, de utána az erődítéset már nem építették újjá, sőt, a 18. században a vár köveiből épült a katolikus templom, a papi lak és a két uradalom vendégfogadója.²⁸

Az ismert korai térképek jól összevethetők Johann Le Dentu hadmérnök 1639. évi hitelesnek tekinthető, a várost északkelet felől ábrázoló metszetével, amelyen az Ipoly partjához közel, külön vízesárokkal kerítve magát az ekkor részben romos várat/castellumot is megtaláljuk.²⁹ 1658-ban Gerhard Graaß is készített egy metszetet és egy alaprajzot a városról, az előbbi minden bizonnyal a Le Dentu-féle ábrázolás alapján. Még további két 17. századi metszet ismerünk az erődítések hasonló ábrázolásával.³⁰ A vár egykori ovális alakú, környezetétől elkülönülő területét jól szemlélteti a város egyik legkorábbi, 1773-ból származó belterületi térképe,³¹ valamint egy későbbi, szintén a város belterületét ábrázoló, 1848. évi térkép.³²

Az ismert régészeti jelentésekből az egyértelműen kitűnik, hogy a tulajdonképpeni vár egy 120 m hosszú és 15–20 m széles sávban, a mai Bástya utca páros oldalán, a Vár utca északi végén terült el, a 8., 9. és 11. számú telkeken.³³ Az erődítés magját egy, a 13–14. század fordulójára keltezhető, középpilléres, három vagy négyszintes torony képezhette. A torony méretei egyik jelentésben sem szerepelnek, de az ismert felmérés alapján a külső oldalhossza 10,8 m, míg a belső 7,7 m körül mozoghatott. Ehhez egy fallal kerített kis udvar csatlakozott. Maga az építmény lakótereket is magába foglalhatott, hozzá nyugatról egy árnyékszéktorony kapcsolódott. Az épületegyüttes kezdetben valószínűleg egy szigeten helyezkedett el, délről egy mesterséges csatorna vagy az Ipoly egy mellékága választotta le a mezőváros többi részétől.³⁴

A várat később több alkalommal bővítették, majd a század legvégén – Majcher Tamás szerint 1497-ben – reneszánsz stílusban átalakították. Ehhez a periódushoz számos budai márgából faragott reneszánsz faragvány köthető.³⁵ Mindebből arra lehet következtetni, hogy a 13. század végén épült torony soha nem bővült nagyobb építménnyé, s csak a városi palánk felépítése után vált Balassagyarmat jelentősebb erődítménnyé.

A városi erődítésekéről elsősorban Le Dentu említett metszete alapján nyilatkozhatunk. Ezen egy olaszbástyás rendszerű palánkkal körülvett város látható. A palánk a város egyik folyó menti pontján csatlakozott a középkori várhoz. Az ábrázolás alapján a palánk magját egy tapasztott, kettős cölöpsor alkotta, melynek belsejéhez cölöpös alátámasztású gyilokjáró kapcsolódott. Úgy tűnik, hogy a bástyák belseje fel volt töltve, ezeken voltak az ágyúállások. A képen látható szerkezetet megerősítik Füredi Ágnes említett megfigyelései.

A rajz szerint a városi erődítésnek öt bástyája volt, s az egész települést egy árokkal és egy külső palisszáddal is körbevették. Fetűnő, hogy mindössze egy kapu volt rajta.

Az erődítések teljes nyomvonala pontosan még nem rekonstruálható. A feltárások egyelőre csak a keleti szakaszok lokalizálásához adnak támpontot. A teljes körvonal legjobban a város 1773. évi kataszteri térképe alapján egészíthető ki. Ezen még az egykori bástyák és a keleti oldalra tehető kapu helye is sejthető.³⁶ Ez a helyzet még 1799-ben, sőt 1848-ban is követhető volt.³⁷

A palánk építésének pontos ideje nem állapítható meg, csak annyit tudunk, hogy az 1630-as években már állt. Azonban abból kiindulva, hogy a város a 16. század második felében jelentős számú lakossággal rendelkezett,³⁸ nem zárható ki az erődítések oszmán hódoltság-kori eredete sem.

1 MOCÁRY A., 1826. III. 210–221.

2 NAGY I., 1858. 205–225; NAGY I., 1907. 37–38; HARASZTHY L., 1911. 698–704.

3 BELITZKY J., 1972; BALOGH S., 1977.

4 BOJÁR I. – VOIT P. – BARANYAI B., 1954. 117–139.

5 HAUSEL S. – TÓTH T. – TYEKVICSKA Á., 2002. 14. – Említi továbbá Koppány Tibor középkori kastélyokról szóló monográfiája is: KOPPÁNY T., 1999. 150–151.

6 BOJÁR I. – VOIT P. – BARANYAI B., 1954. 118.

7 BODNÁR K., 1990. 133; MAJCHER T., 1990. 69.

8 MAJCHER T., 1991. 50–51; MAJCHER T., 1990. 69–70.

9 MAJCHER T., 1997d. 102.

10 MAJCHER T., 2001b. 127; MAJCHER T., 2007. 8.

11 MAJCHER T., 2001a. 126.

12 FÜREDI Á., 2002. 155–156; MAJCHER T., 2007. 8.

13 BOJÁR I. – VOIT P. – BARANYAI B., 1954. 117; GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 246–247. DI 65727

14 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 246–247; Balassa 55.

15 DL 65733; AOKI. VI. 107.

16 HAUSEL S. – TÓTH T. – TYEKVICSKA Á., 2002. 15.

17 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 246–247; AOKI. VI. 107; 1321-05-01: Balassa 71.

18 Az oklevelek keltezésénél is csak település szerepel, azokban az esetekben, amikor itt hívták össze Hont és Nógrád megyék nádori és megyei közgyűléseit a 14–15. század folyamán: HARASZTHY L., 1911. 699; BELITZKY J., 1972. 82–83, 94, 118, 121.

19 Az 1546. évi országgyűlés LXIV. tc. értelmében: BELITZKY J., 1972. 135.

20 KOPPÁNY T., 1999. 150–151.

21 HAUSEL S. – TÓTH T. – TYEKVICSKA Á., 2002. 18.

22 NAGY I., 1858. 212; BOJÁR I. – VOIT P. – BARANYAI B., 1954. 117; BALOGH S., 1977. 26; HAUSEL S. – TÓTH T. – TYEKVICSKA Á., 2002. 18–21.

23 KÁLDY-NAGY GY., 1985. 276–277.

24 OBORNI T., 2001. 62 (490: 1601. jan. 15.); 65 (512, 516: 1601. máj. 7.); 69–70 (556, 558: 1601. jún. 19.); 89–90 (700, 706: 1602. jan. 28.).

25 BALOGH S., 1977. 33; HAUSEL S. – TÓTH T. – TYEKVICSKA Á., 2002. 21–22.

26 HARASZTHY L., 1911. 699; BELITZKY J., 1972. 167–168; BALOGH S., 1977. 32–33.

27 BELITZKY J., 1972. 187.

28 BOJÁR I. – VOIT P. – BARANYAI B., 1954. 117.

29 BOJÁR I. – VOIT P. – BARANYAI B., 1954. 117. A topográfia a 17. századra teszi a metszet készítését. Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Handschriftensammlung, Ledentu-Codex. No. 8622. 19. sz. kép. – Az ábrázolás szerintünk nem a valós helyzetet, hanem tükörképes ábrázolást mutat.

30 BOJÁR I. – VOIT P. – BARANYAI B., 1954. 118; KISARI BALLA GY., 2000. 144., 462–463. (203–204. sz.)

31 MNL S 17 Zichy család, No. 114.

32 MNL S 17 Zichy család, No. 20; No. 115.

33 MAJCHER T., 1990. 70; MAJCHER T., 2001b. 127; MNM, Adattár VIII. 32/1998.

34 HAUSEL S. – TÓTH T. – TYEKVICSKA Á., 2002. 14.

36 MNL S 17 Zichy család, No. 114.

37 MNL S 17 Zichy család, No. 20; No. 115.

38 HAUSEL S. – TÓTH T. – TYEKVICSKA Á., 2002. 21.

59 DRÉGELYPALÁNK (Bügürdelen)

Településerődítés

Drégelypalánk egy viszonylag rövid életű erősségként létezett a török kor idején a mai azonos nevű falu belterületén. A falu egy keskenyebb, északnyugat – délkeleti irányú magaslaton fekszik, az Ipoly ártere fölé magasodva, Ipolyhídvéggel szemben. Délkeleti irányban a terep fokozatosan emelkedik Ipolyvece irányában, északnyugat felé pedig fokozatosan lejt. Meredek oldalakkal csak a két hosszabb, északkeleti és délnyugati perein rendelkezik (57. ábra).

Az erődítmény helyére vonatkozóan sokáig szinte semmilyen támponttal nem rendelkezett a kutatás. Az írott források alapján azt lehetett csak sejteni, hogy az egykori templom körül építették fel. Ezt többen is a ma álló Szent Erzsébet rk. templommal azonosították, abból indulva ki, hogy az 1685-ben romosként említett épületet építtette át 1734-ben és 1792-ben kegyúrként a Batthyány-család.¹

A falu területén 2011-ben a település egészét érintő csatornafektetéshez kapcsolódóan került sor ásátásokra Mordovin Maxim és Zandler Krisztián vezetésével. Ennek során kiderült, hogy az Árpád-kori település a mai templom környékén lehetett, de ott nem került elő középkori temető. Az 1600 körüli temetkezéseket a Kálváriától keletre, a mai Fő és a Petőfi utak kereszteződésében figyelték meg. Még nyitott kérdés, hogy az 1658-ban említett és a barokk korban helyreállított templom mennyiben tekinthető azonosnak a középkorival. Nem zárható ki, hogy a középkori egyház olyan mértékben elpusztult 1593 előtt, hogy helyette az első visszafoglalás idején egy új épületet emeltek.

A források szerint Palánk vára, török nevén Bügürdelen, 1575-ben épült, 2000 lovas katona befogadására. A török helyőrséget 1577–1581-ben, 1588–1589-ben és 1591-ben említik.² A zsoldlisták alapján a Drégellyel egységes rendszerben működő Palánk erősség katonasága együtt általában 300 fő körül alakult. Drégelypalánk a 16. század második felében a budai vilájet nóg-rádi szandzsákhöz tartozott.³

Palánkot 1593-ban foglalták vissza a Pálffy Miklós vezette keresztény csapatok, majd felújítva tovább használták. 1605-ben Bocskai egyik hadvezére, Rhédey Ferenc foglalta el az erősséget, majd 1619-ben Bethlen Gábor csapatai. Az 1620-as években a törökök többször is eredménytelenül ostromolták. 1649-ben az országgyűlés Hont vármegye közmunkáját a palánki várhoz rendelte, 1655-ben pedig helyőrséget helyeztek el benne. Kubinyi Ferenc szerint 1649-ben a törökök csellel ezt is elfoglalták, ahogyan Drégely várát is, de ezt az adatot a források nem erősítik meg.⁴ Őrsége 1662-ben egy század német gyalogosból állt. 1663-ban, a közeledő török csapatokkal szemben a helyőrség nem is próbált védekezni, hanem az ágyúkat elásva, a várat pedig felgyújtatva, elmenekült.⁵ A felhagyott erősséget már nem újíttották meg. Az árkanak betöltésében lévő 17. századi leletanyag is erre utal. 1679-ben Koháry István a nádor parancsára kiásatta a három ágyút és egy mozsarat s csábrági várába szállíttatta azokat.⁶

A várról több ábrázolás is rendelkezésre áll a 17. századból, többnyire ugyanazok, amelyek a drégelyi várat is ábrázolják. Az egyik legkorábbi Georg Houfnagel 1617. évi metszete.⁷ Ezen a hangsúlyos, de rossz tájolású templom körül inkább kőfalak látszanak, mintsem palánk, így ez a kép nem tekinthető hitelesnek. Ezzel szemben Johann Le Dentu 1630-as évek végén készült metszetei kifejezetten pontosnak és részletesnek tűnnek.⁸ Gerhardt Graaß valószínűleg itt is ezek alapján dolgozott később, valószínűleg 1658-ban.⁹

A feltárások során két korszak erődítései jelentkeztek. A Fő és a Rákóczi utcák sarkánál egy őskori árok kisebb részlete volt azonosítható, melynek azonban nem sikerült elérni az alját. A Fő út és a Szentháromság tér északi oldalán ugyanakkor egy nagyobb felületű árokszakasz feltárására nyílt lehetőség, melynek betöltésének legalsó 20-30 cm-es rétegsora jellegtelen őskori kerámiatöredékeket tartalmazott.

A következő periódushoz már két erődítési vonal tartozott. A belső védelmi rendszerre a Fő út 22. alatt bukkantak, esetleges korábbi előzmények nyomai nélkül. Jól megfigyelhető volt, hogy azt a 16. század elejére keltezhető település objektumainak bolygatásával építették. Az erődítés feltárt elemei itt két párhuzamos árokból álltak, amelyek nem kapcsolódtak össze közvetlenül. Közülük a külső rézsűs oldalú, teknős átmetszetű egyszerű szárazárok lehetett, míg a belső a palánk alapozása volt, cölöphelyekkel és sövényfonat-lenyomatokkal.

A külső erődítés maradványai a Szentháromság tértől délkeletre, a Fő útra merőlegesen kerültek elő. Itt egy kettős cölöpsort lehetett megfigyelni, melyhez ugyancsak kettős, V-keresztmetszetű árok is tartozott. A megfigyelt jelenségeket tűzvész pusztította el. Mindkét erődítési vonal megszűnése a bennük lévő kerámialeletek alapján jól keltezhető volt a 17. század végére, 18. század elejére.

Az erődítések vonatkozásában összefoglalóan megállapítható, hogy az egész plató feltehetően már az őskorban is erődített volt, bár ennek egyértelmű nyomait csak a délnyugati és az északkeleti széleken sikerült azonosítani. Valószínűleg az ekkor kialakított árok még megfigyelhető volt a terepen a 16. században is, amikor az 1570-es évek felépült a török palánkerődítés.

A megfigyelt kora újkori erődítések keltezése még nem egyértelmű. Az biztos, hogy a feltárások során szerkezetileg és topográfailag is eltérő elemek kerültek elő, míg Le Dentu metszetein csak egy egyrészes palánkerődítés látható. Ha ezt összevetjük Gerhardt Graaß későbbi ábrázolásával, ott már egy külső várat is felfedezhetünk. Így kézenfekvő lenne azt valószínűsíteni, hogy a második, külső erődítés valamikor az 1630-as és 1660-as évek között épült.

A vár életére utaló gazdasági objektumok és épületnyomok elsősorban a két belső védelmi vonal közé eső területen kerültek elő, a Fő utca 37. és 12. szám között. A belső palánkvonalon belül kutatások nem folytak. A kora újkori objektumok többsége nagyméretű gödör volt, de a Fő út 28. számú ház közelében

egy cölöpös szerkezetű, paticsfalú ház nyomai is előkerültek. Felszíni leletgyűjtés során kora újkori kályhacsempe- és fazéktöredékek kerültek elő a Templomkert déli harmadában, leginkább a Fő út 22. telket északról határoló veteményes területén.

1 BARANYAI B. – ÉRI I. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954. 177–178.

2 HEGYI K., 2007. II. 775–777.

3 HEGYI K., 2007. II. 775.

4 KUBINYI F., 1885. 1–5., 63–66.

5 BELITZKY J., 1972. 187.

6 BARANYAI B. – ÉRI I. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954. 177.

7 BARANYAI B. – ÉRI I. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954. 179–180.

8 Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Handschriftensammlung, Ledentu-Codex. No. 8622. 14–16. sz. kép.

9 BARANYAI B. – ÉRI I. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954. 182; KISARI BALLA GY., 2000. 142., 456–457. (197–199. sz.)

60 JOBBÁGYI Várhegy

Jobbágyi község északi végétől északkeletre kb. 600–700 m-re emelkedik a 220,5 m tszf. magasságú Várhegy. A község felletti Nagy-Hársas-hegy alacsony, északnyugati nyúlványát képezi, melyhez kissé bemélyedő, széles nyereggel kapcsolódik. A Várhegy hosszúkás, széles, lapos hegytető, pereme elmosódott, hossza több mint 400 m, szélessége kb. 250–260 m körüli. Középe kissé kimagasodik. Oldala három irányban igen meredek, nyugat felől a Zagyva folyó széles völgye, kelet felől a Mikó-völgy határolja, északi aljában mintegy 300 méterre Szurdokpüspöki község házai kezdődnek. Csak a déli oldal nyerge felől nyitott a terület. A Várhegyen erődítésnek nincs nyoma a felszínen. Az egész fennsíkot sűrű, bozótos erdő fedi.

A hegyet első ízben Dénes József járta be 1987-ben Skerletz Ivánnal. Megállapította, hogy a nyeret két oldalról egy-egy természetes horhos szűkíti össze, és itt egy kb. 25 m széles, ma már alig kivehető sekély árkot, s annak belső oldalán erősen lepusztult, széles, lapos sáncot érzékelt. A felszínen néhány jellegtelen őskori cserepet gyűjtöttek.¹ 1989-ben Tóth László végzett terepbejárást és gyűjtött leleteket.² 1995-ben Dénes József ismét bejárta a Várhegyet, amely a sűrű bozótos miatt áttekinthetetlen volt, ezért részletes felmérésére nem volt lehetőség. A területet akkor fiatal erdő borította, korábban szőlőművelés folyt rajta.³ 2004. november 6-án Nováki Gyula járta be a terü-

letet Szádeczky-Kardoss Gézával. Véleménye szerint a nyereg mellett valóban feltételezhető egy betemetett árok, de ez csak ásatással volna tisztázható.

Jobbágyi a középkorban Heves megyéhez tartozott. 1326-ban a birtok határjárása alkalmával egy „Vararka”-t említenek, Györffy György abból adódóan, hogy ez a helynév a mai Várhegy közelében volt, arra következtetett, hogy itt állhatott a birtokos Jobbágyiak középkori vára.⁴ A hegynyúlvány fennsíkja a 18. századig visszakövethetően mindig művelt terület volt,⁵ még az 1962. évi topográfiai térkép⁶ is az egész fennsíkra kiterjedő szőlőültetvényt ábrázol.

Ásatás még nem volt a területen. A Várhegy fennsíkjának mérete és jellege, valamint az őskori cserepek alapján itt egyértelműen őskori erődített telepet valószínűsíthetünk.

1 DÉNES J. – NOVÁKI GY., 1995. 18.

2 KFM Rég. Ad. 149.89.

3 DIV Rég. Ad. 445.

4 GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 105. – Egy itt álló középkori várról hiteles, írott forrásunk sincsen.

5 I. katonai felmérés: Col. XVI, Sect. XVII; II. katonai felmérés: Sect. 47, Col. XXXV; III. katonai felmérés: 4863/4. sz. (M = 1: 25.000)

6 Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. Térképtár. L-34-4-A-d-4 (M = 1: 25.000)

61 KARANCSSÁG Castellum

Karancsságon, amely a 1779-ig Ság néven szerepel¹ egy középkori castellumra van adatunk. Ennek helye régészeti leg még nem volt lokalizálható.² A falu fölötti dombtetőn jelenleg az 1892-ben épült neogótikus római katolikus templom áll, amelyet az egy évvel korábban lebontott középkori eredetű, román stílusú templom helyére építettek, így a kastély ide helyezése kizártnak tekinthető.³ A településen ugyanakkor mégis fennmaradt egy erősség emléke helyi hagyomány formájában,

miszerint a templomdomb dél-keleti aljában lévő 1769-ben (vagy 1757-ben) épült Nepomuki Szent János-kápolnát Záh Felicián lerombolt várának köveiből emelték.⁴

A település eredetileg a Záh Felicián birtoka volt, akitől a király elkobozta és 1332-ben Cselen fia Sándor fia Jánosnak adományozta. Jelentőségét jelzi, hogy 1348-ban Ságot I. Lajos király vásártartási joggal ruházta fel.⁵ Az ő utódai a Sági és a Méhi család tagjai, akik a település 15. századi birtokosai voltak.⁶

Először 1503-ban szerepel a castellum, mint Sági Balázs birtoka.⁷ Az 1517-ben fiágon kihalt Sági család javait az ott lévő kastéllyal együtt a leányági leszármazott Szobi Mihály és veje, Werbőczy István kapta meg II. Lajos királytól. Az iktatásakor, 1518-ban 9 falura és 20 pusztra kiterjedő birtok tartozott Ság-hoz, ekkor még ugyancsak castellumként említik az épületet.⁸

Az építtető ezek szerint a 15–16. század fordulóján a Sági család valamelyik tagja lehetett. A kastélyra vonatkozóan későbbi adat nem ismert.

A középkori kastély pontosabb lokalizálásához további kutatások szükségesek, de megállapításunk szerint a fentiekben említett kápolna környéke valóban annak lehetséges helyszínként vehető számításba.

1 Tört. Hnt. 1989. 45.

2 Majcher Tamás szíves szóbeli közlése.

3 I. katonai felmérés: Coll. XVI, Sect. XV. (1782) szelvényén; BARANYAI B., 1954c. 242.; MJ. 2005. 62. – A templom valószínűleg a Záh nemzetség 12. század végén vagy 13. század elején alapított nemzetségi monostora lehetett. Vö.: GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 290–291.; F. ROMHÁNYI B., 2000. 56.; F. ROMHÁNYI B., 2008.

4 MASZLAGHY X., 1865. 925.; REISZIG E. – VENDE A., 1911. 59–60.; BARANYAI B., 1954c. 244.; MJ. 2005. 61–62.

5 1348: Károlyi Okl. I. 175–176.; CSÁNKI D., 1890. 107.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 290–291.

6 CSÁNKI D., 1890. 117–118., 119.

7 1503: DL 86602: „castellum ac domum”

8 1517: Károlyi Okl. III. 98–100.; Iktatása: 1518: Károlyi Okl. III. 109–112.; KOPPÁNY T., 1999. 205–206.

62 PÁSZTÓ Torony

A város alacsonyabb dombra települt középkori eredetű központjában, a legjelentősebb emléket jelentő cisztercita kolostor közelében álló plébániatemplomtól mintegy 180 m-re, keletre, a település észak-déli tengelyét jelentő Fő utca 54/A számú telken 1967-ben egy új áruházzal építése kapcsán elbontottak egy, a nyugat-kelet irányú telek hátsó részén állt emeletes épületet. A bontás során az utóbbi törmelékkal nagyrészt betöltött alsó szintje – pincéjének egy része – középkori eredetűnek tűnt (58a. ábra). A kivitelező vállalat által történt bejelentés után itt Valter Ilona – évtizedekig a város középkori műemlékeinek avatott kutatója – leletmentést, majd kisebb feltárást végzett. Az ennek során előkerült 10,1 × 10,1 m-es külső méretű, nemesi udvarházként vagy (lakó-) toronyként értékelt épületről több munkájában is említést tett,¹ sőt, alaprajzát is közölte (58b. ábra).² Részletes, alaposan dokumentált ismertetését 2010-ben adta közzé.³

A megfigyelések alapján az alapozásától mérve 6,5 m magas, kőfalazatú épületcsontok falai 1,1 m szélesek voltak, egykori felmenő részük átlag 2 m magasban maradt meg. Északi és déli falában gerendafészek sora utalt a pince legkorábbi lefedésére. Előkerültek a későbbi, téglából falazott dongaboltozat vállai is, továbbá lenyomatai a keleti és nyugati falon. Egyező téglából készült a keleti falban mutatkozó – később elfalazott – ajtó átídhidalsága. Meghatározták (az alapozás aljától számított 1,7 m-nél) a középkori pincésintet, amely felett egy 1 m-es újkori feltöltés húzódott. Így a pince eredeti belmagassága 3 m lehetett. Az alsó rétegből előkerült kerámiatöredékeket – s ennek alapján magát az egész épületet – az ásató ugyan a 14. század elejére keltezte, ez azonban a közölt rajzok alapján nem meggyőző, valószínűbb a 15–16. századi korhatározás.⁴ Ugyanakkor elfogadható a barokk kori átépítésre vonatkozó javaslat, azaz a 17. század végén vagy a 18. században készült az épület boltozata. Az ekkor kialakított keleti bejáratot később elfalazták, bizonyára akkor, amikor nyugaton alakítottak ki egy új nyílást. A kutató

úgy véli, hogy a 19. században foglalták bele az 1967-ben elbontott házba a korábbi épületet. Ezt már korábban azonosította Maietynsky Wenzel velehradi cisztercita szerzetes 1699. évi szemantikusi térképén „curia lapidea desolata” megjelöléssel, szereplő házzal.⁵

Az épületet a rendelkezésünkre álló adatok alapján azonban aligha tarthatjuk összevethetőnek a főleg a királyi városokból – s különösen Sopronból – ismert kifejezett (lakó-) tornyokkal, melyek részletes ismertetését is megtaláljuk Valter Ilona legutóbbi munkájában.⁶ Nem zárható természetesen ki, hogy Pásztón már a 13. században számolhatunk egy kialakult telekrendszerral, ahogy sem nem bizonyítható, sem nem cáfolható, hogy az 1407-ben mezővárosi rangra emelt településen további, hasonló épületek is álltak. Valter Ilona pincekutatásai azonban inkább eltérő építészeti megoldásokat igazoltak a feltárt építmény környezetében. Logikus ugyanakkor, de mint láttuk, közvetlenül szintén nem bizonyítható, hogy az ugyancsak általa kutattott jáki nemesi lakóépület mintájára a cisztercita kolostor kegyurinak, azaz a Pásztói- vagy a Kazai Kakas-családnak a 13. századi kúriáját, azaz nemesi udvarházát keresi benne.⁷ Ez a funkció – s egyáltalában a négyzetes, többszintes, s így torony formájú nemesi lakóépület – később, azaz a középkor végén is elképzelhető, bár ezen épülettípus kutatása még korántsem hozott általánosítható eredményeket.

1 Így: VALTER I., 1975. 61.; VALTER I., 1987. 279. – Mind két esetben 8 × 8 m-es, 14. századi épületként említve.

2 VALTER I., 1991. 204.

3 VALTER I., 2010. 257–269.

4 VALTER I., 2010. 258, 269. – ez vonatkozik a 268. oldalon közölt vastárgyakra is.

5 VALTER I., 1975. 61.; VALTER I., 2010. 259. – a térkép közölve: 264. 9. ábra.

6 VALTER I., 2010. 259–264.

7 VALTER I., 2010. 265.

További kutatást igénylő, bizonytalan-, illetve
tévesen várnak tartott helyszínek, objektumok és adatok **|||**.

ALSÓTOLD „Toldi vára”

Pintér Sándor 1897-ben a Szécsény vidékéről szóló monográfiájában említést tesz Alsótolddal kapcsolatban a „toldi vár”-ról.¹

A területen esetleg megfigyelhető felszíni nyomok rögzítése céljából első alkalommal 1987. október 20-án Nováki Gyula, Sándorfi György és Kovalovszki Júlia végzett itt terepbejárást. Alsótold déli végén a Pásztó felé vezető műút keleti oldalán lévő kis dombot járták be, ahol egy korábbi épületre utaló nyomokat találtak, de ezek nem bizonyultak erődítménynek.

Hasonló eredményre vezetett a 2012. március 7-én Nováki Gyula, Guba Szilvia, Harnos Krisztián és Majcher Tamás részvételével megtartott újabb bejárás is. Ekkor ugyancsak a település déli részén, a Pásztó felé vezető országút keleti oldalán, az úttól kb. 100 m-re emelkedő kerek, természetes eredetű dombot vizsgálták meg. Megállapították, hogy tetejét négyszögletes alaprajzzal, alig 20-30 cm magas keskeny töltés veszi körbe, ez azonban nem tekinthető erődítésnek. Közepén kápolna állt, de ennek ma már semmi nyoma nincs.

Felmerült annak a lehetősége is, hogy az 1897. évi adat esetleg az Alsótold északnyugati szélén, a Zsunyi-pataktól nyugatra emelkedő dombra vonatkozik, ahol a helyi köztemetőben a falu egykori középkori templomának romjai voltak láthatók.² Az 1767. évi Canonica Visitatio szerint Toldi Miklós építette a 14. században, 1788-ban még állt, ma semmi nyoma.³ Valószínűleg a középkori Told falu temploma lehetett itt, de ennek a régészeti lelőhelynek az erődítménysége sincs adatunk.

1 PINTÉR S., 1897. 40–42.

2 GENTHON I., 1951. 315.

3 AGGHÁZY M., 1954d. 117.

BALASSAGYARMAT Haradissa vár

Az 1920-ig az egykori Hont megyéhez tartozó Kovár falu (ma Koláre, Szlovákia) határában lévő elpusztult vár pontos helyét nem ismerjük. Tekintettel azonban arra, hogy az egykori település az Ipoly bal partján is átnyúlva, a mai Nógrád megye területére is kiterjedt, valószínűsíthető, hogy a vár a jelenlegi országhatáron helyezkedhetett el.

A várral először Könyöki József foglalkozott, aki kovári vár néven szerepeltette.¹ Hagyatékának feldolgozójától azonban megtudjuk, hogy a várról Könyöki valószínűleg csak szájhagyomány útján értesült és csak regisztrálás céljából vett fel róla törzsvét, amelyhez sem leírás, sem rajz nem készült. Így a törzsvét is mint végképp elpusztult várat szerepeltette.²

1971-ből Bakács István Hont megye történeti földrajzat feldolgozó munkájából értesülhetünk arról, hogy a 13. században

– a mai Kóvár falu mellett keletre lévő egykori, de napjainkra már elpusztult – Kóvárszeg falu határában állt Haradissa vára. Leszámítva egy 1244. évre hamisított oklevelet, a várat az írott források 1281–1298 között említik. Az Ipoly mentén állt, birtokosairól és későbbi sorsáról nincs adatunk. Bakács szerint „valószínűleg csak erődítmény jellege volt, meghatározott cél érdekében épült, így nem alakult ki várbirtok központtá,” és tartozékairól sem tudunk.³

Fügedi Erik valószínűsítette, hogy a várat a Hontpázmány nemzetség építette és az Ipoly egyik átkelőjét őrizte.⁴ Györffy szerint elhagyott földvár lehetett Kóvárszeg déli határszélén, ami a mai Kóvár határában dél–nyugatra, az Ipoly „szögében” kereshető. Ugyanakkor a középkori Kóvárszeg falut is ugyanide, az akkori Ribával (ma Ipolyszög) átellenbe helyezte.⁵

A vár helyének lokalizálására több kísérlet történt. 2009-ben Rácz Jenő a vár helyét a mai ipolyszögi vasútállomás, illetve vasúti átjáró közelében feltételezte.⁶ Legutóbb Dénes József adott újabb lokalizálási támpontot a vár esetleges helyére és azt Ipolyszögtől keletre, – az egykor Kóvár területét jelentő, de ma már Balassagyarmat részévé vált Szoboki-dűlő területén – jelölte meg.⁷

Egylőre nem ismerünk az Ipoly egyik partján sem olyan települést vagy vármaradványt, amelyet az oklevelekben említett Haradissa várával hozhatnánk összefüggésbe.

1 CZOBOR B., 1890. 351.

2 VÁLINÉ POGÁNY J., 2000. 138. – Központi Műemléki Tervtár K 3184. (Kóvár, végkép elpusztult vár)

3 BAKÁCS I., 1971. 30, 46, 99, 144.

4 FÜGEDI E., 1977. 139.

5 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. III. 198, 214. – Györffy itt említi, hogy a vár helye nem azonosítható a Nagycsalomja határához csatolt, Inám és Ipolykeszi között fekvő Kopasz-pusztá déli részén az 1856. évi kataszteri térképen feltüntetett *Radistye* nevű hellyel.

6 RÁ CZ J., 2009. 25.

7 <https://dnaploja.wordpress.com/2014/12/27/haradissa-vara/> (letöltés ideje: 2014. 12. 29.) – Dénes József arra is utalt, hogy vár nyomáról az Ipoly északi jobb partján nem tudunk. Ez utóbbi adatot Karcag Ákos is megerősítette szóbeli közlésében, amelyet ezúton is köszönünk.

BÁTONYTERENYE-KISTERENYE Gyürky – Solymossy-kastély

Kisterenye északi szélén, angolkertben, szabadon áll a késő barokk Gyürky – Solymossy-kastély. Az épület téglalap alaprajzú, egymeletes, nyugati homlokzatán középrizalittal, északnyugati és dél–nyugati sarkán kör alaprajzú saroktoronnyal, manzárdtetővel, a tornyokon zsindeyes hagymasisakkal fedve. Szerkezetileg kéttraktusos, dongaboltozatos középfolyosóval, donga- és teknőboltozatos helyiségekkel. A legújabb műemlék-jegyzék szerint korábbi épület felhasználásával 1790 körül építették át gróf Gyürky Pál és családja számára. A 19. században a báró Solymossy Jenő birtokába került.¹

Az épület korát illetően a szakirodalomban eltérő időpon-

tokat találunk. Az legkorábbi leírás a településről az első katonai felméréshez készült országleírás (1782–1785), amelyben Kisterenyén a szilárd épületek között egy nemesi udvarház is szerepel.²

Mocsáry Antal 1826-ban érdekes hagyományt közölt, miszerint „Itt hajdan pompás nagy kő-épülete volt Rákótzynak, nevezetesen ott, a' hol most a' kender-földek vannak a' falu' végén Nemti felé; most pedig Lossontzi Gyürky Pál első al-ispánnak vagyon itt szép kinézésű két emeletű lakhelye...”³ Ugyanezeket az adatokat ismételi meg 1851-ben Fényes Elek is.⁴

1911-ben a Borovszky-féle megyei monográfia úgy emlékezik meg róla, hogy az akkor báró Solymosy Jenő birtokában lévő épületet „a múlt század közepe táján” (tehát 1850 körül) gróf Gyürky Pál építtette.⁵ Genthon István 1951-ben és az 1954-ben megjelent megyei műemléki topográfiában az épület 1790 körüli építését, illetve átépítését a Gyürky-családhoz köti.⁶

Genthon 1961-ben a kastély építését már a 17. századra teszi, amelyet 1790 körül csak átépítettek.⁷ Később Badál Ede is foglalkozott a kastéllyal, aki az épületet szintén 17. századi eredetűnek tartotta.⁸

Legutóbb Horváth Alice foglalta össze a kastéllyal kapcsolatos ismereteket. Valószínűsítette, hogy Kisterenye lakottan vésszelhetette át a török időket, mivel 1715-ben 16, 1720-ban 19 magyar háztartást írtak össze a faluban. A kastély eredetét a 17. század első felére teszi, mivel szerinte ekkor keletkeztek ország-szerte azok a kisebb-nagyobb nemesi kúriák és kastélyok, amelyek már a lakóhely reprezentációját hangsúlyozták, ugyanakkor a saroktoronyok motívumának megtartásával a falak előtti terület védelmének hagyományát is fenntartották. Szerinte a kastély valószínűleg egyszerű, késő-reneszánsz építészeti részletekkel épült, a mai homlokzati kialakítás 1790 körüli, a Gyürky család számára végzett átépítés eredménye lehet. A kastély a 19. században a Solymosy család birtokába került.⁹

A 17. század második felében, illetve végén, Kisterenyén több részbirtokos ismert, így Kemény Simon, Teleki Pál valamint a Rákóczi család is. Ez utóbbiak itteni elkobzott birtokrészei 1725-ban már fele részben a kincstár, fele részben pedig az Aspremont család birtokában tűnnek fel.¹⁰

További kutatások szükségesek a kastély 17. századi előzményeinek igazolására, valamint az akkori épület erődítettségére. Jelenleg a kastély és telkének erődítettségéről nincs adatunk.

1 MJ. 2005. 15–16.

2 ÉPERJESSY K. – SCHNEIDER M., 1977. 27.

3 MOCSÁRY A., 1826. I. 175.

4 FÉNYES E., 1851. IV. 199.

5 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 70.

6 GENTHON I., 1951. 322.; GENTHON I., 1954. 90.; BARANYAY B., 1954h. 253–255.

7 GENTHON I., 1961. 163–164.

8 BADÁL E., 1987. 23, 38, 144, 146.

9 PROKOPP M. – HORVÁTH A., 2000. 12–13.

10 MNL OL E 156 (U. et C.) 114:61 (17.sz.); 67:1(b) (1723); 67:11 (1725)

BÁTONYTERENYE-KISTERENYE Várhegy I.

A Bátoronyterenyéhez tartozó Kisterenye városrész belterületének észak-keleti szélén, a Gyürki-Solymosy-kastély területe fölött közvetlenül északra emelkedik a 232,8 m tszf. magasságú Várhegy I. megnevezéssel megjelölt hegy.

A Várhegy I. a szakirodalomban nem szerepel, csupán a neve alapján kereste fel 1988-ban Nováki Gyula és Sándorfi György, akik adatgyűjtést végeztek a helyszínen. Ekkor megállapították, hogy a hegyen őskori lelőhely található, amely a felszínen gyűjtött leletek alapján a Pilinyi kultúrához tartozik.¹

Ezt követően az 1990. június 3.-án Nováki Gyula és felesége járt a helyszínen. Megállapításuk szerint a Várhegy I. igen meredek oldalú, teljesen kopár, tetején azonban sűrű, de áttekinthető fiatal erdő, részben fenyves található. Legkönnyebb megközelítése észak-kelet felől lehetséges, ahol lapos nyereg köti össze a szomszédos hegygel. Sánc vagy árok nem volt megfigyelhető a hegy területén. A magas fű és az erdő megakadályozta a felszíni régészeti leletek megfigyelését. A hegy keleti és a délkeleti oldalán erősen elmosódott terasz húzódott, mely alatt földművelés folyhatott. Az egyébként jól védhető hegyet a rajta található sűrű bozótos miatt teljesen bejágni nem tudták, és határozott várra utaló nyomokat sem láttak.²

Egy későbbi, 2012. április 3-án megtartott terepbejárás, amelyen Nováki Gyula, Guba Szilvia, Joó Miklós és Majcher Tamás vett részt, hasonló eredménnyel zárult.

1 KFM Rég. Ad. 124–88.

2 KFM Rég. Ad. 155.90.

BÁTONYTERENYE-KISTERENYE Várhegy II.

A mai Bátoronyterenyéhez tartozó Kisterenye településrésztől északkeletre emelkedik a 310 m tszf. magasságú Várhegy II. megnevezésű kiemelkedés. Ezt meg kell különböztetnünk az előzőekben tárgyalt 232,8 m tszf. magasságú Várhegy I.-től.

A Várhegy II.-t az irodalomban nem említik. Területén 2013. március 2-án terepbejárást végzett Nováki Gyula és Csépe Attila. Az 500–550 m hosszan kanyarogva elnyúló, széles, kissé domború hegytetőt végigjárva annak délkeleti végében egykori szántóföld szélén markáns hegyperemet találtak. A hegy legmagasabb részét, majd az északnyugat felé lejtő, összekekenyedő végét is bejárták, de összefüggő egyéb nyomokat sehol nem találtak, így várra, erődítmenyre utaló maradványokat sem. Az egész hegyet sűrű, de áttekinthető idős állományú erdő takarja.

Csánki Dezső, majd Györffy György történeti földrajzában egyaránt szerepel egy Kalapat nevű birtok, bár Csánki nevét Kalapács néven tévesen szerepelteti.¹

Györffy Kalapat helyét a korabeli határjárás és a ma is ismert helynevek alapján a Várhegy II.-tól keletre–délkeletre a Kalapat-dűlő helyére lokalizálta, és térképmellékletén is itt tüntette fel. Az eredeti Kalapat három részre történt elkülönülését az 1413. évi oklevél adatai jól alátámasztják, ezért ez a birtok külön részét képező Váraskalapat helye is lehetett, mivel talán ez feküdt legközelebb a Várhegyhez. A Várhegy II. keleti oldalán a völgyben *Kalapat-dűlő* és Nemti határában északnyugaton *Kalapati-tető* nevű helynevek ismertek, amelyeket a turistatérkép is feltüntet.²

A birtokra vonatkozó két 1413. évi oklevél a birtok egy részét Váraskalapat (1413/1413, 1413/1588: *poss. Varaskalopath*) néven említi.³

Kalapatról tudjuk, hogy 1331-ben a Nemti nemesek azért tiltakoztak, mivel az örökös nélkül elhalt Krispinus fia Miklós birtokát, Kalapat harmadát, amely őket öröklött jogon megilleti, királyi adományból Rimai Miklós létai várnagy és Kolozs megyei ispán kapta meg.⁴ A peres felek még ugyanabban az évben megegyeztek és így Kalapat birtoka minden tartozékával és használatával együtt a királyi adománynak megfelelően Rimai Miklósnak jutott.⁵ 1413-ban Zsigmond király Kalapatot új adományként adja Derencsényi Imrének aki, és akinek ősei e birtokot más javakkal együtt már eddig is háborítatlanul birtokolták.⁶ 1461-ben Pásztói Hedvig férjének Losonci Dezsőfi Jánosnak engedi át Kalapat elzálogosított birtokrészeit.⁷ Kalapatot 1473-ban Mátyás király hűtlenség címén elkobozza a Losonciaktól és Hungor Jánosnak adja.⁸ Később a Derencsényiek visszakapták, akitől I. Ferdinánd 1556-ban veszi el.⁹

A Várhegy elnevezés és váras előtag a település egykori nevében egyaránt várra, várral rendelkező birtokra utal, melynek fennállási idejére nincs adatunk, de joggal feltételezhetjük, hogy Váraskalapat birtokrész a közeli várról kaphatta nevét talán még a 13. században. A településnév azonban csak közvetetten utal várra, magát a várat írott korabeli, vagy későbbi forrás nem említi, így további kutatások szükségesek a fentiekben kifejtett elmélet igazolásához.

1 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 254–255.; CSÁNKI D., 1890. 100.

2 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 255. és térk. mell.; A Karancs, a Medves és a Heves-Borsodi-dombság turistatérképe. Hatodik jav. kiad. Budapest, 1991.

3 DF 249183; DL 9489; ZsO. IV. 160. – Az 1413.évi írásban ugyan a birtok neve Vásáros- (*Vasaroskalapach*) előtaggal szerepel, de ez nagy valószínűséggel olvasati hibából származik, mivel az oklevél párja, amely 1413. 05. 08-án kelt (DL 9489.) és annak 1588. évi átirása egyértelműen a Váras- előszót szerepelteti.

4 AOKl. XV. 291. sz.

5 AOKl. XV. 316. sz.

6 ZsO. IV. 160.

7 Bánffy Okl. II. 33. sz.; KKJK. 1554. sz.

8 KKJK. 2098. sz.

9 BÁRTFAI SZABÓ L., 1938. 1594. sz.

BÁTONYTERENYE – MACONKA Őrhegy

A Bátornyterenyéhez 1965-ben csatolt, egykor Heves megyei Maconka templomától keletre kb. 400 m-re, valamint a Maconkai-víztározó nyugati sarkától délnyugatra szintén kb. 400 m-re emelkedik a 241 m tszf. magasságú Őrhegy¹ nevű domb.

A domb megnevezése először a negyedik katonai felmérés (1896–1914) térképén tűnik fel, de a jelenlegi turistatérképeken is így szerepel.

A lapos, fátlan, szélesen elterülő, füves dombtető legmagasabb részén vízmű kis kúpja emelkedik. Területének bejárására 2012. április 3-án került sor, amelyen Nováki Gyula, Guba Szilvia, Joó Miklós és Majcher Tamás vett részt. Erődítésnek, várnak nem találták nyomát a felszínen.

1 A Cserhát 2001. évi turistatérképén, Őr-hegy néven szerepel.

BÁTONYTERENYE – NAGYBÁTONY – Sebestyén-vár

Mátraszentlászlótól keletre, kb. 750 m-re, de Bátornyterenyénél keletre kb. 783 m tszf. magasságú Sebestyén-vár, a Mátra északi gerincének egyik önálló hegycsúcsa.

Elsőként a Borovszky-féle Heves megyei monográfiában Bartalos Gyula szerepelteti, mint a Mátra egyik ősvárát.¹

A helynév alapján több alkalommal is járt a hegyen Nováki Gyula, legutóbb 2015-ben, de erődítményre utaló nyomokat a domború hegycsúcson nem talált.²

1 BARTALOS GY., 1909. 436.

2 Legutóbb Dénes József foglalkozott a Sebestyén-várral: <https://dnaploja.wordpress.com/2016/04/02/sebestyen-vara/> (letöltés ideje: 2016. 04. 03.)

BÁTONYTERENYE – NAGYBÁTONY – FELSŐLENGYEND Pusztatemplom

A Bátornyterenyét képező Nagybátontól keleti végétől keletre kb. 1 km-re fekszik a völgyben Felsőlengyend településrész, melytől északra, kb. 300 m-re, az *Egyház magas* nevű dombsor egyik keleti, 320 m tszf. magasságú dombján

található a térképeken romjelzéssel is jelölt (Felső-)lengyendi Pusztatemplom.

Az itt lévő templomrom területén az 1930-as években Jankovics József helyi földbirtokos végzett „ásatásokat”, de annak eredményeiről nem maradtak fenn információk.¹ 1952-ben Patay Pál a helybéliektől embercsontokat és egyéb leleteket gyűjtött be.² A területen helyszíni szemlét még ugyanabban az évben Baranyai Béláné tartott. Jelentésében leírta, hogy a ma is álló nagybátonyi római katolikus templomot 1735-ben a Felső-Lengyendi pusztatemplom anyagából építették. A helyszínen vázlatot készített a még álló alapfalakról és embercsontokat is gyűjtött a területről.³

Ugyancsak Baranyai Béláné foglalta össze 1954-ben a megyei műemléki topográfiában a templomrommal kapcsolatos adatokat. Utalt arra, hogy itt néhány évvel korábban a balassagyarmati múzeum végzett ásatásokat. A templomot román stílusú félköríves apszissal rendelkező templomnak írta le.⁴

2008-ban Paszternák István, Báthori Gábor és Majcher Tamás végzett helyszíni szemlét a lelőhelyen. Ennek eredményeként Majcher Tamás a korábban tévesen megjelölt helyszínt pontosította bejelentésében. Egyidejűleg rögzítette, hogy a lelőhelyet magába foglaló domb déli oldala mesterséges kialakításúnak tűnik, s hogy a domblábon körbefutó mélyedésről ugyanakkor nem dönthető el jelenleg, hogy földút nyoma, vagy egy kisebb árok sáncsal. A domb északi oldalán, a kis összekötő földnyelven látható sekély horpadásról szintén nem tudta eldönteni, hogy természetes képződmény, betöltődött árok vagy út nyoma.⁵

2008-ban Majcher Tamás és F. Romhányi Beatrix vezetésével ásatásokat végeztek a Pusztatemplomnál. Ennek keretében csak a templom falai kerültek felmérésre, a templom környezete nélkül. A templom körül az egykori körítőfal nyomai több helyen mutatkoztak.⁶

2012. február 25-én Nováki Gyula és Csépe Attila végzett terepbejárást a helyszínen. A belső területen a feltárt templom körvonalát kövek jelezték. Határozott erődítménynek azonban nem látták a nyomát.

Az eredetileg Heves megyéhez tartozó Lengyen(d) oklevelekben 1217-től szerepel, az itt álló Szent Györgyről nevezett egyházat pedig először 1332-ben említik.⁷

A templomrommal kapcsolatosan egyrészt a korábbi ásatások eredményeinek közzétételére volna szükség, másrészt további kutatások szükségesek a körülötte feltételezett erődítményre utaló terepjelenségek pontosításához.

1 Patay Pál 1955. évi adatgyűjtéséből.

2 KFM Rég. Ad. 39–73. (rég. Palóc Múzeumi adattári száma A: 257.)

3 KFM Rég. Ad. 80–77.

4 BARANYAI B., 1954. 292–293.

5 KFM leltárkönyv. Majcher Tamás lelőhely-bejelentése (KÖH 600/2248/2008.).

6 Az ásatás eredményei közöletlenek. Majcher Tamás szóbeli közlése nyomán.

7 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. III. 113. – Patay Pál 1955. évi adatgyűjtésében az szerepel, hogy Lengyend 1190-től már apátsági birtok és 1277-ből már egyértelmű utalás van a templom létezésére (KFM Rég. Ad. 39–73). Ezek az adatok azonban egyelőre hitelesnek nem tekinthetők.

BERCEL Bene–Teichmann-kastély

A település északi részén található a négy saroktornyos, emeletes Bene–Teichmann-kastély. A kora barokk stílusú kastélyt a műemlékjegyzék szerint 1680 körül a Bene család építtette, később a Balogh, majd a Teichmenn család birtokolta. Az épület keleti és nyugati homlokzatának egy részét a 20. században átépítették, legutóbbi felújítására 2003-ban került sor.¹

A legkorábbi adatunk az itt álló kastélyról a I. katonai felméréshez készült országleírásban olvasható, ahol leírják, hogy itt egy négysarkú, szintén szilárd nemesi udvarház áll és mellette több épület.² A Bercelen (korábban: Nagy-Bercel) álló kastélyok a Vályi András féle országleírásban is szerepelnek.³ A Borovszky-féle megyei monográfia csupán utal a Bene-féle várkastély régiségére.⁴ Rados Jenő szerint a berceli kastély abba a – 17. század vége és a 18. század eleje időszakában létesült, vagy átalakított – csoportba sorolható, ahol még mindig többnyire általános az előző korokban (16–17. században) divatos, közel négyzetes udvar köré épült, vagy zárt tömbalakú épület, négy sarkán kialakított tornyokkal. Ez a török hódoltság után meginduló vidéki világi építkezésre volt jellemző.⁵

A későbbiekben az épület eredetével kapcsolatosan csak annak 17. század végi építése szerepel.⁶ Badál Ede 1987-ben azonban a kastély esetleges korábbi, talán még a török korbá visszanyúló eredetét sem zárta ki.⁷

1987. augusztus 28-án a kastély közvetlen környékén Sándorfi György és Nováki Gyula helyszíni bejárást végzett. Megállapították, hogy az akkor gyógyszertárként működő épület elhelyezkedése erődítésre alkalmas helynek tekinthető, de árok nincs körülötte. Ugyanakkor a bejárás során olyan falmaradványokat is megfigyeltek, ami alapján feltételezhető, hogy a kastély és környéke korábban erődített lehetett. Ennek tisztázása, s egyáltalában az épület építéstörténetének felderítése csak további kutatásokról várható.

1 MJ. 2005. 19–20.

2 EPERJESSY K. – SCHNEIDER M., 1977. 13.

3 VÁLYI A., 1796–1799. I. 178.

4 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 17.

5 RADOS J., 1939. 17, 35, XXX. t. – Később erre utal Genthon István is. Vö: GENTHON I., 1954. 88.

6 GENTHON I., 1951. 316; SZABÓ E., 1954c. 147, 148; GENTHON I., 1961. 33.

7 BADÁL E., 1987. 23.

BERCEL-ORDASPUSZTA

Pulykahegy

Bercel területétől északkeletre kb. 4 km-re található Ordaspusztá, amely fölött keletre emelkedik a 292,0 m tszf. magasságú Pulykahegy.

A hegy délnyugati oldalán helyezkedtek el annak a középkori eredetű templomnak a romjai, amelyek először 1951-ben Patay Pál egyik kiszállási jelentésében szerepelnek. Ebben leírja, hogy a Pulykahegyen kisméretű templom romjai láthatók, melyet a helybeliek folyamatosan bontanak. Ekkor a cinterem fala még jól kivehető volt.¹

Később, 1964-ben Horváth István járt a helyszínen, aki jelentésében rögzítette, hogy 10 évvel ezelőtt még embermagasságig álltak a kisméretű középkori templom romjai, de szemléje idején már csak az alapok csekély nyomai látszottak. A területet ekkor már szántónak, legelőnek használták.²

A helyszínen 2012. március 23-án terepbejárásra került sor, amelyen Nováki Gyula, Joó Miklós, Majcher Tamás és Zandler Krisztián vett részt. Az Ordaspusztá fölött kb. 200 m-re a hegy dél-keleti enyhe lejtőjén a templom romjainak már csak kevés nyoma látszott. Egy 1,8 m hosszú andezit oszlop hevert a felszínen, megmunkálás, vagy kopás nyoma nélkül. Az épület maradványait valószínűleg egykor cinteremfal vette körül, de annak pontos vonalát már nem lehetett megállapítani. Erődítésre utaló felszíni nyomokat a bejárás során nem találtak.

A romok minden bizonnyal a középkori Ordas falu templomának romjai lehetnek, de az ismertett adatok alapján a templom körüli cinterem övező fala (kerítőfala) önmagában erődítménynek nem tekinthető. Más egyéb jelenségek sem ismertek, amelyek alapján a templomot az erődítmények közé sorolhatnánk.

1 KFM Rég. Ad. 39 – 73. (Régi Palóc Múzeumi adattári száma: A: 257.)

2 KFM Rég. Ad. 24 – 73.

BERCEL-SZILASPUSZTA

Sáfrány-hegy

Berceltől dél-nyugatra kb. 2 km-re található a Mogyorós nevű magaslat, amelynek déli – a tőle nyugatra húzódó Gólya-patak völgye felé magasodó – csúcsa a 222,1 m tszf. magasságú Sáfrány-hegy.

A hegy területén az 1930-as években sírok kerültek elő, amelyek leletanyagai akkor a balassagyarmati Palóc Múzeumba jutottak,¹ de sajnos a II. világháború idején elpusztultak. 1954-ben szántáskor egy karperecre bukkantak, amelyet a szécsényi múzeumnak adtak át. A temetkezéseket a szkíta és kelta korhoz köthetjük.²

Patay Pál 1955 tavaszi helyszíni szemléje során további leleteket gyűjtött.³ 1972-ben egy innen származó, a bronzkori Pi-

linyi kultúrába sorolható tál és bögre az egri múzeum útján szintén a szécsényi múzeum gyűjteményét gazdagította.⁴

A hegyen létezett őskori település erődítetttségéről nincs adatunk, de ez nem zárható ki, mivel a több évszázados talajművelés, valamint egyéb, a lelőhelyet romboló hatások (erózió, víz, szél, kincskeresés, kő- és földkitermelés) az esetleges árok és sánc nyomait eltüntethették. Ezért további kutatások szükségesek a lelőhely erődítetttségének igazolásához.

1 HUNYADI I., 1957. 162.

2 PATAY P., 1954. 18.; PATAY P., 1956b. 187 – 188. – Patay szerint az itteni telephely a Buják – Tarisznyaparton lévőhöz teljesen hasonló; HÉJJ Cs., 1976. 246, 249.

3 MNM Rég. Ad. 29. G. X.

4 KFM Leltárkönyv.

BOKOR

Temető

A falun kívül, annak északkeleti szélén a település központjától keletre, dombtetőn található a falu temetője, amelynek közepén, a ravatalozótól nyugatra kb. 10-15 m-re, növényzettel erősen benőve, szabadon áll egy csekély, meghatározhatatlan alakú, funkciójú és korú falmaradvány. Az 1950-es években készült fotókon még látszik egy felmenő fal, rajta egy emléktábla, melynek napjainkra már semmi nyoma nincs. Állítólag a rom köveiből épült a temető ravatalozója.

A II. katonai felmérésen (1806 – 1869) a temető jelzése mellett „Kastelik wielki” felirat látható, ami „régí kastély”-ként értelmezhető, majd ugyanez jelenik meg a III. katonai felmérésen (1869 – 1887). Itt a falu mellett keletre lévő temető fölött északra romjelzés és az „Altes Castell”, illetve „Ruine (Altes Castell)” felirat olvasható. A feliratok minden bizonnyal a mai temetőben lévő falomra vonatkoznak.

1951-ben Genthon István azt közli Bokorról, hogy itt egy 17. századi kastélyrom van.¹ 1954-ben a megyei műemléki topográfiában azonban már várromként, a hajdani Bokor-vár romjaként tűnik fel.² A később megjelent összefoglalásokban szintén várromként szerepel, ahol 2 m magas kőfalmaradvány maradt meg a 15. századból, amikor Buják várának elővára volt.³ A legutóbbi megyei műemlékjegyzékben az olvasható, hogy a temetőben álló csekély falmaradvány egyaránt lehet templom vagy kisebb erősség maradványa.⁴

A helyszín bejárására 1988. május 11-én került sor Sándorfi György és Nováki Gyula részvételével. Ekkor a temetőben, a halottasháztól nyugatra kb. 10-15 m-re fellelhető volt a sűrű bozótban egy kb. 1,5 m magas, 6-8 m hosszú falmaradvány, azonban sem ennek környezetében, sem a temető körül várra, erődítményre utaló nyomokat nem láttak. Felszíni régészeti lelet sem került elő. Megállapításuk szerint leginkább középkori templom maradványa lehet.

Egy újabb bejárás 2012. március 7-én Nováki Gyula, Guba Szilvia, Harnos Krisztián és Majcher Tamás részvételével történt. A helyszínen megerősítést nyert, hogy a temetőben lévő rom

környékén, vagy a temető körül a domboldalon, erődítésre utaló nyomok nincsenek, így valószínűleg a falmaradvány egy egykor itt állt templom nyugati falának maradványa lehet.

További kutatások szükségesek a romemlék funkciójának tisztázására, különösen arra tekintettel, hogy történeti adat itt álló várról, castellumról vagy más erődítményről nem ismert.

Bokor falu templomáról egykorú okleveles forrást nem ismerünk. Az 1734. és 1736. évi egyházi összeírásokban csak azt említik Bokorról, hogy egykori temploma romokban hever. A faluba a 18. sz. folyamán betelepült szlovák evangélikusok 1796-ban a templom romjait akarták széthordani, de ezt Ribianszky János cserhátszentiváni plébános megakadályozta.⁵

1 GENTHON I., 1951. 317.

2 VOIT P., 1954b. 152.

3 GENTHON I., 1961. 42.; GERŐ L., 1968. 300.; KISS G., 1984. 273 – 274.

4 MJ. 2005. 21. – A Bükk Nemzeti Park nyilvántartásában Bokor – Templom-domb néven szerepel, ahol őrtornyot is feltételeznek.

5 CHOBOT F., 1915 – 1917. I. 169 – 170.; ACP. 7. 52.

BUJÁK Őr-hegy

Buják falutól északra kb. 2 km-re, valamint a bujái vártól keletre kb. 550 m-re emelkedik a 340 m tszf. magasságú Őr-hegy.

A hegyet neve alapján kereste fel 2012. március 23-án Nováki Gyula, Majcher Tamás és Zandler Krisztián. A hegy déli lejtőjén nagy kiterjedésű bekerített gyümölcsös található, a hegy felső része szabad terület, többnyire öreg erdő fedi. Az Őr-hegyen a részben bokros erdővel benőtt, részben parlagon maradt hegyoldalon régen szőlőművelés folyhatott, melynek nyomai (kősor, kőrakás és terasz) a felső részekén még a mai napig is megfigyelhetők.

A bejáráskor erődítésnek, várnak felszíni nyomait nem tapasztalták.

BUJÁK Tarisznyapart

Buják községtől keletre, 1,5 km-re emelkedik a 230,3 m tszf. magasságú Sereg-hegy. Északnyugati, alacsony nyúlványát nevezik Tarisznyapartnak (tszf. magassága 212,8 m), a legészakibb részén emelkedő dombot pedig Kerekdombnak.¹ A Kerekdomb északnyugat-délkelet irányában hosszúk alakú, teteje mindkét vége felé enyhén lejt. Három oldalról meredek lejtő fogja közre. Délkeleti irányban a Sereg-hegynél 3 m-rel alacsonyabban fekvő, széles, természetes eredetű nyereg választja el (1. kép).

A domb régebben szántóföld volt, most parlag, a meredek oldalak miatt a teteje folyamatosan pusztul. A Kerekdomb kb. 50×20 m-es platóján terült el a középső bronzkorra datált település.

Pesty Frigyes említi első ízben, mint a védett fekvésű őskori telepet.² A két világháború között Sándor László tanító kisebb kutatást végzett itt, melynek során egész edényeket is talált. Erről Patay Pál 1952. évi jelentésében számolt be, aki ekkor késő bronzkori kerámiát gyűjtött a lelőhelyen. 1952. őszén Erdész Sándor a bujái erdészeti dolgozója kisebb kutatás során négy hulladékgyűjtőt tárt fel, amelyről feljegyzéseket készített és átadta azokat Patay Pálnak. 1968-ban Kalicz Nándor a Tarisznyapartot a Hatvani kultúra lelőhelyei közé sorolta.³

1981-ben Tárnoki Judit terepbejárással azonosította a Patay által említett lelőhelyet,⁴ majd 1982-ben és 1984-ben 2-2 hetes feltárást végzett itt. A domb platójának kb. a felét vizsgálta át árokkal és szelvényekkel. Összesen 14 db, főként mély, méhkas alakú gödrt tárt fel, de voltak sekélyebb és szabálytalan alakú gödrök is. Más terepjelenséget nem sikerült azonosítani. Megállapítása szerint a domb teteje erősen lepusztult, ha álltak is itt házak, minden nyomuk megsemmisült a talaj eróziója miatt. Az előkerült leletanyag azonban igen gazdag és sokrétű volt: 40 ép vagy kiegészíthető kisebb-nagyobb tároló edény, fazekak, bögrék, tálak, sok csonteszköz, két öntőminta töredék, bronz tű és félhold alakú csüngő. Egy kutatóárok alját is átvágta, amelyből kiderült, hogy a mélyedés nem mesterséges, hanem természetes eredetű. Ennek alapján a Tarisznyapart erődítettége nem bizonyítható, csak védett fekvésű telepnek tekinthető.

A gödrökből előkerült leletanyag a bronzkori tell-életmódot folytató Hatvani kultúra hagyatéka, ugyanakkor mind a fém-, mind a kerámialeletek erős vatyai és füzesabonyi hatást mutatnak.

A lelőhely különlegessége, hogy a megszokottól ellentétben itt csupán egy települési réteggel számolhatunk. Az edényformák és a díszítések, valamint a fémleletek alapján a lelőhely a Hatvani kultúra olyan késői szakaszába sorolható, amely a középső bronzkor végét is megérte.⁵

A Kerekdombon csupán egy tanya-méretű település állhatott, amelyet legfeljebb két generáció használt és talán éppen ez az oka annak, hogy nem alakult ki a tellemekre jellemző rétegződés. A feltételezhető erődítést a hegynyereg előtt további feltárásoktól várhatjuk, bár a területet a szántás erősen lepusztította.

Ez a lelőhely a Hatvani és Füzesabonyi kultúra többi, nagyszámú erődített telepeivel hasonlít. Amíg azonban a többieket mesterségesen ásott árokkal választották el a mellettük lévő területtől, itt a természettől készen kapott helyet választották ki lakóhelynek.

A Tarisznyapart területét terepbejárást követően Nováki Gyula 1990-ben felesége segítségével mérte fel.

2006. október 12-én Nováki Gyula Jankovich Bésán Dénessel, Nagy Leventével és Tankó Károllyal ismét bejárta a lelőhelyet valamint a felette magasodó dombot is, de erődítés nyomát ők sem látták.

1 Tárnoki Judit 1984. évi ásatási dokumentációja szerint nem maga a Tarisznypart a lelőhely, hanem a Tarisznypart nevű dombhát északi végében található Kerekdomb néven említett kiemelkedés és környéke. Az irodalomban ugyanakkor a Tarisznypart vált általánossá a lelőhely megnevezésére, ezért mi is ezt használtuk. Vö.: KFM Rég. Ad. 116–85.

2 PESTY F., 1867.; PATAY P., 1954. 17.

3 KALICZ N., 1968. 121.

4 TÁRNOKI J., 1982. 381–386.

5 TÁRNOKI J., 1985. 7–8.; TÁRNOKI J., 2010. 56.

CERED Látó-hegy

Cered község déli szélétől délre kb. 150 m-re, egyúttal a Rónafalu felé vezető országúttól dél-keletre kb. 150 m-re található a 329,4 m tszf. magasságú Látó-hegy.

A Karancs, a Medves és a Heves-Borsodi-dombság turista-térképén itt a hegycsúcson sáncot jelölnek „Vinc-vár” megnevezéssel.¹

A Látó-hegyet 1989 őszén Sándorfi György járta be, de várnak nem látta a nyomát. Ismételt bejárásra 2012. március 28-án került sor Nováki Gyula, Joó Miklós, Majcher Tamás és Zandler Krisztián részvételével. Az egyedülálló, nagyrészt füves, rendkívül meredek oldalú, természetes magaslaton, melynek tetején keskeny, kelet–nyugati irányú gerinc húzódik, erődítésnek, várnak nem találták nyomát. Felszíni régészeti lelet sem ismert innen.²

1 A Karancs, a Medves és a Heves-Borsodi-dombság turistatérképe. M=1:60.000. Budapest, 1991., valamint Budapest, 2005.

2 Legutóbbi Dénes József hívta fel a figyelmet a helyszínre: <https://dijnaploja.wordpress.com/2016/03/29/cered-nyulvar/> (Letöltés ideje: 2016. 04. 02.)

CERED Nyúlvár

Cered község déli szélétől délre, közvetlenül a falu felett emelkedik a 306 m tszf. magasságú Nyúlvár nevű hegy.

A Karancs, a Medves és a Heves-Borsodi-dombság turista-térképén szerepel ez a hegycsúcs ugyanezzel a megnevezéssel.¹

A területén kutatás még nem volt, és nincs adatunk arra sem, hogy a hegyen erődítmény lenne.²

1 A Karancs, a Medves és a Heves-Borsodi-dombság turistatérképe. M=1:60.000. Budapest, 1991., valamint Budapest, 2005.

2 Legutóbb Dénes József hívta fel a figyelmet a ceredi Nyúlvárra: <https://dijnaploja.wordpress.com/2016/03/29/cered-nyulvar/> (Letöltés ideje: 2016. 04. 02.)

CERED Pogányvár

Cered községtől észak-keletre, közvetlenül a település fölött található a térképeken a Pogányvár (Pogány-vár) névvel jelölt hely.¹

A terület bejárására 2012. március 28-án Nováki Gyula, Joó Miklós, Majcher Tamás és Zandler Krisztián részvételével került sor. A településről északra egy kelet-nyugat irányú völgyben két dombot vizsgáltak a falu szélétől kb. 600 m-re, illetve kb. 300 m-re. Mindkét terület szántóföld, ahol a friss szántásban sem régészeti leletet, sem erődítményre utaló felszíni nyomokat nem találtak.

Ugyancsak negatív eredménnyel járt a bejárt területtől nyugatra lévő, szomszédos, 311,0 m tszf. magasságú Mise-hegy megtekintése is, amelyet ugyanekkor Majcher Tamás és Zandler Krisztián járt be.

1 A Karancs, a Medves és a Heves-Borsodi-dombság turistatérképe. M=1:60.000. Budapest, 1991., valamint Budapest, 2005.

CSÉCSÉ Templom

A település központjában, a Táncsics út és a Rákóczi út kereszteződésében áll a falu római katolikus temploma, mely a középkori templom helyén 1894–1895-ben épült.¹

Pintér Sándor a Szécsény és környékéről 1897-ben írott munkájában említi a „csécsei kővár”-at, melynek a helyén ma a templom áll, azonban ennél több adatot nem ismert róla.²

1952-ben Patay Pál kiszállási jelentésében leírta, hogy a mai templom mellett, a régi egyház alapfalai még láthatók voltak.³

A megye műemléki topográfiája csak a régi templom történetét és korábbi felmérési rajzait közli, esetleges erődítésről nem tesz említést.⁴

A helyszín megtekintésére 1990. augusztus 11-én került sor Sándorfi György és Nováki Gyula részvételével, de a templom környezetében erődítményre utaló jelenségeket nem tapasztaltak. Azonos eredménnyel járt a 2012. március 23-án megtartott újabb bejárás is, amelyen Nováki Gyula, Joó Miklós, Majcher Tamás és Zandler Krisztián vett részt.

Csécсэн egy Szt. Margitról elnevezett ismeretlen rendű monostorról maradtak fenn történeti források. Kegyurát, a Szücsi családöt első alkalommal 1267-ben említik, amikor a Heves megyei Kálozon birtokol. A monostor 1330 körül bukkan fel újra, s egyben utoljára az okleveles anyagban amikor az ország-bíró elhalasztotta a kegyurak (a Szücsi család) perét a monostor patai és pataszurdokai birtokaival kapcsolatosan.⁵

A korábbi templom erődítettségeről nem tudunk, ugyanakkor nem zárhatjuk ki, hogy a 13–14. századi monostor esetleg erődített lehetett, és ennek emléke maradt fenn „csécsei kővár”-

ként. A korábbi templomról fennmaradt felmérési rajzok ugyanakkor inkább késő-középkori, talán 15. századi eredetű épületet ábrázolnak, amelynek helyére épült a mai templom, amit egykor cinteremfal is övezett.⁶

1 BARANYAI B., 1954i. 162.

2 PINTÉR S., 1897. 42.

3 KFM Rég. Ad. 39–73. (A régi Palóc Múzeumi adattári száma A: 257.)

4 BARANYAI B., 1954i. 161–163.

5 GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 138., IV. 233.; F. ROMHÁNYI B., 2000. 19.; F. ROMHÁNYI B., 2008.

6 BARANYAI B., 1954i. 162.

CSERHÁTHALÁP Makó-dűlő

Cserháthaláp területén nyugatra, a település nagyhalápi részétől dél–nyugatra kb. 400 m-re, a Fekete-víz nevű vízfolyástól délre található az a Makó-dűlőhöz tartozó kelet-nyugati tengelyű, két magaslatot alkotó hosszan elnyúló domb, amely a Magyarnándor felé vezető út mindkét oldalára kiterjed.

Az itteni lelőhelyet 1965-ben Hegedűs Katalin terepbejárás során azonosította. A felszínen gyűjtött régészeti anyagban bronzkori és középkori kerámia volt.¹

A dombot átszelő bekötőút közelében a 2001-ben terepbejárás során Tankó Károly a felszínen bronzkori településre utaló leleteket gyűjtött.

Az azonosított lelőhelyet is érintő szennyvíztisztító létesítés beruházás miatt 2001-ben Simonyi Erika vezetésével régészeti ásatás kezdődött. A feltérési munka a kelet-nyugati tengelyű domb nyugati végét érintette, ahol a kijelölt terület nyugati részén a kutatás egy minden bizonnyal a bronzkori települést övező árkot tárt fel, amelynek egy rövid szakaszát is megtalálták a terület északi részén.²

További kutatások szükségesek annak meghatározásához, hogy a megtalált árok szakaszok ténylegesen a telep védelmére létesültek, vagy azoknak más funkciója volt.

1 KFM Rég. Ad. 37–73., KFM Rég. Ad. 127–88.

2 SIMONYI E., 2003. 156.

CSERHÁTHALÁP Tornyos-hegy

Cserháthaláptól északkeletre kb. 1,5 km-re emelkedik a 310 m tszf. magasságú Tornyos-hegy.¹ Először 1954-ben Makkai László foglalkozott vele és kapcsolatba hozta az 1330-ban Illyi határjárásában említett toronyhellyel.²

A Tornyos-hegyen 1989. június 12-én Nováki Gyula és Sándorfi György végeztek terepbejárást. A szélesen elterülő hegytető nagyobbik része szántóföld, kisebb részben pedig sűrű akác-erdővel fedett. A hegy északi oldala meredek. A szántóföld majdnem a tetejéig felhúzódik. A hegytetőt bejárva sem várható terepjelenségeket, sem régészeti leletet nem találtak.

A hegy bejárására ezt követően még két alkalommal került sor. Először 1989. június 23-án, amelyen Nováki Gyula, Sándorfi György és Gádor Judit, majd 2012. március 7-én, amelyen Nováki Gyula, Guba Szilvia, Harnos Krisztián és Majcher Tamás vett részt. Mindkét alkalommal a fentiekben leírtakkal azonos megállapításra jutottak.

Tekintettel arra, hogy a hegy neve kifejezett építményre utal, további, esetleg régészeti kutatások is szükségesek egy esetlegesen itt állt, de írott forrásokban nem szereplő építmény igazolására.

1 A II. katonai felmérésen (Sect. 46, Col. XXXIII) „Tornyos-hegy” felirat szerepel.

2 MAKKAI L., 1954. 44, 47. – Az illyi toronyhellyel kapcsolatosan egyértelműen megállapítható, hogy az más irányban és távolabb helyezkedhetett el, mint a középkori Nagyhaláphoz (ma Cserháthaláp) tartozó Tornyos-hegy. A két birtok között még további birtokok feküdtek a 14. század első felében, ezért az azonosítás szerintünk nem igazolható. – Vö.: Illyi – Torony alatt.

CSERHÁTSURÁNY Halom

Cserhátsurány községtől délnyugatra kb. 900 m-re, a Fekete-víz déli partja fölött, egyben a Cserhátsurányból Terénybe vezető földút mellett található a 203,2 m tszf. magasságú Halom nevű domb.

A hely először Rómer Flóris jegyzőkönyvében szerepel, aki leírta, hogy Surány határában sáncok és halmok vannak. 1954-ben Patay Pál végzett helyszíni bejárást a dombon. Jelentésében az szerepelt, hogy a helyi iskolaigazgató egy kirándulás alkalmával a domb oldalában található homokbányában embercsontokra bukkant, majd ott egy sírt bontott ki. A csontok mellett egy fonott bronz nyakperecet és S végű hajkarikát talált. Ugyanitt egy gyereksír is előkerült. A helybeliek a helyszínre kiszálló Patay Pálnak elmondták, hogy gyakran találni csontokat a homokbányában. A temető két sírja a 10–11. századból származónak bizonyult.

1988-ban Nováki Gyula és Sándorfi György végzett terepszemlélet Rómer adatai alapján az általa megjelölt sáncok pontosítására, de eredmény nélkül.

2012. március 7-én ismét helyszíni bejárásra került sor, amelyen Nováki Gyula, Guba Szilvia, Harnos Krisztián és Majcher Tamás vett részt. A dombtetőre feljutva annak csak egy kis részét tudták bejárni, mert szinte az egész dombtetőt sűrű, járhatatlan tüskés bokor fedte. Erődítésre utaló nyomokat vagy sáncot nem találtak.

1 Központi műemléki könyvtár. Rómer Flóris jegyzőkönyvei. XXXIX. kötet. 57.

2 KFM Rég. Ad. 39–73.; Héjcs Cs., 1976. 252.

3 KFM Rég. Ad. 124–88.

CSERHÁTSURÁNY

Jánossy-kastély

A település közepén emelkedő dombtetőn, szabadon álló épületként, az egykori parkjának megmaradt részén helyezkedik el a Jánossy-kastély. Pártázatos, pilléres, falazott kerítés övezi, a kapupilléreken oroszlánszobrokkal. A kerítésen belül északkeletre két melléképület, délnyugatra a kerítésfal sarkain két őrtoronnyal. Az őrtornyok nyolcszög alaprajzúak, kettős ívű sisakkal. Maga a kastély négy saroktornyos, földszintes épület, kontytetővel, a tornyokon hagymasisakkal. Északkeleti homlokzata két saroktornya között falazott pilléres tornác. Kétraktusos, boltozott helyiségekkel, kőkeretes nyílásokkal. Egyik tetőgerendáján 1811-es évszám.¹

Az épület az eddigi szakirodalom – így a megyei műemléki topográfia vagy Badál Ede újabb összefoglalása – szerint valószínűleg a 16. század végén vagy 17. század elején épült a Jánossy család számára, de ezt bizonyító források még nem kerültek közlésre.² Ez a megállapítás ezért csupán építészettipológiai érvekre támaszkodik, miszerint a kastély az eredetileg a 16–17. században elterjedt négy saroktornyos kastélytípus jellegzetességeit képviselné.³ Kérdéses ugyanakkor, hogy a török hódoltság peremén volt-e ekkor igény és lehetőség ilyen épületek emelésére. Maga az alaprajzi- és tömegforma ugyanakkor kedvelt volt még a 18. században is.

1811-ben udvari homlokzatát klasszicista stílusban átalakították, és bővítették. 1945-ig ugyanaz az a család birtokolta. Melléképületei a 18. században épültek.⁴

Az épület környékét 1989. június 12-én Nováki Gyula és Sándorfi György járta be, de erődítésre utaló nyomokat vagy kiépítést nem találtak.⁵

Újabb bejárásra 1989. június 23-án került sor, amelyen Nováki Gyula, Sándorfi György és Gádor Judit vett részt. Megállapították, hogy a kastély földrajzi helyzete alapján elképzelhető, hogy esetleg volt körülötte erődítés, de ennek nyomát nem látták. Árok sehol nem volt megállapítható. Véleményük szerint a kis őrtornyok inkább romantikus, újkori építményeknek, mintsem várbástyáknak tekinthetők.⁶

Egy ismételt bejárásra 2012. március 7-én került sor, amelyen Nováki Gyula, Guba Szilvia, Harnos Krisztián és Majcher Tamás vett részt.⁷ Megállapították, hogy a helyszínen jelenleg nincs nyoma erődítésnek.

Az épületen és annak környezetében régészeti kutatás, illetve falkutatás még nem történt, így nem zárható ki, hogy eredetileg valamilyen formában védelemre alkalmas módon épült ki, és erődített lehetett, de ennek igazolása – ahogy építéstörténetének egésze feltárása – csak a jövőbeli kutatásoktól várható.

1 MJ. 2005. 26.

2 BARANYAI B., 1954. 167.; BADÁL E., 1987. 51. – A 2005. évi műemlékjegyzék szerint a 17. század elején épült: MJ. 2005. 26.

3 GENTHON I., 1954. 88.; BADÁL E., 1987. 51.

4 BARANYAI B., 1954. 167.

5 KFM Rég. Ad. 124–88.

6 KFM Rég. Ad. 145–89.

7 Majcher Tamás egy korábbi átalakítás alkalmával a kapu előtt egy betemetett, korábbi híd téglaboltozatát figyelte meg. Kutatás nem történt, de ez esetleg egy betemetett várórokra utalhat. – Majcher Tamás szóbeli közlése.

CSESZTVE

Stalák

Csesztve község dél–nyugati szélén, a Madách-kúriától délre emelkedő kelet–nyugati irányú, hosszan elnyúló dombháton található az a régészeti lelőhely, amelyet 1967-ben Horthy István balassagyarmati lakos azonosított.

Az 1970-es években, a dohány szárítók pajták építését megelőző terepmunka során nagy mennyiségű régészeti lelet került itt a felszínre,¹ többek között őskőkori kőeszközök, neolitikus kerámia, valamint egy késő bronzkori urnatemető néhány sírja.

1983-ban Horthy István bejelentésére T. Dobosi Viola helyszíni szemlét tartott a lelőhelyen és felső-paleolitikus kőeszközöket gyűjtött. 1984-től T. Dobosi Viola és Tárnoki Judit kisebb megszakításokkal hitelesítő ásatásokat végeztek a helyszínen, amelyek eredményeként jelentős területeket tártak fel a Lengyeli kultúra kései szakaszának településéből.²

1990-ben Kató Sára folytatta a feltárásokat. A dombhát keleti végében nyitott szelvényekben egy hármassávos árokrendszer került elő, amely kelet–nyugati irányban futott a településen belül. Az árokrendszer később egy árokká szűkült.³

A feltárt belső árokrendszerrel kapcsolatosan megállapítható, hogy az nem védelmi célból készült, ezért a Stalák erődítettnek, illetve erődítménynek – a jelenleg ismert adatok alapján – nem tekinthető.

1 KFM Rég. Ad. 76. 4. 1–73.

2 T. DOBOSI V., 1985. 9.

3 KATÓ S., 1992. 7–8.

CSITÁR

Halom

Zólyomi József Csitárról szóló 1999-ben megjelent falumonográfiájában az alábbiakat olvashatjuk: „A VI. századtól szláv lakosság telepedett le az Ipoly völgyében. Nagyon valószínű, hogy a falu határában lévő Kerekdombon, az 1960-as években feltárt földvárat ők építették. E földvárnak a közepe 20–35 m átmérőjű lapos terület, melyet kerek körárok, a középső résznél alacsonyabb körsánc vett körül. Az árok és a sánc oldalai meredek lejtésűek voltak. Az ásatás során tárgyleletek nem kerültek elő, így a földvár építésének pontos idejét meghatározni nem lehet.”¹

Csitáron azonban sem Kerekdomb helynévről, sem földvárról, sem egy ott folytatott ásatásról nincs tudomásunk. Erődítmény nem szerepel a falu ismert régészeti lelőhelyei között. Mindezek

alapján ezt az adatot és hivatkozást tévesnek tekinthetjük. Nem zárható ki ugyanakkor, hogy a „Kerekdomb” elnevezés a Csitártól dél-keletre kb. 700 m-re, a Nógrádgárdony felé vezető országút nyugati oldalán emelkedő 174,3 m tszf. magasságú Halom nevű dombra vonatkozik. A Google Earth űrfelvételén nemcsak a domb alakja, hanem a dombot nagyrészt elfedő erdő alakja is ovális alakú.² Nincs azonban adatunk arról, hogy a Halom nevű dombon erődtítmény lenne, ahogy régészeti kutatásáról sem tudunk.

1 ZÓLYOMI J., 1999. = <http://mek.oszk.hu/02100/02134/html/tortenet.htm>; <http://www.csitar.hu/falutortenet.html> – Az itt lábjegyzetben hivatkozott munkában (PATAY P., 1954. 30.) azonban sem Csitárról, sem egy itt lévő földvarról nincs szó.

2 48 02 55.5 É, 19 25 14.6 K

DEBERCSÉNY Pusztatemplom

Debercsény falutól nyugatra, kb. 600 m-re, nagy kiterjedésű szántóföld közepén található egy 276,7 m tszf. magasságú Pusztatemplom megnevezésű domb. Nevét a falu korábban itt állt templomáról nyerte. A domb legmagasabb részén háromszögelési pont, valamint a helyi önkormányzat által 2001-ben állíttatott, a templomra utaló fakereszt áll, amelyek körül egy kb. 2 m sugarú körben nem folyik talajművelés és így füves terület alakult ki.

A Pusztatemplom-dűlőben lévő templom romjait először a Borovszky-féle megyei monográfia említi, egyben utal arra is, hogy e templom akkor pusztult el, amikor a török had 1663-ban Szandáról Drégelypalánkra vonult. Említi, hogy a romokból fennmaradt szenteltvíztartó a Nagy és Varga-féle ház falába van beépítve.¹ Ugyanezeket az adatokat ismételik meg 1915-ben is.²

A megyei műemléki topográfiában már azt olvashatjuk, hogy a romok maradványai nem láthatók, helyén a talajt teljesen felszántották.³

A Pusztatemplom helyén 1999-ben Majcher Tamás vezetésével folyt ásatás, amely a valószínűleg 11–12. századi román stílusban épült templom alapfalainak alapozási árkait tudta csak megfigyelni. Az ovális dombtetőn egy 11×6,5 m területű templom helye került elő. Pusztulását tűzvész okozta valamikor a 17. században. A templom körül volt a falu temetője. Majcher egy légi fotó alapján a ma már nem látszódó temetőárkot is valószínűsített. A helyszínen csak a templom falainak helye került felmérésre.⁴

A Google Earth korábbi űrfelvételén⁵ egy kb. 35 m átmérőjű, ovális alakú árok látszik a templom helye körül.

A helyszín bejárására 2012. május 10-én került sor Nováki Gyula, Lantos István és Majcher Tamás, majd 2013. december 19-én Mordovin Maxim és Sándor Lajos részvételével. A teljesen simára szántott területen az ároknak egyik alkalommal sem volt látható nyoma.

Debercsény templomára vonatkozóan korabeli írott forrással nem rendelkezünk.

1 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 28, 31.

2 CHOBOT F., 1915 – 1917. I. 158.

3 SZABÓ E., 1954d. 173.

4 MAJCHER T., 2002a. 194.

5 47 57 43.35 É, 19 18 23.55 K; valamint 47 57 42.84 É, 19 18 24.07 K

DIÓSJENŐ Cigányvár

Diósjenő területén, a település nyugati szélétől nyugat – északnyugatra kb. 3 km-re, a 767,7 m tszf. magasságú Málna-hegy délkelet – keleti irányú nyúlványának – a hegy csúcsától keletre, kb. 1 km-re lévő – meredek déli oldalát nevezik Cigányvárnak.¹ Nem zárható ki, hogy a név eredetileg a Málna-hegytől dél-keletre lévő, tőle a Hárombarát nyereggel elválasztott kisebb, kb. 710 m tszf. magasságú önálló csúcsát jelölje.

Először Fényes Elek említi, mint olyan várat, amelynek csak a helye és a neve maradt fenn.² A Cigányvár Könyöki József váryegyzékében is szerepel,³ mint elpusztult vár.

Nincs adatunk arról, hogy a megjelölt területen erődtítményre, várra utaló terepjelenségek lennének. Lehetséges, hogy mivel a Hárombarát nyeregben korábban állt, s ugyanígy nevezett vadászház maradványait jelölték a korabeli térképek romként,⁴ ezt értelmezték többen várként.

1 II. katonai felmérés: Sect. 46, Col. XXXII „Cigányvár”, a Málna-hegy kelet-dél-keleti lejtős nyúlványa.

2 FÉNYES E., 1851. I. 265.

3 KÖNYÖKI J., 1905. 288. (Cigányvár)

4 A negyedik katonai felmérés (1896 – 1914) térképén romjelzéssel jelölve.

EGYHÁZASGERGE Gerenda-bérc

Egyházasgerge község észak-keleti szélétől tovább észak-keleti irányban kb. 3 km-re található a Gerenda-bérc,¹ amely nagyjából egy kelet – nyugati irányú, kelet felé emelkedő, 304–341 m tszf. magasságú gerincet képez, mint a Kis-Hallgató nevű hegy (tszf. 380,8 m) nyugati irányú nyúlványa.

Még az 1990-es években helybéli adatközlőktől értesült Miklós Zsuzsa, hogy a Gerenda-bércen hosszú sánc található a törökök idejéből. Valószínűleg azonos információk alapján került be korábban a Gerenda-bérc a Bükk Nemzeti Park *ex lege* „a törvény erejénél fogva” védett természeti emlékeinek csoportjába.²

A helyszín bejárására 2012. április 19-én került sor, amelyen

Nováki Gyula, Joó Miklós és Majcher Tamás vett részt. A bejárás a Nagy-völgyön északra a Varga-tanyáig, majd onnan kelet felé a Kis-Hallgató hegy csúcsáig tartott. Itt a szélesen elterülő hegytető legmagasabb részét sűrű, áttekinthetetlen erdő fedte. A hegy felső része egyébként többnyire erdőmentes, tiszta, jól áttekinthető terület volt, de erődítésre utaló felszíni jelenségnek nem látták nyomát.

A hegycsúctól nyugatra kb. 90 m-re egy keskeny, kb. 20 m széles, egyenes erdősáv mutatkozott, amely észak – északnyugat – dél – délkeleti irányban kb. 150 m hosszan volt követhető. Két oldalán egy-egy, kb. 20-40 cm magas, keskeny töltés húzódott, belül a terület sima felületű. Ebben a sávban öreg fák voltak, tőle keletre és nyugatra fiatalabb fákból állt az erdő. E sáv eredete nem ismert, de nem tekinthető erődítés nyomának. Az említett „sánc” valószínűleg ezzel lehet azonos.

1 A Cserhát 2001. évi turistatérképén tévesen *Berenda-bérc* néven szerepel.

2 A Bükk Nemzeti Park adatbázisa alapján

EGYHÁZASGERGE Templom körüli sáncok

A település dél-nyugati, kisgergei szélén, a Dobroda patak széles völgyét délről kísérő dombosor egyik terasz-szerűen előrenyúló tagján található a mai is működő temetőben a középkori templom.

A szabadon álló, egyhajós, keletelt, poligonális záródású szentélyvel rendelkező templom északi oldalához sekrestye kapcsolódik. A templom papját először 1332-ben említik. A mai templomot a korábbi templomhajó felhasználásával – a szentélyben lévő reneszánsz szentségfülke felirata szerint – 1503-ban Lipthay László építtette.¹

A Bükk Nemzeti Park nyilvántartásában „Egyházasgerge – Templom körüli sáncok” néven őskori eredetű várhelyként szerepel.² Ennek alapja azonban nem ismert, mivel a helyszínen erődítésre utaló terepjelenségekről nem tudunk.

1 Györffy Gy., 1987 – 1998. IV. 245 – 246; MJ. 2005. 34. – Történetének, építés-történetének legújabb összefoglalása: MAG H., 2016.

2 A kormeghatározás a Bükk Nemzeti Park Baglyas-kő vár Természetvédelmi Látogatóközpontjában lévő tájékoztató tábla alapján történt.

ERDŐKÜRT Pusztatemplom

Erdőkürt község nyugati végétől nyugat – északnyugatra kb. 1,5 km-re az Öreg malom-dűlő széles fennsíkjának az északi szélén fekszik a Pusztatemplom nevű erdőrész, amely az Acsa felé vezető országút éles kanyarjától délnyugatra kb. 400 m-re húzódik.

A fennsík egész területe szántóföld, északi szélén egyenes vadvédelmi kerítés választja el az erdőtől, ettől északra, 20 m-re, bent az erdőben az egy templom maradványai találhatóak. Álló fala már nincs, egész területét mély gödrök borítják, ezek oldalában mindenhol épülettörmelékek mutatkoznak. Csak a délnyugati végén lévő gödörben vehető ki egy kb. 1 m hosszú, északkelet-délnyugat irányú kőfal síkja. A teljesen feldúlt, az alapozásig kibányászott templom maradványai közel ovális területen helyezkednek el, melynek átmérője 33 × 19 m. Az épület alakjára, illetve alaprajzára a felszínen található nyomokból következtetni nem lehet.

A kis dombot 5-8 m távolságra igen alacsony földtöltés veszi körül. Talpszélessége 4-5 m, a keleti oldal rövid szakaszán 7 m. Magassága a nyugati oldalon megközelíti a 0,5 m-t, a többi részen csupán 20-40 cm, néhol pedig alig követhető. A templom maradványaitól délre kb. 20 m hosszú szakaszon egyáltalán nem látszik. Árok egyik oldalán sincs. Ez a töltés nem tekinthető klasszikus értelemben vett sáncnak. Szerkezetét csak ásattal lehet tisztázni, csak így dönthető el, hogy egyszerű, templom körüli cintermet kerítő fal volt-e, vagy esetleg védelmi szerepe is lehetett.

A régi templom még álló falait 1945-ben hordták el. Ugyanez ismétlődött meg 1959 tavaszán is, amikor egy mellékleték nélküli sírt is kibontottak, valamint találtak egy 16. századi pénzt. Patay Pál 1959 májusában kereste fel a lelőhelyet, de kiszállása alkalmával a középkori templomnak már csak a maradványait találta meg.¹

A helyszín bejárására Nováki Gyula, Joó Miklós, Majcher Tamás és Zandler Krisztián részvételével 2012. március 23-án került sor. A területet Nováki Gyula mérte fel 2012 tavaszán Majcher Tamás közreműködésével.

Az objektumot a fentiekben ismertetettek alapján a jelenleg bizonytalan erődítések csoportjába kell sorolnunk.

1 KFM Rég. Ad. 51 – 73; MNM Adattár 128. E. III.

ERDŐTARCSA Daróci-hegy

Erdőtarcsa község észak-nyugati végétől nyugatra kb. 1,4 km-re emelkedik a 263,5 m tszf. magasságú Daróci-hegy, amely a Tarcsai-patakot nyugatról kísérő észak-északnyugat – dél-délkeleti irányú dombhát legmagasabb pontja.

A hegyen 2001-ben terepbejárás alkalmával Péntek Attila a felső paleolit kori Gravetti-kultúra telepét azonosította, 2008-ban Zandler Krisztián szintén terepbejárás során a felszíni kerámialeletek alapján a bronzkori Hatvani-kultúra magaslati telepét dokumentálta.¹ A két kultúra egymást részben átfedő telepe a csúcson lévő 76-3012 számú magassági ponttól keletre húzódó erdősáv keleti oldalán határozható meg.

A területet egy esetleges erődítés felderítésére 2012. március 23-án járta be Nováki Gyula, Joó Miklós, Majcher Tamás és Zandler Krisztián. A teljesen lapos, szántóföldként használt enyhe

lejtésű hegyen csak igen kevés őskori kerámiadarab mutatkozott a felszínen és erődítésre utaló felszíni nyomot sem találtak.

1 ZANDLER K., 2008. 46–66.

ÉRSEKIVADKERT „Kuruc kori sánc”

Mocsáry Antal 1826-ban két helyen is említi az érsekvadkerti sáncot, eszerint „1710. esztendőben az akkori Császári fegyver-viselők felhányt földel körülkerítették itten magokat, reménylven, hogy ezen egész tájékat a’ Rákóczy Ferentz’ támadó pusztításától megoltalmazhatják...” Majd a romhányi csata (1710. január 22.) előzményének leírásában említést tesz arról, hogy a vesztes trencsényi ütközetből visszavonuló kuruc seregek „Vadkert Mező városáig” (ma: Érsekvadkert) visszavonultak és ott „föld-bástyákkal körül-kerített Császári fegyveres népre talált, s nem bizván erejében, Romhányynak tartott...”¹

A Mocsáry-féle leírás hitelességét kérdésessé teszik azok az egyéb, a romhányi csatát leíró források és feldolgozások, amelyek a kuruc hadak vonulására vonatkozóan éppen az ellenkező irányt jelölik meg. Rákóczi csapatai ugyanis délkelet felől haladtak Romhány felé. A leírásokban ugyanakkor valóban említés történik arról, hogy Vadkerten labanc őrség állomásozott, sőt maga Rákóczi Ferenc emlékirataiban is utalt a romhányi csatával kapcsolatosan az ellenség vadkerti hadállására.²

Balassagyarmat történetének 1977-ben kiadott monográfiája is utal arra, miszerint „a császári katonaság Érsekvadkert közelében sáncolta el magát és zömmel környékünkön helyezkedett el téli szállásra. Így volt ez 1710 januárjában is.”³

Érsekvadkert (1905-ig Vadkert) 18–19. századi leírásaiban és térképes ábrázolásaiban nem ismerünk arra vonatkozóan adatot, hogy a Mocsáry által említett „föld-bástyák, illetve sáncok” hol helyezkedtek el. Esetleg felmerül a Pusztaberki falutól délre kb. 1,5 km-re a második katonai felmérésen szereplő „Táborhely” helymegjelölés.⁴

Az erődítmény helye egyelőre nem ismert, lokalizálása csak további kutatásokról várható.

1 MOCSÁRY A., 1826. I. 313, 351.

2 BÁNLAKY J., 1929–1942.

3 BALOGH S., 1977. 57.

4 II. katonai felmérés: Sect. 46, Col. XXXII.

ÉRSEKIVADKERT Várhegy

Szente községtől észak-nyugatra, a település szélétől kb. 1,4 km-re, de már a szomszédos Érsekvadkert területén a térképek egy „Várhegy” helynevet jelölnek,¹ melyre vonatkozóan azonban sem történeti, sem szakirodalmi adatot nem ismerünk.

A terület bejárására és az esetleges erődítés lokalizálására több alkalommal sor került. Először 1986. augusztus 26-án Nováki Gyula, Sándorfi György és Bánkúti Attila végzett itt terepbejárást. A sűrű áttekinthetetlen erdővel és sűrű aljnövényzettel benőtt, valamint völgyekkel szabdaltsága miatt a térkép a Várhegyet jelölte megfigyelésre nem volt lehetőség.

Azonos eredményre vezetett a következő, 1987. augusztus 26-án történt bejárás is, amelyen Sándorfi György, Skerletz Iván és Bánkúti Attila vett részt. Ekkor felmerült annak a lehetősége is, hogy a terület nagy kiterjedése miatt nem lehetetlen, hogy a vár helye valamelyik oldalnyúlványon található. Erre leginkább a dél-nyugatra kinyúló 212,1 m tszf. magasságú Köszörű-domb bizonyult számításba vehetőnek.

Ezt követően a korábbi térképek pontosításával sikerült a Várhegyet lokalizálni, ami 253,5 m tszf. magasságú magaslat volt azonosítható.² 2012. május 10-én egy újabb bejárás is történt, amelyen Nováki Gyula, Lantos István és Majcher Tamás vett részt. A megjelölt, azonosított helyet igen sűrű, nehezen járható, áttekinthetetlen erdő takarja. Lapos, jellegtelen területnek bizonyult. Ekkor a tőle északkeletre lévő nyeret is bejárták, de erődítésnek nem találták nyomát.

1 A III. katonai felmérés (1869–1887) (1:25.000) térképén Várhegy-köz néven szerepel, a Negyedik katonai felmérés (1896–1914) térképén egy 248 m tszf. magaslattal jelölik Várhegynek, hasonlóan a jelenlegi turista térképekhez. Érsekvadkert területén Várhegy-kút helynév ismert.

2 EOVI (85-442)

ÉRSEKIVADKERT- SZENTLŐRINCPUSZTA Tekevéra

A Balassa család oklevéltárában található az a két oklevél, amelyekben szerepel a Tekevéra helynév. Mindkét oklevél gyarmati Balassa Ferenc azon panaszaival kapcsolatos, amely szerint 1524 októberében a Nógrád megyei Szentlőrinc nevű birtokán lakó jobbágysai ellen Vidfi (Wydfy) Lőrinc hatalmaskodást követett el. Az első, 1524. december 20-án kelt oklevélben az szerepel, hogy a hatalmaskodás részben a Szentlőrinc birtok területén lévő *Theghkewaraparlaga* azaz 'Tekevéra parlaga' nevű mezőn történt.¹

A másik, keltezés nélküli, de minden bizonnyal szintén még 1524-ben kelt oklevél egy másik hatalmaskodással kapcsolatos, amely szintén ugyanazon felek között történt. Ebben II. Lajos

király idézőlevelek kiküldéséről rendelkezik, és az oklevél említi, hogy a hatalmaskodás szintén a nógrádi Szentlőrinc birtok *Theghe wara thorok* azaz 'Tekevára torok' nevű erdejében történt.²

A középkori Szentlőrinc³ a ma Érsekvadkerthez tartozó Szentlőrincpusztával azonosítható.⁴ A középkori falu helyét 1965-ben Hegedűs Katalin terepbejárásán azonosította, az Érsekvadkertől ide vezető műút déli oldalán a pusztai épületeivel szemben.⁵ Az önálló pusztai határát egy 1869. évben készített térkép is megőrizte.⁶ Teke vára valószínűleg ezen a területen állhatott,⁷ de azonosítására még nem került sor.

1 Balassa 557.sz.

2 Balassa 558.sz.

3 CSÁNKI D., 1890. 109; REISZIG E. – VENDE A., 1911. 116; SZABÓ E. – VOIT P., 1954. 201, 205; BOJÁR L., 1954. 433; GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 299–300.

4 Korábban Dimitrov-pusztai néven is szerepelt.

5 KFM Rég. Ad. 127–88.

6 MNL OL S 17 No 0109 jelű térkép: 'Lőrinczi Pusztai határában készülő országúton szükséges víz átvezetéknek terve.'

7 Legújabbán Dénes József említette: <https://dnaploja.wordpress.com/2016/04/15/ersekadvadkert-tekevar/> (Letöltési idő: 2016. 04. 18.)

HERENCSENY – HARASZTI-PUSZTA Magtártemplom

Herencsény falu észak-nyugati szélén található Haraszi-pusztai mellett, tovább észak-nyugatra áll a ma Magtártemplom néven ismert épület, az egykori Haraszi falu középkori, helyreállított temploma.¹

A középkori épület építéstörténetét a Pamer Nóra által 1967-ben végzett régészeti kutatás tisztázta. A kisebb dombon álló, egyhajós, keletelt templom, a hajónál keskenyebb, egyenes záródású szentéllyel, nyeregteretűvel. Falazata törtkő, külseje vakolatlan, sarkai armírozottak. Újabb bejárata a szentély déli oldalán, eredeti a hajó északi oldalán, befalazva található. A hajó és a szentély keleti homlokzatán egy-egy csúcsíves, a délin két négyzetes, kisméretű ablak. Hajója és szentélye egyaránt dongaboltozatos, diadalíves csúcsíves. A diadalív pilléreiben két kis fülke, az egyik zárható volt. A falu újabb monográfiája szerint a 14. században épült. A 18. század végén, a Prónay család birtoklása idején valószínűleg az evangélikusok használták, átalakították. Az 1832. évi Canonica Vizitatio is említi a templomromokat, amelyet a Nedeczky család 1854-től magtárnak alakított át és ezt a célt szolgálta egészen az 1980-as évek végéig.²

A templom több időszakban romos volt. Az egyik 1809-ből származó állapot leírás szerint „ezek a bizonyos romok egy minden oldalról körbe sáncolt zsolozsmás kert (?) kerítésén belül létesítettek.”³ A régészeti kutatás a templomon kívül megtalált sírok alapján arra következtetett, hogy a középkori templom körül

temető volt. Felmerül ezért a lehetősége annak, hogy a sáncként leírt alakzat, esetleg vagy egykori cinterem falának maradványait jelentette, vagy a temetőt árok is övezhette.

A templomra vonatkozóan hiteles írott adatokkal nem rendelkezünk, ugyanakkor semmilyen olyan nyom sem ismert, ami az 1809-ben leírt felszíni jelenségekre utalna.

1 Az épület még romosként jelölve az 1:10.000-es térképen (EOV, 86–332) „Török-kolostor rom” néven szerepel.

2 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 48; ZÓLYOMI J., 1998. 166–172; MJ. 2005. 40.

3 ZÓLYOMI J., 1998. 169.

HERENCSENY Várdomb, Vár-rét

Herencsény községtől dél-délkeletre kb. 500 m-re találjuk a mai 1:10.000-es térképen a *Vár-rét* helynevet.¹ Ez szerepelt már a régi kataszteri térképen is, ahol ugyanezen a helyen *Várrét és Várdomb*, ettől dél-nyugatra a Liskó-pusztai felé a Fekete-víz völgyében pedig külön két helyen is a *Várrét* név megjelölés található.²

A területre vonatkozóan várra utaló történeti adat nem ismert és nem szerepel a szakirodalomban sem. A rét vizenyős terület, településre nem alkalmas. Az elnevezések esetleg egy közeli várral kapcsolatosak, de ennek helyét nem ismerjük.

2012. március 7-én, Nováki Gyula, Guba Szilvia, Harnos Krisztián és Majcher Tamás a Vár-rét feletti, két magaslati ponttal rendelkező Rózsás-hegyen végeztek terepbejárást. A hegy alacsonyabbik, a Vár-rét és egyben a völgy felé eső magaslati pontja 272,3 m tszf. magasságú. A régi kataszteri térkép a Várdomb helynevet itt is jelölte, de ezen a fölötté lévő hegy még Unomhegy néven szerepelt. A széles, lapos, kissé domború füves hegytető közel harmadát bejárták, további része járhatatlan volt, sűrű tüskés bokor fedte. Erődítésnek nem látták nyomát.

Felmerült, hogy esetleg további kutatásokra lenne szükség a Vár-rét felett, tőle délre emelkedő, erősen tagolt felszínű Padok elnevezésű hegy bejárása révén.

1 EOV 86–334. sz. térképlap.

2 <http://archivportal.arcanum.hu/kataszter/nograd2.ecw> (Letöltési idő: 2016. 03.28.)

HOLLÓKŐ Faluhely-rét

A Hollókő falu határában észak-nyugatra a Hollókői-patak keleti oldalán található a Faluhely-rét¹ nevű terület, amely kelet felé egy kisebb völgybe torkollik.

A terület régészeti lelőhelyként 2004-ben vált ismertté, amikor szennyvízberuházás kapcsán Guba Szilvia és Majcher Tamás részvételeivel helyszíni bejárásra került sor.

Guba Szilvia 2004 augusztusában megelőző feltárást végzett a területen a Hollókői-patak partján. A lelőhely a patak mindkét partján jelentkezett. Ásatási szelvényeket csak a patak keleti, Faluhely-rét nevű részén nyitott, ahol az egyik szelvényben egy középkori eredetű árok részlete volt megfigyelhető. Az ásatás során kiderült, hogy a megtalált leletek (középkori kerámia és állatcsont) nem a lelőhely szélét jelzik, hanem másodlagos helyzetben, csak a domboldalról lemosódott leleteket tartalmazzák.²

A középkori faluhelyet a kutatás eddig a forrásokból ismert Bátka faluval azonosította.³ További kutatások szükségesek azonban annak igazolására, hogy az előkerült árok esetleg az egykori település védelmére létesült-e, vagy más szerepe volt.

1 A M = 1:10.000-es térképen (EOV, 86-323) *Falu-hely-rét* néven van feltüntetve. A helyiek *Pusztaverem-domb* néven is ismerik.

2 GUBA SZ., 2005. 231.

3 CSÁNKI D., 1890. 94.; GYÖRFFY GY., 1987 – 1998. IV. 229.; MAKSAI F., 1990. 500.

HONT Kukucska-hegy

Hont község nyugati vége felett kb. 300 m-re emelkedik a 260,7 m tszf. magasságú Kukucska-hegy.¹ A helyi hagyomány szerint itt Hont testvérének, Pázmánynak lett volna vára.

Erre a hagyományra utalva szerepelteti Vályi András egy olyan erősségként, mint aminek csak omladéka vannak.² 1906-ban Gerecze Péter műemlékjegyzéke is tartalmazza bizonytalanként, Páznár vár néven.³ Ezen előzmények alapján került be a megye műemléki topográfiájába, mint elpusztult várrom, amelynek már semmi nyoma nem látszik.⁴

1972-ben, amikor Nováki Gyula Honton az ispánsági vár ásatását vezette, Gyenes Zoltán honti lakos egy őskori eredetű agyagkarika felét adta át a régészeknek, amelyet elmondása szerint a Kukucska-hegy tetején, a felszínen gyűjtött.⁵

Nováki Gyula 2012-ben bejárta a hegyet, melynek keleti vége keskeny, sziklás gerincű, de sem itt, sem a hegy többi részén nem találta várnak nyomát.

1 A hegy neve más néven Pázmán-hegy.

2 VÁLYI A., 1796 – 1799. II. 189.

3 GERECE P., 1906. 381. – A név a Pázmány név eltorzult alakja.

4 TOMBOR I., 1954. 225, 226.

5 KFM Rég. Ad. 42 – 73.

HONT Várhegy

Honttól keletre helyezkedik el az a 195 m tszf. magasságú domb, amely Várhegy-dűlő néven szerepel. Északi hegyoldalát a főútig Várhegy-oldalnak nevezik.¹

1951-ben Patay Pál végzett terepbejárást a dombon, de erődítésnek nem találta nyomát.² 1955-ben Gábori Miklós nagyobb mennyiségű kőeszköz gyártási hulladékát gyűjtött a területen,³ majd 1965-ben Hegedűs Katalin két kőeszközt is talált itt. 1997-ben Dobosi Viola és Simán Katalin, Fehér Sándor és több más helyi lakos segítségével az irodalmi adatokban szereplő őskori lelőhelyek azonosítását végezték el terepbejárásokkal Hont környékén. Ennek során 19 őskori lelőhelyet azonosítottak be, köztük a Várhegyet is.⁴

A területen – nevével ellentétben – erődítésnek nincsen nyoma. A lelőhely az őskorból, a felső-paleolitikumból származik.

1 Helynevek az M=1. 10.000-es térképen (EOV 85-322), a kataszteri térképeken *Kis-Várhegy* és *Nagy-Várhegy* néven is szerepel.

2 KFM Rég. Ad. 193.91.

3 GÁBORI M., 1956. 136.

4 KFM Rég. Ad. 127 – 88.

ILINY Torony

Iliny eredetileg nógrádi várföld volt. 1330-ban a birtokot (Kacsics nb.) Tamás erdélyi vajda (Ákos nb. Celen fia) Sándor fia Jánosnak adta, amikor határát leírták. A határjárás leírásánál egy torony helyét is említik.¹

Az utóbbit és a Cserhátaláp (a középkorban: Nagyhaláp) területén észak-kelet felé lévő Tornynos-hegyet (lásd Cserhátaláp – Tornynos-hegy alatt) Makkai László hozta először kapcsolatba egymással, ez azonban nem igazolható.²

A határjárást vizsgáló Györffy György megállapítása szerint a leírás látszólag Iliny mai határának déli és keleti részét öleli fel, amely keleten Táb (később: Alsó- és Felső-Táb) birtokkal, délen pedig Csórral volt határos. Györffy azt is feltételezte, hogy a torony létesítése a Délvidékről felköltözött Menejiek műve volt.³

A határjárás részletes elemzéséből kiderül, hogy az, az Iliny-tól nyugatra egykoron létező Keresztúr birtok határától indul és kelet felé haladva jut el Táb határához, majd dél felé, Csór határa következik, ezt követően nyugat felé, majd észak felé haladva visszatér a kiinduló helyzetbe. A leírás így minden bizonnyal Iliny újkori határával egyezik meg. Ugyan nem említi a szomszédos Csitár határát, de ennek oka valószínűleg az, hogy ezt a területet a határjárás leírásában is feltűnő Endre fia Pál birtokolhatta. A szöveg Táb határa előtt tesz említést egy torony helyéről: [a határ] „...vízfolyásban hegynek felfelé, egy torony helyénél levő új határjelnél elhagyja a vizet, fel a hegyre tölgyfák alatti 2 földjelhez...”⁴

A torony helye nem lokalizálható, de a leírás alapján egyrészt biztosan lliny területén feküdt, másrészt a falutól keletre helyezkedhetett el.

Az lliny területén ismert, de még hivatalos nyilvántartásba nem vett középkori régészeti lelőhelyek közül, melyeket 2015. december 17-én, Mordovin Maxim, Balga Richárd és Ujhelyi Nóra által végzett műszeres terepbejárások során azonosítottak, kőépület nyomaira nem bukkantak. Ezért csak valószínűsíthetjük, hogy esetleg a 261 m tszf. magasságú Ördöghomlok nevű hegyen, vagy a 228 m tszf. magasságú Szénégető hegyen lehetett az említett torony.

Fontos, hogy a leírás már csak a torony helyét említi, nem romokat, ami esetleg arra is utalhat, hogy a torony fából épült, így már csak a helye, vagyis a körülötte lévő árok vagy sánc volt megfigyelhető a határjárás idején is.

1 AOKI. XIV. 374.; GYÖRFFY GY., 1987 – 1998. IV. 252 – 253.

2 MAKKAJ L., 1954. 44, 47. – Vö: Cserháthaláp – Tornósy-hegy alatt.

3 GYÖRFFY GY., 1987 – 1998. IV. 218, 253. – erre utal: FELD I., 2010. 219.

4 AOKI. XIV. 374.

KARANCSALJA Bozóvár

Karancsalja község központjától keletre kb. 800 m-re közvetlenül a falu fölött emelkedik a 338, 3 m tszf. magasságú, Bozóvár nevű önálló hegycsúcs.

A helynév első előfordulása 1867-ben, a település első kataszteri képén szerepe *Boza vár* néven,¹ de a mai térképen is megtalálható.² Erődítményre utaló nyomokról nincs tudomásunk a helyszínen.

1 <http://mapire.eu/hu/map/cadastral/> (Letöltés ideje: 2017. 02. 01.)

2 MFT. II. Nógrád 25.+ térk; M = 1:10.000-es térkép EOV, 86-232 sz. térképlapján, és a Cserhát 2011. évi turistatérképén.

KARANCSKESZI Szandavár

A III. katonai felmérésen Karancskeszti község keleti szélén (Karancslapujtővel közös határán) a 334 m magas Szanda hegy szerepel.

A Szandavár helynév megtalálható Tenge Lajosné Tóth Katalin kéziratos földrajzi név gyűjteményében is.¹ Csúpnál valószínűsíthetjük, hogy a két név azonos lehet, amely ma a Karancskesztihez tartozó, tőle keletre lévő Sötétláp-pusztára fölött északkeletre emelkedő 327,0 m tszf. magasságú névtelen csúcsot, vagy annak valamelyik tőle délnyugatra lévő mellécsúcsát

(305,1 m, illetve 308,8 m) jelölhette. A helyszínen még nem történt kutatás.

1 Palóc Múzeum Adattára 414. (Tenge Lajosné Tóth Katalin: Földrajzi névadás Nógrád megyében. Kézirat.)

KARANCSKESZI Templom

Karancskeszti közepén helyezkedik el a település római katolikus temploma. A támfallal megerősített dombon, szabadon álló, egyhajós, keletelt, nyeregretetős épület. Nyugati homlokzatán rizalitszerűen kiemelkedő középtoronnyal, a hajónál keskenyebb, poligonális záródású, támpilléres szentéllyel, melynek északi oldalához sekrestye kapcsolódik. A szentély déli falán két csúcsíves ablak, zárófalán befalazott körablak. Belül cseh-süveg boltozattal fedett, a hajó bejáratí oldalán karzat, a szentélyzáródás fölött félkupola, a karzat alatt donga- és teknőboltozat. A templom a 14–15. században épült, eredetileg gótikus stílusban, 1774–1775-ben a régi szentélyt megtartva barokk stílusban átalakították.¹

A kiugró magaslaton elhelyezkedő templomépület környezetének vizsgálatára 2012. április 19-én került sor Nováki Gyula, Joó Miklós és Majcher Tamás részvételével, de az erődítésre alkalmas dombon erre utaló felszíni nyomokat nem tapasztaltak.

1 MJ. 2005. 60.

KARANCSKESZI Torna vára

A Karancskeszti területén egykor létezett „Torna vára” nevű dombról elsőként 1826-ban Mocsáry Antal tudósított. Előadása szerint „A’ réteken Lipta-Gerege (ma Egyházasgerge) felé vagy on egy kis kerek domb, mellynek a’ nevezete *Torna Vára*; a’ köz hir azt tartja, hogy hajdan a’ Tatárok Fő-Vezérének ott lett volna a’ sátora, a’ midőn a’ Törökkel együtt ezen völgyben tanyázott hadi népével. Másoknak az a’ véleménye, hogy hajdan itt a szabad ég alatt ’Palatinale Judicium’ szokott tartatni.”¹

A III. katonai felmérés térképén Karancskesztiől nyugatra kb. 1 km-re a *Tornyi-Szer* helynevet találjuk,² amely megtalálható a mai 1:10.000-es térképen is, közvetlenül a falu mellett nyugatra.³ A *Tornavár* helynév szerepel Tenge Lajosné Tóth Katalin kéziratos földrajzi név gyűjteményében is.⁴

A területen 1990. június 19-én Nováki Gyula végzett helyi lakosok útmutatása alapján terepbejárást. A Dobroda-patak falutól északnyugatra húzódó széles, vízenyős völgyét kereste fel, amelyet itt Nagy-rétnek hívnak. A völgy délnyugati szélén, a fa-

lutól kb. 800 m-re egy másik széles völgy torkollik be délnyugat felől, a Bánya-patak völgye. A két völgyben húzódó út találkozásától délkeletre kb. 50 m-re található teljesen lapos szántóföldön állt a helybéli lakosok emlékezete szerint a „Torna vára” nevű domb. Elmondásuk alapján alapátmérője kb. 10 m lehetett, magassága kb. 3 m, de már teljesen eltűnt, nem hordták el, hanem elszántották. Nagy esőzések idején a kiöntő patak hordalékkal tölti fel a területet, és ez hozzájárulhatott a domb eltűnéséhez. Egy mély lyukra is emlékeztek a közepén, de körülötte árokról nem tudtak.

Egy ismételt bejárásra 2012. április 19-én került sor, amelyen Nováki Gyula, Joó Miklós és Majcher Tamás vett részt. Egy helyi lakos szerint a község nyugati széle felett emelkedő Tornyi-Szer nevű enyhe emelkedésű szélesen elterülő domb északi lejtőjének aljában, de még a sík terület felett volt a „Torna vár” nevű domb. Bejárták a domb lejtő alsó részét is, amelynek két, elkülönülő nyúlványa van, jelenleg az egész terület kaszáló-legelő, jól áttekinthető. Erődítményre utaló nyomot azonban nem láttak.

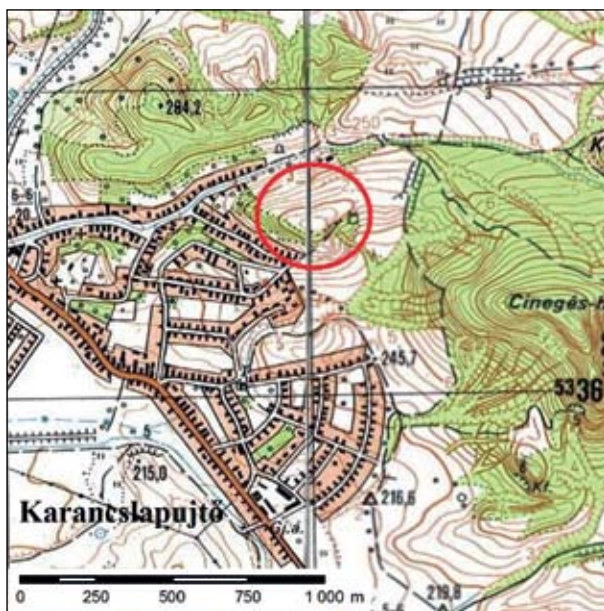
1 MOCsÁRY A., 1826. 236. és Lapaljai jegyzet.

2 III. katonai felmérés (1869 – 1887) (M = 1: 25.000)

3 EOV, 86 – 213

4 Palóc Múzeum Adattára 414. (Tenge Lajosné Tóth Katalin: Földrajzi névadás Nógrád megyében. Kézirat.)

KARANCSLAPUJTÓ Póka-hegy

A község északkeleti vége felett emelkedik a Kápolna-hegy nyugat felé elnyúló fokozatosan tagolt utolsó nyúlványának kiemelkedése, a Póka-hegy, melynek alakja egy egyenlőszárú háromszöghöz hasonlít. Az őskori lelőhelyet északról a Tarász-

patak, keletről a Cinegés-hegyre átvezető alacsonyabb horhos, déli oldalát a Kercseg-patak tágas völgye határolja.

A falu felé eső délnyugati és az ehhez kapcsolódó délkeleti egyenes heggyerem alatt igen meredek a hegyszög, utóbbi aljából kanyarodik fel a hegytetőre vezető út. Észak-északnyugat felé a szélesen elterülő hegyszög enyhébb lejtésű, lent kissé szakadékos egyenes perem zárja le. A hegytető legmagasabb részét a vízmű 37 × 25 m nagyságú, körbekerített területe foglalja el. Az egész hegytető és az észak – északnyugati oldala parlag, jól áttekinthető.

Erődítésnek nyomát nem látni a felszínen. A délnyugati egyenes perem alatt 3-4 m-rel alacsonyabb szinten 105 m hosszan kb. 2-3 m széles terasz húzódik, melynek északnyugati vége elkeskenyedik és egybeolvad a délnyugati oldal peremével. A terasz eredete kérdéses, lehetséges, hogy az egykori földműveléssel függ össze. Az I., a II. és a III. katonai felmérés szerint az egész hegytető mindig szántóföld volt.¹

Az őskori telep délnyugati és délkeleti szélét az éles heggyerem jelzi, de az észak-északnyugati lankás, egybefüggő hegyszögön erre már semmi sem utal. Nyugati sarkát bizonyára a szántás alakította ki, kelet felé pedig törés nélkül egybefügg a hegyszög folytatásával. A telepet legkevesebb 150-200 m hosszúnak becsülhetjük.

Elsőként 1861-ben Kubinyi Ferenc ismertette a lelőhelyet. A leírása szerint északi része szántóföld, itt sok edénytöredék, őrlőkő, csont, aranyosodrony, bronzláncsa került elő szántás közben.² 1868-ban Nyáry Jenő és Rómer Flóris Lapujtőn Szontagh Ferencet látogatták meg, akitől cserépedényeket kaptak, melyek közül az egyik peremén, egyenlő távolságban „szarvak emelkednek”. Ezek előkerülési helyét Nyáry nem említi, de feltehetően a közeli Póka-hegyről származhattak. 1869 őszén maga Nyáry ásatott a Póka-hegyen. Leírása szerint az egész nyolc hold kiterjedésű magaslat egy nagy konyha-hulladékhegy, ahol állatcsont, szén, hamu, szarvasagancsok, cserepek kerültek elő. A Póka-heggyel „határos” Cinegés-hegy alján hamvasztásos sírokat tárt fel, bronz gyűrű, csüngő, tű kíséretében. Véleménye szerint ez lehetett a Póka-hegy telepének a temetője.³ 1878-ban Csetneki Jelenik Elek felmérést és leírást készített a lelőhelyről, ami később is többször szerepel a szakirodalomban.⁴

1954-ben Patay Pál mint „magaslatti telepet” említi.⁵ Hasonlóképpen vélekedik a lelőhelyről Szilas Gábor is, aki egyúttal összefoglalta a kutatás eddigi eredményeit.⁶ Kalicz Nándor a Hatvani,⁷ Kemenczei Tibor a Pilinyi kultúra lelőhelyeként említi.⁸ A területet Nováki Gyula vizsgálta meg 1990-ben, majd 2012 tavaszán Guba Szilvia és Zandler Krisztián közreműködésével felmérte.

Erődítésnek nyoma a felszínen ma már nem látszik. Amíg annak esetleges megléte nem igazolódik egy későbbi ásatás folyamán, addig a Póka-hegyet a védett fekvésű magaslatti telepek közé sorolhatjuk.

1 I. katonai felmérés: Col. XVII, Sect. 14; II. katonai felmérés: Sect. 44, Col. XXXV; III. katonai felmérés: 4763/4. sz. (M = 1: 25.000)

2 KUBINYI F., 1861. 102 – 103. Képtáraz. I. tábla.

3 NYÁRY J., 1870. 5 – 7.

- 4 IPOLYI A., 1863. 183.; RÓMER F., 1866. 12.; CSETNEKI-JELENIK E., 1877. 78–79.; CSETNEKI-JELENIK E., 1878. 34–35.; MÁRTON L., 1911a. 327, 333. – A Magyar Nemzeti Múzeumba 1876-ban, 1877-ben és 1883-ban kerültek leletek.
- 5 PATAY P., 1954. 17.
- 6 SZILAS G., 1999.
- 7 KALICZ N., 1968. 122.
- 8 KEMENCZEI T., 1967. 252, 260, 262.; KEMENCZEI T., 1984. 101.

KAZÁR Benevár

Kazár területén, a falutól észak-keletre kb. 4 km-re, a Zagya völgyének nyugati oldalán, Székvölgypusztá közelében más-más területen tüntetik fel a 19. századi térképek a *Benevár*, illetve a *Benevárszurdok* helynevet, amely a mai és a 20. századi térképeken már nem található meg.

A 19. századi kataszteri térképen a Székvölgypusztától délnyugatra lévő terület neve Benevár,¹ ott, ahol ma a *Kerülők rétje* nevű terület-elnevezés található.

A név szerepel a Kazár helyneveit feldolgozó Darnay Béla gyűjtésében is.²

Legutóbb Dénes József adott javaslatot Benevár helyének lokalizálására. A II. katonai felmérés általa közölt térképrészletén a Székvölgypusztától északra található a *Benevára Tető* helynév. A feltételezett erősség helyét pedig a Székvölgypusztá és a Szőrös-pusztá által közrefogott 362,5 m tszf. magasságú névtelen hegycsúcs dél-keleti nyúlványára lokalizálta.³

A várra vonatkozóan sem történeti adatot, sem a terepfelzínen megfigyelhető jelenséget nem ismerünk. Újabb eredmények csak további kutatásoktól várható.

1 <http://archivportal.arcanum.hu/kataszter/>

2 DARNAY B., 1944. 11, 19.

3 <https://djinploja.wordpress.com/2016/03/30/kazar-benevar/> (Letöltési idő: 2016. 04. 02.)

KAZÁR Szőlő-tető (Szőlőverő)

Kazár község észak-nyugati részén elhelyezkedő Kazár–Bányatelep fölött északra található a Szőlő-tető vagy másnéven Szőlőverő nevű 348,0 m tszf. magasságú magaslat.¹

1923-ban a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. új bányatelep létesítését határozta el a déli lábánál. Ennek kapcsán járt a területen 1926-ban Dornay Béla, aki ekkor sok őskori leletről számolt be, valamint „sáncárok”, illetve elszántott sánc helyét is említi.²

1953-ban Patay Pál végzett itt terepbejárást, amikor bronzkori kerámiát gyűjtött. Megállapította továbbá, hogy a Szőlő-tetőn lévő bronzkori telep és a hozzá tartozó, a hegy aljában,

a mai bányatelep helyén a házak építésekor előkerült leletek a Pilinyi-kultúra időszakából származnak. Patay ugyanakkor nem említi erődítést, hanem arról ír, hogy a hegyen létesült telep védelmét a meredek, közel 70 m magas hegyoldal szolgáltatta.³

1999-ben szakdolgozata készítése kapcsán Szilas Gábor is felkereste a lelőhelyet, de a sűrű, nehezen járható bozótos miatt nem tudta bejárni.⁴

2012. április 3-án Nováki Gyula, valamint Guba Szilvia, Joó Miklós és Majcher Tamás tartottak bejárást a Szőlő-tetőn. Megállapították, hogy nemcsak a hegytető, de a hegyoldal nagy része is dróthálóval kerített. A lezárt terület tiszta, füves, kevés fával, jól áttekinthető, a kerítésen kívülre eső területet igen sűrű aljnövényzetű, bokros erdő takarja. A kerítés mentén a terület kb. ¾ részét körbejárták, itt több helyen a megbontott terepfelzínen kevés őskori kerámiát találtak. A kívülről is jól látható belső területen erődítés nyomát nem észlelték.

1 A hegy neve máshol Szőlő-föld és Nagy-verő néven is szerepel.

2 DORNYAY B., 1926a. 10–11. – A Dornay gyűjtemény egy része 1956-ban bekerült a balassagyarmati múzeumba.

3 PATAY P., 1954. 19, 20. – A KFM Leltárkönyve (Ltsz: 56.45.1, 55.28.1–2, 56.10–12.) szerint a lelőhelyen a Hatvani kultúra leletei is megtalálhatók.

4 SZILAS G., 1999.

KÉTBODONY Templom-domb

Kétbodony község déli, ma Kisbodonynak, korábban Felső-Bodonynak nevezett részén a Romhány felé vezető országút kanyarulatától észak-nyugatra egy 171,4 m tszf. magasságú kis természetes domb található a síkság szélén.

Markó Árpád 1930-ban foglalkozott a területtel, ekkor említi azt a hagyományt, amely szerint II. Rákóczi Ferenc innen nézte a romhányi csatát.¹ Utalt arra is, hogy a romhányi templom „Historia domusa” már 1706-ban itt templomromot említi, de tévesen következtetett arra, hogy ennek maradványai a szomszédos dombon lévő régi romos magtárépület alapjaival azonosíthatók.²

A területet Nováki Gyula járta be 2004. szeptember 21-én. Ekkor sűrű, de áttekinthető erdő fedte az elhanyagolt terület. A kis plató oldalába egy vízszintes pince mélyedt, kőboltozattal. A boltozat eleje már leomlott, a pince belső végét fal zárta le, de ott is volt egy kisebb omlás. A plató alatt pár m-re egy terasz futott körbe. A domb dél-nyugati oldala csak 2–3 m-re emelkedett ki a magasabb hegy felé, amely az országút túloldalán folytatódik. Sáncnak vagy ároknak nem volt nyoma.

2007-ben Majcher Tamás mint lehetséges várat említi egy összeállításban.³

Ugyancsak negatív eredménnyel járt a 2012. május 10-én megtartott újabb bejárás is, amelyen Nováki Gyula, Lantos István és Majcher Tamás vett részt. Ekkor a közelben álló másik

kisebb dombot is bejárták, amelyen egy régi magtárépület romjaiból csak az oldalfalak állnak. Erődítésnek egyik helyen sem találták nyomát.

1 MARKÓ Á., 1930. 34.

2 MARKÓ Á., 1930. 34 – 35. 31. sz. jz.

3 MAJCHER T., 2007. 8.

LITKE Őrhegy-tető (Kopasz-hegy)

Litkétől keletre a település felett emelkedik a 264,3 m tszf. magasságú Kopasz-hegy. A hegy neve a régi kataszteri térképeken „Őrhegy-tető és Papoldal” déli oldala pedig „Őrhegy-allya” néven szerepel.¹

A hegyet 2012. április 19-én Nováki Gyula, Joó Miklós és Majcher Tamás járták be. A szélesen elterülő, lapos, jól áttekinthető hegytetőn erődítésnek, várnak nem volt nyoma a felszínen.

1 <http://archivportal.larcanum.hu/kataszter/> (Letöltési idő: 2016. 06. 26.)

LUCFALVA Templom-hegy (Kostolisko, Pusztatemplom)

Lucfálvától északra kb. 1,5 km-re található a Templom-hegy, melynek keleti végén sarkantyú helyzetű kisebb csúcson (261 m tszf.) található egy templom maradványai.¹

A templom területén 2002-ben Majcher Tamás vezetésével ásatás volt, amely megállapította, hogy az épület legalább három peridussal rendelkezik, így fennállása a 13. sz.tól a 15. sz. vége közé tehető.²

A hely kétségtelenül alkalmas lenne erődítmény kialakítására is, a kutatás azonban erre vonatkozóan nem szolgáltatott adatot.

1 Lucin (ma Lucfalva) – Kostolisko (Pusztatemplom). III. katonai felmérés: 4763/4 c. (M = 1: 25.000) – A mai térképeken (EOV, 86 – 413) Lucfálvától északra, kb. 500 m-re is található egy másik Templom-hegy (tszf. magassága 395 m).

2 MAJCHER T., 2004a. 235 – 236.

LUDÁNYHALÁSZI Agyagos-hegy (Villavár)

Ludányhalásztól dél-keletre, a település határának szélén található az Agyagos-hegy (tszf. magassága: 226 m.) Az Agyagos-hegytől észak-északkeletre kb. 1 km-re a szomszédos erdős hegyoldal „Villa-vár-dűlő” néven szerepel a térképeken.¹ Gyakori, hogy a várak neve nem pontosan a tényleges helyen vannak feltüntetve a térképeken, vagy valamilyen oknál fogva névcseré következik be. Esetünkben is fennáll ez, mivel a III. katonai felmérésen a hegy neve még *Vidlavár* néven szerepelt.²

A 30-40 m hosszú hegynyúlvány és egész környezete korábban intenzív földművelés alatt állt. Jelenleg parlag, de az 1:10.000-es térkép még részben szőlőnek jelzi. Az észak felől csatlakozó, enyhén emelkedő domboldal felőli nyereg ma egyenes, az itt feltételezhető ároknak a felszínen nincs nyoma. Egykori létét csak ásatással, vagy talajfúrásokkal lehetne megállapítani.

A hegynyúlvány többi három oldala meredek, de ezek az egykori földművelés következtében törés nélkül lejtene, az egykori plató széle ezért biztonsággal nem állapítható meg. A plató déli alját és a nyugati oldalát erdő takarja, mindkét helyen az erdő szélétől 30-40 m-re a fák között egykori parcellákat jelző alacsony földtöltés húzódik. A magas fű és a jelentős kiterjedésű tuskés aljnövényzet miatt a területről korhatározó régészeti leletek nem kerültek elő.

Az Agyagos-hegy délkeleti lábánál, Endrefalva és Szécsény között, a ludányhalászi elágazásnál, a domb aljában kőkereszt áll, amely mögött 2001-ben Tankó Károly középkori kerámialeletet talált.³ Később ugyanitt Bácsmegi Gábor bronzkori cserepeket gyűjtött a Hatvani kultúra időszakából. Erre alapozva a kőkereszt feletti Agyagos-hegy egy délkelet felé kinyúló hegynyelven feltételeken bronzkori földvárra következtetett.⁴ A lelőhely pontosítása, kiterjedésének megállapítása érdekében 2006 novemberében Nováki Gyula Bácsmegi Gáborral és Guba Szilviával bejárta annak területét. Az Agyagos-hegy felmérését 2007. január 11-én Nováki Gyula és felesége készítette el.⁵

2012. április 19-én Joó Miklós, Majcher Tamás és Nováki Gyula a területet ismételtén bejárta a felette emelkedő Bakta-hegy (268,2 m) tetejéig, de várnak nem találták a nyomát.

Az Agyagos-hegyen a fentiekben ismertetettek alapján valószínűsíthető, hogy egy bronzkori erősség lehetett, de az ezt igazoló egyértelmű bizonyítékok hiányoznak, további helyszíni kutatást igényelnek.

1 Az M = 1:10.000-es térképen (EOV 86 – 141)

2 A III. katonai felmérés: 4763/3 sz. (1883) (M = 1: 25.000)

3 TANKÓ K., 2003. 160.

4 Bácsmegi Gábor szóbeli közlése.

5 NOVÁKI Gy., 2008b. 244, 245.

MÁTRAMINDSZENT Vívó-hegy

Mátramindszent község területén, a településtől dél– délkeletre, a Sós-völgy és a Tilonka-völgy között emelkedik a 428,1 m tszf. magasságú Vívó-hegy.

A hegy az 1864. évi Pesty Frigyes féle kéziratos helynévgyűjteményben szerepel, ahol azt jegyzik fel, hogy itt egy vár volt, melynek sáncai most is láthatók. Itt a csehekkel sok csatát vívtak és ezért nevezik vívó hegynek.¹

A Vívó-hegyen 1981–1984 között Dénes József és Skerletz Iván végzett terepbejárást, de várra utaló felszíni terepjelenségeket nem tapasztaltak.

1 PESTY F., 2005. 156, 223.

MÁTRASZELE Kósa vára

A Mátraszeléről Bárnára vezető országút keleti elágazásától számítva kb. 2 km-re az út déli és északi oldalán egyaránt találunk egy-egy helynevet, amely ugyanarra a várra utalhatnak. Az út megjelölt magasságában, az út mellett közvetlenül, tőle északra fekszik a 372,2 m tszf. magasságú Kósa vára hegy. Az út túlsó, déli oldalától kb. 300 m-re, délre egy völgy fölé magasodva található a Kósa-vára-tető nevű három hegy-csúcsot magába foglaló hegycsoportot.¹ Az utóbbi csúcsai egyenes vonalban, egy északnyugat – délkeleti vonalon sorakoznak.

A helyszínen 2012. április 3-án járt Nováki Gyula, Guba Szilvia, Joó Miklós és Majcher Tamás. Ekkor csak az országút fölé magasodó hosszán elnyúló, széles, lapos hegyhátat képező Kósa vára nevű hegyet vizsgálták, de erődítésnek nem találták nyomát.

Legutóbb Dénes József foglalkozott a Kósa vára kérdésével. Megállapítása szerint a vár helyének azonosítása a nevek térképeken néha tapasztalható „vándorlása” miatt kétséges. Egyik lehetséges alternatívaként a Kósa-vára-tető hegycsoport leg-északibb, 387,8 m tszf. magasságú csúcsát jelölte meg. Felvetette ugyanakkor annak a lehetőségét is, hogy a vár esetleg a Zagyvához és a településeket összekötő völgyi úthoz közelebb is lehetett. Így másik alternatívaként a Mátraszelétől északra kb. 1,5 km-re, a Zagyva völgyében, a Csuka-fark nevű helyvel szemben, az út mellett, annak keleti oldalán lévő névtelen, a völgybe kinyúló kisebb hegycsúcsot is megjelölte.²

1 MFT. II. Nógrád 27.,+ térk.

2 <https://dnaploja.wordpress.com/2016/03/31/matraszele-kosavar/> (Letöltési idő: 2016. 04. 02.)

MÁTRAVEREBÉLY Kastély

Mátraverébelyen a helyi hagyomány szerint a középkori plébániatemplom délnyugati oldalánál emelkedő dombon egy kastély állt.¹

Okleveles adat maradt fenn ugyanakkor arról, hogy II. Ulászló király 1504-ben engedélyezte Verebi Györgynek, hogy valamilyen birtokán fából vagy kőből kastélyt építhessen.²

Verebely 1229-től 1542-ig folyamatosan a Verebi család birtokát képezte.³ A település 1542 körül a török pusztításnak esett áldozatul, mert az ezt követő adóösszeírásokban vagy nem szerepel, vagy a teljesen elpusztult helységek között említik.⁴

Amennyiben a Verebiek kastélyt építettek itt, annak esetleges fennállása 1504 és 1542 közötti évtizedekre tehető, de a település nyugati oldalán lévő dombok egyikén sem ismertek számlunka jelenleg olyan felszíni jelenségek, amelyek egy épület helyével kapcsolatba hozhatók.⁵

1 KOPPÁNY T., 1999. 242.; KOPPÁNY T., 2000. 12. – A középkori plébániatemplom melletti rommal kapcsolatosan lásd: Mátraverébely – templom alatt.

2 1504: DL 21290.

3 CSÁNKI D., 1890. 93,122.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 318–319.; ENGEL P., 2002.

4 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 82.; MAKSAY F., 1990. 495.

5 A Csáky Károly által 1992-ben a falu határában említett vár minden bizonnyal a Mátraverébely – Hencse-várra vonatkozik. Vö.: CSÁKY K., 1992. 234. Lásd a vonatkozó szócikket!

MÁTRAVEREBÉLY Őrhegy

Mátraverébelytől észak-nyugatra kb. 1,5 km-re található a 357,2 m tszf. magasságú Őrhegy, amely egy keskeny, észak-déli irányú sziklás gerinc északi, legmagasabb pontját képezi.

Az Őrhegyet 2012-ben Csépe Attila járta be, de várnak, vagy erődítésnek nem találta nyomát a felszínen.

1 Az M = 1:10.000-es térképen (EOV 86 – 432)

MÁTRAVEREBÉLY Sulyom-hegy

Mátraverébely keleti, közvetlenül Bátonyterenye – Nagybatony délnyugati széléhez közel, a 21-es országút nagy kanyarulata fölött található a 241,2 m tszf. magasságú Sulyom-hegy.¹ Helyi hagyomány szerint a hegyen vár volt.

A napjainkra erősen szabdalt, korábbi kőbányák bemosódott, meredek oldalaival bolygatott hegyet 2011. szeptember 10-én Csépe Attila és Nováki Gyula járta be. Hegyes kis csúcsán is bolygatás nyomait lehetett megfigyelni, melynek közepén egy mély lyuk található. A csúcs egy másik pontján lévő kerek betonfülke valószínűleg egy 20. századi katonai bunker maradványa lehet. A hegy kétségtelenül stratégiaileg fontos helyen található, mivel a Zagyva völgy itteni éles kanyarulatában egy keletre kinyúló kiszögellést alkot, de a terepbejárás során várható jelenségeket nem lehetett megfigyelni.

1 A Cserhát turisztikaképén (2001) a hegy neve: Sulyom-tető.

MÁTRAVEREBÉLY

Templom

Először Fényes Elek utal arra, hogy Mátraverébelyen a régi katolikus templom mellett „valamelly épület omladéka, de mi lehetett, nem tudhatni.”¹ Genthon István 1951-ben már kifejezetten várromot jelöl meg itt, ahol középkori alapfalak vannak.² Ugyanő 1961-ben a romot kerítés vagy kapurészlet két csonkjaként értelmezi.³ Az objektumot 1954-ben a megyei műemléki topográfia szintén várként szerepeltette.⁴

1976-ban Szombathy Viktor is említést tesz „a templom táján” lévő erősségről és forrásaként megjelöli, hogy „Evlia Cselebi említi”.⁵ Hivatkozás azonban téves, mert Evlia Cselebi emlékirataiban a Nyitra megyei Verebely várának elfoglalását említi.⁶

A mátraverébelyi plébániatemplom helyreállításához kapcsolódó kutatásokból tudjuk, hogy a templom melletti rommaradvány valószínűleg egy keleti irányba nyitott, négyzetes alaprajzú harangtorony maradványa lehet.⁷

1 FÉNYES E., 1851. IV. 292.

2 GENTHON I., 1951. 323.

3 GENTHON I., 1961. 183.

4 BARANYAI B., 1954d. 285.

5 SZOMBATHY V., 1976. 110.

6 EVLIA CS., 1985. 400.

7 KOPPÁNY T., 2000. 3.

MOHORA

Zichy – Vay-kastély

A település peremén, annak Felső-(vagy Nagy) Mohora nevű részén, egykori parkjának megmaradt területén helyezkedik el a Zichy – Vay-kastély. Szabadon álló, téglalap alaprajzú, kétszintes, kontyvetős épület, sarkain átlós tengelyű, hagymasisakos tornyokkal. Keleti, főhomlokzata előtt kétszintes, árka-dos tornác, középtengelyében lépcsőfeljáróval. Nyugati, kerti homlokzatának közepén ugyancsak kétszintes előépítmény, me-

lyet híd köt össze a kerttel. Belső elrendezése kéttraktusos, boltzott helyiségekkel, mennyezeti stukkókkal.

A kastély építtetője nem ismert. A történeti-művészettörténeti kutatás egy része 17. századi eredetét tételezte fel,¹ míg az 1954. évi megyei műemléki topográfia és a 2005. évi műemlékjegyzék a 18. század elejére helyezte.² 18. századi építését igazolta az 1988-ban Juan Cabello, Feld István, László Csaba és Somorjay Selysette által végzett falkutatás. A kutatók szerint a falu számos ismert részirtokosa³ közül az 1731. és 1755. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvekből ismert Majthényiekhez köthető, s elképzelhető, hogy Majthényi Imre lánya, Katalin és Péchy Gábor házassága alkalmával készült el az 1760-as években. Az egyik térstukkóján megjelenő félhold és csillag ugyanis a Péchy-címerben szerepel. Az épületet a 19. században Zichy Rezsőné, született Péchy Jakobinától örökölte lánya, Vay Gáborné.⁴

Először az műemléki topográfia utal arra, hogy az épült főhomlokzati megközelítése egy árkot átívelő hídról történt, s a kastélyt eredetileg vizesárok vette körül, melyet patak táplált és ennek nyomai megvannak.⁵ 1976-ban Szombathy Viktor a kastély leírása kapcsán szintén említést tesz egy árok nyomáról, valamint hídról.⁶

E leírások alapján került sor a kastély környezetének bejárására 1988. május 19-én, amelyen Nováki Gyula és Sándorfi György vett részt. Az akkor lakatlan és elhanyagolt épület körül erődített-ségre utaló felszíni jelenséget nem tapasztaltak.

2001-ben a kastély telkének keleti és déli oldala mellett futó Kossuth utcában szennyvízvezeték fektetések kapcsán Simonyi Erika megelőző ásatást végzett. Ennek során a járda és az út melletti árok között kora-újkori épület omladékok kerültek elő.⁷

2012. március 7-én újabb terepbejárásra került sor a kastély környezetében, amelyen Nováki Gyula, Guba Szilvia, Harnos Krisztián és Majcher Tamás vett részt. Az időközben magántulajdonba került kastély csak kívülről volt bejárható. Ekkor azt állapították meg, hogy a légifotókon megfigyelhető ovális jelenség inkább egy élőszövényrel, mint fallal hozható összefüggésbe. A kastély és telkének erődített-ségére utaló nyomokat a bejárás során nem tapasztaltak. A kastély feltételezett erődített-ségének bizonyításához további kutatások szükségesek.

1 A Borovszky-féle megyei monográfia azt a hagyományt írja le a kastélyról, hogy az „a 17. században, a török alatt épült s valószínűleg török kézen is volt, mert az egyik szoba mennyezetén a félhold, a másikén a nap van kidomborítva”. Vö: REISZIG E. – VENDE A., 1911. 86. – Genthon István kistopográfiaja 1961. évi kiadásában ugyanezt az álláspontot képviseli: Genthon I., 1961. 198; Badál Ede a kastély eredetét szintén a török korra teszi: BADÁL E., 1984. 124.; BADÁL E., 1987. 23.

2 SZABÓ E., 1954b. 288., MJ. 2005. 77.; – 1951-ben még Genthon István is 18. századi építéssel számolt: GENTHON I., 1951. 323.

3 Így 1690-ben Baratkay Ferenc (Nógrád Megyei Levéltár. Nemesi közgyűlések jegyzőkönyvei. IV.1.a.5.18.5.1.) az 1720. évi országos összeírás szerint Bélai Pál (http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1720_-evi-orszag-ossszeiras) birto-kolt itt, majd 1740-ben a Sréter-család (SZABÓ E., 1954b. 288.)

4 Juan Cabello – Feld István – László Csaba – Somorjay Selysette: Mohora, volt Zichy – Vay kastély. Kutatási jelentés. 1988. Műemléki Tervtár. ltsz. nélkül.

5 SZABÓ E., 1954b. 288. – korabeli képe: 287. (274. sz. kép)

6 SZOMBATHY V., 1976. 100. – A légi fotókon a kastély körüli most is erős ovális nyomvonal látszik. (Google Earth 47 59 32.51É, 19 20 17.97K)

7 Ásatási dokumentáció a Cserhátaláp és Mohora ásatásáról 4278-072-345/2001. KÖI

NAGYKERESZTÚR- KISFALUD-PUSZTA Földvár

Nagykeresztúr községtől külterületén északra kb. 1 km-re fekszik Kisfalud-pusztá, egy lovardával és több nagy gazdasági épülettel.

Pintér Sándor 1897-ben a Szécsény és környékéről írott munkájában csak annyit említ, hogy „Kisfalud felett kisebbszerű földvár”, található, amely a Piliske hegyen van.¹

A Piliske helynév napjainkra már nem volt azonosítható. 2012. április 3-án járta be a területet Nováki Gyula, Guba Szilvia, Joó Miklós és Majcher Tamás. A Kisfalud-pusztá felett nyugatra, valamint keletre emelkedő dombokon erődítésre utaló nyomokat nem találtak.

1 PINTÉR S., 1897. 40.

NAGYLÓC Őrhegy

Nagylóc községtől délkeleti végétől kb. 2 km-re keletre emelkedik az erdővel takart 452,9 m tszf. magasságú Őrhegy, ahol Sándorfi György végzett terepbejárást 1972. november 3–7-én, de várnak, illetve erődítésnek nem találta nyomát a felszínen.

NAGYLÓC Várad

Nagylóc területének északi részén található a *Várad-hegy*, *Várad-völgy* és a *Várad-domb* helynevek, amelyek egy elpusztult középkori település, Várad emlékét őrizték meg.¹

A település első okleveles említése 1281-ből származik, amikor a szomszédos Pöstény falu határárásában már *Warad* néven szerepel. Jelentőségét jelzi, hogy amikor 1333-ban a Kacsics nb. Szécsényi Tamás vajda és öccse, Péter kettéosztotta Várad birtokát mindkét részen egy-egy kőből épített templom állt.²

A Várad helynév a régi magyar *várad* 'udvarhely, kis vár, erősség' főnévből keletkezett.³ A Várad helynevek eredetével Györffy György foglalkozott. Következtetése szerint nagy valószínűséggel itt is, mint a Kárpát-medence egyéb helyein még Géza fejedelem-kori udvarhely volt. Hogy maga ez a hely is fejeledelem szálláshelye lett volna – annak ellenére, hogy a viszonylag közeli Hont megyei Devicse az volt – szerinte nem bizonyítható, de az is lehet, hogy valamelyik családtagja létesíthette.⁴ Vannak ugyanakkor adatok arra is, hogy Szécsény környékén a 10. szá-

zadban székely határőrök telepedtek le és esetleg velük lehet kapcsolatba hozni a várra utaló helynevet.⁵

Az elpusztult Várad falu helye nem ismert, vagy Nagylóc területén északra helyezkedett el, vagy összefüggésbe lehet hozni a mai Szécsény területén keletre lévő Kerekdombbal. (Lásd a Szécsény – Kerekdomb szócikket is!)

1 *Várad-hegy* Nógrádmegyer, *Várad völgy* részben Szécsény területén helyezkedik el, a *Várad* helynév pedig Magyargéc nyugati területén is ismert. – Először Pintér Sándor foglalkozott vele, mint Szécsényhez tartozó helynévvel. – Vö., PINTÉR S., 1897. 42–50.

2 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 316–317.

3 KISS L., 1988. II. 731.

4 GYÖRFFY GY., 2000. 97., 103., 233.

5 GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 212.

NEMTI Kőház

Nemti belterületén a Vasút utca 1. szám alatti telken emelkedő dombon egy feltehetően középkori épület falai találhatóak. A Nemti története című, Bartha János és Céhmaster Erzsébet által szerkesztett kéziratos összeállítás (1970) szerint a 20. század első évtizedeiben itt még egy vaskos torony állt, de a falubeliek folyamatosan bányászták a kőveket az épületből.¹ 1981-ben innen középkori kerámiatöredékek kerültek elő.²

2004-ben Tankó Károly végzett helyszíni szemlét, amikor megállapította, hogy az 1970-es években tett megfigyelésekhez képest az egykori kőépület jelentősen lepusztult. A lelőhely dombjába több helyen belebányásztak, az egykor több méter magas falak nagy részét lebontották, aminek kőanyagát, köztük a faragott kőanyagot is a szomszédos telkek melléképüleinél használták fel. Az egykori épület nyugati oldalán új nyílást nyitottak és az építményt pinceként használják.³

2012. április 3-án a helyszínt Guba Szilvia, Joó Miklós, Majcher Tamás és Nováki Gyula tekintette meg. Megállapították, hogy a füves kertben lévő alacsony természetes domb északi és északnyugati oldalát lefaragták és két pincét ástak a domb oldalába, melyek közül az egyiket már betömték. A domb tetején kb. 1 m magas törmelék-halom van, a lefaragott oldalban kőfalak nyoma látszik. A szórványos kerámia leletek a 15–16. századból származnak. Árok nem vette körül a dombot, így erődítésre utaló nyomokat a helyszínen nem lehetett tapasztalni.

Az egykori épület (torony?) funkciója nem ismert. Mivel a település eredeti középkori temploma a mai katolikus templom helyén állt, így inkább valamilyen világi célú épületre, udvarházra vagy castellumra lehet gondolni az ismertetett adatok alapján.

Nemti (Németi) már 1227-től a Nemti családé, akiknek itteni birtoklására 1332-ig van adatunk. 1413-ban a falu már a Derencsényieké, mert ekkor Zsigmond király új adományként adja más birtokokkal együtt nekik. 1542-ben a Lónyay családé, de 1549-re a török hadjáratok következtében teljesen elpusztult.⁴

1 KFM Rég. Ad. 201.91.

2 TÁRNOKI J., 1982. 384.

3 TANKÓ K., 2005. 253.

4 GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 276–277.; CSÁNKI D., 1890. 104, 114.; MAKSAI F., 1990. 513., 523.

NEMTI Nagyhalom

A településtől belterületétől délre, közvetlenül a vasútvonal déli oldalán emelkedik a Nagyhalom¹ nevű, 238,4 m tszf. magas nagyjából kelet–nyugati irányban hosszán elnyúló domb. Északi oldala szinte szakadékszerűen, egyenes vonalban meredek, ezért lehetséges, hogy itt régebben homokot bányásztak. Déli oldala és nyugati vége lankásan ereszkedik a síkságra. Az egész dombot sűrű, de jól áttekinthető részben fenyőerdő fedi.

Nováki Gyula fiával, ifj. Nováki Gyulával 1990. június 12-én járta be a Nagyhalomot, de erődítésnek nem volt nyoma a dombon.

1 A II. katonai felmérésen a domb neve Halom-tető, az M = 1:10.000-es térképen (EOV, 86–423) Halom-domb.

NEMTI Templom

Nemti belterületén, útelágazás fölötti dombon, a mai római katolikus templom helyén állt a középkorban is a település Szt. Mártonnak szentelt egyháza, amely először az 1332. évi pápai tizedjegyzékben szerepel.¹

Az 1928-ban lebontott korábbi templomot a megyei műemléki topográfia 12. századi eredetűnek, román stílusú, egyhajós, félköríves apszissal kialakított templomnak írta le.²

A mai, 1928-ban épült templom körül 2004-ben Tankó Károly terepbejárást végzett, amikor megállapította, hogy a korábbi templomot egykor kőkerítés vette körbe, melynek nyomai a domb déli oldalán megfigyelhetők voltak. Ugyanitt pincéket is feltételezett.³

A korábbi templom körüli kerítés a rendelkezésre álló adatok alapján egyszerű cinteremfalnak tekinthető, annak erődítettsége nem igazolható.

1 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 90.; GYÖRFFY Gy., 1987–1998. IV. 276–277.

2 BARANYAI B., 1954e. 297. – Máshol a templomot a 16. század második feléből származónak említik. Vö.: REISZIG E. – VENDE A., 1911. 90.

3 TANKÓ K., 2005. 253.

NÉZSA Belegrád

Nézsza községtől észak-nyugatra kb. 1-1,5 km-re, a Keszeg községbe vezető műút elágazásától keletre lévő terület neve *Belegrád*, illetve *Belegrádi-erdő*.¹ A név „fehér várát” jelent, így várra utaló helynévnek tekinthető.

Belitzky János e dűlőnév alapján feltételezte, hogy itt a honfoglalás előtti bolgár dukátus egyik vára volt, és a nógrádi (föld-) vár a már meglévő Belegrád miatt kapta volna az „Újvár” nevet. Építési idejét azonban ő sem tudta meghatározni, szerinte emelheték a honfoglalás előtt, de Géza fejedelem vagy István király korában is.²

Etimológiai szempontból Belegrád „máshonnan átplántált szláv eredetű helynév.”³ Nem zárható ki, hogy hogy az eredeti név (Belgrád) valójában a 19. században keletkezett majorság elnevezésére szolgált, amely lágyítással alakult át később Belegrádra. Így valószínűleg a név nem erődítménnyel függ össze.

A terület bejárására 1989. június 12-én került sor, melyen Nováki Gyula, Sándorfi György és Gádor Judit vett részt. Az igen lapos, hosszán elnyúló kettős dombtetővel rendelkező területet bejárták. Ennek nagyobbik része szántóföld, csak a nyugati szélén kezdődik az erővel borított kisebbik terület rész. Erődítménynek, vagy várnak azonban nem találták nyomát.

1 A Belegrád név etimológiájához lásd: Kiss L., 1988. I. 188–189. – A szláv eredetű helynév ottani kialakulásának körülményei nem ismertek. Magyarország területén még számos helyen találni hasonló helynevet. A II. katonai felmérésen Sect. 47, Col. XXXIII (1806–1869) az Ortványhegy alatt észak-keletre egy Belgrad nevű majorság (tanya) van jelölve. A mai térképeken az Ortványhegy helyén Belegrádi erdő elnevezés található a tanya jelölése nélkül.

2 Belitzky János kéziratot anyagát idézi: HAUSEL S., 2000. 18–19.

3 Kiss L., 1988. I. 188.

NÓGRÁD Kálvária-domb (Várta)

Nógrád község nyugati szélétől nyugatra, a nógrádi vártól dél-nyugatra kb. 550 m-re emelkedik az önálló kis csúcsot alkotó 262,4 m tszf. magasságú Kálvária-domb.

Adataink szerint a Kálvária-domb neve korábban Várta volt. Először ezen a néven az 1773-ban készült „Nógrád várát a településsel és a határával” ábrázoló térképen tűnik fel „Warta” néven.¹ Hasonlóképpen a II. katonai felmérésen (1806–1869) a domb neve „Warta”,² a III. katonai felmérésen (1869–1884) pedig szintén „Várta” néven szerepel.³ A régi magyar katonai kifejezés, a várta szó német eredetű, a német Warte szó származéka, jelentése, ’örhely’, legkorábbi előfordulása 1533-ból adatható.

A helyszínt 2012. május 10-én járta be Nováki Gyula, Lantos István és Majcher Tamás. A domb mai nevét az 1890 körül épített kálvária kápolnától vette, a domb csúcsán kálvária kereszttel.

A meredek oldalú, jórészt fenyőerdővel benőtt dombon erődítésnek nyomait nem lehetett megfigyelni.

1 MNL Pest Megyei Levéltár XV. 6. (PMT) 90. sz. térkép: „Mappa Possessionis Neograd...” – A térkép a Kálvária-dombtól délnyugatra egy másik dombot „mala Warta” vagyis „kis várta” néven jelöl.

2 II. katonai felmérés: Sect. 47, Col. XXXII

3 III. katonai felmérés: 4862/1 sz. (M = 1: 25.000)

4 TESz. III. 1094 – 1095.

NÓGRÁDSÁP Templom

Nógrádsáp község délnyugati szélén, egy dombon lévő temetőben, de szabadon álló körítő fallal övezve áll a település középkori római katolikus temploma. A vakolatlan körítő falon számos egykori nyílás „lőrés” található, jelenlegi állapotában téglával befalazva. A lőrésekben, azok belső oldalán modern tűzzománcos stációk vannak elhelyezve.

A templomban és annak környezetében 1965-ben Kozák Éva vezetésével a helyreállítást megelőzően teljes körű falkutatást és régészeti kutatást végeztek.

A kutatás eredményei alapján a templom területén eredetileg Árpád-kori település volt. A templom építését a kutató a 14. sz. végére, a 15. század elejére helyezte.¹

A körítőfal korát a megyei műemléki topográfia annak falazási módja alapján 15. századi eredetűnek jelölte meg.²

Kozák Éva a „lőréses” kerítőfalról ugyanakkor megállapította, hogy a földfelszíntől 2,0 m-ig a középkori fal található, az e fölötti 0,7 m-es rész a későbbi, barokk kori ráfalazás és a nyílások e ráfalazás síkja fölött helyezkednek el. A körítőfalnak csak a nyomai voltak meg 1711-ben, a falat 1746-ban építették fel. Álláspontja szerint nem lőrésekről van szó, hanem a 18. század végén kialakított kálvária-stációkról.³

Hasonló megállapításra jutott a templomot övező kerítő falat 1989. március 27-én megtekintő Nováki Gyula is, aki szerint az újkori „lőréses” biztosan nem védelmi célból létesültek. Ennek alapján a templomot és annak cinteremfalát nem lehet az erődítmények közé sorolni.

1 Kozák É., 1970. 220 – 221.

2 AGGHÁZY M., 1954f. 316 – 318. (A templom és a körítőfal helyszínrajzával.)

3 Kozák É., 1970. 218 – 219; MJ. 2005. 84.

NÓGRÁDSIPEK „Földvár” hegy

Rimóc határában dél-keletre található a Remete-hegy, melynek észak-nyugati irányú, önálló csúcsot képező 486,8 m tszf. magasságú hegynyúlványa már a szomszédos Nógrádsi-

pek¹ területére nyúlik át. A Rimóc és Nógrádsipek közös határán lévő Pusztavárhegytől kb. 1 km-re dél-keletre lévő csúcs önálló néven nem szerepel a térképeken.

Először 1897-ben Pintér Sándor említi a Rimóc határában lévő „Földvár” hegyet.² A Cserhát korábbi turisztatérképei a fenti megjelölt helyen romjelet, illetve ovális alakú sánc-jelet és „Földvár” feliratot tartalmaznak.³

A helyet 1990. augusztus 11-én Sándorfi György és Nováki Gyula járta be. A hegycsúcs észak-nyugatra kinyúló keskeny hegygerincet képez, amelynek vége kissé felmagasodik, sziklás gerincben végződik meredek oldalakkal. A hegynyereg, majd a gerinc felől könnyen megközelíthető, de a bejárás során megállapították, hogy sem itt, sem a gerinc többi részén nincs nyoma erődítésnek. Ugyanakkor a nagyon keskeny gerinc miatt a hely nem is lett volna alkalmas erődítés kialakítására.

1 A hely azonos a korábban tévesen Hollókő – „Földvár” illetve Rimóc – „Földvár-hegy” néven szereplő hellyel.

2 PINTÉR S., 1897. 18, 42.

3 Cserhát turisztatérképe M = 1:60.000. Budapest, 1987–1988., valamint Budapest, 1991.

NÓGRÁDSZAKÁL Templom-domb

Nógrádszakál észak-keleti szélén, temető mellett, magas dombnyúlvány végén található a település római katolikus temploma.

A jelenlegi templom egy középkori, jórészt kváderkövekből épült templom helyén 1893–1894-ben létesült neogótikus stílusban.¹

1951-ben Patay Pál végzett itt helyszíni szemlét, melynek során leírta a templom harangjait (1523, 1828, 1852), és a templom mellett szórványos Árpád-kori kerámialeleteket gyűjtött.²

A helyszín bejárására 2012. április 19-én került sor Nováki Gyula, Joó Miklós és Majcher Tamás részvételével. Megállapításaik szerint a domb erődítésre alkalmas hely lenne, de erre utaló határozott nyomot nem láttak. Észak-kelet felé a széles nyereg alig mélyed be, itt ároknak nincs nyoma, ugyanakkor a domb keleti oldala rendkívül meredek. Utóbbi oldal alsó részében egy erősen elmosódott, néhol bizonytalan terasz húzódik. Ennek eredetét nem ismerjük, de a domb-peremhez viszonyítva nagyon mélyen van, nem valószínű, hogy erődítés nyoma lenne.

Feltételeken felmerült annak a lehetősége is, hogy az egyelőre nem lokalizálható szakáli, 13. századi bencés apátság³ esetleg itt, a Templom-dombon állt, de erre vonatkozóan kutatások még nem történtek.

1 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 97.; BARANYAI B., 1954g. 322.

2 KFM Rég. Ad. 39 – 73. (rég. Palóc Múzeumi száma: A:257.)

3 A bencés apátságot először 1245-ben említik, amikor apátja szerepel. 1263-ban István ifjabb király itt újíttotta meg esküvel, az apjától kötött békét. Apátja

jövedelmét 1332-ben 2 márkára becsülték. A 14. század első felében szűnhetett meg. A falu birtokosai később a Szécsényiek voltak. 1438-ban Salgói Miklós végrendeletében megemlékezik az akkor már megszűnt monostorról. VÖ.: F. ROMHÁNYI B., 2000. 59.; F. ROMHÁNYI B., 2008.

PÁSZTÓ

Kolostor- és településerődítés

Először Könyöki József várjegyzékében szerepelt Pásztó, mint elpusztult erődítmény.¹ Az Új Idők Lexikonában azt olvashatjuk róla, hogy Pásztó vára, 1551-ben pusztult el.²

A település kutatója Valter Ilona szerint Pásztó – amely a Pásztói- és a Tari család birtoka volt, – már a 15. század végére virágzó mezővárossá fejlődött. A török elleni védekezésért királyi parancsra a ciszterci apátság épületeit megerődítették, palánkkal vették körül, és így a település 1546-ban mint erősség szerepelt. Ekkor az országgyűlés³ meghagyta a királynak, hogy ellátásáról kellő időben gondoskodjék, és ha célszerűnek mutatkozik, lerombolása időben történjék meg. 1551 őszén a királyi hadak a török elől visszavonulva folyóútották az erősséget és a város nagy részét is felperzselték. 1552-ben a város már a törököké volt.⁴

A török kiűzése után, egy 1693. augusztus 5-én kelt, a pásztói apátság birtokaival kapcsolatos tanúkihallgatási jegyzőkönyv említi a város hatvani és pesti kapuját.⁵ Később, 1704-ben szintén a város kapuit említik.⁶

A kolostor és a település körül az adatokból valószínűleg falpalánkra lehet következtetni. További kutatások szükségképpen ennek nyomvonalát meghatározásához.

1 KÖNYÖKI J., 1905. 285.

2 Új Idők Lexikona. 20. kötet. (Budapest, 1941.) 5030–5031.

3 1546. évi XLIV. törvénycikk: „a Dunán túl és innen fekvő várakról gondoskodni kell.”

4 VALTER I., 1975. 62.; VALTER I., 1985. 3.; SOÓS I., 1991. 15.

5 BÉKEFI R., 1898. 560.

6 SOÓS I., 1991. 30. – Az adatért Csépe Attilának tartozunk köszönettel.

PÁSZTÓ

Muzsla-tető

Pásztótól dél-keletre a település közigazgatási határán emelkedik a Mátra markáns nyugati hegygerincét alkotó 805,1 m tszf. magasságú Muzsla-tető. A Muzsla helynév személynévből keletkezett magyar névadással és a város dél-keleti határába beolvadt középkori eredetű Muzsla falura utal, amely a 19. században is még önálló puszta volt.¹

Először a Borovszky-féle Heves megyei monográfiában Bartalos Gyula szerepelteti a Muzslavárat, mint a Mátra nyugati részének egyik középkori erősségét.² Később Pásztor József is említi.³

A Muzsla-tetőn és annak környékén erődítményre utaló nyomokról nincs tudomásunk.

1 KISS L., 1988. II. 167.; GYÖRFFY GY., 1987–1998. III. 117.; MNL OL S 78 Heves m. Pásztó 001–004. sz. térkép (1859–1878) „Pásztó mezőváros, Muzsla pusztával katasteri község vázlata”

2 BARTALOS GY., 1909. 436.

3 PÁSZTOR J., 1933. 8.

PATVARC

Öreg Hradistya

Patvarc község délkeleti szélé fölött – részben a szomszédos Örhalom község területén – található a 181,6 m tszf. magasságú Öreg Hradistya nevű domb. A *hradistya* – *hradistye* név szláv eredetű, várhelyet jelent.¹ Az itt található régészeti lelőhely leírását részben Szilas Gábor közlése nyomán ismertetjük.²

A domb egy 200–300 m között váltakozó magasságú, patakokkal kevésbé tagolt dombvidék alacsonyabb, északnyugati szélén helyezkedik el. Fekvése kedvező, mert nagyjából fennsíkszerű, észak felé igen enyhén lejtő teteje éles töréssel és meredek, kb. 30 m-es magasságot is elérő oldalakkal emelkedik nyugati irányban az Ipoly tágas medencéje, valamint déli irányban annak egy kisebb öblözete, a Szikorka-dűlő felé. Védettséget nyugati irányban még a magaslat lábánál bevágódó Fekete-víz is növeli. Keleti irányból egy kisebb patak völgy határolja és csupán délkeleti irányból kapcsolódik egy keskenyebb dombhátal a már említett magasabb térszínű területekhez.

Az Öreg Hradistya domb nagyjából trapéz alaprajzú tetejét jelenleg szántóként hasznosítják, nyugati oldala akáccsal, keleti része pedig szőlővel van beültetve. A lelőhely a felszíni leletanyag sűrűsödése szerint e fennsík nyugati részére terjed ki. A késő bronzkori település pontos lokalizálását azonban nehézkessé teszi a nagyszámú, Hatvani kultúrába tartozó leletanyag, amely Szilas Gábor szerint feltehetően a domb nyugati szélén álló emlékkőtől³ délkeleti irányban, de a peremhez közel elhelyezkedő, általa megfigyelni vélt körárkos erődítésről és a hozzá kapcsolódó nyílt településről származik. A domb nyugati oldalában pincesor húzódik.

A lelőhely régóta ismert. 1907-ben Wimmer Béla uradalmi intéző mélyszántás után hamus foltokat figyelt meg a dombon és belőlük leleteket gyűjtött. Egy helyen pedig egy zsugorított csontvázas sírt is kiásott. 1908-ban Márton Lajos végzett feltárást a lelőhelyen.⁴ A domb déli lejtőjén egy már nem művel magántelken az 1930-as években egy sírra utaló tárgyak kerültek elő (bronz tű, ép edények stb.), de ezek azóta elkallódtak.⁵

Később, 1953-ban Patay Pál végzett itt terepbejárás és bronzkori kerámiát gyűjtött a felszínen, majd 1967-ben Hegedűs Katalin a felszíni leletek alapján a Hatvani kultúrába tartozó lelőhelynek határozta meg.⁶

1986-ban Tárnoki Judit megkísérelte hitelesíteni az 1908. évi, Márton Lajos által végzett ásatás helyszínét. A lelőhely három pontján nyitott kutatóárkokat: – az emlékkőtől délre, közel

a domb széléhez, a megfigyelhető legmagasabb helyen, ahol 115 m² kiterjedésű területet tárt fel. Itt telepjelenségekre nem bukkant, a 30-40 cm vastag humuszban szórványosan a Hatvani kultúrába tartozó kerámialeletei voltak; – Az emlékkőttől északra szintén a domb széléhez közel egy 40 m²-es területet is feltárt, ahol egy méhkas alakú 1,68 m mély gödörben a Kyjatice-kultúra gazdag leletanyaga került elő. – A harmadik kutatási helyszín a domb déli lejtője volt ahol az itt nyitott kutatóárokban is egy 97 cm mély, ovális szájnylású, egyenes aljú gödröt talált, amely szintén a Kyjatice-kultúrába tartozott.⁷

1995-ben Majcher Tamás járt a helyszínen, amikor a dombra délnyugat felől felvezető gázvezeték árkában bronzkori kerámiával datált telepjelenségeket figyelt meg. A gázvezeték árka a domb platójára felérve derékszögben elfordult és végig a fennsík koronáján futva tartott keleti irányba. Az árok a fennsíkra felérve mintegy 100-150 m hosszan egy bronzkori telep déli részét érintette. Megállapította, hogy a telep az észak felé enyhén emelkedő fennsík platóján húzódik, de Tárnoki Judit 1986-os hitelesítő ásatása alapján nem éri el a plató legmagasabb pontját. A lelőhely valószínűleg így azonos a Márton Lajos által 1908-ban kutatott területtel.⁸

A területen 2012. május 10-én Nováki Gyula, Lantos István és Majcher Tamás végzett terepbejárást. A terület elhanyagolt legelő-kaszáló volt, ahol az egykori szántás nyomaiként kelet–nyugati irányú, egykori parcellahatárokat tudtak megfigyelni egyenes vonalban, csekély mértékben bemélyedve. A fennsík dél-nyugati hegynyelvét is bejárták, noha ezt a részt sűrű növényzet takarta, de a Szilas Gábor által említett erődítésnek nem találták nyomát.

1 TORMA I., 2011. 175–176.

2 SZILAS G., 1999. – Ezúton köszönjük meg Szilas Gábornak a lelőhely ismertetéséhez adott adatközlését.

3 1826-ban a falu korábbi birtokosa Szent-Ivány Anselm emlékére állították, mellette gazdag őskori leletek kerültek felszínre, melyek részben a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek. – Vö.: REISZIG E. – VENDE A., 1911. 102.

4 MÁRTON L., 1911a. 322.

5 TÁRNOKI J., 1988. 23.

6 KFM Rég. Ad. 38–73.

7 TÁRNOKI J., 1988. 23.

8 MAJCHER T., 1997c. 21.

PILINY Les-hegy

Piliny község dél-keleti végétől keletre, kb. 650 m-re, a Szal-matercs felé vezető országút felett északra kb. 250 m-re emelkedik a 223,2 m tszf. magasságú Les-hegy, amely jelenleg kopár, jól áttekinthető, dél-keleti irányban kiugró kis hegynyúl-ványt képez.

A régóta ismert lelőhelyről először 1873-ban Nyáry Jenő számolt be. Az itt 1871-ben végzett ásatásán honfoglalás kori sírok kerültek elő, de említ ugyanakkor egy 3 láb vastagságú kör-

alakú falat is. Leírása szerint a fal nem mésszel épült, hanem nedves földdel töltötték ki a kövek közeit, amit ő „cyclopsféle” építési rendszernek jelölt meg, vagyis szárazon rakott falként értelmezett. Utalt ekkor arra is, hogy a Les-hegy erődítményét körfalán kívül meredeksége tette erőssé. A falmaradványt – melynek kiterjedését fél hold kiterjedésűnek említ – megfigyelése szerint fél ölnél vastagabb földréteg takarta. Szerinte, mivel a Les-hegy a pilinyi Várhegy közelében fekszik, a késő bronzkorban annak mintegy elővédjeként szolgálhatott.¹

Nyáry Jenő itteni kutatásait később Patay Pál is említi.²

A hegyet 2012. április 19-én járta be Nováki Gyula, Joó Miklós és Majcher Tamás, de erődítésnek, várnak vagy falnak nem találták nyomát a felszínen. 2015 tavaszán, a területen geofizikai felmérésre került sor, melynek eredményei világosan jelezték föld alatti falak nyomvonalát.³

További kutatások szükségesek a közel 150 évvel ezelőtt megfigyelt és leírt régészeti jelenségek pontosításához.

1 NYÁRY J., 1873. 16.

2 PATAY P., 1954. 28.

3 Horváth Ciprián és Révész László szíves szóbeli közlése

RIMÓC Kopaszvár

Rimóc belterületének déli–dél-nyugati széléhez közel található a varra utaló Kopaszvár nevű helynév. A név először egy 1878. évi tagosítási térképen¹ tűnik fel „Kopaszvár és környéke” megjelöléssel, melyet Pintér Sándor is ismertetett.²

A helynév napjainkban is ismert, mert az M=1:10.000-es térképen a község közelében dél-nyugatra a Csattogó nevű domb alatt a földútig a „Kopasz-vár alja” helynév szerepel.³

A Kopaszvárra vonatkozóan történeti adatot nem ismerünk, ugyanakkor a település dél-nyugati szélétől induló és a Sajgóikápolnáig húzódó dombosoron bár több önálló magaslat található, azonban ezeknek a domboknak egyikén sem ismert számunkra olyan terepjelenség, amely itt egy erődítményre utalna.

1 MNL OL S 78 142. téka Rimóc 009. sz. térkép: Rimóc falu tagosított határának térképe. Nógrád megye és Szarkázs völgy, Sós, Dios, Fehér föld pusztával együtt.

2 PINTÉR S., 1897. 42, 50–52.

3 EO V, 86–323 sz. térk.

RIMÓC Templom

A település déli, dombra húzódó részén található a római katolikus templom, amely 1725-ben épült a nem sokkal korábban tűzvészben elpusztult korábbi templom helyén. Mind-

ezt az is igazolja, hogy a templom dombján még a 19. század végén Árpád-kori sírok kerületek elő.¹

Szintén a 19. század végén értesülünk a templom körüli bástya nyomairól.² Azonban más adatról nem tudunk, amely itt egy esetleges templom körüli erődítésre vonatkozna. Feltételezhető, hogy esetleg a korábbi templom cinterem falának maradványáról lehet szó, vagy a domb oldalában létesített támfalról. Napjainkra sem a templom körüli fal nyomai, sem egyéb erődítésre utaló jelenség nincs a templom környezetében.

1 PINTÉR S., 1897. 62 – 63.

2 Uo.

RIMÓC Várberc

Rimóc község belterületének szélétől dél – keleti irányban kb. 2,3-3 km-re több olyan helynév ismert földrajzilag közel egymáshoz, amelyek várra utalnak. A jelenleg egy szántó-földként használt „Várpataki tábla” nevű 293 m tszf. magasságú dombot is magába foglaló terület ismert a térképeken, amely a III. katonai felmérésen még fennáll, tőle nyugatra kb. 0,5 km-re lévő egykori Várpatak-pusztához tartozhatott.

Ugyanitt, az egykori puszta közelében húzódik a „Vár-patak völgy”, ahonnan a Vár patak a Körtvélyes patakba ömlik. A völgy fölött, tőle északra található a 317,7 m tszf. magasságú „Várberc” nevű hegyhát.¹

1989. november 5-én Sándorfi György járta be a területet, de várnak nem találta nyomát.

1 Valamennyi helynév megtalálható a Cserhát turisztatérképe M = 1:60.000. Budapest, 1991. térképén.

ROMHÁNY Kastélyka

Romhány község délnyugati vége felett áll az ún. Rákóczi-fa.¹ Közvetlen mellette, 2-2,5 m-rel magasabban kissé szabálytalan kerek, lapos domb emelkedik. A dombot és közvetlen környezetét fű borítja, jól áttekinthető. A domb pereme több helyen rongált, belső területén több gödör jelzi a korábbi bolygatásokat. Nyugati szélén egy nagy gödörben kőfal alapozása látható. A domb oldala meredek, relatív magassága átlag 3-3,5 m, de a déli oldalon alig 1 m, ahol egy régi feljáró nyomait mutatja egy terasz. A domb átmérője átlag 22-23 m, legnagyobb átmérője 31 m. A helyi hagyomány szerint a dombon egy templom állt.

A dombot árok nem veszi körbe, déli és nyugati oldalához szántóföld, illetve parlag csatlakozik. A domb északnyugati aljához kb. 30 m hosszú, 13-14 m széles terasz csatlakozik, de ez

a többi oldalon nem folytatódik. A domb uralkodó helyzetű, mesterségesen lefaragott oldalakkal, területe és a Rákóczi-fa körüli terület (50 × 35 m) drótkerítéssel körbekerített.

A kerek dombtól délkeletre, kb. 20-25 m-re egy további, alig 2-2,5 m magas, hosszúkás domb emelkedik, alaphossza kb. 50 m, alapszélessége 25-30 m körüli, (tszf. magassága: 182,6 m). Domború tetején néhány gödör korábbi bolygatások nyoma, a felszínen kövek hevernek. A helyi hagyomány szerint itt állt a „Kastélyka”.

1710-ben az utóbbi helyen állt kastélyt romosnak írják le,² ugyanígy 1711-ben és 1713-ban is. Egy, a Kastélyka melletti dombon álló templom romjait és „a Romhányi nemzetség házának elhanyagolt kőmaradványait” Mocsáry Antal is említi 1826-ban.³ 1865-ben a földbirtokos Sembery (Zsembery) Imre az épület maradványaiból köveket bontott ki.⁴ A II. katonai felmérés a „kastély” helyét sematikus, szögletes U alakkal jelöli.⁵ A III. katonai felmérés a közelben, tőle délnyugatra „Kastelka Psz.” felirattal több házat jelöl,⁶ ez a puszta ma már nem létezik. Romhány egykori plébánosa, Chobot Ferenc 1913-ban megjelent könyvében foglalta össze az addig ismert adatokat. Ismerteti Zsembery Imre rövid feljegyzéseit a Kastélyka helyén végzett munkákról, melyeket Chobotnak adott át. Ezek szerint urnák, cserépedények, bronztárgyak is előkerültek. Zsembery véleménye szerint az egykori templom körüli temetőt kerítő fal erődített volt, de Chobot megjegyzi, hogy erre nincs adat.⁷ Ezeket az adatokat később is megismétlik.⁸ A Kastélyka romjait Soós Elemér is ismerte.⁹

Nováki Gyula 2004. szeptember 7-én egy helyi adatközlő, Meleg József adatai alapján megtekintette a területet, és mivel egy esetleges erődítés sem volt kizárható, 2004. szeptember 11-én és 14-én feleségével felmérte a kerek dombot és mellette a „Kastélyka” dombját.

2006. szeptember 28-án Nagy Levente, Nováki Gyula és Tankó Károly kereste fel a lelőhelyet. A kerek dombon és mellette a „Kastélyka” helyén az egykor épületek maradványait figyelték meg egy-egy gödörben.

Jelenleg a két szomszédos domb területén a felszínen erődítésnek nyoma nem állapítható meg, az itt állt épületek jellege csak régészeti ásatással tisztázható.

1 Bár előfordul, de általában nem szokás „Rákóczi-mogyorófa”-nak, vagy néha „Rákóczi-törökmogyorófa”-nak nevezni. A helyi hagyomány szerint ez alatt a mogyorófa alatt nézte II. Rákóczi Ferenc az 1710. január 22-i ún. romhányi csatát. Ezt azonban Markó Árpád helyszíni vizsgálódása alapján megcáfolta. – Vö: MARKÓ Á., 1930. 18 – 52.

2 MNL OL E 156 (U. et C.) Fasc. 12. Nr. 35, 10. – Ezt az adatot Meleg József is említi a tanulmányában.

3 MOCsÁRY A., 1826. I. 354.

4 Vasárnapi Újság. 1865. március 26. – Az adatot Meleg József említi a tanulmányában.

5 II. katonai felmérés: Sect. 46, Col. XXXIII.

6 III. katonai felmérés: 4862/2 sz.

7 CHOBOT F., 1913. 6 – 7.

8 REISZIG E. – VENDE A., 1911. 111.; AGGHÁZY M., 1954b. 351.; *Romhányi Híradó*. 2. 1991. 10. sz. november.

9 Soós E., 1889 – 1928. XV. 194 – 195.

ROMHÁNY Vérhegy

Romhány területén, a településtől északra található a 221,8 m magas Vérhegy nevű domb, amelynek dél–keleti irányban hosszan lenyúló lapos gerince nagyrészt a már szomszédos Kétbodonny területére nyúlik át.¹

A dombon és annak déli oldalán 1951-ben és 1955-ben Patay Pál tartott helyszíni szemét. Jelentésében leírja, hogy a hagyomány szerint a Vérhegyen csontokat és cserepeket találni, amit a helyiek az 1710. évi romhányi csatából származónak tartanak. A Vérhegy déli oldalában csontvázas sír és edénytöredékes vastárgy került elő. Ugyanitt feltehetően késő bronzkori tűzhelyeket, hulladékgyűjtőket vagy urnasírokat is megbolygattak. Az innen származó leletek ajándékként kerültek a szécsényi múzeumba.²

A szakirodalomban és a régészeti vonatkozású jelentésekben folyamatosan keveredik a Vérhegy és a Várhegy elnevezés. A hegy neve eredetileg Petreske-hegy volt, az 1710. évi romhányi csata után nevezték el Vérhegynek.³

Mind a térképek,⁴ mind a helyben élők az előbbi elnevezést használják, ezért a Várhegy név ide helyezése tévedésnek tekinthető, de nem ismert olyan terepjelenség sem a területén, amely erődítésre utalna.

1 A Vérhegy elnevezése ezért mindkét településhez tartozóként egyaránt megjelenik.

2 KFM Rég. Ad. 39–73. (rég. Palóc Múzeumi száma: A: 257.); Héjj Cs., 1976. 248. – itt *Romhány* – *Várhegy* néven.

3 MARKÓ Á., 1930. 35.

4 II. katonai felmérés: Sect. 46, Col. XXXII „Vérhegy”

Patay Pál 1953-ban terepbejárás során rézkori és bronzkori cserepeket talált a Pécskő hegyen.¹ Ugyanebben az évben Lénárt Andor is ajándékozott innen származó leleteket a balassagyarmati múzeumnak. 1961-ben Korek József és Patay Pál kisebb ásatást végzett a hegycsúcson. Ekkor a késő-rézkori Péceli kultúra telepét tárták fel, ugyanott az egyik teraszon a bronzkori Badeni kultúra nyomai is megfigyelhetők voltak. Az őskori település a hegy dél-keleti lejtőjén létesült.²

1999-ben Szilas Gábor is bejárta a hegycsúcsot, amikor megállapította, hogy az őskori telep a déli oldal teraszán alakult ki, amelyet sánc nem védett.

Ugyancsak 1999-ben végzett a Pécskő-sziklán terepbejárást Majcher Tamás, aki a jelenlegi csúcson mészhabarcsos falazatrészleteket, valamint sziklába vágott falhelyek és lépcsők nyomait figyelte meg, de ezek végleges értékelését a további kutatásoktól várta.³

2003-ban Nováki Gyula, valamint Szabó Tibor és Karczag Ákos jártak a hegycsúcson, azonban sem várra utaló nyomokat, sem a Majcher Tamás által leírt jelenségeket nem találták. Megfigyelték, hogy a korábban is megfigyelt mély árok nem volt várárok, hanem az egykor kőbányászattal lehet kapcsolatba hozni. Ugyanakkor a hegy oldalában sok őskori kerámialelet volt gyűjthető. Úgy vélték, hogy az eredetileg is kis területű hegycsúcson egy esetleges erődítmény is csak igen kisméretű lehetett volna. Megállapították, hogy a látottak alapján a Pécskő-sziklán erődítmény létét egyelőre nem lehet igazolni.

2007-ben Majcher Tamás egy összefoglalásban, mint ismeretlen középkori várat említi.⁴

Legutóbb 2012. március 28-án történt tudományos célú terepbejárás a Pécskőn Nováki Gyula vezetésével. Ennek eredményei alapján további részletes kutatások szükségesek annak meghatározására, hogy a hegycsúcson korábban megfigyelt felszíni jelenségek erődítményhez köthetők-e.

1 Héjj Cs., 1976. 248.

2 KOREK J., 1968. 37–58.; PATAY P., 1975. 22.; Héjj Cs., 1976. 246.

3 MAJCHER T., 2002b. 243.

4 MAJCHER T., 2007. 8.

SALGÓTARJÁN Pécskő

Salgótarján belvárosától keletre kb. 1,2 km-re emelkedik a Pécskő nevű 543,2 m tszf. magasságú vulkáni sziklacsúcs. D-i aljában egy mély, de keskeny árokbevágás figyelhető meg a meddőhányó mellett. Lent a hegyoldalban egy régi út vezet a keleti oldal egyik elhagyott kisebb kőbányájához. Lejjebb a hegyoldalban is látni kisebb teraszokat, földalmokat. Mindezek az 1920-as évek kőbányászatának a nyomai. A csúcsra sziklába vágott lépcső vezet fel, de ez igen rossz állapotban van. Az egész hegycsúcs a bányászat miatt erősen bolygatott és meddőhányókkal tarkított terület.

A Pécskő bazaltcsúcsa tövében 1926 márciusában a kőfejtő munkások a sziklatömb lefejtésekor őskori leletekre bukkantak. A leleteket Puskás Jenő, a bányagazgatóság mérnöke gyűjtötte be az igazgatóság gyűjteménye számára. Ezt követően Dornay Béla folyamatosan gyűjtött leleteket és többször járt a helyszínen. Ezeknek a leleteknek egy részét a Salgótarjáni Szénbányák Vállalat 1951-ben a balassagyarmati múzeumnak ajándékozta.

SALGÓTARJÁN-RÓNABÁNYA Őr-hegy

Salgótarjánhoz tartozó Rónabánya településrészről kb. 2 km-re dél-keletre emelkedik a Kortis-tanya fölött az 538 m tszf. magasságú Őr-hegy.

Az Őr-hegy bejárása 2012. március 28-án Nováki Gyula, Joó Miklós, Majcher Tamás és Zandler Krisztián részvételével történt, de erődítményre utaló terepjelenségeket nem figyeltek meg és régészeti lelet sem került elő.

SALGÓTARJÁN- ZAGYVAPÁLFALVA Felső temető feletti domb

A Salgótarjánhoz csatolt, annak délnyugati részén elterülő Zagypapálfalva településrész központjában, az egykori Sík-üveggyár mellett északra lévő közlekedési csomópont fölött, egyben az itt húzódó Karancs-patak völgye és a Tarján-patak völgye találkozásánál helyezkedik el Zagypapálfalva felső temetője. A temető feletti magaslatot (tszf. 274 m) a Bükk Nemzeti Park nyilvántartásában „Felső temető feletti domb” néven középkori eredetű várhelyként tartják nyilván. A domb keleti oldalába mélyen benyúló üregek és bányafalak az egykor itt működő homokbánya maradványai.

A helyszínen erődítésre utaló terepjelenségek nem ismertek, a lelőhely erődítése ezért nem bizonyított.

SALGÓTARJÁN-ZAGYVARÓNA Kakasvár

A Salgótarjánhoz tartozó Zagyparóna településrésztől délre kb. 700 m-re, a Mátraszelére vezető országút nyugati oldalán, a Vízválasztó-tó fölött található a 413 m tszf. magasságú Kakasvár nevű hegy.¹

A helyszínt Sándorfi György járta be 1989. november 5-én, de erődítményre, várra utaló felszíni jelenségeket nem talált.

1 MFT. II. Nógrád 31.,+ térk.

SALGÓTARJÁN-ZAGYVARÓNA Őr-hegy

A Salgótarjánhoz tartozó Zagyparóna településrész központjától délnyugatra kb. 1 km-re, a zagypapái várral szemben található a 391,4 m tszf. magasságú, déli és nyugati oldalán igen meredek Őr-hegy.

A helyszínen 2012. március 28-án végzett terepbejárást Nováki Gyula, Joó Miklós, Majcher Tamás és Zandler Krisztián. A növényzettől mentes, sima felületű természetes eredetű domb ekkor szántó és parlag volt. A bejárást során erődítés nyomát nem észlelték és régészeti lelet sem került elő.

SALGÓTARJÁN-ZAGYVARÓNA Pocik vár

A Salgótarjánhoz tartozó Zagyparóna településrész déli végétől délkeletre kb. 1,5 km-re helyezkedik el a 422,1 m tszf. magasságú Pocik vár nevű hegy.¹

A Pocik várra 1976-ban Szombathy Viktor tett utalást. 1983. november 6-án Sándorfi György járt a helyszínen. A sziklás hegytető alatt negyed-körben sánkra emlékeztető nyomot figyelt meg, de ezt csak természetes alakulatnak határozta meg. A gerinc mesterséges átvágása sem látszott, vár nyomát a hegyen nem látta.

1 MFT. II. Nógrád 31.,+ térk.

2 SZOMBATHY V., 1976. 96.

SZARVASGEDE Templom körüli árok

Szarvasgede község központjában dombon, szabadon áll a település római katolikus temploma. Az egyhajós, keletelt, nyeregteretű templom, nyugati homlokzata síkjában homlokzati középtorony van, a hajónál keskenyebb, félköríves záródású szentély, melynek északi oldalához sekrestye kapcsolódik. A déli hajófal nyugati részén befallazott résablak és csúcsíves ajtónyílás. Hajója csehsüveg boltozatos, bejárati oldalán karzat, szentélye félkupolás, sekrestyéje síkmennyezetes. Nyugatról az első szakaszban félköríves keskeny román ablak, majd az 1. és 2. szakasz között elfallazott csúcsíves bejárat. A jelenlegi templom egy középkori templom felhasználásával épült a 18. század második felében. Ekkor bontották el a középkori szentélyt és a templomot kelet felé bővítették. Tornyát 1779 előtt készült. 1826–1829 között teljesen átépítették.¹

2012. március 23-án Nováki Gyula, Joó Miklós, Majcher Tamás és Zandler Krisztián a templom körül igen sekély (maximum 0,5 m mély), lapos fenekű árok bizonytalan nyomait fedezték fel. Ennek a belső széle a déli templomfaltól 13,5 m-re (ezt a részt sírok borítják), a nyugati faltól 7 m-re, az északi faltól 12 m-re kezdődött. A keletre elterülő igen sűrű erdőben nem lehetett bejárást végezni. Ez már a szomszédos kastély parkjának a területére esik, így ha volt is ott árok, azt elegyengették. Megállapításuk szerint az árok jelen formájában nem tekinthető erődítésnek, de lehetséges, hogy az itt elterülő temető és a templom nyugati bejárata miatt töltötték fel.

A Gedén lévő templomról az első adat 1344-ből való, mert ekkor a birtokos, egyben a templom valószínű építtetője Csóri Tamás csókakői várnagy és lipői ispán Avignonban búcsúengedélyt eszközölt ki III. Kelemen pápától.²

További kutatások szükségesek annak tisztázására, hogy a templom körüli ároknak ténylegesen milyen szerepe volt.

1 MJ. 2005. 101.

2 CHOBOT F., 1915–1917. I. 184.; REISZIG E. – VENDE A., 1911. 116.; SZABÓ E., 1954f. 368.

SZÉCSÉNKE Gyalogvár

Szécsénke községtől keletre közel 1 km-re emelkedik a Gyalogvár nevű hegy (tszf. magassága 313 m). Platója lapos, hosszúkás. A hegyoldal az északi és az északnyugati oldalon enyhén lejt, többi oldala meredek. A plató szélén alig észrevehető, többnyire 0,5 m magasságot sem elérő töltés fut körbe, de több helyen csak a természetes hegyperem jelzi a helyét. Árok sehol sem látható, még az északi-északnyugati oldalon sem, ahonnan legkönnyebben megközelíthető a hegy platója. A 71 m hosszú, 33 m széles plató belső területén 6 kis halom van, elhelyezkedésük semmi rendszert sem mutat, átmérőjük 3-5 m, magasságuk átlag 0,5 m körüli.

A Gyalogvárra vonatkozó történeti adatot nem ismerünk. Elsőként a II. katonai felmérés jelöli.¹ Sándorfi György 1972 novemberében járt a hegyen, és röviden ismertette az itt talált településnyomokat.² Simon Zoltán egy 1254. évi adattal kapcsolatban, – amely Szécsénke környékén „castrum Zerdahel”-et említ, – vetette fel, mint lehetőséget, hogy talán azonos lehet a Gyalogvárral.³

Nováki Gyula és Sándorfi György először 1987 augusztusában járták be a sűrű erdővel fedett területet. 1989 áprilisában végzett újabb terepbejárásuk alkalmával már azt tapasztalták, hogy a területen lévő erdőt nem sokkal korábban tarra vágták, így a hegy platója már jól áttekinthető volt. A terület felmérését még ugyanebben az évben Sándorfi György végezte el Nováki Gyula közreműködésével.⁴ Az objektum leírásának és a felmérésének közzétételére 1992-ben került sor.⁵

Györffy György történeti földrajzában a középkori Szerdahelyet a mai Szécsénkével azonosította. Az előzőekben hivatkozott 1254. évi adat pedig véleménye szerint Szerdahelyről, mint nógrádi várföldről szól.⁶ Györffy bár csak egyetlen Szerdahelyet

említ, de az okleveles források szerint a birtok később két részből állt, amelyek megfelelnek Alsó- és Felső-Szécsénnek. A település idővel a birtokos Szécséni család nevét vette fel. Alsó-Szécsén 1361-ben szerepel először, Felső-Szécsén pedig 1445-ben, majd 1516-ban.⁷

A területen ásatásra még nem került sor, ezért a Gyalogvár hegyen megfigyelt – valószínűleg középkori eredetű – terepjelenségek értelmezéséhez mai ismereteink nem elegendőek. A terület erődítetttsége – nevével ellentétben – jelenleg egyértelműen nem bizonyítható.

1 II. katonai felmérés: Sect. 46, Col. XXXIII (1842) „Gyalog Vár H”

2 MNM Adattár I. 28/1973.

3 SIMON Z., 1988. 114.

4 KFM Rég. Ad. 124–88; KFM Rég. Ad. 145–89.

5 NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992a. 58.

6 SZÉCHENYI O. I. 489–490, 533–534; GYÖRFFY GY., 1987–1998. IV. 300; ENGEL P., 2002. passim

7 SZÉCHENYI O. I. 510; DL 13845; BÁRTFAI SZABÓ L., 1938. 76. 364. sz.

SZÉCSÉNY Ültetés

Szécsénytől keletre, kb. 2 km-re a Nagylóc felé vezető országút kanyarulatában fekszik a Felső-Ültetés (másként Ültetés felső) nevű terület, amely az út nyugati oldalán emelkedő és azzal párhuzamosan hosszan elnyúló, a Vancsó-tanya (ma Vancsó-pusztá) felé eső domboldalt foglalja magába.

A határrész legészakibb magaslatán található az őskori lelőhely, ahonnan az első leletek 1978-ban kerültek be a Kubinyi Ferenc Múzeumba. 1979-től Soós Virág végzett a területen feltérítési munkákat, amelynek eredményeként egy neolitikus telep (Zselizi kultúra) valamint bronzkori rétegek és sírokra utaló csontok kerültek elő. Az erről készített beszámolóban felmerült a telep erődítetttsége is. A telep három oldalán a dombnyúlvány oldalfala meredek. A negyedik oldalon ugyanakkor egy mintegy 300 m-es és kb. 10 m széles területen a dombtető összeshűkül. Itt a szántott felszín sötétebb árnyalatú elszíneződése formájában egy ugyancsak 10 m széles sáv utalt feltételeken egy egykori árokra.¹

1983-ban Tárnoki Judit a területen terepbejárás során a Hattani kultúrába tartozó kerámialeleteket gyűjtötte.² Még ugyanabban az évben Tárnoki Judit vezetésével szondázó ásatásra is sor került, de néhány, rendszertelenül elhelyezkedő cölöplyuk-méretű gödrön kívül más telepjelenséget nem észlelt.³

2015-ben Fábián Szilvia és Guba Szilvia által vezetett ISzAP (Ipoly-Szécsény Archaeological Project) mikro-regionális régészeti kutatás keretén belül geofizikai felmérésre került sor a lelőhelyen. A korábban megfigyelt felszíni elszíneződést a magnetométeres felmérésen egyértelműen árokként azonosították.⁴ Az árok korát feltételeken újkőkorinak határozták meg, azon-

ban az sem kizárt, hogy a bronzkorban keletkezett. A kutatás jövőbeli céljai között szerepel az árok egy szakaszának hitelesítő feltárása, amellyel funkciója és kora pontosítható lesz.

1 Soós V., 1982b. 10 – 11.

2 KFM Rég. Ad. 110.84.

3 TÁRNOKI J., 1984. 28.

4 FÁBRIÁN SZ. – et al., 2016.

SZUHA Gőzvár

A Borovszky-féle Heves megyei monográfiában Bartalos Gyula szerepelteti, mint a Mátra egyik ősvárát.¹

Helyét Szuha község 19. századi kataszteri térképe alapján lehet meghatározni. Neve a Szuha falutól dél-nyugatra egy kis völgyben észak felé tartó *Gőzvár folyás* nevű patak nevében maradt fenn, amely a Cseresznyés-patakba torkollik.²

A terület ma Cseresznyés néven található meg a térképeken. Az esetleges vár helyét a kis völgyben futó patak forrása közelében, annak keleti oldalán a völgy fölé dél-nyugati irányban kinyúló sarkantyú helyzetű névtelen magaslaton valószínűsítjük.³ Itt azonban még nem került sor kutatásra.

1 BARTALOS Gy., 1909. 436.

2 <http://archivportal.lanum.hu/kataszter/> (letöltés ideje: 2016. 06. 28.)

3 47 57 24.70 É, 19 54 49.78 K

SZUHA-MÁTRAALMÁS Csomosvár

A ma Szuhához tartozó Mátraalmás felett észak-keletre emelkedik az 561,0 m tszf. magasságú Csomos-vár nevű hegy-csúcs. Először Pesty Frigyes helynévtárában szerepel,¹ majd Borovszky-féle Heves megyei monográfiában Bartalos Gyula is szerepelteti, mint a Mátra egyik ősvárát.²

Pásztor József a Mátráról szóló útikalauzában is említi, de ő már kiemeli, hogy itt nincs vár, erre nem is lett volna a hely alkalmas.³

1990. június 12-én Nováki Gyula és fia ifj. Nováki Gyula jártak a hegycsúcson. Megállapításuk szerint az enyhén észak felé lejtő széles gerincből emelkedik ki igen meredek oldalakkal a Csomos-vár kis csúcsa, ami egy kb. 20-25 m hosszú, de alig 2-3 m széles sziklás gerincet képez. A csúcs területe teljesen kopár, fátlan és csak fű borítja. Várnak nem találták nyomát.

1 PESTY F., 1864. XIX. 273.

2 BARTALOS Gy., 1909. 436.

3 PÁSZTOR J., 1929. 231 – 232.

VANYARC Róka-vár

Vanyarc község területén, a településtől dél-nyugatra található a 272,7 m tszf. magasságú *Róka-vár*¹ nevű magaslat. A név ugyan várra utal, de erődítményre utaló nyomokról nincs tudomásunk.

1 MFT. II. Nógrád 33., + térk.; Helynév az M=1:10.000-es térkép EOV, 76 – 134 sz. térképlapján.

VIZSLÁS Pogányvár

Vizslás község határában, a falu keleti szélétől dél-keletre kb. 850-900 m-re, valamint Kazár község déli szélétől dél-keletre kb. 1 km-re található a 243,6 m tszf. magasságú Pogányvár¹ nevű domb, amely a két községet összekötő úttól kb. 600 m-re, délre lévő természetes eredetű domb egy észak-kelet – dél-nyugati irányú kisebb dombvonulat² dél – nyugati végében markánsan emelkedik ki.

A Pogányvárra vonatkozóan Patay Pál 1956-ban végzett – valószínűleg helyszíni szemle nélküli – adatgyűjtést, melynek során ismeretlen korú várhelyként (földvárként) jelölte meg.³

1 A Bükk Nemzeti Park nyilvántartásában szerepel ezen a néven, mint ismeretlen korú várhely.

2 A dombvonulat neve a Negyedik katonai felmérés (1896 – 1914) térképén, Vizslás területén: *Nagy-vár-oldal*, ami a mai turista térképeken *Nagy-Váró-oldal* néven található.

3 KFM Rég. Ad. 179.91.

VIZSLÁS-ÚJLAK Udvarház

A Vizslás községhez tartozó, tőle dél – nyugatra lévő Újlak nevű településrész területén, a 21. sz. főúttal párhuzamosan fut a Május 1. út. Ennek folytatásában, észak – nyugati irányban 1992-ben az önkormányzat új építési telkek kialakítását határozta el. Mivel a mai Újlak településrész a középkori Újlak falura épült rá, ezért vált szükségessé ugyanebben az évben az érintett terület szondázó régészeti kutatása.

A Kató Sára vezette kutatásról készült beszámoló utal arra, hogy egyes feltételezések szerint e területen egy középkori udvarház állt. A lapos, mocsaras területből itt egy kb. 30 × 40 m-es átmérőjű, ovális alakú domb emelkedett ki. Ezt a dombot kereszti irányú szelvénnel vágták át, de ebben semmilyen régészeti lelet vagy objektum nyoma nem került elő, tehát erre a területre már nem húzódott fel a középkori falu.¹

Újlak először 1413-ben szerepel az okleveles forrásokban, amikor Zsigmond király több más környékbeli birtokkal együtt a Derencsényi családnak adományozta, akik 1450-ben is birtokolták.² Nógrád megye 1549. évi összeírásában is még többségében a Derencsényieké, de már a hatvani törököknek adózott.³ A falu valószínűleg a 16. század második felében pusztult el.

Nem ismertek olyan írott adatok, amelyek alapján itt egy 15–16. századi udvarház állt volna.

1 KATÓ S., 1994a. 30.

2 CSÁNKI D., 1890. 110, 111.; REISZIG E. – VENDE A., 1911. 90, 134.

3 MAKSAI F., 1990. 520, 524.

ZABAR/DOMAHÁZA Csobánkó (Csobánkő)

A nógrádi Zabar településtől északkeletre kb. 2 km-re, de már részben a borsodi Domaháza területén fekszik a 342,5 m tszf. magasságú Csobánkó (másként Csobánkő) nevű hegy,¹ amely a középkorban Zabar falu határához tartozott és Gömör megye határán állt.

Csobánkó-puszta minden bizonnyal a 18. században keletkezhetett, első említése 1773-ból való, amikor utalnak eredetére is: Csobánkó irtvány. Később a 19. században már önálló pusztá lett külön határral (1854),² amely Gömör megyéhez tartozott Zabarral együtt. Jelenleg egykori területe jórészt a Za-

barral szomszédos, de már Borsod-Abaúj-Zemplén megye területéhez tartozó Domaháza területébe olvadt. Ma helynév Domaházától délnyugatra.

Csobánkő először Könyöki József várjegyzékében szerepel az erődítmények között.³ Később Soós Elemér is említi.⁴

Pogrányi-Nagy Ferenc úgy tudta,⁵ hogy Rimaszécsőtől nyugatra 3 km-re lévő, Felső-Csobánka pusztá környékén, – ahol a 15–16. században Csobánkaháza falu volt – állhatott valaha a vár, azonban véleménye szerint a környéken várnak jelenleg nincs nyoma.⁶

Dénes József szerint az erősséget a Zabar melletti, a községtől K-re, kb. 2 km-re lévő Csobánkő hegyen (342,5 m) kell keresni.⁷

2003. május 17-én került sor a Domaháza területén fekvő, Csobánkó nevű hegycsúcs bejárására, amelyen Nováki Gyula, valamint Szabó Tibor és Karczag Ákos vett részt. A laposan elnyúló, kelet – nyugati irányú széles hegyhát erdővel benőtt, de jól áttekinthető volt. Területén várra, vagy erődítésre utaló nyomot nem találtak.

1 MFT. II. Borsod 45.,+ térk.; – Nógrád megyében Bujáktól közvetlenül nyugatra is volt egy Csobánka nevű pusztá, amely Bérhez tartozott. Gömör megyében Rimaszécsőtől nyugatra kb. 3 km-re is van Felső-Csobánka pusztá (ma Visovné).

2 MNL OL S 78 074. téka Domaháza 020-021. sz. kataszteri térképe.

3 KÖNYÖKI J., 1905. 283. – Gömör megyéhez sorolva.

4 Soós E., 1889–1928.

5 Soós E., – POGRÁNYI-NAGY F., 1940. II. 14.

6 Karczag Ákos szíves közlése, amelyet ezúton is köszönünk.

7 Dénes József szóbeli közlése, amelyet ezúton is köszönünk.

IRODALOM

RÖVIDÍTÉSEK

DIV Rég. Ad. = Dobó István Vármúzeum Régészeti Adattára, Eger

DL – DF = A Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltárának Q gyűjteménye = A Középkori Magyarország Levéltári Forrásai. <http://hungaricana.hu/hu/adatbazisok/a-kozepkori-magyarorszag-leveltari-forrasai/>

ha = hektár

KFM Rég. Ad. = Kubinyi Ferenc Múzeum Régészeti Adattára, Szécsény

MNL MOL S = A Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltárának térképtára. S szekció

MNM = Magyar Nemzeti Múzeum

MNM Adattár = Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára, Budapest

MNL OL A 57 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Magyar Kancelláriai Levéltár. Királyi Könyvek (Libri regii)

MNL OL E 156 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Magyar Kamara Archivuma. Urbaria et Conscriptiones (U. et C.)

MNL OL S 11 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Térképtár. Kamarai térképek

MTA RI = Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete (Budapest)

OSzK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

OSzK. TK. = Országos Széchényi Könyvtár. Térképtár

tszf. = tengerszint feletti [magasság]

ACP. 7. = *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok. 7. füzet. Erdélyi, Váci és Veszprémi Egyházmegye 1733–1779. Művészettörténeti adatok.* Szerk. Hanszlmann Lilla. Budapest, 1980. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai XVII.)

AGGHÁZY M., 1954a. = AGGHÁZY MÁRIA: Diósjenő. In: *Nógrád megye műemlékei.* Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 175–176.

AGGHÁZY M., 1954b. = AGGHÁZY MÁRIA: Romhány. In: *Nógrád megye műemlékei.* Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 351–353.

AGGHÁZY M., 1954c. = AGGHÁZY MÁRIA: Tolmács. In: *Nógrád megye műemlékei.* Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 425.

AGGHÁZY M., 1954d. = AGGHÁZY MÁRIA: Alsótold. In: *Nógrád megye műemlékei.* Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 116–117.

AGGHÁZY M., 1954e. = AGGHÁZY MÁRIA: Tereske. In: *Nógrád megye műemlékei.* Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 423–425.

AGGHÁZY M., 1954f. = AGGHÁZY MÁRIA: Nógrádsáp. In: *Nógrád megye műemlékei.* Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 315–320.

AGGHÁZY M., 1954g. = AGGHÁZY MÁRIA: Alsópetény. In: *Nógrád megye műemlékei.* Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 113–116.

AGGHÁZY M. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954. = AGGHÁZY MÁRIA – GERŐ LÁSZLÓ – HÉJJ MIKLÓS: Nógrád. In: *Nógrád megye műemlékei.* Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 299–312.

A. KOZÁK É., 1972. = A.[MBRUSNÉ] KOZÁK ÉVA: A hollókői vár ásatása. (Ausgrabung in der Burg von Hollókő). In: *Archaeologiai Értesítő.* 99. 1972. 167–187.

A. KOZÁK É., 1975a. = A.[MBRUSNÉ] KOZÁK ÉVA: A hollókői vár kutatása. In: *Nógrád megyei múzeumok évkönyve.* 1975/21. 23–52.

A. KOZÁK É., 1975b. = A.[MBRUSNÉ] KOZÁK ÉVA: Hollókő. In: *Várépítézetünk.* Főszerk.: Gerő László. Budapest, 1975. 177–182.

AO. = *Anjoukori okmánytár. Codex diplom. Hungaricus Andegavensis.* Szerk.: Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I. – VII. Budapest, 1878–1920. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria.)

AOKI. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia.* Szerk.: Kristó Gyula et alii. I. – XXXVIII. Budapest – Szeged, 1990–2013.

ÁUO. = *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus.* Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. I – XII. Pest – Budapest, 1860–1874.

BÁCSMEGI G. – SÜMEGI P., 2005. = BÁCSMEGI GÁBOR – SÜMEGI PÁL: Héhalom – Templomdomb bronzkori tell geoarchaeológiai vizsgálata. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae.* 2005. 167–176.

BADÁL E., 1984. = BADÁL EDE: Kastély-kúria építésének gazdasági-társadalmi háttere. (Kérdőjelek a kastély és kúriaépítések körül). In: *Történeti statisztikai tanulmányok.* 5. Budapest, 1984. p. 115–154.

- BADÁL E., 1987.** = BADÁL EDE: *Kastélyok kúriák Pest, Heves és Nógrád megyében*. Budapest, 1987.
- BAKÁCS I., 1971.** = BAKÁCS ISTVÁN: *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest, 1971.
- BAKÁCS I., 1982.** = BAKÁCS ISTVÁN: *Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437*. Budapest, 1982. (Pest megye múltjából 5.)
- Bánffy Okl.** = Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy család történetéhez. Szerk.: Varjú Elemér – Iványi Béla. I – II. Budapest, 1908 – 1928. (A Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy család története.)
- BÁNLAKY F., 1929–1942.** = BÁNLAKY FERENC: *A magyar nemzet hadtörténelme*. I – XXII. (Budapest, 1929–1942.) (Online változat: <http://mek.oszk.hu/09400/09477/>).
- Balassa** = A Balassa család levéltára 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézirata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette Borsa Iván. Budapest, 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok. 18.)
- BALOGH J., 1966.** = BALOGH JOLÁN: *A művészet Mátyás király udvarában*. I – II. Budapest, 1966.
- BALOGH S., 1977.** = BALOGH SÁNDOR: *Balassagyarmat története*. 896 – 1962. (Balassagyarmat, 1977.)
- BARANYAI B., 1954a.** = BARANYAI BÉLÁNÉ: Bocslárpajutő. Karancsalja. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 150 – 151., 236.
- BARANYAI B., 1954b.** = BARANYAI BÉLÁNÉ: Nézsa. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 297 – 299.
- BARANYAI B., 1954c.** = BARANYAI BÉLÁNÉ: Karancsság. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 242 – 244.
- BARANYAI B., 1954d.** = BARANYAI BÉLÁNÉ: Mátraverebély. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 271 – 285.
- BARANYAI B., 1954e.** = BARANYAI BÉLÁNÉ: Nemti. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 297.
- BARANYAI B., 1954f.** = BARANYAI BÉLÁNÉ: Cserhátsurány. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 297.
- BARANYAI B., 1954g.** = BARANYAI BÉLÁNÉ: Nógrádszakál. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 322.
- BARANYAI B., 1954h.** = BARANYAI BÉLÁNÉ: Kisterenye. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 251 – 255.
- BARANYAI B., 1954i.** = BARANYAI BÉLÁNÉ: Csécse. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 161 – 164.
- BARANYAI B., 1954j.** = BARANYAI BÉLÁNÉ: Nagybatony. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 292 – 293.
- BARANYAI B. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954.** = BARANYAI BÉLÁNÉ – ENTZ GÉZA – GERŐ LÁSZLÓ – HÉJJ MIKÓS: Salgótarján. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 353 – 359. [A vonatkozó részt írta: Gerő László]
- BARANYAI B. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M. – VOIT P., 1954.** = BARANYAI BÉLÁNÉ – ENTZ GÉZA – GERŐ LÁSZLÓ – HÉJJ MIKÓS – VOIT PÁL: Ecseg. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 184 – 187. [A vonatkozó részt írta: Gerő László]
- BARANYAI B. – ENTZ G. – GERŐ L. – VOIT P., 1954.** = BARANYAI BÉLÁNÉ – ENTZ GÉZA – GERŐ LÁSZLÓ – VOIT PÁL: Szécsény. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 370 – 396.
- BARANYAI B. – ÉRI I. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954.** = BARANYAI BÉLÁNÉ – ÉRI ISTVÁN – HÉJJ MIKÓS – VARGHA LÁSZLÓ: Drégelypalánk. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 177 – 184.
- BARÁZ Cs., 1997.** = BARÁZ CSABA: Bartalos Gyula (1839–1923) régészeti-történeti kutatásai. In: *Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*. 33. 1997. 177 – 246.
- BARÁZ Cs. – HOLLÓ S. – NOVÁKI Gy., 2014.** = BARÁZ CSABA – HOLLÓ SÁNDOR – NOVÁKI GYULA: Felsőtárkány – Kő-köz vára. In: *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*. 17. (2014/1 – 2.) 5 – 9.
- BARCZA I. – VIGYÁZÓ J., 1930.** = BARCZA IMRE – VIGYÁZÓ JÓZSEF: *A Mátra részletes kalauza*. Budapest, 1930.
- BARTALOS Gy., 1900.** = BARTALOS GYULA: *Hazánk hősi honvédelmének tanulmánya 1886-tól 1900-ig teljesített feltárásaim és mások szavahihető értesítéseinek följegyzése nyomán*. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Hung. 2446. (Ismereti: BARÁZ Cs., 1997.)
- BARTALOS Gy., 1901–1902.** = BARTALOS GYULA: (Régészeti tárgyu cikksorozat). In: *Egri Híradó*. 1901. 37. sz. – 1902. 9. sz.
- BARTALOS Gy., 1909.** = BARTALOS GYULA: Heves vármegye őskora. In: *Heves vármegye*. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, 1909. (Magyarország vármegyéi és városai.) 432 – 444.
- BARTALOS Gy., 1910.** = BARTALOS GYULA: Történelmi kincsek a Mátrában. In: *Gyöngyösi Kalendárium az 1910. évre*. Gyöngyös, 1910. 114 – 125.

- BÁRTFAI SZABÓ L., 1938.** = BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Függetlenül az inárcsi Farkas, az irsai Irsay, valamint a szilasi és pilisi Szilassy családok története. Budapest, 1938.
- BÉKEFI R., 1898.** = BÉKEFI REMIG: *A pástói apátság története*. 1190–1702. Budapest, 1898.
- BÉL, M., 1742.** = BÉL, MÁTYÁS [MATTHIAS]: *Notitia Hvgariae novae historico geographica...* Elaboravit: Matthias Bel. Tomus Quartus [IV.] Viennae Avstriae, 1742. [a Nógrád megyei rész: p. 1–154.]
- BELITZKY J., 1972.** = BELITZKY JÁNOS: Nógrád megye története 896–1849. In: *Nógrád megye története*. 1. Salgótarján, 1972.
- BELITZKY J., 1978.** = BELITZKY JÁNOS: Észrevételek és feltételezések a Palócföld koraközépkori településföldrajzához és történetéhez. In: *Nógrád Megyei Múzeum Évkönyve*. 4. 1978. 73–110.
- BELITZKY J., 1981.** = BELITZKY JÁNOS: *Szécsény és földesurai: kiegészítések és kiigazítások Szécsény középkori történetéhez*. Szécsény, 1981. (Tanulmányok Szécsény múltjából. 4.)
- B. BÓNIS É. – SZ. BURGER A., 1957.** = B. BÓNIS ÉVA – SZ. BURGER ALICE: Leletmentő ásatások az 1955. évben. In: *Archaeologiai Értesítő*. 84. 1957. 1. sz. 82–90. (Patay Pál: Kisterenye. 85.)
- BODNÁR K., 1990.** = BODNÁR KATALIN: 89. Balassagyarmat, Bástya u. (Kom. Nógrád). In: *Archaeologiai Értesítő*. 117. 1990. 133.
- BODNÁR K., 1993.** = BODNÁR KATALIN: Nógrád – vár (Nógrád m.). In: *Az 1991. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1993. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 44.) 87.
- BODNÁR K. – CABELLO, J., 1990.** = BODNÁR KATALIN – CABELLO, JUAN: A zagyvafői vár. In: *Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Castrum Bene* 1989. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 180–193.
- BODNÁR K. – CABELLO, J. – SIMON Z., 1993.** = BODNÁR KATALIN – CABELLO, JUAN – SIMON ZOLTÁN: A zagyvafői vár kutatása. In: *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Budapest, 1993. (Művészettörténet – Műemlékvédelem IV.) 85–113.
- BOJÁR I., 1954.** = BOJÁR IVÁN: Elpusztult helységek a mai Nógrád megye területén. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfiája III.) 431–434.
- BOJÁR I. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954.** = BOJÁR IVÁN – ENTZ GÉZA – GERŐ LÁSZLÓ – HÉJJ MIKLÓS: Buják. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfiája III.) 153–158.
- BOJÁR I. – VOIT P. – BARANYAI B., 1954.** = BOJÁR IVÁN – VOIT PÁL – BARANYAI BÉLÁNÉ: Balassagyarmat. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfiája III.) 117–139.
- BONBARDIUS, M., 1750.** = BONBARDIUS, MICHAEL: *Topographia Magna Regi Hungariae*. Viennae, 1750.
- C. TÓTH N., 2015.** = C. TÓTH NORBERT: Dorogházi László ítélőmester pályaképe. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus. CXXXVIII. 2015. 95–108.
- CABELLO, J., 1990.** = CABELLO, JUAN: Régészeti kutatások Sztrahora várában. In: *Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Castrum Bene* 1989. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 173–179.
- CABELLO, J., 1992.** = CABELLO, JUAN: A tari késő-középkori udvarház. In: *Várak a későközépkorban. Castrum Bene* 2/1990. Szerk.: Cabello, Juan. Budapest, 1992. 227–240.
- CABELLO, J., 1993.** = CABELLO, JUAN et alii: A tari Szent Mihály-templom és udvarház. Budapest, (1993.) (Művészettörténeti füzetek 22.)
- CABELLO, J., 1994.** = CABELLO, JUAN: Fouilles archéologiques d'un chateau feudal en Hongrie. In: *Chateau Gaillard*. 16. 1994. 81–87.
- CABELLO, J., 2005.** = CABELLO, JUAN: Szécsény–Strázsapart. In: *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*. 1. (2005/1. szám). 118–119.
- CD.** = GEORGIUS FEJÉR: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Buda, 1829–1844.
- CSETNEKI-JELENIK E., 1877.** = CSETNEKI-JELENIK ELEK: A tószegi őstelep. In: *Archaeologiai Értesítő*. 11. 1877. 78–83.
- CSETNEKI-JELENIK E., 1878.** = CSETNEKI JELENIK ELEK *Kézírtas jegyzőkönyve* (1878). MNM Adattár, 27. Cs.I.
- CHOBOT F., 1913.** = CHOBOT FERENC: *A romhányi plébánia története*. Budapest, 1913.
- CHOBOT F., 1915–1917.** = CHOBOT FERENC: *A váci egyházmegye történeti névtára*. I–II. Vác, 1915–1917.
- CZOBOR B., 1877.** = CZOBOR BÉLA: Magyarország középkori várai. In: *Századok*. 12. 1877. 599–616, 704–726.
- CZOBOR B., 1889.** = CZOBOR BÉLA: A műemlékek országos bizottságának működése a múlt évben. In: *Archaeologiai Értesítő*. Új folyam. 9. 1889. 412–417.
- CZOBOR B., 1890.** = CZOBOR BÉLA: A Műemlékek Országos Bizottságának működése. In: *Archaeologiai Értesítő*. Új folyam. 10. 1890. 351–355.
- CS. SEBESTYÉN K. – SZVIRCSEK F., 1997.** = CS. SEBESTYÉN KÁROLY – SZVIRCSEK FERENC: Salgó vár. In: *Salgótarjáni Új Alamanach*. Szerk.: Cs. Sebestyén Károly – Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1997. 41–50.
- CSÁKY K., 1992.** = CSÁKY KÁROLY: *Nógrádi tájakon. Honismereti olvasókönyv*. (Bratislava/Pozsony, 1992.)
- CSÁNKI D., 1890.** = CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I. köt. Budapest, 1890. (Hunyadiak kora Magyarországon VI.)
- CSÉPE A., 2014.** = CSÉPE ATTILA: Hasznos – Cserteri vár. In: *Várjáró Magazin*. 8. szám. 2014. = <http://www.szadvar.hu/2014/06/varjaro-magazin-8-szam/> (Letöltés ideje: 2016. június 26.)
- CSETNEKI JELENIK E., 1878.** = CSETNEKI JELENIK ELEK *Kézírtas jegyzőkönyve* (1878). MNM Adattár, 27. Cs. I.

- D. MATUZ, E. – NOVÁKI, Gy., 2002.** = D. MATUZ, EDIT – NOVÁKI, GYULA: *Spätbronzezeitliche und früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn*. Budapest, 2002. (Inventaria Praehistorica Hungariae X.)
- DARNAY B., 1944.** = DARNAY (DORNYAY) BÉLA: *A nógrádmegyei Kazár helynevei. Die Orstnamen von Kazár (Nógráder-Comitat)*. Keszthely, 1944. (Salgótarjáni könyvek. 11.)
- DEMKÓ K., 1914.** = DEMKÓ KÁLMÁN: Felsőmagyarországi várak és várak és várbirtokok a XVI. században. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 15. 1914. p. 210 – 233, 423 – 441, 573 – 638.
- DÉNES J., 1990.** = DÉNES JÓZSEF: A Mátra-hegység Árpád-kori várai. In: *Castrum Bene 1989. Várak a 13. században*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 42 – 55.
- DÉNES J., 2000.** = DÉNES JÓZSEF: Az Árpád-kori kisvárak kérdései. (Vas, Sopron és Moson megye várai). In: *Vasi Szemle*. 54. 2000. 55 – 64.
- DÉNES J. – NOVÁKI Gy., 1995.** = DÉNES JÓZSEF – NOVÁKI GYULA: Őskori várak a Mátrában. In: *Mátrai Tanulmányok 1995*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1995. 7 – 27.
- DÉNES J. – PÁLMÁNY B. – CABELLO, J., 1991.** = DÉNES JÓZSEF – PÁLMÁNY BÉLA – CABELLO, JUAN: Hol épült fel valójában Sztrahora vára? In: *Műemlékvédelem*. 35. 1991. 4. 237 – 248.
- DERCSÉNYI D., 1958.** = *Pest megye műemlékei*. I – II. Szerk.: DERCSÉNYI DEZSŐ. Budapest, 1958. (Magyarország Műemléki Topográfiája V.)
- DÉSI J. – FEHÉR M. – FÜLÖP L., 1978.** = DÉSI JÓZSEF – FEHÉR MIKLÓS – FÜLÖP LAJOS – STB.: *Mátra. Útikalauz*. Negyedik, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, 1978.
- DESERICZKY, J. I., 1770.** = DESERICZKY, JOSEPHUS INNOCENTIUS: *Historia episcopatus dioecesis et civitatis Vaciensis*, Pestini, [1770.]
- DHA.** = *Diplomata antiquissima – accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. Vol. I. ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Budapest, 1992.
- Doc. Bath.** = *Documenta ad historiam familiae Batori de Ecsed spectantia I. Diplomata 1393 – 1540*. Közzéteszi: Horváth Richárd – Neumann Tibor – C. Tóth Norbert. Szerk.: C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 2011. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 67.)
- DORNYAY B., 1926a.** = DORNYAY BÉLA: *Salgótarján és vidéke őskorához*. Salgótarján, 1926.
- DORNYAY B., 1926b.** = DORNYAY BÉLA: A salgótarjáni Baglyaskő. In: *Ifjúság és Élet*. 1. 1926. 258 – 260.
- DORNYAY B., 1929.** = DORNYAY BÉLA: *Salgótarján és a Karancs-Medves vidék részletes útikalauza*. Salgótarján, 1929.
- DORNYAY B., 1935.** = DORNYAY BÉLA: *Salgó vára*. Salgótarján, 1935.
- ÉBLE G., 1887.** = ÉBLE GÁBOR: *A bujáki vár története*. Budapest, 1887.
- ENGEL P., 1977.** = ENGEL PÁL: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Budapest, 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 83.)
- ENGEL P., 1987.** = ENGEL PÁL: Tari Lőrinc pohárnokmester. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Tanulmányok*. Budapest, 1987. 451 – 453.
- ENGEL P., 1988.** = ENGEL PÁL: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310 – 1323). In: *Századok*. 122. 1988. 1 – 2. sz. 89 – 146.
- ENGEL P., 1996.** = ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája 1301 – 1457*. I – II. Budapest, 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak. 5.)
- ENGEL P., 2002.** = *Magyarország a középkor végén*. [CD-ROM] Szerk.: Engel Pál. Budapest, [2002.]
- EPERJESSY K. – SCHNEIDER M., 1977.** = Nógrád megye képe a XVIII. század végén a II. József-féle országleírás és népszámlálás főbb adatai. Összeáll.: EPERJESSY KÁLMÁN – SCHNEIDER MIKLÓS. Salgótarján, 1977. (Adatok és források a Nógrád megyei levéltárból. 7.)
- EVLIA Cs., 1908.** = Evlia Cselebi magyarországi utazásainak folytatólagos leírása az 1664 – 1666 közti évekből. II. kötet. Fordította és jegyzetekkel kísérté Karácson Imre. Budapest, 1908. (Monumenta Hungariae Historica IV. Acta Extera. Diplomáciai emlékek. 2. osztály. Írók 5.)
- EVLIA Cs., 1985.** = *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660 – 1664*. Második kiadás. Budapest, 1985.
- F. ROMHÁNYI B., 2000.** = F. ROMHÁNYI BEATRIX: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Katalógus. [Budapest], 2000.
- F. ROMHÁNYI B., 2008.** = F. ROMHÁNYI BEATRIX: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2008. [CD-ROM]
- F. ROMHÁNYI B., 2012.** = F. ROMHÁNYI BEATRIX: Szécsény, Belváros. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2010*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2012. 362–364.
- FÁBIÁN Sz. – et al., 2016.** = FÁBIÁN SZILVIA – RODERICK SALISBURY – SERLEGI GÁBOR – NICKLAS LARSSON – GUBA SZILVIA – BÁCSMEGI GÁBOR: Kulturális kapcsolatok és cserekereskedelem: Az első földművelők az Ipoly völgyében. [Early Settlement and trade in the Ipoly region: Introducing the Ipoly-Szécsény Archaeological Project.] In: *Magyar régészet. Online magazin*. 2016 Tavasz. = http://files.archaeolingua.hu/2016TA/Fabian_et_al_H16S.pdf
- FARKAS Zs., 2007.** = FARKAS ZSUZSA: Szécsény, Ady Endre utca 11. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2007. 362 – 364.

- FELD I., 1979.** = FELD ISTVÁN: Az alsópetényi rk. templom. Kézirat. 1979. Műemléki tervtár (a volt Forster Központ tervtára). Budapest. Ltsz.: 16135.
- FELD I., 1984.** = FELD ISTVÁN: Jelentés a salgói vár 1981–83. évi régészeti kutatásáról. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. 10. 1984. 213–264.
- FELD I., 1994a.** = FELD ISTVÁN: Der Beginn der Adelsburg im mittelalterlichen Königreich Ungarn. In: *Chateau Gaillard*. 16. 1994. 189–205.
- FELD I., 1994b.** = FELD ISTVÁN: *Nógrád – Műemlékek*. (Budapest, 1994.) (Tájak-korok-múzeumok kiskönyvtára 498.)
- FELD I., 2002.** = FELD ISTVÁN: A salgói vár történetének és építésének korszakai. In: *Salgótarjáni Új Almanach*. II. Szerk.: Cs. Sebestyén Károly – Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 2002. 217–237.
- FELD I., 2005a.** = FELD ISTVÁN: Lucfalva – Pogányvár. In: *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*. 1. (2005/1. szám). 113–114.
- FELD I., 2005b.** = FELD ISTVÁN: Hollókő vára. In: *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*. 1. (2005/1. szám). 115–118.
- FELD I., 2005c.** = FELD ISTVÁN: Salgó vára. In: *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*. 1. (2005/1. szám). 109–111.
- FELD I., 2006.** = FELD ISTVÁN: A középkori előretolt védőművek és elővárak kérdéséhez. In: *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 101–118.
- FELD I., 2007a.** = FELD ISTVÁN: A motték kérdése Magyarországon. In: *Savaria*. 31. 2007. 217–245.
- FELD I., 2007b.** = FELD ISTVÁN: Középkori várak a Karancs, Medves és a Cseres-hegység vidékén. In: *A Karancs-Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi Körzet. Nógrád és Gömör határán*. Szerk.: Kiss Gábor et al. Eger, 2007. (A Bükki Nemzeti Park Igazgatóság monográfiái 2.) 185–192.
- FELD I., 2009.** = FELD ISTVÁN: Das Forgách-Schloss in Szécsény. In: *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*. 10. (2009/2. szám). 87–91.
- FELD I., 2010.** = FELD ISTVÁN: A középkori várak kutatása Nógrád megyében. In: *„Régről kell kezdenünk...” Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére*. Szerk.: Guba Szilvia – Tankó Károly. Szécsény, 2010. 217–236.
- FELD I., 2014–2015.** = FELD ISTVÁN: A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében. I–II. In: *Századok*. 148. 2014. 2. 351–386; 149. 2015. 2. 333–381.
- FELD I., 2015.** = FELD ISTVÁN: Salgótarján – Baglyaskő vára. In: *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*. 18. (2015/1–2.) 130–132.
- FELD I. – BALOGH-LÁSZLÓ E. – TÓTH B., 2013.** = FELD ISTVÁN – BALOGH-LÁSZLÓ EMESE – TÓTH BALÁZS: Régészeti kutatások a salgói várban. In: *Archaeologiai Értesítő*. 138. 2013. 239–264.
- FELD I., – JAKUS L. – LÁSZLÓ Cs., 1979.** = FELD ISTVÁN – JAKUS LAJOS – LÁSZLÓ CSABA: Csővár. In: *Fejezetek Pest megye történetéből*. Szentendre, 1979. (Studia Comitatus 7.) 7–62.
- FENICZY J., 1865.** = FENICZY JÁNOS: A nagy-bárkányi plébánia. In: *Magyar Sion*. 3. 1865. 37–55.
- FÉNYES E., 1843.** = FÉNYES ELEK: *Magyar Országunk s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben*. II. 2. kiadás. Pest, 1843.
- FÉNYES E., 1851.** = FÉNYES ELEK: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik*. I–IV. Pesten, 1851. (Reprint: 1984.)
- FRANKÓI V., 1877.** = FRANKÓI VILMOS: Werbőczy István kiadatlan levelei és egy országgyűlési beszéde. 1512–1526. In: *Magyar Történelmi Tár*. 23. 1877. 125–138.
- FRANKÓI V., 1899.** = FRANKÓI VILMOS: *Werbőczy István életrajza*. Budapest, 1899.
- FURMÁNEK, V., 1977.** = FURMÁNEK, VACLÁV: Die Pilinyer Kultur. In: *Slovenská Archeológia*. XXV/2. 1977. 251–370.
- FURMÁNEK, V., 1983.** = FURMÁNEK, VACLÁV: Hradiska pilinskej a kyjatickej kultúry na Slovensku – Burgwallanlagen der Pilinyer und Kyjatice-Kultur in der Slowakei. In: *Archeologické Rozhledy*. XXXV. 1983. 24–32.
- FURMÁNEK, V., 1989.** = FURMÁNEK, VACLÁV: Burganlagen der Kyjatice – Kultur. In: *Studia nad grodami epoki brazu i wczesnej epoki zelaza w Europie srodkowej*. Wroclaw, (1989) 73–84.
- FÜGEDI E., 1977.** = FÜGEDI ERIK: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.)
- FÜLÖP, A. – KOPPÁNY, A., 2006.** = FÜLÖP, ANDRÁS – KOPPÁNY, ANDRÁS: Building Technologies of Natural Rock Surfaces in Hungarian Castles. In: *Burg und ihr Bauplatz*. Ed.: Tomáš Durdík. Praha, 2006. (Castrum Bene 9.) 99–120.
- FÜREDI Á., 2004.** = FÜREDI ÁGNES: Balassagyarmat, Bástyá utca 12. (No. 15.) In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2003*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 155–156.
- GÁDOR J., 1967.** = GÁDOR JUDIT: *Középkori várak Nógrád megyében*. Kézirat. Egyetemi szakdolgozat. ELTE Régészettudományi Tanszék. Budapest, 1967.
- GÁDOR J., 1969.** = GÁDOR JUDIT: Szanda – Péterhegy. In: *Az 1968. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1969. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 22.) 90.
- GÁDOR J., 1970a.** = GÁDOR JUDIT: Szanda – Vár. In: *Az 1969. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1970. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 23.) 71–72.

- GÁDOR, J., 1970b.** = GÁDOR, JUDIT: Szanda – Burg. In: *Archaeologiai Értesítő*. 97. 1970. 318.
- GÁDOR J., 1970c.** = GÁDOR JUDIT: Szuha – Várberc. In: *Az 1969. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1970. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 23.) 101.
- GÁDOR J., 1971a.** = GÁDOR JUDIT: Szanda – Vár. In: *Az 1970. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1971. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 24.) 95–96.
- GÁDOR, J., 1971b.** = GÁDOR, JUDIT: Szanda – Burg. In: *Archaeologiai Értesítő*. 98. 1971. 248.
- GÁDOR J., 1990.** = GÁDOR JUDIT: A két szandai vár. In: *Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Castrum Bene 1989*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 196–197.
- GÁBORI M., 1956.** = GÁBORI MIKLÓS: Az epipaleolitikum lelőhelye Honton. In: *Archaeologiai Értesítő*. 83. 1956. 125–138.
- GAJZÁGÓ A. – PATAY P., 1961.** = GAJZÁGÓ ALADÁR – PATAY PÁL: *A nógrádi várak története*. Kézirat. Balassagyarmat, 1961. Kubinyi Ferenc Múzeum Régészeti Adattára, Szécsény.
- GÁL T., 2005.** = GÁL TIBOR: Drégely várának helyreállítása 1985-től napjainkig. In: *Műemlékvédelem*. 49. 2005. 4. 203–206.
- GALCSIK Zs., 2010.** = GALCSIK ZSOLT: Kubinyi Ferenc jelentése az 1862-ben Szécsényben és környékén talált régiségekről. In: *Szécsényi kalendárium a 2010-es esztendőre*. Szerk.: Szenográdi Ferenc. Szécsény, 2010. (Szécsényi Honismereti Kiskönyvtár 25.) 154–169.
- GALLUS S. – HORVÁTH T., 1939.** = GALLUS SÁNDOR – HORVÁTH TIBOR: *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*. [A legrégebbi lovasnép Magyarországon.] Budapest, 1939. (Dissertationes Pannonicae. Ser. II. No. 9.)
- GEDULY F., 1882.** = GEDULY FERENC: Jelentés Nógrádvárának megsejteléséről. In: *Archaeologiai Értesítő*. Új folyam. 2. 1882. XXXIV–XXXVII.
- GENTHON I., 1951.** = GENTHON ISTVÁN: *Magyarország műemlékei*. Budapest, 1951.
- GENTHON I., 1954.** = GENTHON ISTVÁN: Művészettörténeti áttekintés. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 85–94.
- GENTHON I., 1961.** = GENTHON ISTVÁN: *Magyarország művészeti emlékei. 2. Duna – Tisza köze, Tiszántúl, Felsővidék*. Budapest, 1961.
- GERECZE P., 1906.** = *Magyarország műemlékei II. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. Összeállította: Gerecze Péter. Budapest, 1906.
- GERŐ L. – SZABÓ E., 1954.** = GERŐ LÁSZLÓ – SZABÓ ERZSÉBET: Tar. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 418–422.
- GERŐ L., 1954.** = GERŐ LÁSZLÓ: Szanda. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 366–368.
- GERŐ L., 1955.** = GERŐ LÁSZLÓ: *Magyarországi várépítéset*. (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről). Budapest, 1955.
- GERŐ L., 1968.** = GERŐ LÁSZLÓ: *Magyar várak*. Budapest, 1968.
- GERŐ L., 1975.** = GERŐ LÁSZLÓ: Feltáratlan váraink. In: *Várépítésetünk*. Főszerk.: Gerő László. Budapest, 1975. 295–324.
- GLASER L., 1933.** = GLASER LAJOS: A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga. In: *A Budapest, 1933. (Térképészeti Közlöny különfüzete 6.)*
- GUBA Sz., 2005.** = GUBA SZILVIA: Hollókő, Faluhely-rét. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2004*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2005. 231.
- GUBA Sz., 2010.** = GUBA SZILVIA: Salgótarján, Baglyaskő. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2010*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2012. 337.
- GUBA Sz. – GALCSIK Zs., 2012.** = *Szécsény évszázadai*. Szerk.: GUBA SZILVIA – GALCSIK ZSOLT. Szécsény, 2012.
- GYÖRFFY Gy., 1987–1998.** = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I³–IV. Budapest, 1987–1998.
- GYÖRFFY Gy., 2000.** = GYÖRFFY GYÖRGY: *István király és műve*. 3. bővített, javított kiadás. Budapest, (2000.)
- HAMPEL J., 1881.** = HAMPEL JÓZSEF: Intézetek és gyűjtemények. In: *Archaeologiai Értesítő*. Új folyam. 1. 1881. 164–166.
- HAMPEL J., 1886–1896.** = HAMPEL JÓZSEF: *A bronzkor emlékei Magyarhonban*. I–III. Budapest, 1886–1896.
- HARASZTHY L., 1911.** = HARASZTHY LAJOS: Balassagyarmat. In: *Nógrád vármegye*. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, é.n. (1911.) (Magyarország vármegyéi és városai) 698–704.
- HAUSEL S., 2000.** = HAUSEL SÁNDOR: *Nógrádvár*. Nógrád, 2000. (Nagy Iván könyvek 7.)
- HAUSEL S. – TÓTH T. – TYEKVICSKA Á., 2002.** = HAUSEL SÁNDOR – TÓTH TAMÁS – TYEKVICSKA ÁRPÁD: *Civitas fortissima. Balassagyarmat története írásban és képekben*. Balassagyarmat, 2002. (Nagy Iván Könyvek 12.)
- HEGYI K., 2007.** = HEGYI KLÁRA: *A török hódoltság várai és várakozásága*. I–III. Budapest, 2007. (Historia Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9.)
- HÉJJ Cs., 1976.** = HÉJJ CSABA: Harminc év régészeti kutatásai Nógrád megyében. In: *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. 22. 1976. 245–261.
- HERNÁDY K., 1986.** = HERNÁDY KÁROLY: *Nógrádi várak*. Balassagyarmat, 1986.⁴
- HETÉNY J., 2006.** = HETÉNY JÁNOS: *„Gyönyörű vonzalom...” A Karancs-hegyi kistáj Mária-kultusz ihlető szerepe*. Szeged, 2006. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár. X.)

- Hnt. Nógrád m.** = *Nógrád megye* (1773–1808). I – II. (Összeáll. és szerk.: HLAVÁCSNÉ KÉRDŐ KATALIN.) Budapest – Salgótarján, 2002. (Magyarország történeti helységnévtára)
- HOLUB J., 1938.** = HOLUB JÓZSEF: A királyi vármegyék eredete. In: *Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulójára*. Szerk.: Serédi Jusztján. II. Budapest, 1938. 74 – 106.
- HORVÁTH I., 1964.** = HORVÁTH ISTVÁN: *Nógrád megye régészetiileg védett és védeésre javasolt területeinek kataszteri, ill. telekkönyvi adatai*. Kézirat. 1964. MNM Adattár.
- HORVÁTH L., 1980.** = HORVÁTH LAJOS: *A Galga-mente történetének írott forrásai 1526-ig*. (Aszód, 1980.) (Múzeumi Füzetek 17. szám)
- HORVÁTH R., 2002.** = HORVÁTH RICHÁRD: Várak és politika a középkori Veszprém megyében. Kézirat. Ph.D. Doktori disszertáció. Debreceni Egyetem Történelem Doktori Iskola, Debrecen, 2002.
- HORVÁTH R., 2006.** = HORVÁTH RICHÁRD: Az ecsedi Bátoriak várbirtokai a kései középkorban. In: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 41. 2006. 305 – 326.
- HORVÁTH R., 2012.** = HORVÁTH RICHÁRD: Vár volt-e a tari „vár?” In: *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*. 15. (2012/1 – 2.) 43 – 48.
- HORVÁTH R., 2015.** = HORVÁTH RICHÁRD: Mátyás király Nógrádban. In: *Várak Kastélyok Templomok. Évkönyv 2015*. (Budapest, 2015.) 133 – 137.
- HŐKE L., 1872.** = HŐKE LAJOS: Jelentés. 1872. szeptember. Kézirat. OMF Bizottság 1872. 120. sz. Palóc Múzeum, Balassagyarmat, A 135.
- HŐKE L., 1889.** = HŐKE LAJOS: Régi földvárak. In: *Fővárosi Lapok*. 1889. szeptember 20.
- HRENKÓ P., 1987.** = HRENKÓ PÁL: Lányi Sámuel földmérőmérnök. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. 13. 1987. 87 – 117.
- HUNYADI I., 1957.** = HUNYADI ILONA: *Kelták a Kárpátmedencében. I. kötet. 1319 – 1526*. Összeállította: Iványi Béla. Budapest, 1910.
- ILÁ B., 1944 – 1976.** = ILÁ BÁLINT: *Gömör megye*. I – IV. Budapest, 1944 – 1976.
- IPOLYI A., 1863.** = IPOLYI ARNOLD: Magyar régészeti krónika. In: *Archaeologiai Közlemények*. 3. 1863. 167 – 179.
- Iványi, Bártfa** = *Bártfa szabad királyi város levéltára*. I. köt. 1319 – 1526. Összeállította: Iványi Béla. Budapest, 1910.
- IVICSICS P., 1996.** = IVICSICS PÉTER: Műemlékfelújítások- és helyreállítások 1994-ben. In: *Műemlékvédelmi Szemle*. 6. 1996/1. 287 – 302.
- IVICSICS P., 2003.** = IVICSICS PÉTER: Műemlékfelújítások- és helyreállítások 2000-ben. In: *Műemlékvédelmi Szemle*. 13. 2003/1. 167 – 192.
- JAKUS L., 1985.** = JAKUS LAJOS: Fejezetek Szécsény XVI–XVII. századi történetéből. In: *Tanulmányok Szécsény múltjából*. 7. 1985. 101 – 165.
- JAKUS L., 1987.** = JAKUS LAJOS: A Szécsény városfalát építő Liphay István vicekapitány. In: *Szécsényi Honismereti Híradó*. 10. 1987. 30 – 40.
- JANKOVICH M., 1828.** = JANKOVICH MIKLÓS: Neográd vármegye nevezetes Hársas hegyéről s annak hajdani eszméletlen és arany-
míves lakosairól. In: *Tudományos Gyűjtemény*. 1. 1828. 20 – 31.
- JEREM E. – MESTER ZS., 2008.** = *Őskori emlékek és gyűjtemények Magyarországon*. Szerk.: JEREM ERZSÉBET – MESTER ZSOLT. Budapest, 2008. (Itinerarium Hungaricum II.)
- KÁLDY-NAGY GY., 1985.** = KÁLDY-NAGY GYULA: *A budai szandzsák 1546 – 1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. Budapest, 1985. (Pest megye múltjából 6.)
- KALICZ N., 1968.** = KALICZ NÁNDOR: *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*. Budapest, 1968. (Archaeologia Hungarica S. N. XLV.)
- KALOTAI N., 2010.** = KALOTAI NOÉMI: Verbőci itinerárium és rezidenciatörténet. Szakdolgozat. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Piliscsaba, 2010.
- KALOTAI N., 2014.** = KALOTAI NOÉMI: A kora újkori főúri itinerárium-készítés problematikájának bemutatása Verbőci István példáján keresztül. In: *Koraújkor-ÁSZ. Koraújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*. Szerk.: Kádár Zsófia et al. Budapest, 2014. 163 – 179.
- KARÁCSONYI J., 1995.** = KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Reprint kiadás. Budapest, 1995.
- KÁRFFY Ö., 1919–1921.** = KÁRFFY ÖDÖN: Az észak-nyugati végvárak megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése (1612. augusztus 20.). In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 20 – 22. 1919 – 1921. 198 – 221.
- Károlyi Okl.** = *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. Sajtó alá rendezi: Géresi Kálmán. I – V. Budapest, 1882 – 1897.
- KATÓ S., 1992.** = KATÓ SÁRA: Csesztve – Stálák. In: *Az 1990. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1992. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 44.) 7 – 8.
- KATÓ S., 1994a.** = KATÓ SÁRA: Vizslás – Újlak, Május 1. út folytatása. In: *Az 1992. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1994. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 46.) 30.
- KATÓ S., 1994b.** = KATÓ SÁRA: Héhalom – templom mögötti domb. In: *Az 1992. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1994. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 46.) 96.
- KATÓ S., 1996.** = KATÓ SÁRA: Héhalom – Templomdomb. In: *Az 1993. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1996. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 47.) 65 – 66.

- KATÓ S., 1997.** = KATÓ SÁRA: Héhalom – Templomdomb. In: *Az 1994. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1997. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 48.) 79.
- KEMENCZEI T., 1965.** = KEMENCZEI TIBOR: Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat. A rimaszombati típusú raktárleletek időrendi helyzete. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. 5. (1964–1965.) Miskolc, 1965. 105–133, 134–175.
- KEMENCZEI T., 1966.** = KEMENCZEI TIBOR: A Jászberény-cserőhalmi későbronzkori temető. In: *Archaeologiai Értesítő*. 93. 1966. 65–94.
- KEMENCZEI T., 1967.** = KEMENCZEI TIBOR: Die Zagyvapálfalva – Gruppe der Pilinyer Kultur. In: *Acta Archaeologica Hungarica*. 19. 1967. 229–305.
- KEMENCZEI T., 1970.** = KEMENCZEI TIBOR: A Kyjatice kultúra Észak-Magyarországon. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. 9. 1970. 17–48.
- KEMENCZEI T., 1984.** = KEMENCZEI TIBOR: *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. Budapest, 1984. (Archaeologia Hungarica NS. LI.)
- KEMENCZEI T., 2005.** = KEMENCZEI TIBOR: Funde ostkarpätenländischen Typs im Karpatenbecken. Stuttgart, 2005. (PBF XX/10.)
- Képes Krónika** = Képes Krónika. Fordította Bellus Ibolya. A kísérő tanulmányokat írta: Dercsényi Dezső, Kristó Gyula és Csapodiné Gárdonyi Klára. Budapest, 1986. (Pro Memoria)
- KISARI BALLA Gy., 2000.** = KISARI BALLA GYÖRGY: *Karlsruhei térképek a török háborúk korából*. Budapest, 2000.
- KISS G., 1984.** = KISS GÁBOR: *Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon*. Budapest, 1984. (Utazások a múltban és a jelenben)
- KISS L., 1988.** = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Negyedik, bővített és javított kiadás. I–II. Budapest, 1988.
- KKJK.** = *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. Kivonatokban közlése és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. I–II. Budapest, 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 17.)
- KMTL., 1994.** = *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerkesztő: Kristó Gyula. Budapest, 1994.
- KOLLMANN ÖRS L., 2001.** = KOLLMANN ÖRS LÁSZLÓ: Rimaszombat középkori története. In: *Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk.: Neumann Tibor. H.n., É.n. (Budapest – Piliscsaba, 2001.) (A Pázmány Péter Katolikus egyetem Bölcsészettudományi Kar Medievisztikai Tanszékének kiadványsorozata.) 113–153.
- KOPPÁNY T., 1999.** = KOPPÁNY TIBOR: *A középkori Magyarország kastélyai*. (Budapest, 1999.) (Művészettörténeti füzetek 26.)
- KOPPÁNY T., 2000.** = KOPPÁNY TIBOR: Mátraverebély – Római katolikus templom. (Budapest, 2000.) (Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 665.)
- KOREK J., 1968.** = KOREK JÓZSEF: Eine Siedlung der spätbadener Kultur in Salgótarján–Pécskö. In: *Acta Archaeologica Hungarica*. 20. 1968. 37–58.
- KOZÁK É., 1970.** = KOZÁK ÉVA: A nógrádsápi r.k. templom feltárása. In: *Magyar Műemlékvédelem*. 1967–1968. Budapest, 1970. 213–222.
- KOZÁK K., 1963.** = KOZÁK KÁROLY: Tereske, rk. templom. In: *Az 1962. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1963. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 15.) 90.
- KOZÁK K., 1968.** = KOZÁK KÁROLY: Tereske, rk. templom. In: *Az 1967. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1968. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 21.) 81.
- KOZÁK K., 1975.** = KOZÁK KÁROLY: Tereske, Rk. templom. In: *Az 1974. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1975. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 28.) 141.
- KOZÁK K., 1984.** = KOZÁK KÁROLY: Közép-Európa centrális templomai (IX–XI. század). In: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. 17. 1984. 107–144.
- KÖNYÖKI J., 1905.** = KÖNYÖKI JÓZSEF: *A középkori várak különös tekintettel Magyarországra*. Sajtó alá rendezte: Nagy Géza. Budapest, 1905.
- KRISTÓ Gy., 1973.** = KRISTÓ GYULA: *Csák Máté tartományúri hatalma*. Budapest, 1973.
- KRISTÓ Gy., 1988.** = KRISTÓ GYULA: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988.
- KUBINYI A., 1997.** = KUBINYI ANDRÁS: Egy főrangú hölgy végrendelkezésének tanulságai. In: *Történelmi Szemle*. 39. 1997. 401–410.
- KUBINYI A., 2001.** = KUBINYI ANDRÁS: Werbőczy Mohács (1526) előtti politikai pályafutásáról. In: *Tanulmányok Werbőczy Istvánról*. Szerk.: Hamza Gábor. Budapest, 2001. 65–96.
- KUBINYI F., 1833.** = KUBINYI FERENCZ: Nógrád vármegyében fekvő Kis-Terenne helység határában Hársas nevű hegyen találtatóságokról. In: *Sas*. 14. 1833. 105–118.
- KUBINYI F., 1861.** = KUBINYI FERENCZ: Magyarországon talált kő- és bronzkori régiségek. In: *Archaeologiai Közlemények*. 2. 1861. 81–113.
- KUBINYI F., 1865.** = KUBINYI FERENCZ: Buják várának ostromlata a XIV. század első negyedén. In: *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek*. 3. 1865. 365–366.
- KUBINYI F., 1885.** = KUBINYI FERENCZ: Drégel vára. In: *Szondi-album. Drégeli emlék-lapok. A Szondi-emlékkápolna felavatása alkalmából*. MDCCCLXXXV. Szerk. és kiad.: Pongrácz Lajos. Esztergom, 1885. (Új bővített kiadás. Ipolyás, 1886.)
- KUBINYI F., 1888.** = *Oklevelek hontvármegyei magánlevéltárakból. Diplomatarium Hontense*. I. Az eredetiek után közzé teszi Kubinyi Ferenc. Budapest, 1888. (Magyar Történelmi Emlékek. II.)

- LADÁNYI M., 1934.** = *Nógrád és Hont vármegye*. Szerk.: LADÁNYI MIKSA. Budapest, 1934. (Magyar városok és vármegyék monográfiája XVI.)
- LADÁNYI M., 1936.** = *Hevesvármegyei Ismertető és Adattár*. Főszerk.: LADÁNYI MIKSA. Budapest, 1936. (Magyar városok és vármegyék monográfiája XX.)
- LapHung. 1.** = *Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye 1. Általános helyzetkép*. Szerk.: Feld István, Horler Miklós, Koppány Tibor, Lövei Pál, Szekér György. Budapest, 1988.
- LÁSZLÓ E., 2009a.** = LÁSZLÓ EMESE: Die Burg Salgó. In: *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*. 10. (2009/2. szám). 95–100.
- LÁSZLÓ E., 2009b.** = LÁSZLÓ EMESE: A salgói vár kisciszternájának kerámiaanyaga. Kézirat. BA-Szakdolgozat. ELTE BTK. Budapest, 2009.
- LÁSZLÓ E., 2011.** = LÁSZLÓ EMESE: A salgói vár kora újkori kerámiaanyaga. Kézirat. MA-Szakdolgozat. ELTE BTK. Budapest, 2011.
- LÁSZLÓ E., 2012.** = LÁSZLÓ EMESE: A salgói vár kályhaszem és kályhacsempe leletei. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. 35. 2012. 179–206.
- LASZLOVSZKY J., 2013.** = LASZLOVSZKY JÓZSEF: Templom, kúria és kastély – Alsópetény megújuló műemlékei. In: *Várak, kastélyok, templomok*. 9. 2013. 4. 8–11.
- LIBMACHER G., 1989.** = LIBMACHER GÁBOR: Búcsújárárhely a Szentpéter-hegyen. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. 15. – *Nógrádi Történeti Évkönyv 1989. Belitzky János emlékének tiszteletére*. Salgótarján, 1989. 367–388.
- LUX G., 1943.** = LUX GÉZA: A nógrádi várrom. In: *Technika*. 1943. 10. sz. 644–646.
- MAG H., 2014.** = MAG HELLA: *Tereske temploma a késő középkorban*. Visegrád, 2014. (Archaeologia – Altum Castrum Online) www.archeologia.hu/content/archeologia/232/tereske-mag2.pdf (Letöltés ideje: 2016. 04. 24.)
- MAG H., 2016.** = MAG HELLA: A késő gótikus és a reneszánsz stílus együttélése Nógrád megye templomépítészetében. Kézirat. Szakdolgozat. ELTE BTK Régészettudományi Intézet. Budapest, 2016.
- MAJCHER T., 1990.** = MAJCHER TAMÁS: Leletmentés a Vár utcában. In: *Múzeumi Mozaik. A Nógrád Megyei Múzeumok Tájékoztatója*. 1990/2. 69–70.
- MAJCHER T., 1991.** = MAJCHER TAMÁS: Balassagyarmat, Vár utca. In: *Az 1989. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1991. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 43.) 50–51.
- MAJCHER T., 1996a.** = MAJCHER TAMÁS: Héhalom – Templomdomb. In: *Az 1993. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1996. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 47.) 66.
- MAJCHER T., 1996b.** = MAJCHER TAMÁS: Nógrád – Vár (Nógrád m.). In: *Az 1993. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1996. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 47.) 81.
- MAJCHER T., 1997a.** = MAJCHER TAMÁS: Héhalom – Templomdomb. In: *Az 1994. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1997. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 48.) 79–80.
- MAJCHER T., 1997b.** = MAJCHER TAMÁS: Héhalom – Templomdomb. In: *Az 1995. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1997. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 49.) 90.
- MAJCHER T., 1997c.** = MAJCHER TAMÁS: Patvarc – Öreg Hradistya. In: *Az 1995. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1997. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 49.) 21.
- MAJCHER T., 1997d.** = MAJCHER TAMÁS: Balassagyarmat, Vár utca 8. In: *Az 1995. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1997. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 49.) 102.
- MAJCHER T., 1999.** = MAJCHER TAMÁS: A Forgách-kastély. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. 23. 1999. 127–138.
- MAJCHER T., 2001a.** = MAJCHER TAMÁS: Balassagyarmat, Óváros környezete. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 1998*. Szerk.: Bencze Zoltán et al. Budapest, 2001. 126.
- MAJCHER T., 2001b.** = MAJCHER TAMÁS: Balassagyarmat, Vár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 1998*. Szerk.: Bencze Zoltán et al. Budapest, 2001. 127.
- MAJCHER T., 2001c.** = MAJCHER TAMÁS: Szécsény, Forgách-kastély. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 1998*. Szerk.: Bencze Zoltán et al. Budapest, 2001. 165.
- MAJCHER T., 2002a.** = MAJCHER TAMÁS: Debercsény, Pusztatemplom. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 1999*. Szerk.: Marton Erzsébet, Kisfaludi Júlia. Budapest, 2002. 194.
- MAJCHER T., 2002b.** = MAJCHER TAMÁS: Salgótarján, Pécskő-szikla. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 1999*. Szerk.: Marton Erzsébet, Kisfaludi Júlia. Budapest, 2002. 243.
- MAJCHER T., 2003a.** = MAJCHER TAMÁS: Drégelypalánk, Drégelyvár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 126–128.
- MAJCHER T., 2003b.** = MAJCHER TAMÁS: Szécsény, Városhal. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 211–212.
- MAJCHER T., 2003c.** = MAJCHER TAMÁS: Szécsény, Rákóczi út 99. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2001*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 221–222.
- MAJCHER T., 2004a.** = MAJCHER TAMÁS: Lucfalva, Templom-hegy. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2002*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 235–236.

- MAJCHER T., 2004b.** = MAJCHER TAMÁS: Szécsény, Forgách-kastély. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2002*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 273–274.
- MAJCHER T., 2005a.** = MAJCHER TAMÁS: Drégely vára. In: *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*. 1. (2005/1. szám). 120–121.
- MAJCHER T., 2005b.** = MAJCHER TAMÁS: Drégely vára. In: *Műemlékvédelem*. 49. 2005. 197–202.
- MAJCHER T., 2007.** = MAJCHER TAMÁS: Várkutatás Nógrád megyében. In: *Várak, kastélyok, templomok*. 3. 2007. 6. 8–11.
- MAKKAI L., 1954.** = MAKKAI LÁSZLÓ: Nógrád megye története 1848-ig. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfiaja III.) 35–83.
- MAKSAY F., 1990.** = *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. Szerk.: Maksay Ferenc. 1–2. Budapest, 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 16.)
- MARKÓ Á., 1930.** = MARKÓ ÁRPÁD: A romhányi csata. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 31. 1930. 18–52.
- MÁRTON L., 1911a.** = MÁRTON LAJOS: Nógrád vármegye őskora. In: *Nógrád vármegye*. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, é.n. (1911.) (Magyarország vármegyéi és városai) 321–346.
- MÁRTON L., 1911b.** = MÁRTON LAJOS: A magyarhoni fibulák osztályozása. In: *Archaeologiai Értesítő*. Új folyam. 31. 1911. 329–352.
- MÁRTON L., 1914.** = –. (MÁRTON LAJOS): B. Nyári Jenő (1836–1914) (Nekrológ) In: *Archaeologiai Értesítő*. Új folyam. 34. 1914. 281–284.
- MASZLAGHY X., 1865.** = MASZLAGHY XAVÉR: A karancssághi plébánia története. In: *Magyar Sion*. 3. 1865. 924–932.
- MATUNÁK M., 1901.** = MATUNÁK MIHÁLY: *Drégely és Palánk katonai szerepe a törökök alatt (1552–1593)*. Korpona, 1901.
- MATUNÁK M., 1906.** = MATUNÁK MIHÁLY: Drégelypalánk. In: *Hont vármegye és Selmeczbánya*. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, é.n. (1906.) (Magyarország vármegyéi és városai) 38–40.
- MÉSZÁROS K., 2006.** = MÉSZÁROS KÁLMÁN: Egy derék kuruc törzstiszt. Földváry László alezredes, nógrádi várkapitány. In: *Rákóczi állama Európában. Konferencia a szécsényi országgyűlés 300. évfordulója emlékére*. Szécsény, 2005. szept. 15–17. Salgótarján, 2006. (Discussiones Neogradienses 9.) 139–153.
- MEZŐSINÉ KOZÁK É. – KOMJÁTHY KREMICSÁN I., 1996.** = MEZŐSINÉ KOZÁK ÉVA – KOMJÁTHY KREMICSÁN ILONA: *Hollókő – Várrom*. (Budapest, 1996). (Tájak-korok-múzeumok kiskönyvtára 550.)
- MEZŐSINÉ KOZÁK É., 2001.** = MEZŐSINÉ KOZÁK ÉVA: *Hollókő*. Budapest, 2001. (Száz magyar falu könyvesháza.)
- MEZŐSINÉ KOZÁK É., 2006.** = MEZŐSINÉ KOZÁK ÉVA: A hollókői vár kutatási eredményei. In: *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Budapest, 2006. 187–201.
- MFT. II. Borsod** = *Magyarország Földrajzinév-tára. II. Borsod-Abaúj-Zemplén megye*. Szerk.: Földi Ervin. Budapest, 1980.
- MFT. II. Nógrád** = *Magyarország Földrajzinév-tára. II. Nógrád megye*. Szerk.: Földi Ervin. Budapest, 1980.
- MIKLÓS Zs., 2007.** = MIKLÓS ZSUZSA: Légi régészeti kutatások 2006-ban. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2007. 137–146.
- MIKSZÁTH GY., 1937.** = MIKSZÁTH GYULA: *Diósjenő és környékének földrajzi viszonyai*. Győr, 1937.
- MJ. 2005.** = *Magyarország műemlékjegyzéke*. Nógrád megye. Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, 2005.
- MOCSÁRY A., 1826.** = MOCSÁRY ANTAL: *Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése*. Pesten, I–IV. 1826. (Hasonmás kiadás: 1–2 k. [Szécsény], [1982.])
- MORDOVIN M., 2011.** = MORDOVIN MAXIM: Szécsény városának kora újkori palánkerődítése. In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk.: Domokos György – Kovács Gyöngyi – Terei György. Budapest, 2011. 149–159.
- MORDOVIN M., 2012.** = MORDOVIN MAXIM: Szécsény, Pintér-ház. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2010*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2012. 365–366.
- MORDOVIN M., 2013a.** = MORDOVIN MAXIM: Short report on the excavations in 2013 of the Department of Hungarian Medieval and Early Modern Archaeology (Eötvös Loránd University, Budapest). In: *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae*. (Ser. 3) 1. 2013. 153–178.
- MORDOVIN M., 2013b.** = MORDOVIN MAXIM: A honti ispánsági vár kutatása 2011-ben. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. 2010–2013. (2013) 123–149.
- MORDOVIN M., 2014.** = MORDOVIN MAXIM: Short report on the excavations in 2014 of the Department of Hungarian Medieval and Early Modern Archaeology (Eötvös Loránd University, Budapest): Excavations at Castles Čabrad' and Drégely, and at the Pauline Friary at Sáska. In: *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae*. (Ser. 3) 2. 2014. 485–500.
- MORDOVIN M., 2016.** = MORDOVIN MAXIM: Egy kora újkori díszkerámia-típus Szécsényből. In: *„A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni.” Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában: A Magyar Nemzeti Múzeumban 2013. január 9–11. között rendezett konferencia előadásai*. Szerk.: Simonyi Erika – Tomka Gábor. Budapest, 2016. (Opuscula Hungarica 9.) 319–336.
- MORDOVIN M. – TOMKA G., 2006.** = MORDOVIN MAXIM – TOMKA GÁBOR: Szécsény, belváros. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2006. 319–320.
- MÜLLNER J., 2016.** = *A magyar várak szerelmese. Müllner János fotográfiai 1910 körül*. Budapest, Sajtó alatt.
- NAGY I., 1854.** = NAGY IVÁN: Történeti regék. In: *Divatcsarnok*. 1851. 11. sz. 255–257.

- NAGY I., 1857–1868.** = NAGY IVÁN: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XII. + Pótlékkötet. Pest, 1857–1868.
- NAGY I., 1858.** = NAGY IVÁN: Balassa-Gyarmat. In: *Új Magyar Múzeum*. 8. évf. 1858. 5. füz. 205–225.
- NAGY I., 1863.** = N.(AGY) I.(VÁN): Régi magyarok régi arcképei. IX. Bárá Esterházy Pál. In: *Vasárnapi Újság*. 10. 1863. 35. szám. (1863. augusztus 30). 305.
- NAGY I., 1869.** = NAGY IVÁN: Berkes András váci nagyprepost és kora. In: *Magyar Sion*. 7. 1869. 161–182.
- NAGY I., 1907.** = NAGY IVÁN: *Nógrádvármegye története az 1544-ik évig*. Balassagyarmat, 1907.
- NEUMANN T., 2006.** = NEUMANN TIBOR: Verbőci István 1520. évi utazásai Szatmár megyében (A somlyói Bátoriak és a Mórocs örökség). In: *Szabolcs-szatmár-bereg Szemle*. 41. 2006. 290–304.
- NEUMANN T., 2014.** = NEUMANN TIBOR: Werbőczy István származása és pályakezdése. In: *A magyar jog fejlődésének fél évezrede. Werbőczy és a Hármaskönyv 500 esztendő múltján*. Szerk.: Máthé Gábor. Budapest, 2014. 31–57.
- NÉMETH F., 1982.** = NÉMETH FERENC: Milyen volt hazánk földje az Árpádok korában? Beszélgetés Györffy György történésszel. In: *Élet és tudomány*. 36. 1982. 643–645.
- NOVÁKI GY., 1978.** = NOVÁKI GYULA: Régi szántóföldek nyomai a Börzsönyben. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1975–1977*. Budapest, 1978. 53–79.
- NOVÁKI GY., 1997.** = NOVÁKI GYULA: Középkori várak új felmérése a Mátrában. In: *Mátrai tanulmányok 1997*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1997. 7–20.
- NOVÁKI GY., 2008a.** = NOVÁKI GYULA: Héhalom – Templomdomb. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2007*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2008. 225–226.
- NOVÁKI GY., 2008b.** = NOVÁKI GYULA: Ludányhalászi, Agyagos-hegy. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2007*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2008. 244, 245.
- NOVÁKI GY., 2010.** = NOVÁKI GYULA: Patay Pál várkutatásai. In: *„Régről kell kezdenünk...” Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére*. Szerk.: Guba Szilvia – Tankó Károly. Szécsény, 2010. 237–256.
- NOVÁKI GY. – BARÁZ CS., 2000.** = NOVÁKI GYULA – BARÁZ CSABA: Őskori és középkori erődített telepek, várak Heves megye Mátrán kívüli területén. In: *Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve*. 36. 2000. 5–46.
- NOVÁKI GY. – SÁRKÖZY S. – FELD I., 2009.** = NOVÁKI GYULA – SÁRKÖZY SEBESTYÉN – FELD ISTVÁN: *Borsod – Abaúj – Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig*. Szerk.: Sárközy Sebestyén. Budapest – Miskolc, 2009. (Magyarország várainak topográfiája 1., Borsod–Abaúj–Zemplén megye régészeti emlékei 5.)
- NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1989.** = NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY: *Nógrád megyei várkutatás 1988–1989*. Kézirat. KFM Rég. Ad. 145.90
- NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1991.** = NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY: Nógrád megye középkori várai I. A várkutatás jelenlegi állása Nógrád megyében. In: *Műemlékvédelem*. 35. 1991. 258–267.
- NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992a.** = NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY: Középkori várak Nógrád megye nyugati felében. In: *Műemlékvédelem*. 36. 1992. 52–58.
- NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY., 1992b.** = NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY: Nógrád megye középkori várai III. A megye középső része és a Mátra északi lejtője. In: *Műemlékvédelem*. 36. 1992. 147–154.
- NOVÁKI GY. – SÁNDORFI GY. – MIKLÓS ZS., 1979.** = NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY – MIKLÓS ZSUZSA: *A Börzsöny-hegység őskori és középkori várai*. Szerk.: Holl Imre. Budapest, 1979. (Fontes Archaeologici Hungariae)
- NOVÁKI GY. – BARÁZ CS. – DÉNES J. – FELD I. – SÁRKÖZY S., 2009.** = NOVÁKI GYULA – BARÁZ CSABA – DÉNES JÓZSEF – FELD ISTVÁN – SÁRKÖZY SEBESTYÉN: *Heves megye várai az őskortól a kuruc korig*. Budapest – Eger, 2009. (Magyarország várainak topográfiája 2.)
- NYÁRY J., 1870.** = NYÁRY JENŐ: A lapujtői pogány-temetőről. In: *Archaeologiai Értesítő*. 3. 1870. 5–7.
- NYÁRY J., 1873.** = NYÁRY JENŐ: A pilini Leshegyen talált csontvázokról. In: *Archaeologiai Közlemények*. 9. 1873. 16–24.
- NYÁRY J., 1876.** = NYÁRY JENŐ: Hazai tud. intézetek és leletek. In: *Archaeologiai Értesítő*. 10. 1876. 334–336.
- NYÁRY A., 1902.** = NYÁRY ALBERT: Temető királyságunk első századából. In: *Archaeologiai Értesítő*. Új f. 22. 1902. 210–241.
- NYÁRY A., 1904.** = NYÁRY ALBERT: A pilinyi Árpádokori temető. In: *Archaeologiai Értesítő*. Új folyam. 24. 1904. 50–70.
- NYÁRY A., 1907.** = NYÁRY ALBERT: Ásatás a szécsényi Kerekdombon (Nógrád m.). In: *Archaeologiai Értesítő*. Új folyam. 27. 1907. 222–231.
- NYÁRY A., 1909.** = NYÁRY ALBERT: A Piliny-várhegyi őstelep. In: *Archaeologiai Értesítő*. Új folyam. 29. 1909. 415–432.
- OBORNI T., 2001.** = OBORNI TERÉZ: *Nógrád vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1597–1603*. Salgótarján, 2001. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 28.)
- OMM. MO.** = Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. 1–21. Budapest, 1887–1901.
- ÓNODY B., 1857.** = ÓNODY BERTALAN: Szécsény és a szécsényi váromladék Nógrádmegyében. In: *Vasárnapi Újság*. 3. 1857. 45. sz.
- ÓVÁRY L., 1894.** = ÓVÁRY LIPÓT: *A mohácsi vész utáni korszakból származó s a XVI. század végéig terjedő oklevelek*. Budapest, 1894. (A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai, 2. füzet.)

- PÁLMÁNY B., 1985.** = PÁLMÁNY BÉLA: Hol épült fel Sztrahora vára? In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. 11. 1985. 205–228.
- PÁLMÁNY B., 1986.** = PÁLMÁNY BÉLA: *Végvárak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újraterelítés korszakában (1663–1703)*. Salgótarján, 1986. (A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 12.)
- PÁLMÁNY B., 1989.** = PÁLMÁNY BÉLA: Adatok a szécsényi Forgách kastély történetéhez 1335–1765. In: *Nógrádi Történeti Évkönyv Belitzky János emlékének tiszteletére*. Salgótarján, 1989. 59–84.
- PÁLMÁNY B., 1990.** = PÁLMÁNY BÉLA: A Kacsics-nemzetség várépítő és uradalomszervező törekvése Nógrádban a 13–14. század fordulóján. In: *Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Castrum Bene 1989*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 22–32.
- PÁLMÁNY B., 1999.** = PÁLMÁNY BÉLA: A mór megtette kötelességét – a mór mehet. Egy dicsőséges hadjárat elfelejtett befejezése – Sobieski útja Esztergomtól Krakkóig. In: *Sobieski emlékkönyv. Sobieski III. János lengyel király halálának 300. évfordulója alkalmából rendezett konferencia anyaga* (Esztergom, 1996. X. 28.). Szerk.: Erdélyi Szabolcs. Esztergom, 1999. 45–60.
- PÁLMÁNY B., 2013.** = PÁLMÁNY BÉLA: *Fejezetek Szécsény történetéből*. Salgótarján, 2013. (Nagy Iván Történeti Kör Évkönyv. 2012–4.)
- PÁSZTOR J., 1910–1911.** = PÁSZTOR JÓZSEF: Heves megye várai. I–XV. In: *Gyöngyösi Újság*. 14. 1910. 52. sz. – 15. 1911. 22. sz.
- PÁSZTOR J., 1913.** = PÁSZTOR JÓZSEF: Gyöngyössolymos. Monográfia. In: *A Gyöngyösi M. Kir. Áll. Főgimnázium értesítője az 1912–1913. iskolai évről*. Gyöngyös, 1913. 10–70.
- PÁSZTOR J., 1929.** = PÁSZTOR JÓZSEF: *A Mátra*. Útikalauz. Budapest, 1929.
- PÁSZTOR J., 1933.** = PÁSZTOR JÓZSEF: *Heves megye várai*. Gyöngyös, 1933.
- PATAY P., 1954a.** = PATAY PÁL: Nógrád megye régészeti emlékei. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. /Magyarország Műemléki Topográfiája III./ 13–34.
- PATAY P., 1954b.** = Leletmentő ásatások az 1952. évben. In: *Archaeologiai Értesítő*. 81. 1954. 1. sz. 69–82. (Patay Pál: Benczúrfalva. 74.)
- PATAY P., 1956.** = Leletmentő ásatások az 1954. évben. In: *Archaeologiai Értesítő*. 83. 1956. 1. sz. 94–103. (Patay Pál: Benczúrfalva. 97.)
- PATAY P., 1956b.** = Újabb kőkori és kelta leletek Nógrádkövesden és a nógrádi dombvidéken. In: *Archaeologiai Értesítő*. 83. 1956. 2. sz. 186–191.
- PATAY P., 1958a.** = Archäologische Forschungen im Jahre 1956. In: *Archaeologiai Értesítő*. 85. 1958. 1. sz. 79–95. (Patay Pál: Kisterenye. 84.)
- PATAY P., 1958b.** = PATAY PÁL: Kisterenye. In: *Az 1957. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1958. (Régészeti Füzetek Ser. I. No. 9.) 15.
- PATAY P., 1958c.** = PATAY PÁL: Nógrádszakál – Kastély-hegy. In: *Az 1957. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1958. (Régészeti Füzetek Ser. I. No. 10.) 60.
- PATAY P., 1958d.** = PATAY PÁL: Szügy. In: *Archaeologiai Értesítő*. 85. 1958. 95.
- PATAY P., 1958e.** = PATAY PÁL: Szügy – Leányhegy. In: *Az 1956. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1958. (Régészeti Füzetek. I. 9.) 55.
- PATAY P., 1958f.** = PATAY PÁL: Mátraszőlős – Kisvár. In: *Az 1957. év régészeti kutatásai*. (Budapest), 1958. (Régészeti Füzetek. I. 10.) 60.
- PATAY P., 1959.** = PATAY PÁL: *A bujáki vár*. Budapest, 1959. (Műemlékeink)
- Patay P., 1965.** = PATAY PÁL: *Szécsény műemlékei*. Budapest, 1965. (Műemlékeink)
- PATAY P., 1975.** = PATAY PÁL: Másfél száz év régészeti kutatásai Nógrád megyében. In: *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. 21. 1975. 16–22.
- PATAY P., 1980.** = *Szécsény*. Szerk.: PATAY PÁL. Írta: Antal Károly, Patay Pál, Praznovszky Mihály, Sólyom József. Budapest, 1980.
- PATAY P., 1999.** = PATAY PÁL: A Badeni kultúra Ózd – Pilinyi csoportjának magaslati telepei. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. 37. 1999. 45–56.
- PESTY F., 1864.** = PESTY FRIGYES: Helységnévtár. Kézirat. OSzK. Fol. Hung. 1114. (19. kötet Heves vármegye, 30. kötet Nógrád vármegye).
- PESTY F., 1882.** = PESTY FRIGYES: *A magyarországi várispánságok története, különösen a XIII. században*. Budapest, 1882. (Reprint: Budapest, 2010.)
- PESTY F., 2005.** = PESTY FRIGYES: *Heves vármegye helynévtára [1864.]* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, a jegyzeteket és a helységnév azonosítót készítette: Csiffáry Gergely. Eger, 2005.
- PINTÉR S., 1887.** = PINTÉR [SÁNDOR]: Pintér Sándor Nógrádvidéki régészeti kutatásai. In: *Archaeologiai Értesítő*. 7. 1887. 429–433.
- PINTÉR S., 1897.** = PINTÉR SÁNDOR: *Szécsény és közvetlen vidéke a honfoglalás előtti korban*. Losoncz, 1897. 91 p. + 13 számozott tábla
- PINTÉR S., 1899.** = PINTÉR SÁNDOR: Az ecsegi bronzletről (Nógrád m.). In: *Archaeologiai Értesítő*. 19. 1899. 56–60.
- PROKOPP M. – HORVÁTH A., 2000.** = PROKOPP MÁRIA – HORVÁTH ALICE: Bátorfaterenye. Műemlékek. (Budapest, 2000.) (Tájak-korok-múzeumok kiskönyvtára 654.)
- PULSZKY K., 1880.** = P[ULSZKY] K[ÁROLY]: Az országos régészeti és embertani társulat 1879. december 30-án tartott rendes havi ülése. In: *Archaeologiai Értesítő*. 14. 1880. 38–41.
- PULSZKY K., 1882.** = Pulszky Károly: A magyar agyagművesség történetére vonatkozó kérdések. In: *Archaeologiai Értesítő*. Új folyam. 2. 1882. 254–274.
- RA.** = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Szerk.: Szentpétery Imre – Borsa Iván. I–II. Budapest, 1923–1987.

- RÁCZ J., 2009.** = RÁCZ JENŐ: „Koplyan alias Bakofalva” Okleveles és régészeti adatok az egykori Koplány történetéhez. Balassagyarmat, 2009. (Nagy Iván Könyvek 17.)
- RÁCZ M., 2005a.** = RÁCZ MIKLÓS: Sámsonháza – Fejérkö vára. In: *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*. 1. (2005/1. szám). 114–115.
- RÁCZ M., 2005b.** = RÁCZ MIKLÓS: Sámsonháza, Fehérkö-vár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2004*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2005. 274.
- RÁCZ M., 2006a.** = RÁCZ MIKLÓS: A sámsonházai Fejérkö régészeti kutatása (2004–2005). In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 237–246.
- RÁCZ M., 2006b.** = RÁCZ MIKLÓS: Sámsonháza, Fehérkö vára. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2006. 304.
- RÁCZ M., 2007.** = RÁCZ MIKLÓS: A sámsonházai Fejérkö – egy ismeretlen várrom régészeti kutatása. In: *Műemlékvédelem*. 51. 2007. 1. 12–14.
- RÁCZ M., 2009.** = RÁCZ MIKLÓS: A sámsonházai várrom. In: *Várak, kastélyok, templomok*. 5. 2009. 2. 8–9.
- RÁCZ M., 2013.** = RÁCZ MIKLÓS: A sámsonházai vár régészeti ásatásának és falkutatásának eredményei. In: *Neograd 2013. A Dornyay Béla Múzeum Évkönyve*. 37. 2013. 47–79.
- RADOS J., 1939.** = RADOS JENŐ: *Magyar kastélyok*. (Budapest), 1939. (Magyarország művészeti emlékei IV.) [Reprint: 2003.]
- RADVÁNYI F., 1981.** = RADVÁNYI FERENC: Gyűjtemények Nógrád megye történetéhez. XVII. rész. In: *Tanulmányok Szécsény múltjából*. 4. 1981. 89–93.
- REISZIG E., 1906.** = REISZIG EDE, Ifj.: Hont vármegye története 1848-ig. In: *Hont vármegye és Selmeczbánya*. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, é.n. (1906.) (Magyarország vármegyéi és városai) 279–413.
- REISZIG E., 1909.** = REISZIG EDE, Ifj.: Heves vármegye községei. Heves. In: *Heves vármegye*. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, 1909. /Magyarország vármegyéi és városai/ 16–93, 153–159.
- REISZIG E., 1911.** = REISZIG EDE: Nógrád vármegye története 1867-ig. – Nógrád vármegye nemes családai. In: *Nógrád vármegye*. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, é.n. (1911.) (Magyarország vármegyéi és városai) 347–567, 568–628.
- REISZIG E. – VENDE A., 1911.** = REISZIG EDE – VENDE ALADÁR: Nógrád vármegye községei. In: *Nógrád vármegye*. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, é.n. (1911.) (Magyarország vármegyéi és városai) 11–136.
- RÓMER F., 1866.** = RÓMER FLÓRIS: *Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra*. I. Őskori műrégészet. Pest. 1866.
- ROSNER GY. – GÁDOR J., 1967.** = ROSNER GYULA – GÁDOR JUDIT: Nógrádmarcal – Kerek-domb. In: *Az 1966. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1967. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 20.) 93–94.
- RUPP J., 1870–1876.** = RUPP JAKAB: *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre vagyis a nevezetesebb városok, helységek, s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint rendezve*. I/1–2. – III. Pest – Budapest, 1870–1876.
- RÓZSA GY., 1961.** = RÓZSA GYÖRGY: Nógrád várának ábrázolásai. In: *Művészettörténeti Értesítő*. 10. 1961. 187–192.
- SÁNDORFI GY., 1979.** = SÁNDORFI GYÖRGY: A magyar várépítészet korai szakaszáról irodalmi adatok és terepbejárások alapján. In: *Archaeologiai Értesítő*. 106. 1979. 244–252.
- SÁNDORFI GY., 1986.** = SÁNDORFI GYÖRGY: Három korai magyar motte. In: *Műemlékvédelem*. 30. 1986. 1. 1–7.
- SÁNDORFI GY., 1987.** = SÁNDORFI GYÖRGY: Hozzászólás az Árpád-kori „kisvárak” problémájához. In: *Műemlékvédelem*. 31. 1987. 37–41.
- SIMON Z., 1988.** = SIMON ZOLTÁN: A várak szerepének változása a középkori Nógrád megyében. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. 14. 1988. 103–131.
- SIMON Z., 1989.** = SIMON ZOLTÁN: „Castrum Zeleus”. In: *Műemlékvédelem*. 33. 1989. 2. 93–100.
- SIMON Z., 1990.** = SIMON ZOLTÁN: A mátraszőlősi „Kisvár”. In: *Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Castrum Bene* 1989. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 208–219.
- SIMON Z., 2005.** = SIMON ZOLTÁN: Az alsópetényi római katolikus templom kutatásának eredményei. In: *Műemlékvédelem*. 49. 2005. 4. 207–216.
- SIMON Z. – K. NÉMETH A., 2002.** = SIMON ZOLTÁN – K. NÉMETH ANDRÁS: Nógrád, Vár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon* 1999. Szerk.: Marton Erzsébet, Kisfaludi Júlia. Budapest, 2002. 228–229.
- SIMONYI E., 2003.** = SIMONYI ERIKA: Cserháthaláp, Makó-dűlő. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2001*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 156.
- SOÓS E., 1889–1928.** = SOÓS ELEMÉR: *Magyarország várai. (Anyaggyűjtés és tanulmányrészletek.)* 1889–1928. Kézirat. I–XL. kötet. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Hung. 3105.
- SOÓS E. – POGRÁNYI-NAGY F., 1940.** = SOÓS ELEMÉR – POGRÁNYI-NAGY FERENC: *Magyarország várai. (Anyaggyűjtés és fogalmazványrészletek.) Kiegészítés Soós Elemér munkájához*. I–III. kötet. (1940 körül). Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Fol. Hung. 3512.
- SOÓS I., 1991.** = SOÓS IMRE: *Képek a pásztói egyházközség és művelődés történetéből 1848-ig*. Salgótarján, 1991. (Tanulmányok Pásztó történetéből 1.)

- Soós V., 1980.** = SOÓS VIRÁG: Szécsény – Benczúrfalva, Majorhegy – temető. In: *Az 1979. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1980. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 33.) 22.
- Soós V., 1982a.** = SOÓS VIRÁG: Nógrádsáp – Tatárka. In: *Az 1981. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1982. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 35.) 80–81.
- Soós V., 1982b.** = SOÓS VIRÁG: Előzetes jelentés a Szécsény-ültetési zselizi telep feltárásáról. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. 8. 1982. 7–46.
- Soós V., 1983.** = SOÓS VIRÁG: Nógrádsáp – Tatárka. In: *Az 1982. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1983. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 36.) 82–83.
- STANCZIK I., 1978a.** = STANCZIK ILONA: Szécsény – Benczúrfalva, Orgona u. 2. In: *Az 1977. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1978. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 31.) 25.
- STANCZIK I., 1978b.** = STANCZIK ILONA: Szécsény – Benczúrfalva, Orgona u. 2. [Archäologische Forschungen im Jahre 1977.] In: *Archaeologiai Értesítő*. 105. 1978. 274.
- SÜMEGI P., 2004.** = SÜMEGI PÁL: Héhalom, temető. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2003*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 230.
- SZABÓ A. P., 2010.** = *A szécsényi seregszék jegyzőkönyve (1656–1661)*. Szerk.: Szabó András Péter. Salgótarján, 2010.
- SZABÓ E., 1954a.** = SZABÓ ERZSÉBET: Borsosberény. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 152–153.
- SZABÓ E., 1954b.** = SZABÓ ERZSÉBET: Mohora. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 286–288.
- SZABÓ E., 1954c.** = SZABÓ ERZSÉBET: Bercel. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 146–149.
- SZABÓ E., 1954d.** = SZABÓ ERZSÉBET: Debercsény. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 173.
- SZABÓ E., 1954e.** = SZABÓ ERZSÉBET: Erdőtarcsa. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 198–201.
- SZABÓ E., 1954f.** = SZABÓ ERZSÉBET: Szarvasgede. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 368–369.
- SZABÓ E., 1954g.** = SZABÓ ERZSÉBET: Galgaguta. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 207–209.
- SZABÓ E. – VOIT P., 1954.** = SZABÓ ERZSÉBET – VOIT PÁL: Érsekvadkert. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 201–205.
- SZABÓ E. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954.** = SZABÓ ERZSÉBET – ENTZ GÉZA – GERŐ LÁSZLÓ – HÉJJ MIKLÓS: Hasznos. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 209–212.
- SZABÓ G., 2008.** = V. SZABÓ GÁBOR: Mátraszőlős, Kerebük. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2007*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2008. 247.
- SZABÓ G., 2009.** = V. SZABÓ GÁBOR: Kincsek a föld alatt. Elrejtett bronzkori fémek nyomában. In: *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből*. Szerk.: Anders Alexandra, Szabó Miklós, Raczky Pál. Budapest, 2009. 123–135.
- SZABÓ G., 2011.** = V. SZABÓ GÁBOR: Spätbronzezeitliche Bronzehortfunde im Siedlungskontext – Neue Forschungsergebnisse aus Ostungarn. In: *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 8–10 October 2010*. Ed.: Berecki, S., Németh R. E., Rezi B. Târgu Mureș, 2011. 335–356.
- SZABÓ G., 2016.** = V. SZABÓ GÁBOR: Hortfunde und Siedlungen – Neue Fakten zum Kontext der spätbronzezeitlichen Deponierungen in Ungarn. In: *Raum, Gabe und Erinnerung. Weihgaben und Heiligtümer in prähistorischen und antiken Gesellschaften. Topoi, Berlin Studies in the Ancient World* 38. Hrsg.: Hansen, S. – Neumann, D. – Vachta, T. Berlin, 2016. 165–209.
- SZARKA GY., 1940.** = SZARKA GYULA: A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában. Vác, 1940. (A Váci könyvek. Új sorozat. 5.)
- SZATMÁRI, I., 2010.** = SZATMÁRI, ILDIKÓ: Bronze Age gold finds from Dolyán (Nógrád County) in the Prehistoric Collection of the Hungarian National Museum. [Bronzkori aranyleletek Dolyánról (Nógrád megye) a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében.] In: *„Régről kell kezdenünk...” Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére*. Szerk.: Guba Szilvia – Tankó Károly. Szécsény, 2010. 95–108.
- Széchenyi O.** = BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: A Sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története. I. 1252–1732. (Budapest, 1911.)
- SZENDREI J., 1888.** = SZENDREI JÁNOS: Az Országos Régészeti és Embertani Társulat... In: *Archaeologiai Értesítő*. Új folyam. 8. 1888. 443–444.
- SZILAS G., 1999.** = SZILAS GÁBOR: A Cserhát későbronzkori magaslati és erődített települései. Kézirat. Egyetemi szakdolgozat, ELTE Régészettudományi Intézete. Budapest, 1999.

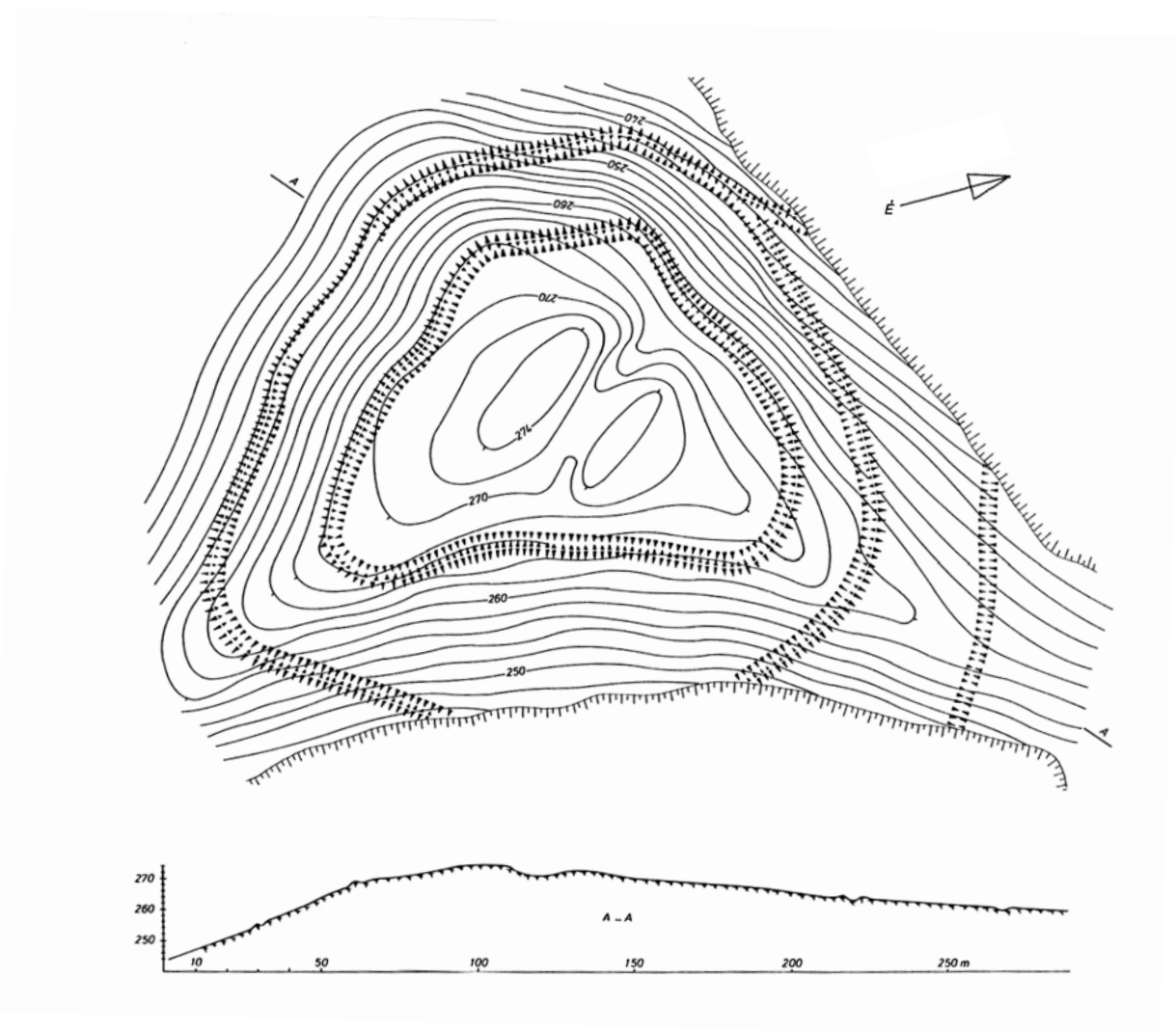
- SZILAS G., 2000.** = SZILAS GÁBOR: Karancsalja – Kápolna-hegy – egy újabb magaslati telep a késő bronzkorból. In: *Ősrégészeti Levelek*. 2. 2000. 61–65.
- SZIRÁCSIK É., 2012.** = SZIRÁCSIK ÉVA: A várak városa: Salgótarján. In: *A város előtt. Salgótarján területe az 1922. évi várossá nyilvánítás előtt*. Szerk.: Szirácsik Éva. Salgótarján, 2012. (Nógrádi Tudománytár 2.) 37–53.
- SZOMBATHY V., 1976.** = SZOMBATHY VIKTOR: *Nógrádi útikalauz*. 2. kiadás. Budapest 1976.
- SZÖRÉNYI G. A., 2010.** = SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS: Késő középkori előretolt védművek a Sajó völgyében. In: *A Herman Ottó Múzeum évkönyve*. 49. 2010. 103–127.
- SztO.** = A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk.: Nagy Gyula. I–II. Budapest, 1887–1889.
- T. DOBOSI V., 1985.** = T. DOBOSI VIOLA: Csesztve – Stalák. In: *Az 1984. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1985. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 38.) 9.
- TANKÓ K., 2003.** = TANKÓ KÁROLY: Endrefalva, Hirtelen-dűlő. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2001*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 160.
- TANKÓ K., 2004.** = TANKÓ KÁROLY: Ságújfalu, Kossuth út 177. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2002*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest 2004. 263.
- TANKÓ K., 2005.** = TANKÓ KÁROLY: Nemti határa. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2004*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest 2005. 253.
- TÁRNOKI J., 1982.** = TÁRNOKI JUDIT: Régészeti kutatások Nógrád megyében (1979–1981). In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. 8. (1982.) 381–386.
- TÁRNOKI J., 1984.** = TÁRNOKI JUDIT: Szécsény – Ültetés felső. In: *Az 1983. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1984. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 37.) 28.
- TÁRNOKI J., 1985.** = TÁRNOKI JUDIT: Buják – Tarisznyapart, Kerekdomb. In: *Az 1984. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1985. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 38.) 7–8.
- TÁRNOKI J., 1988.** = TÁRNOKI JUDIT: Patvarc – Öreg Hradistya. In: *Az 1986. év régészeti kutatásai*. Budapest, 1988. (Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 40.) 23.
- TÁRNOKI J., 2010.** = TÁRNOKI JUDIT: A hatvani kultúra települése Bujákon. In: *„Régről kell kezdenünk...” Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére*. Szerk.: Guba Szilvia – Tankó Károly. Szécsény, 2010. 51–69.
- TEREI GY., 2011.** = TEREI GYÖRGY: Váralaprajzi felmérések hagyományos módszerei a kezdetektől a 20. század végéig. In: *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk.: Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Budapest, 2011. 261–268.
- TEREI GY. – NOVÁKI GY. – MRÁV ZS. – FELD I. – SÁRKÖZY S., 2011.** = TEREI GYÖRGY – NOVÁKI GYULA – MRÁV ZSOLT – FELD ISTVÁN – SÁRKÖZY SEBESTYÉN: *Fejér megye várai az őskortól a kuruc korig*. Szerk.: Sárközy Sebestyén. Budapest, 2011. (Magyarország várainak topográfiája 3.)
- TESZ.** = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerkesztő: Benkő Lóránd. 1–3. Budapest, 1967–1976.
- TOMKA G., 2003a.** = TOMKA GÁBOR: Nógrád, Vár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2000*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 185.
- TOMKA G., 2003b.** = TOMKA GÁBOR: Nógrád, Vár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2001*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003. 196.
- TOMKA G., 2004.** = TOMKA GÁBOR: Nógrád, Vár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2002*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 246–247.
- TOMKA G., 2005.** = TOMKA GÁBOR: Nógrád vára. In: *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele*. 1. (2005/1. szám). 121–124.
- TOMKA G., 2006a.** = TOMKA GÁBOR: Nógrád, Vár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2006. 283.
- TOMKA G., 2006b.** = TOMKA GÁBOR: Szécsény, Forgách kastély. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2006. 320–323.
- TOMKA G., 2009.** = TOMKA GÁBOR: Nógrád, Vár. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2008*. Szerk.: Kisfaludi Júlia. Budapest, 2009. 238–239.
- TOMKA G., 2010.** = TOMKA GÁBOR: Kora újkori erődtetések régészeti kutatása 1996–2006 között. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. II.* Szerk.: Benkő Elek és Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 598–599.
- TOMBOR I., 1954.** = TOMBOR ILONA: Hont. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfiája III.) 225–226.
- TOMPA, F., 1936.** = TOMPA, FERENC: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. In: *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*. 24/25. (1934/1935) (1936.) 27–127.
- TORMA I., 2011.** = TORMA ISTVÁN: Grad/hrad, zamek/zamok és származékaik a Kárpát-medencei helynévadásban. (Várak, vár-helyek, települések) In: *Erősségénél fogva várépítésre való/Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Szerk.: Juan Cabello – C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 2011. (A Jósza András Múzeum kiadványai 68.) 163–185.

- TÓTH B., 2013.** = TÓTH BALÁZS: A salgói vár fémananyagának feldolgozása. Kézirat. BA-Szakdolgozat. ELTE BTK. Régészettudományi Intézet. Budapest, 2013.
- TÓTH B., 2016.** = TÓTH BALÁZS: Észak-magyarországi várak vas-, és színesfémleletei. Zólyom, Benevár, Szanda, Salgó. Szakdolgozat, ELTE BTK Régészettudományi Intézet. Budapest, 2016.
- TÓTH-SZABÓ P., 1917.** = TÓTH-SZABÓ PÁL: *A cseh-husztai mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest, 1917.
- Tört.Hnt. 1989.** = Cs. SEBESTYÉN KÁLMÁN – SZVIRCSEK FERENC: *Nógrád megye történelmi helységnevtára*. Salgótarján, 1989. (Műsevmi Értekező VII.)
- TRAGOR I., 1912.** = TRAGOR IGNÁC: *A váci múzeum gyűjteményeinek leíró lajstroma*. Vác, 1912.
- VÁ CZ E., 1937.** = VÁ CZ ELEMÉR: Nógrád vára története. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére, 1937 május 27.* Összeállította: Juhász Lajos. Budapest, 1937. 590 – 606.
- VÁLINÉ POGÁNY J., 2000.** = VÁLINÉ POGÁNY JOLÁN: *Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869 – 1890.* Budapest, 2000. (Forráskiadványok IV.)
- VALTER I., 1974.** = VALTER ILONA: A mátraszőlősi (Nógrád megye) r.k. templom kutatása. In: *Műemlékvédelem*. 18. 1974. 151 – 159.
- VALTER I., 1975.** = VALTER ILONA: Pásztó, a középkori mezőváros. In: *Nógrád megyei múzeumok évkönyve*. 1975/21. 53 – 63.
- VALTER I., 1985.** = VALTER ILONA: Pásztó. *Oskolamester-ház*. (Budapest, 1985.) (Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 219.)
- VALTER I., 1987.** = VALTER ILONA: Pásztó, egy Zsigmond-kori mezőváros. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387 – 1437. I. Tanulmányok*. Budapest, 1987. 271 – 282.
- VALTER I., 1991.** = VALTER ILONA: Mezővárosi kutatások újabb eredményei Észak-Magyarországon. In: *Régészet és várostörténet tudományos konferencia: Pécs, 1989. március 16 – 18.* Szerk.: Uherkovich Ákos. Pécs, 1991. (Dunántúli Dolgozatok. [C]. Történettudományi sorozat 3.) 195 – 209.
- VALTER I., 2010.** = VALTER ILONA: Középkori lakótorony Pásztó központjában. In: *„Régtől kell kezdenünk...” Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére*. Szerk.: Guba Szilvia – Tankó Károly. Szécsény, 2010. 257 – 269.
- VÁLYI A., 1796 – 1799.** = VÁLYI ANDRÁS: *Magyar Országának leírása*. I – III. Buda, 1796 – 1799.
- VARGHA L. – ENTZ G. – GERŐ L. – HÉJJ M., 1954.** = VARGHA LÁSZLÓ – ENTZ GÉZA – GERŐ LÁSZLÓ – HÉJJ MIKLÓS: Hollókő. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 215 – 223.
- VÉGH GY., 2008.** = VÉGH GYÖRGY: *Szondi György és Drégely vára emlékezete*. Gödöllő, 2008.
- VÉGH J., 2000.** = VÉGH JÓZSEF: Tolmács – *A besenyő őseire büszke falu*. Kézirat. Tolmács, é. n. [2000.] <http://www.tolmacs.hu/lap01-1.htm> (Letöltés ideje: 2012. június 20.)
- VIRÁGOS, G., 2004.** = VIRÁGOS, GÁBOR: A Late Medieval Noble Residence: New Excavations on the Klissza Hill in Pomáz. In: *„Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 663 – 674.
- VK.** = *Vártúrák kalauza*. I – III. Budapest, 1975 – 1983. [I. 1975², II. 1976², III. 1983.]
- VOIT P., 1954a.** = VOIT PÁL: A keramika emlékei. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 94 – 100.
- VOIT P., 1954b.** = VOIT PÁL: Bokor. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 151 – 152.
- VOIT P. – HÉJJ M. – VARGHA L., 1954.** = VOIT PÁL – HÉJJ MIKLÓS – VARGHA LÁSZLÓ: Sámsonháza. In: *Nógrád megye műemlékei*. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1954. (Magyarország Műemléki Topográfia III.) 359 – 365.
- VÖRÖS I., 1990.** = VÖRÖS ISTVÁN: Mátraszőlősi Kisvár 13. századi állatcsont-maradványai. In: *Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Castrum Bene 1989*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1990. 220 – 228.
- WERTNER M., 1912.** = WERTNER MÓR: Magyar hadjáratok a XV-ik század második felében. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 13. 1912. 54 – 92.
- Z.** = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*. Szerkesztik Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. I – XII. Pest – Budapest, 1871 – 1931.
- ZANDLER K., 2008.** = ZANDLER KRISZTIÁN: Nyíltszíni paleolit lelőhely Erdőtarcsa–Daróczi hegyen. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. 32. 2009. 46 – 66.
- ZsO.** = *Zsigmondkori oklevéltár*. Összeáll.: Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert. I – XII. Budapest, 1951 – 2013. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok.)
- ZÓLYOMI J., 1998.** = ZÓLYOMI JÓZSEF: *Herencsény története*. Balassagyarmat, 1998. (Nagy Iván könyvek. 2.)
- ZÓLYOMI J., 1999.** = ZÓLYOMI JÓZSEF: *Csitár története*. Csitár, 1999. = <http://www.csitar.hu/falutortenet.html>; <http://mek.oszk.hu/02100/02134/html/tortenet.htm> (Letöltés ideje: 2012. június 20.)
- ZSOLDOS A., 2007.** = ZSOLDOS ATTILA: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Budapest, 2007. (História könyvtár. Monográfiák 24.)
- ZSOLDOS A., 2011.** = ZSOLDOS ATTILA: *Magyarország világi archontológiája 1000 – 1301*. Budapest, 2011. (História Könyvtár. Kronológiai, adattárak. 11.)

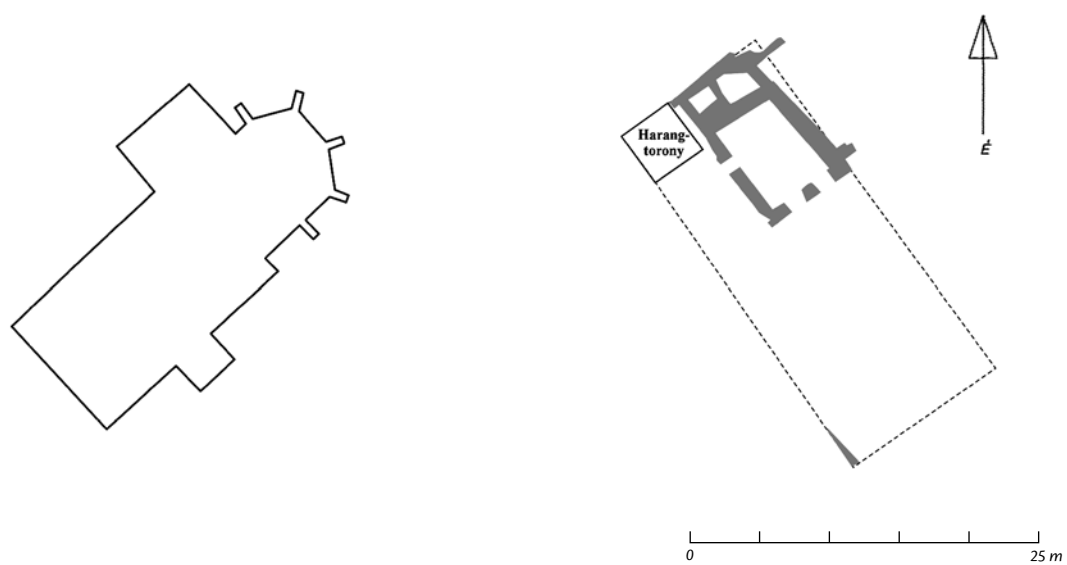

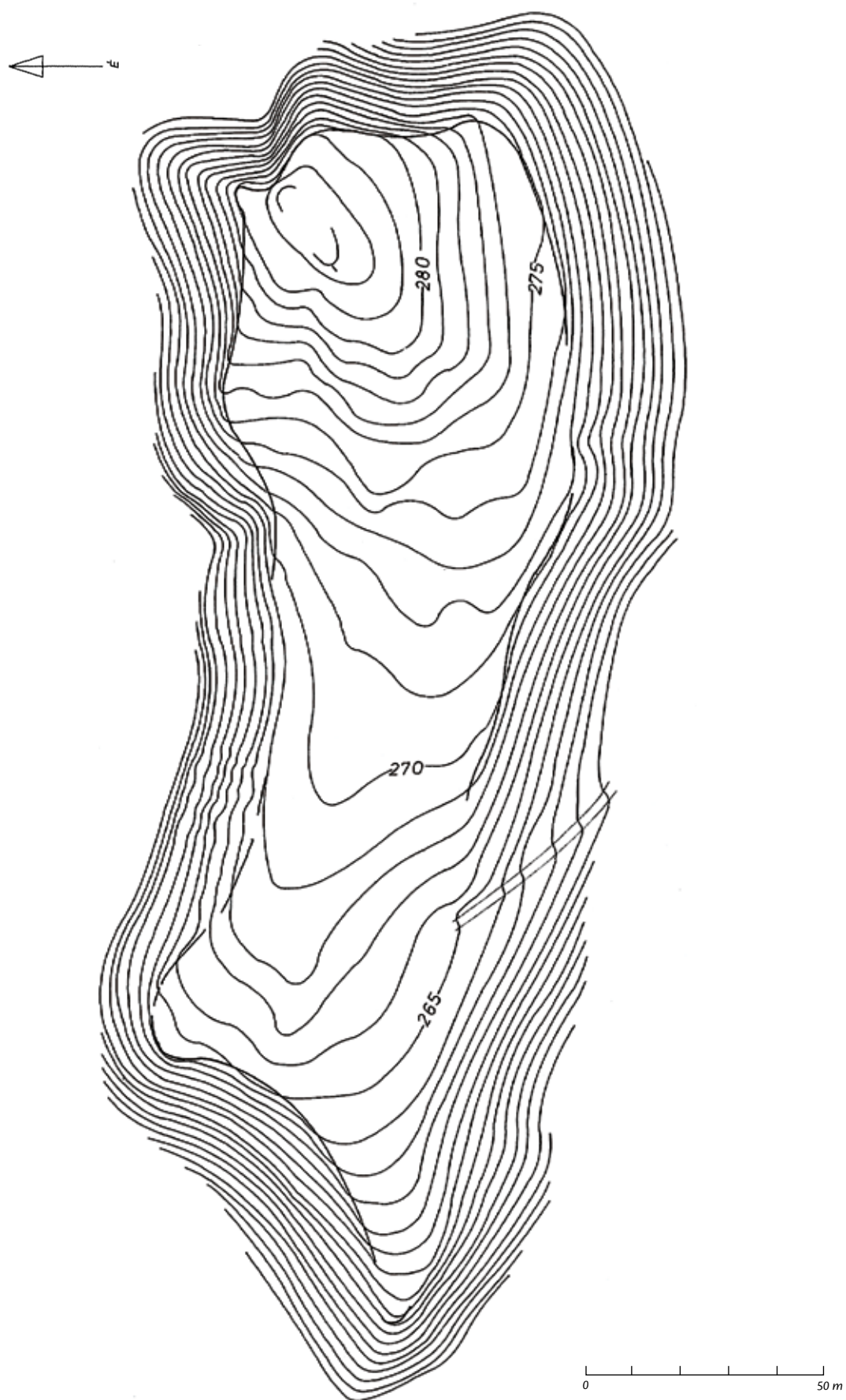

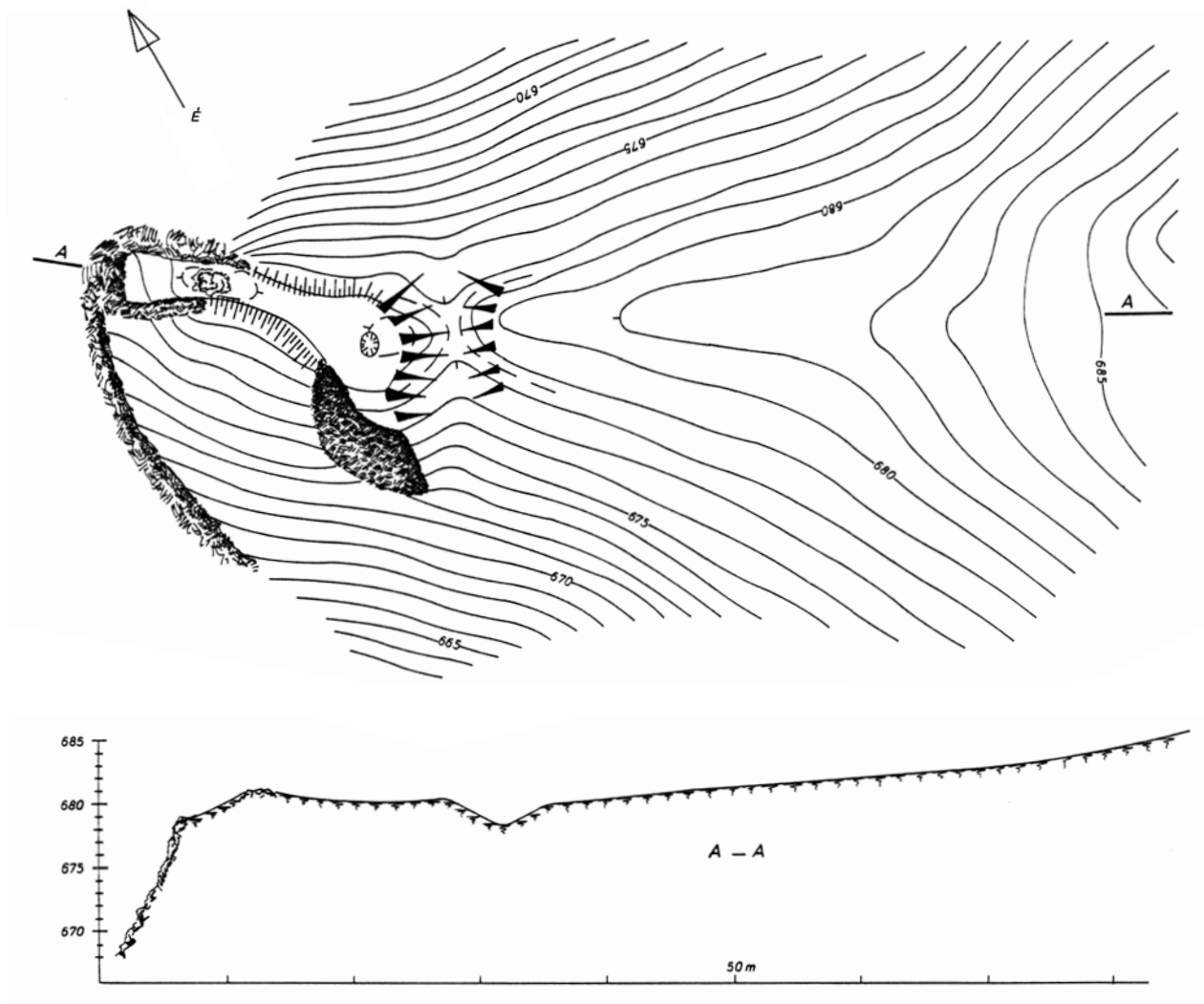
1. ábra | Alsópetény – Földvár. (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1987.)

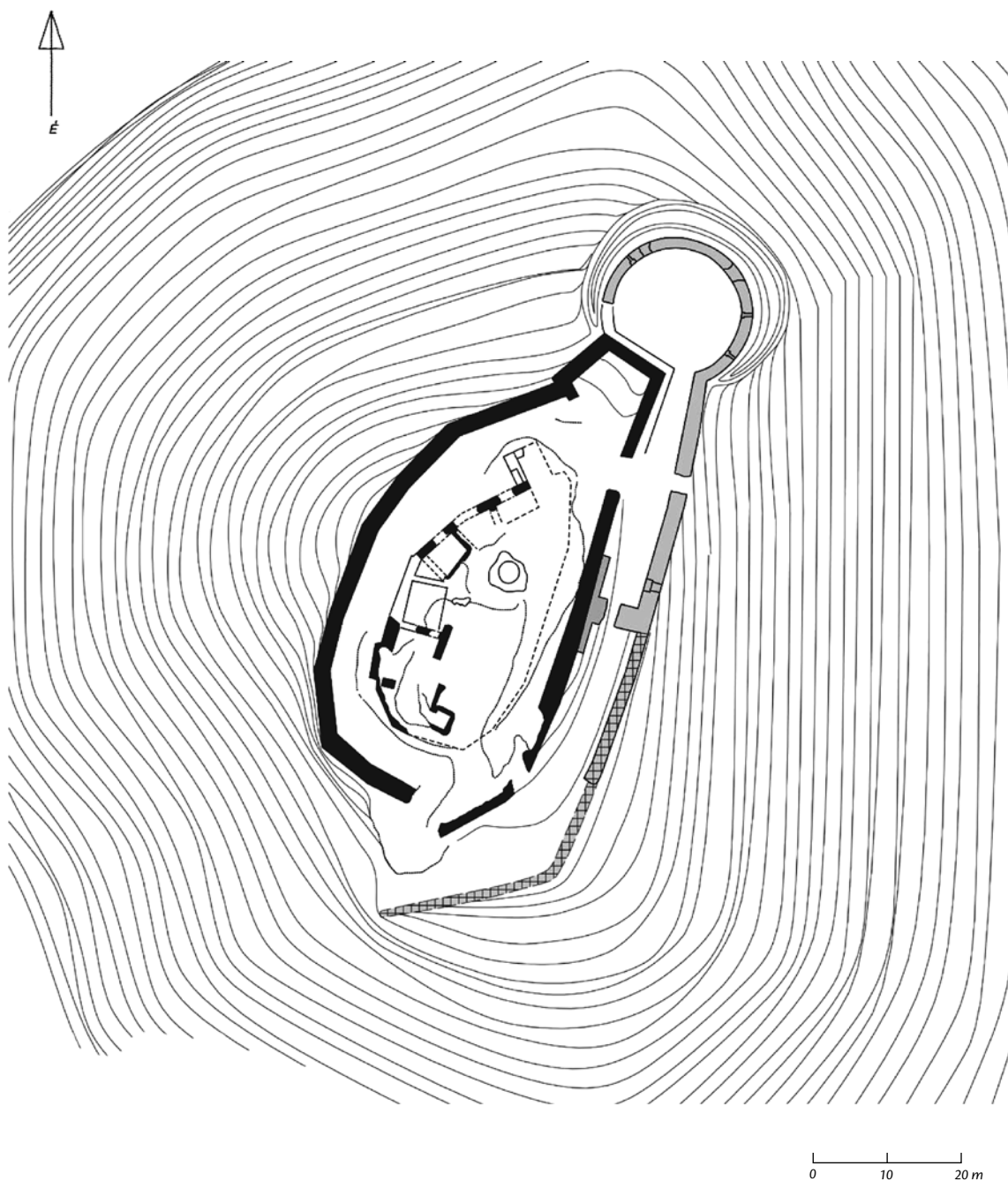
2. ábra | Alsópetény – Udvarház. (Helyszínrajz, Mag Hella munkája, 2016.)

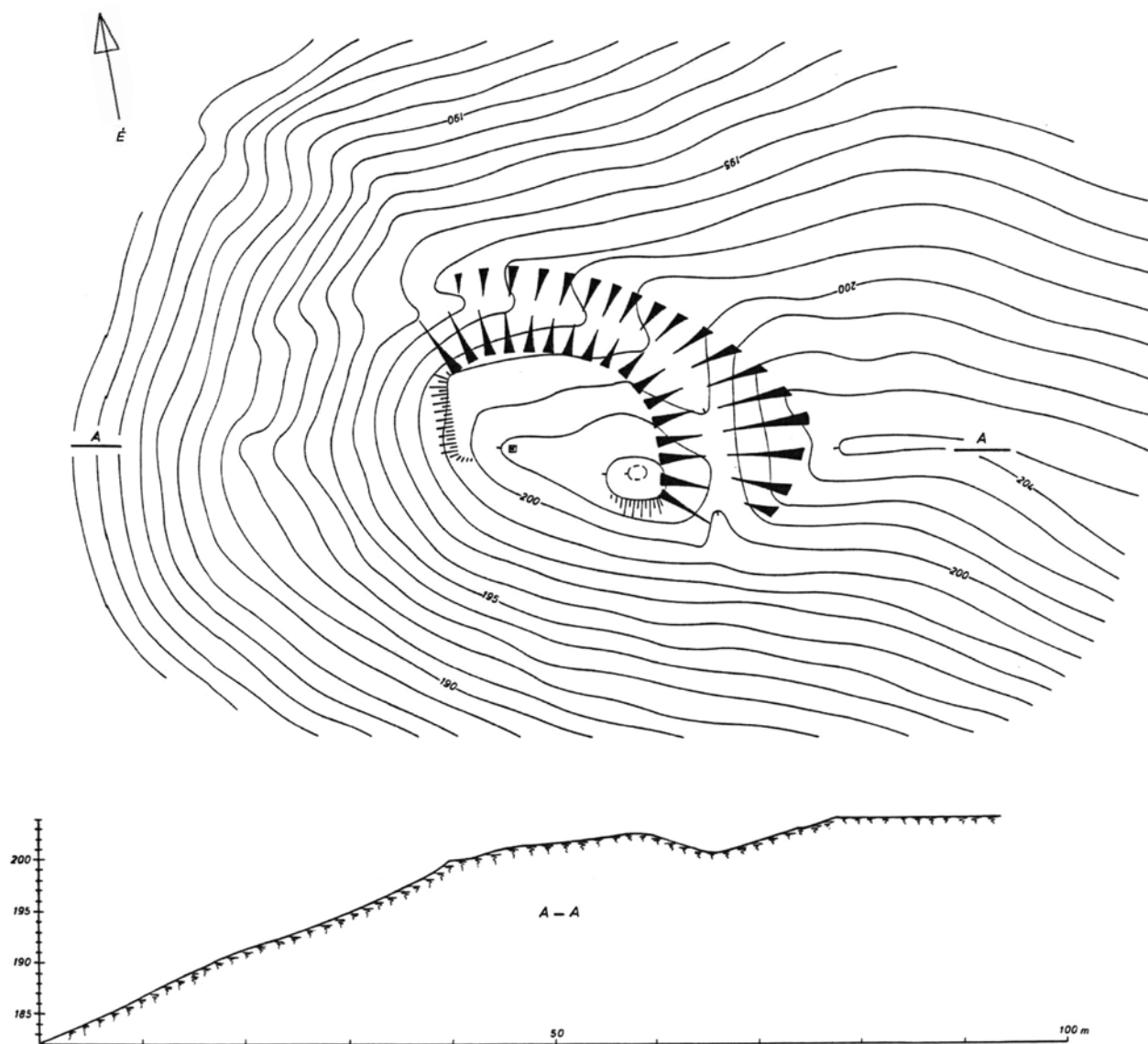
3. ábra | Bátortereny-Kistereny – Hársas (Arany-hegy). (Nováki Gyula felmérése 2012.)

4. ábra | Bátonyterenye-Nagybátony – Orosz Mátyás vára. (Nováki Gyula felmérése 1990.)

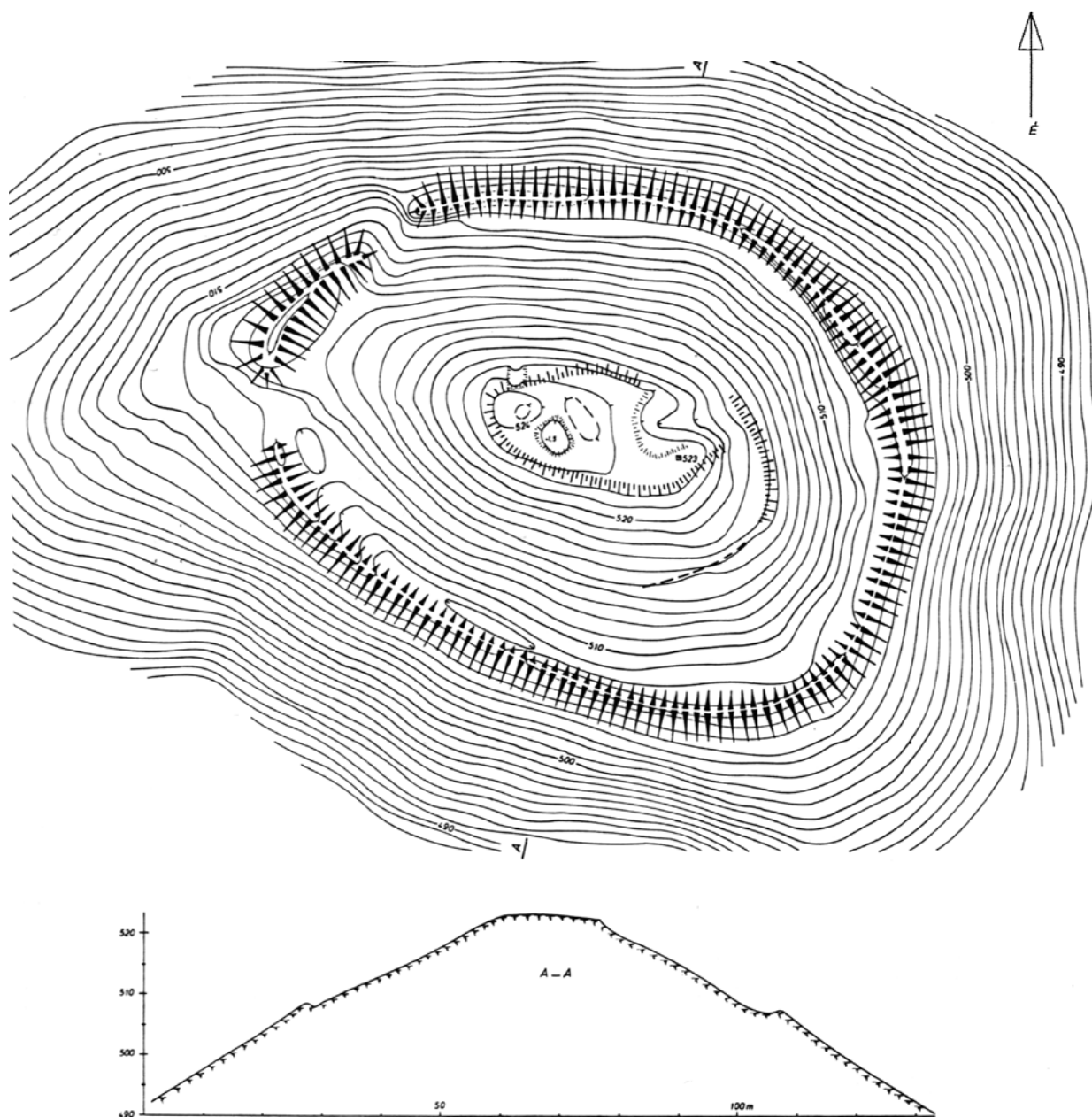

5. ábra | Buják – vár. (A Budapesti Műszaki Egyetem 1953. évi felmérését kiegészítette Mordovin Maxim, 2016.)

6. ábra | Cserháthaláp – Rézpart. (Nováki Gyula felmérése 1992.)

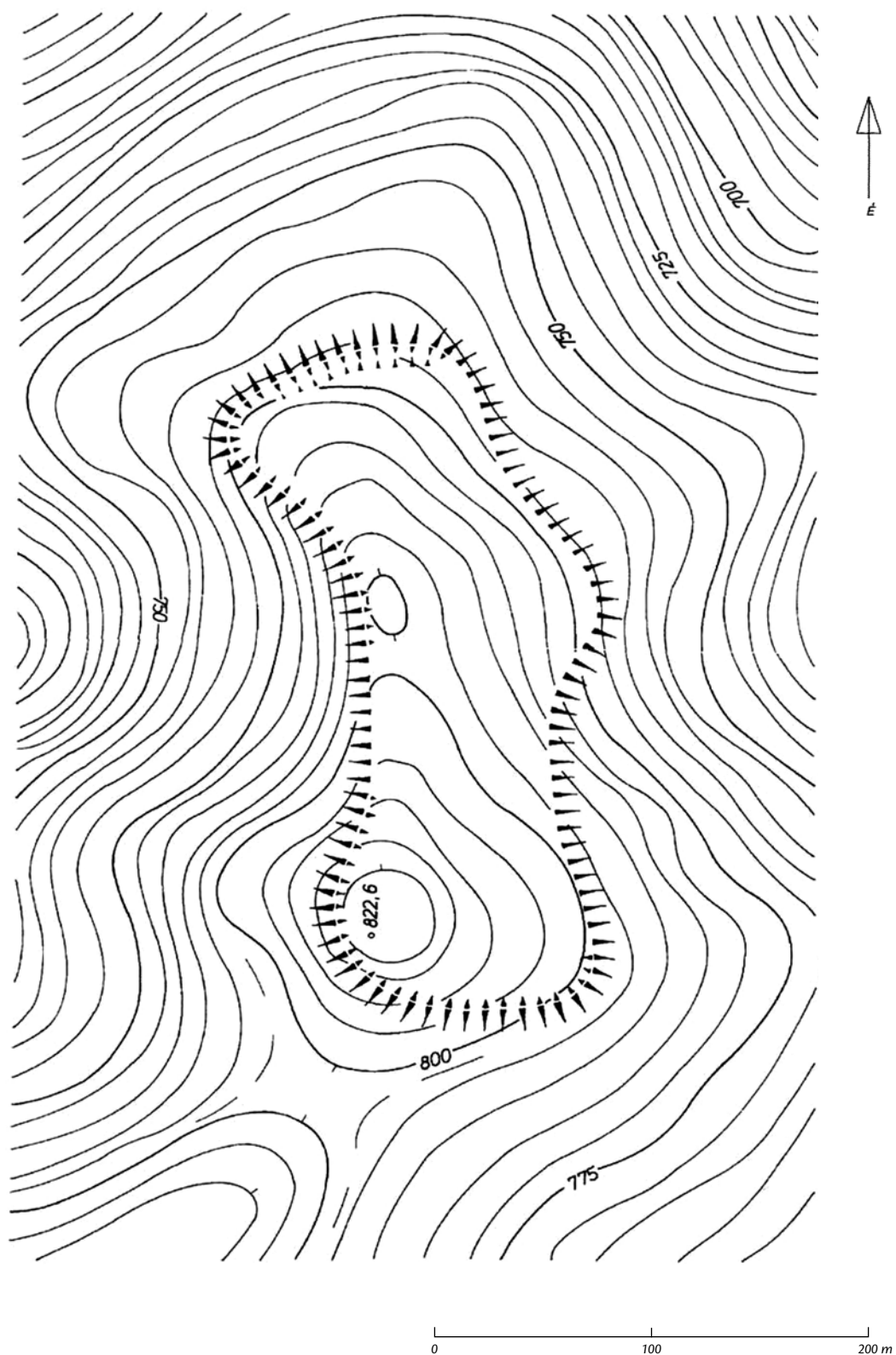

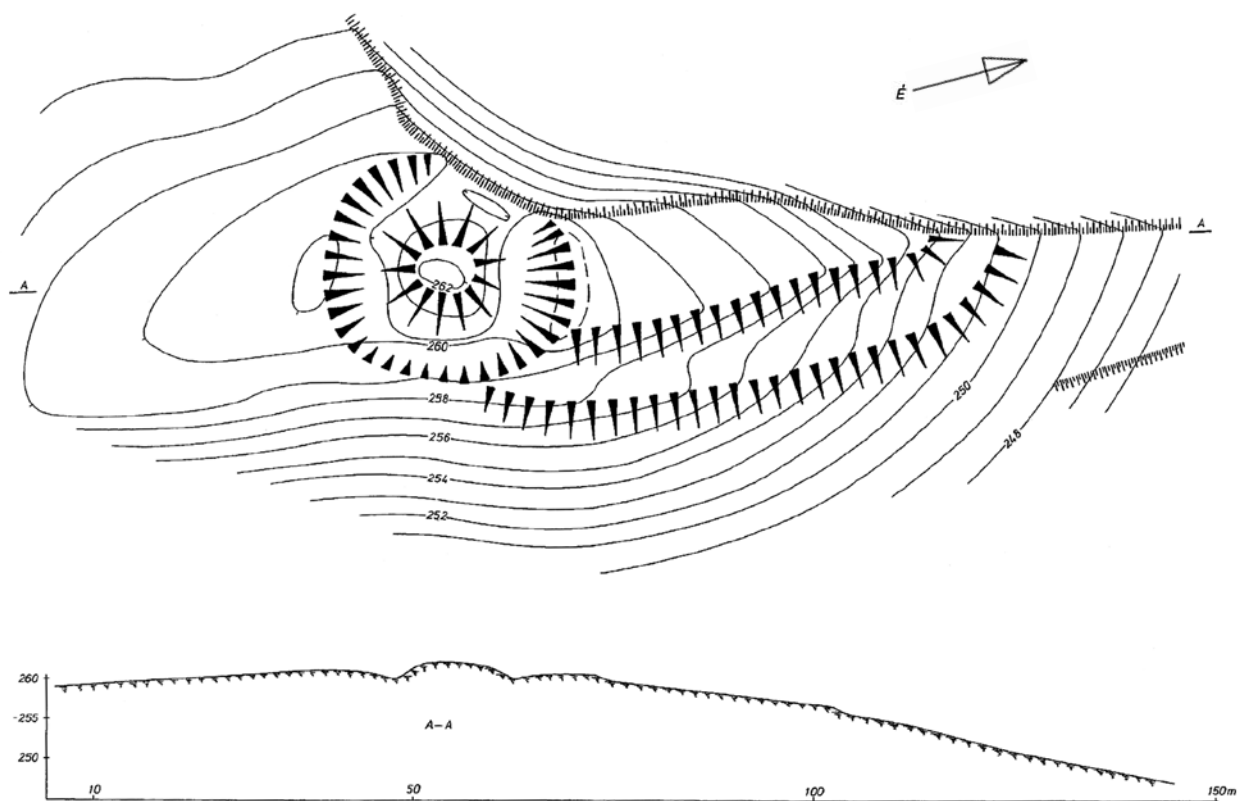
7. ábra | Diósjenő – Csehvár. (Nováki Gyula felmérése 1990.)

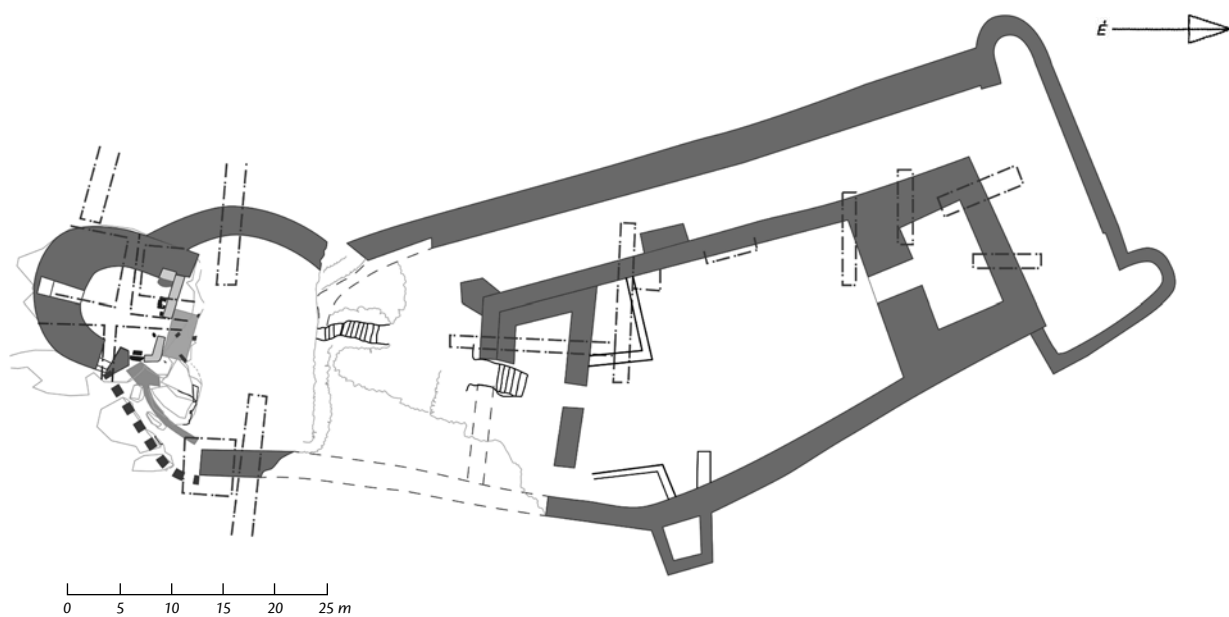
8. ábra | Diósjenő – Kámor. (Nováki Gyula felmérése 1990.)

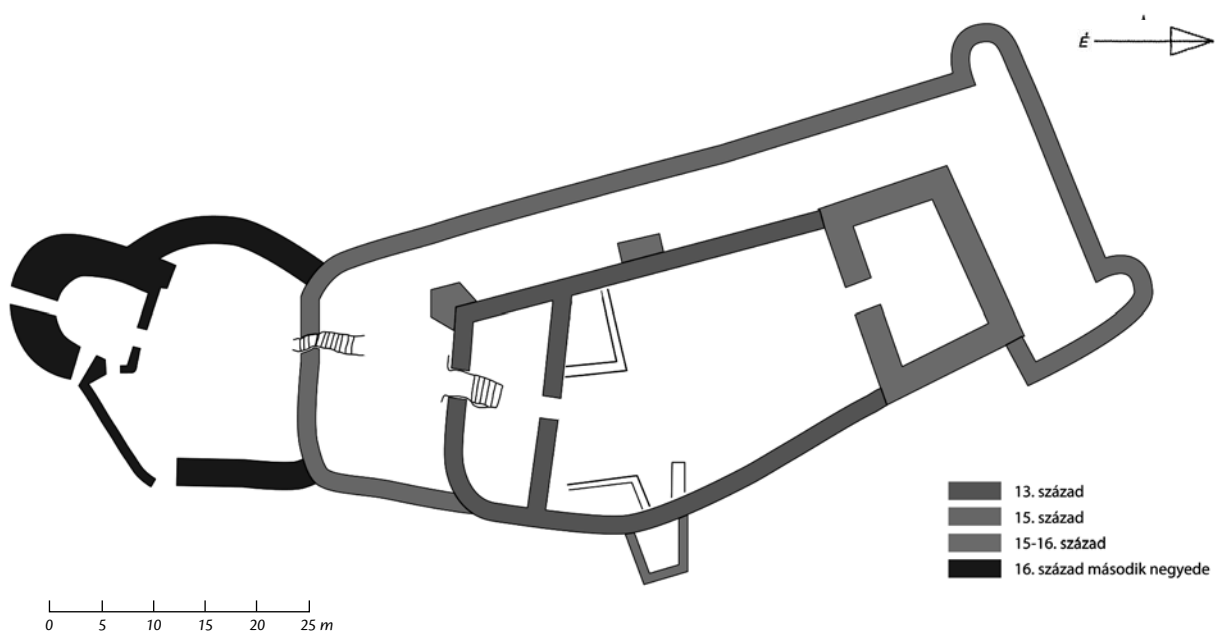
9. ábra | Diósjenő – Pogányvár. (Nováki Gyula felmérése 1990.)

10. ábra | Dorogháza – Kastély-tető. (Sándorfi György felmérése 1988.)

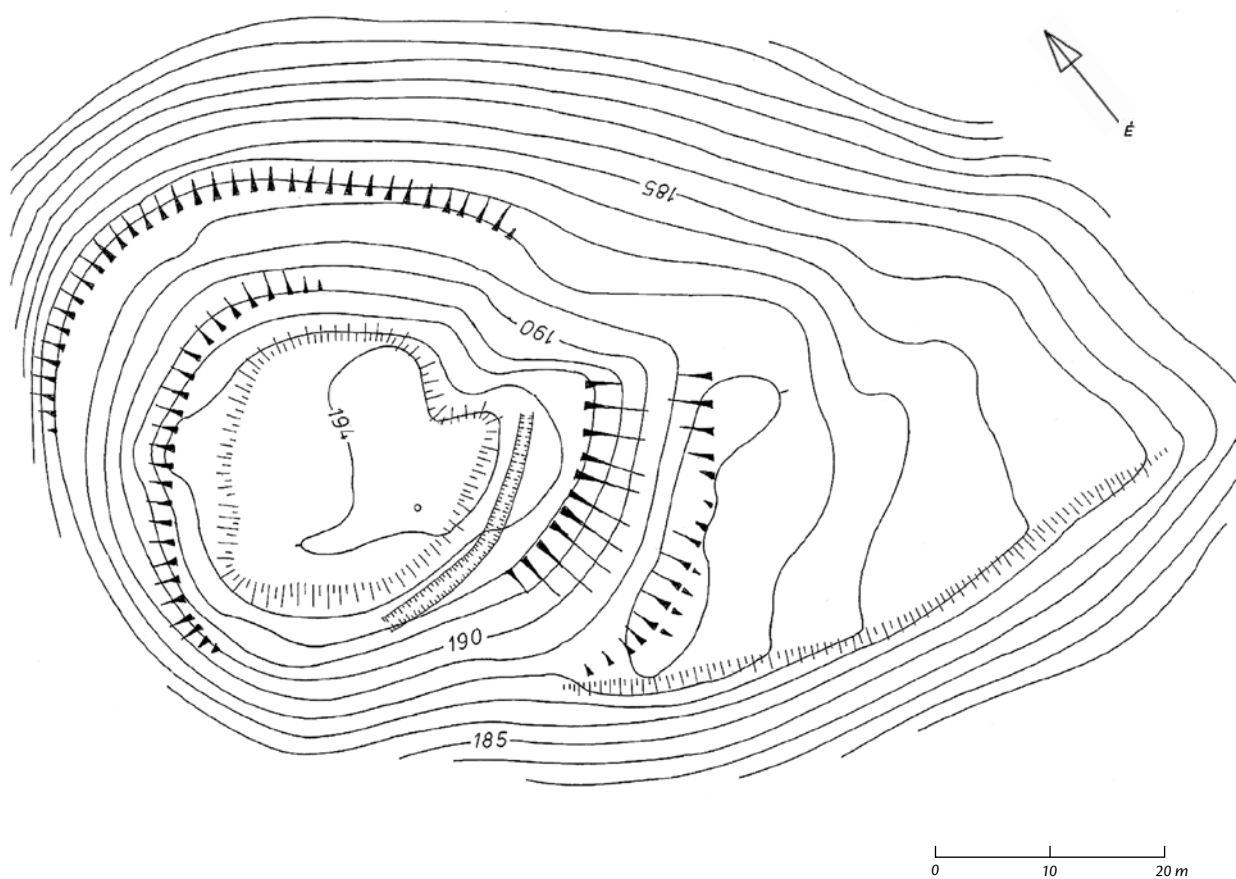

11a. ábra | Drégelypalánk – Drégelyvár. (Ásatási alaprajz. MAJCHER T., 2005b. nyomán, Mordovin Maxim munkája, 2014.)

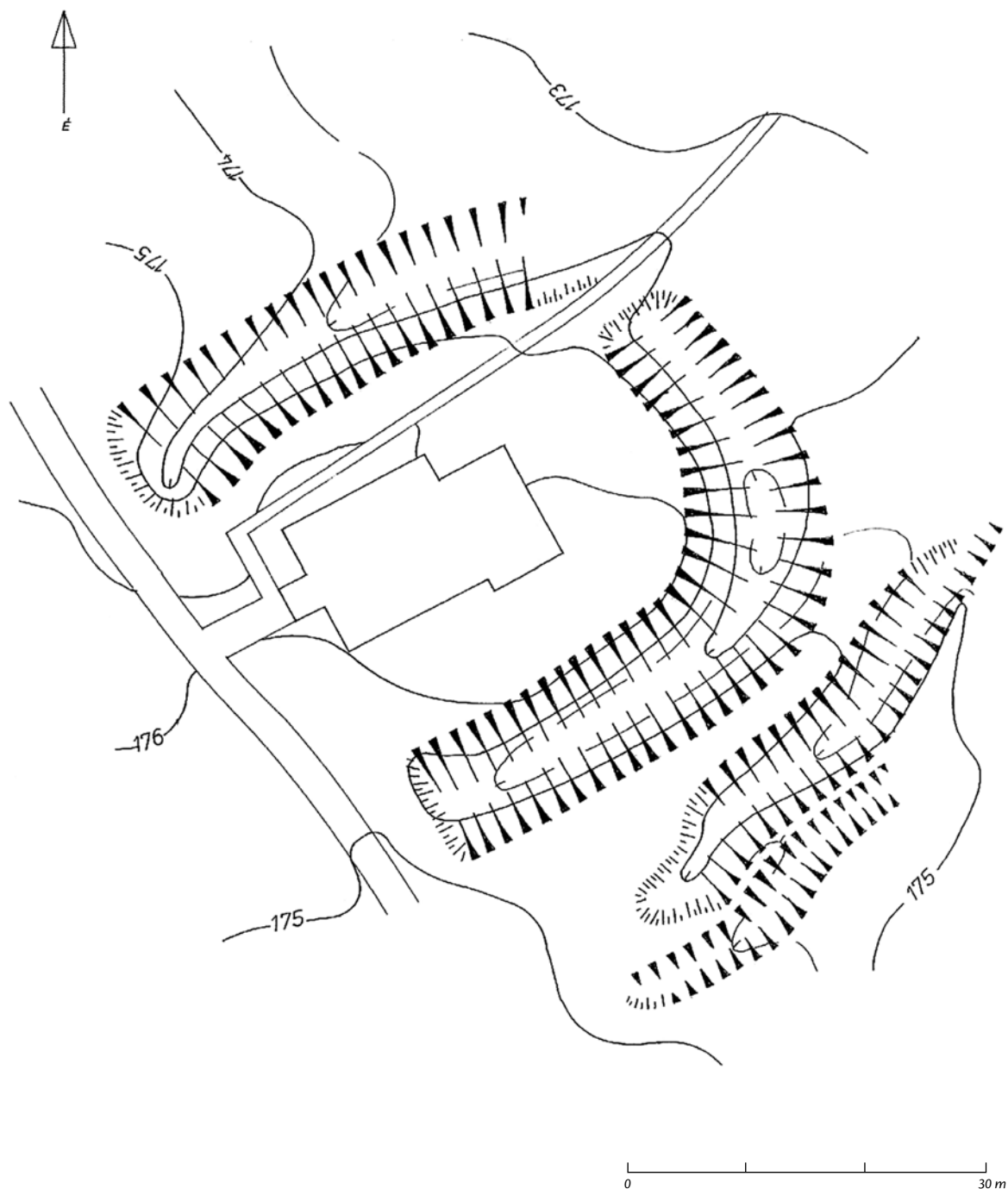

11b. ábra | Drégelypalánk – Drégelyvár. (A vár alaprajza az építési periódusok jelölésével. Mordovin Maxim munkája, 2014.)

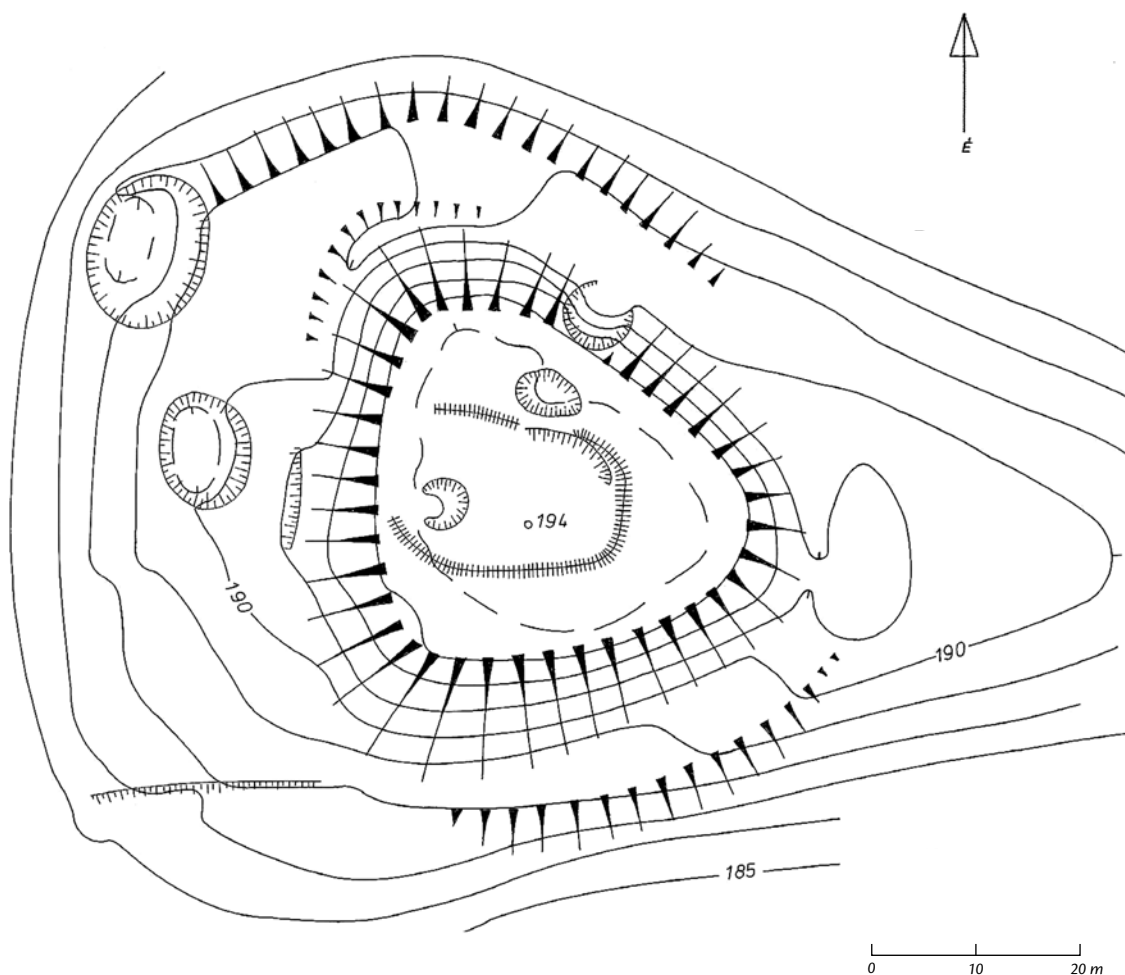

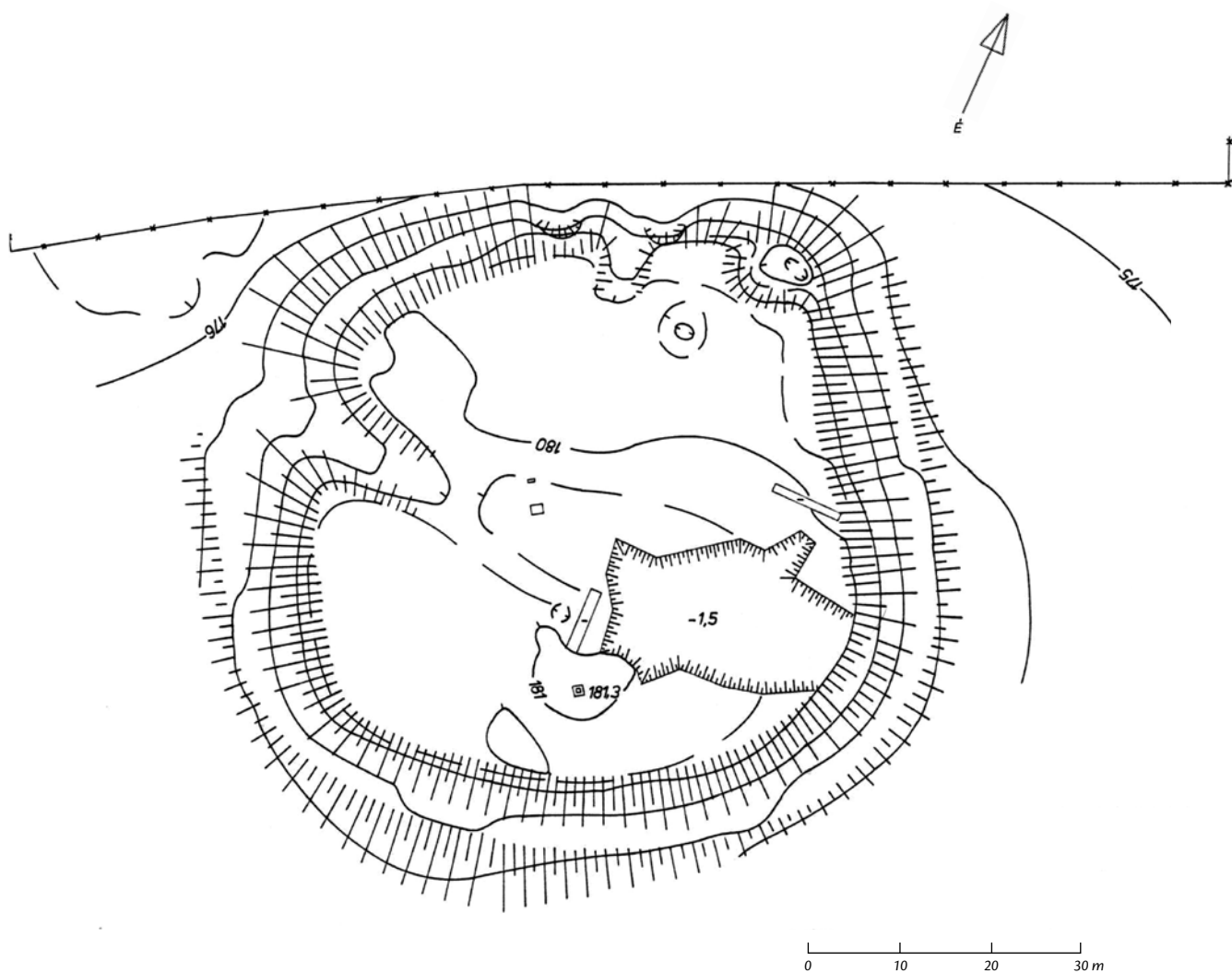
12. ábra | Ecseg – Ilona-vár. (Nováki Gyula felmérése 2012.)

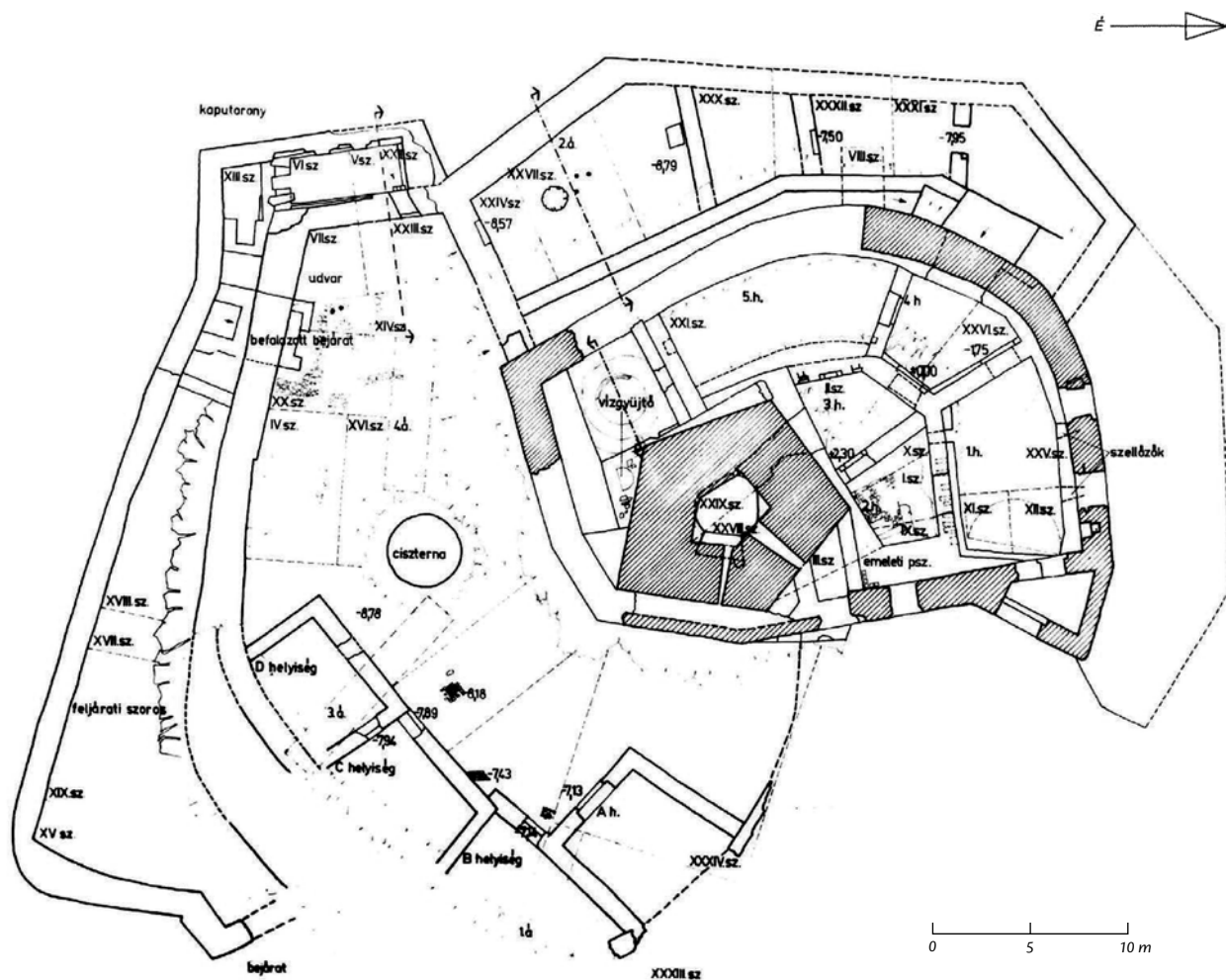
13. ábra | Erdőtarcsa – templom. (Nováki Gyula felmérése 2012.)

14. ábra | Galgaguta – Fundus-pusztai vár. (Nováki Gyula felmérése 2012.)

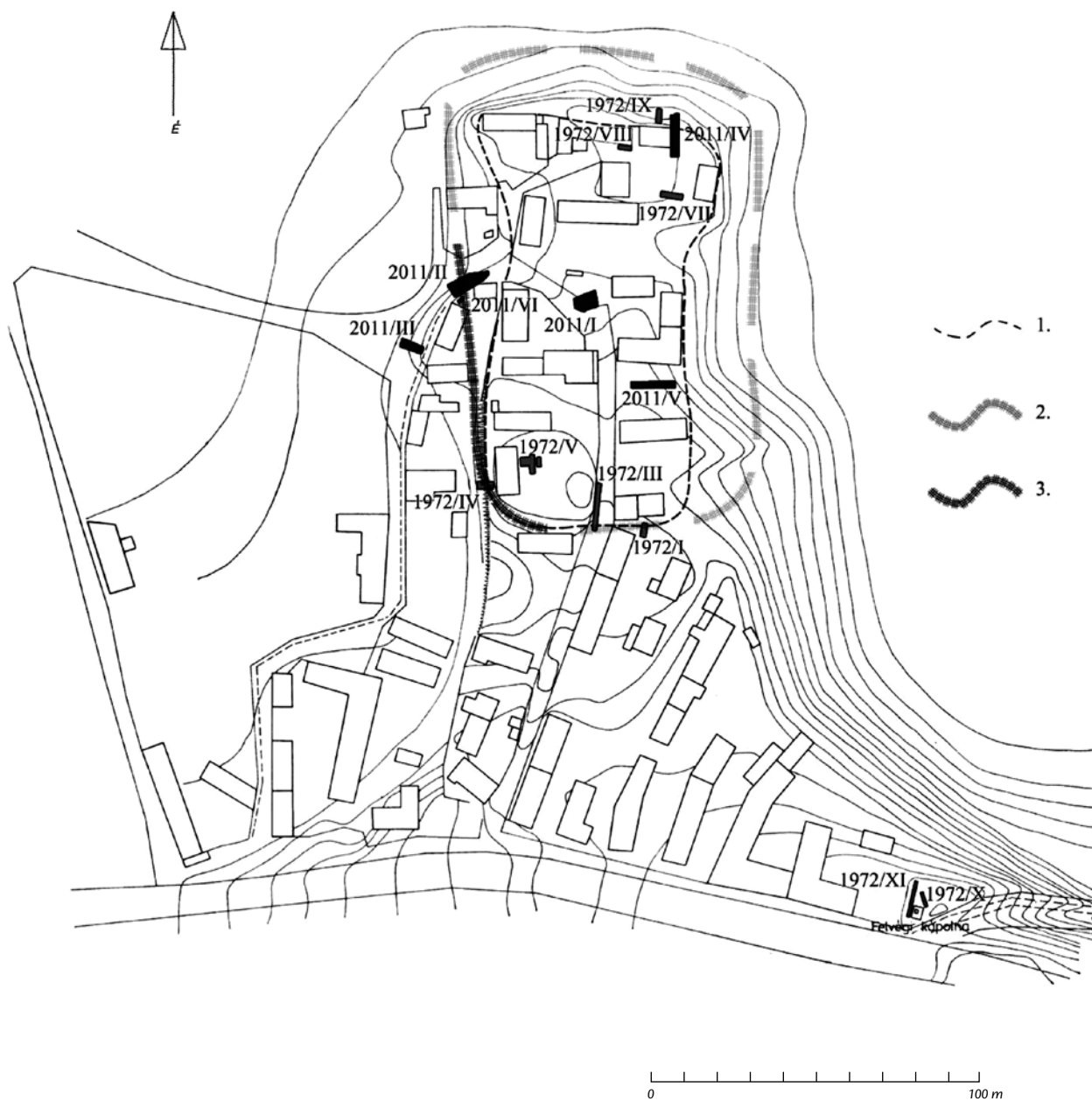

15. ábra | Héhalom – Templomdomb. (Nováki Gyula felmérése 2007.)

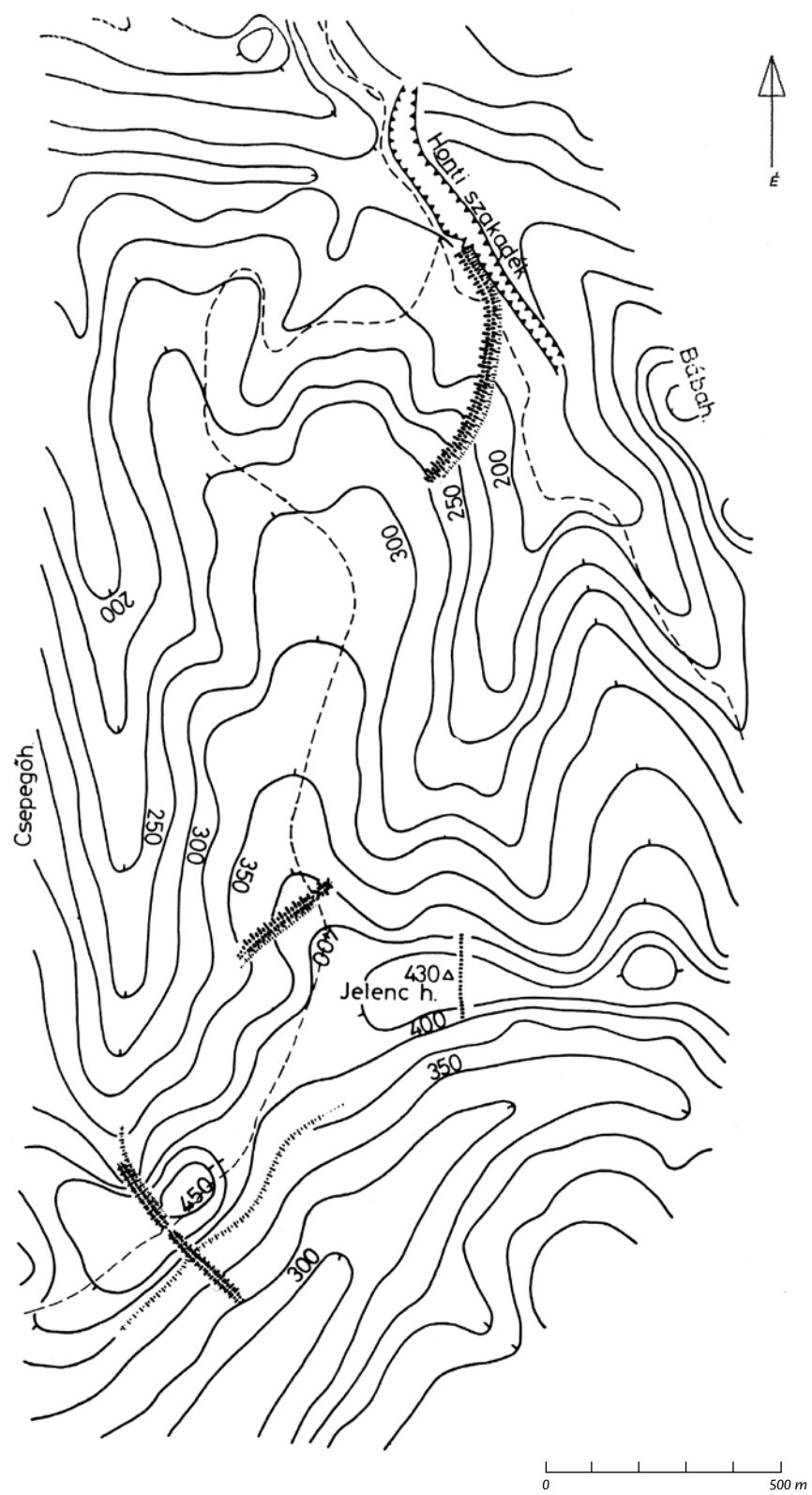

16. ábra | Hollókő – vár. (Ásatási alaprajz. A. Kozák É., 1972 5. kép)

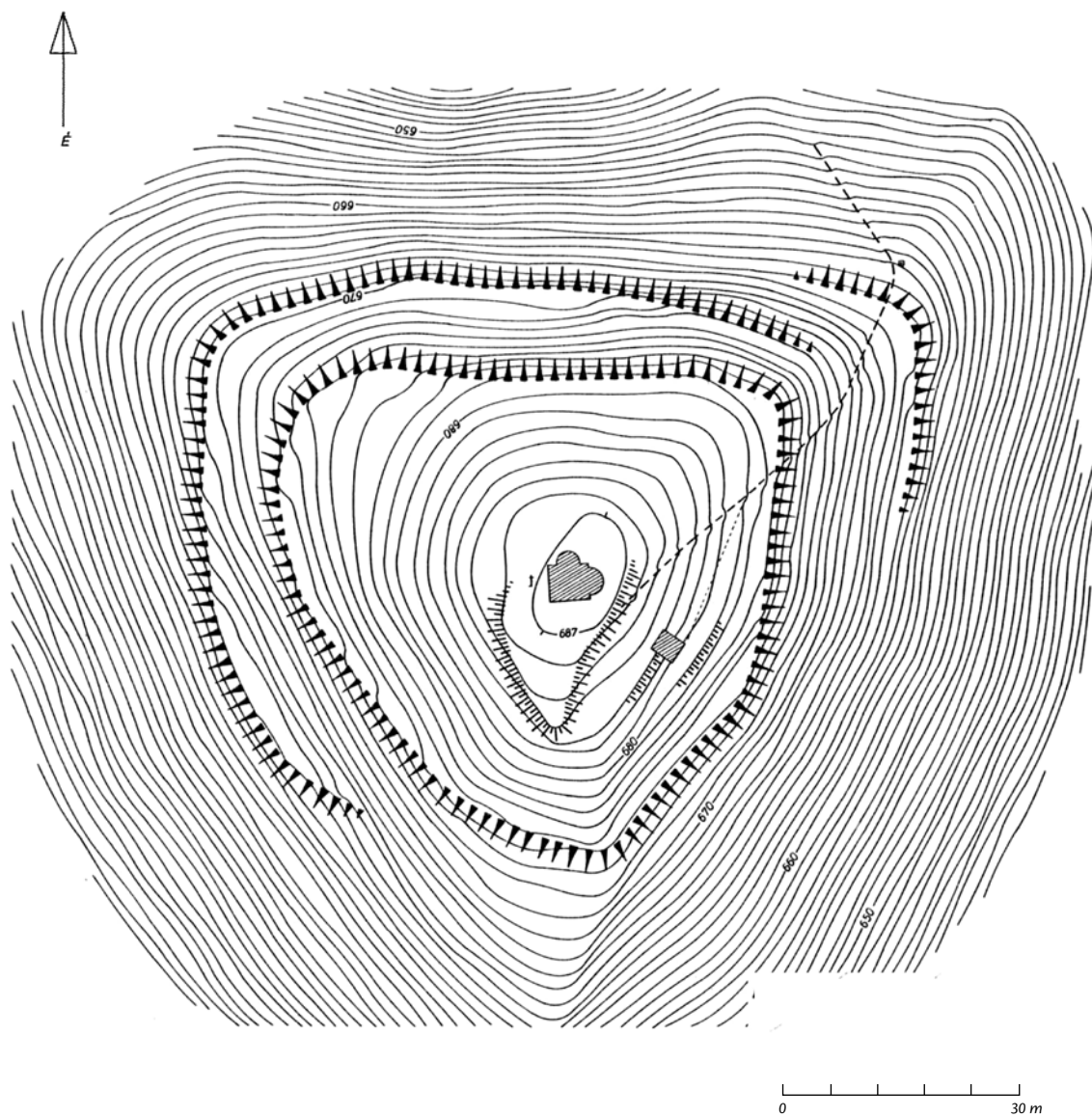

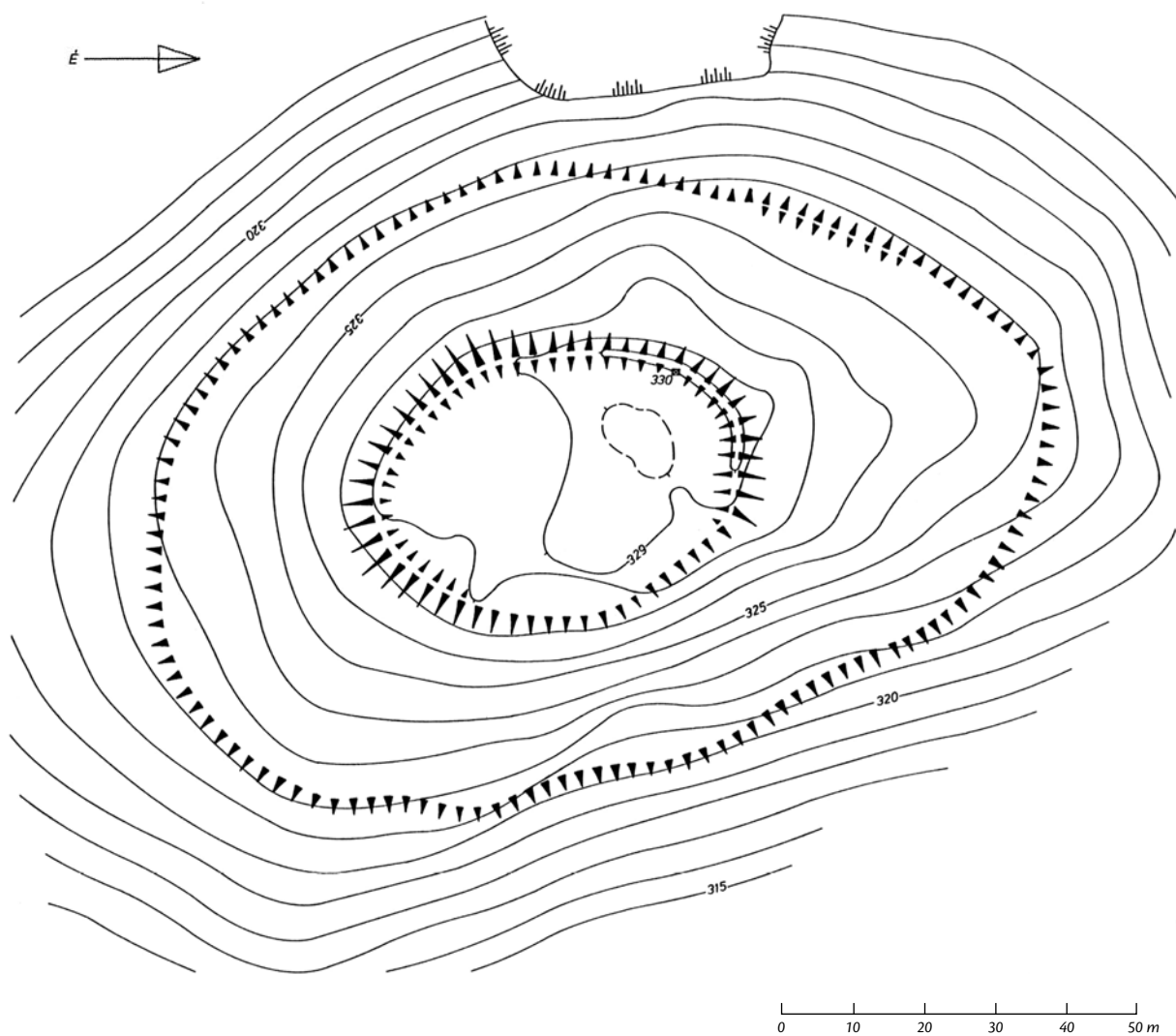
17. ábra | Hont – vár. (Sándorfi György felmérése 1972, Mordovin Maxim kiegészítéseivel 2011.) (1: a sánc 1979-ben feltételezett nyomvonala, 2: a sánc 2013-ban feltételezett nyomvonala, 3: biztos sánc-nyomvonal)

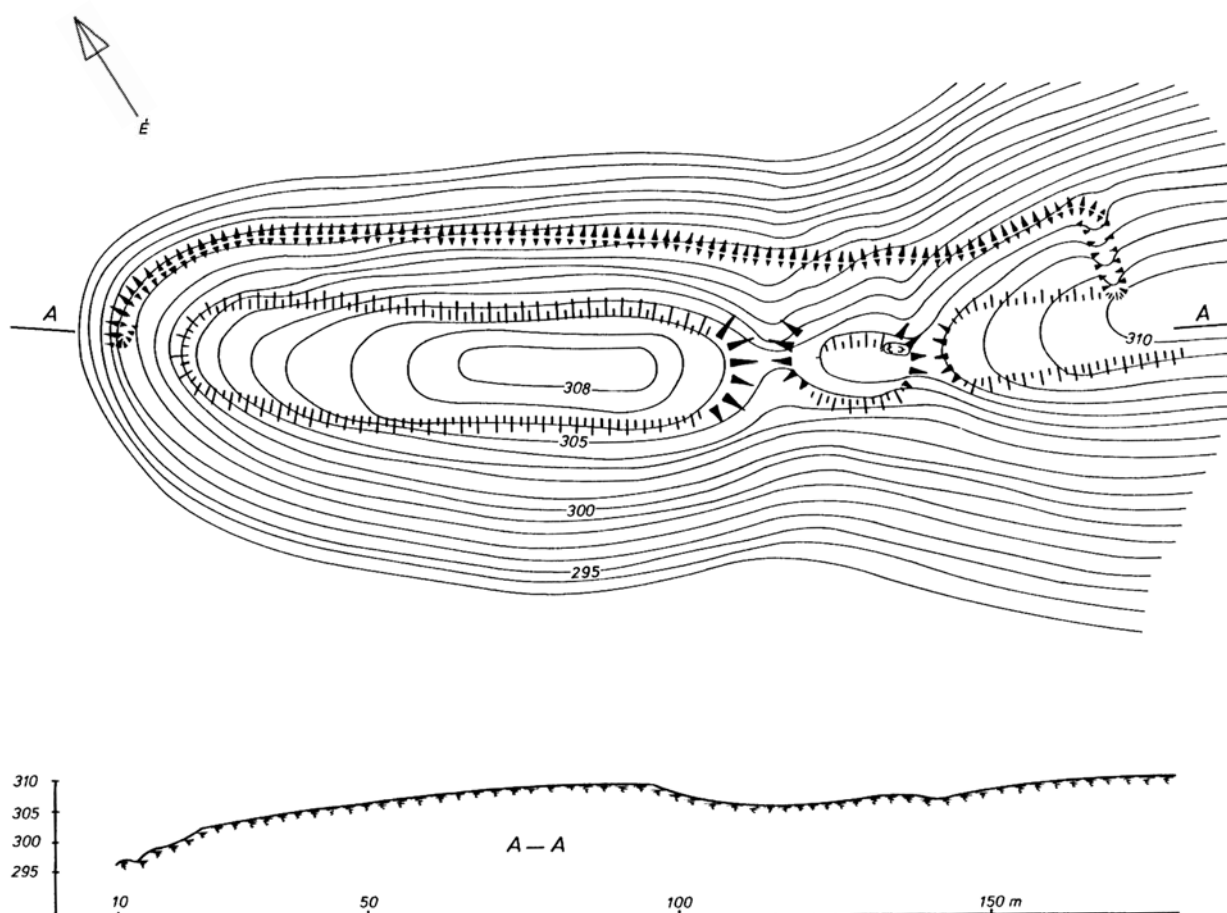
18. ábra | Hont – Jelenc-hegy. (Nováki Gyula felmérése 1972.)

19. ábra | Karancsalja – Kápolna-hegy. (Nováki Gyula felmérése 1990.)

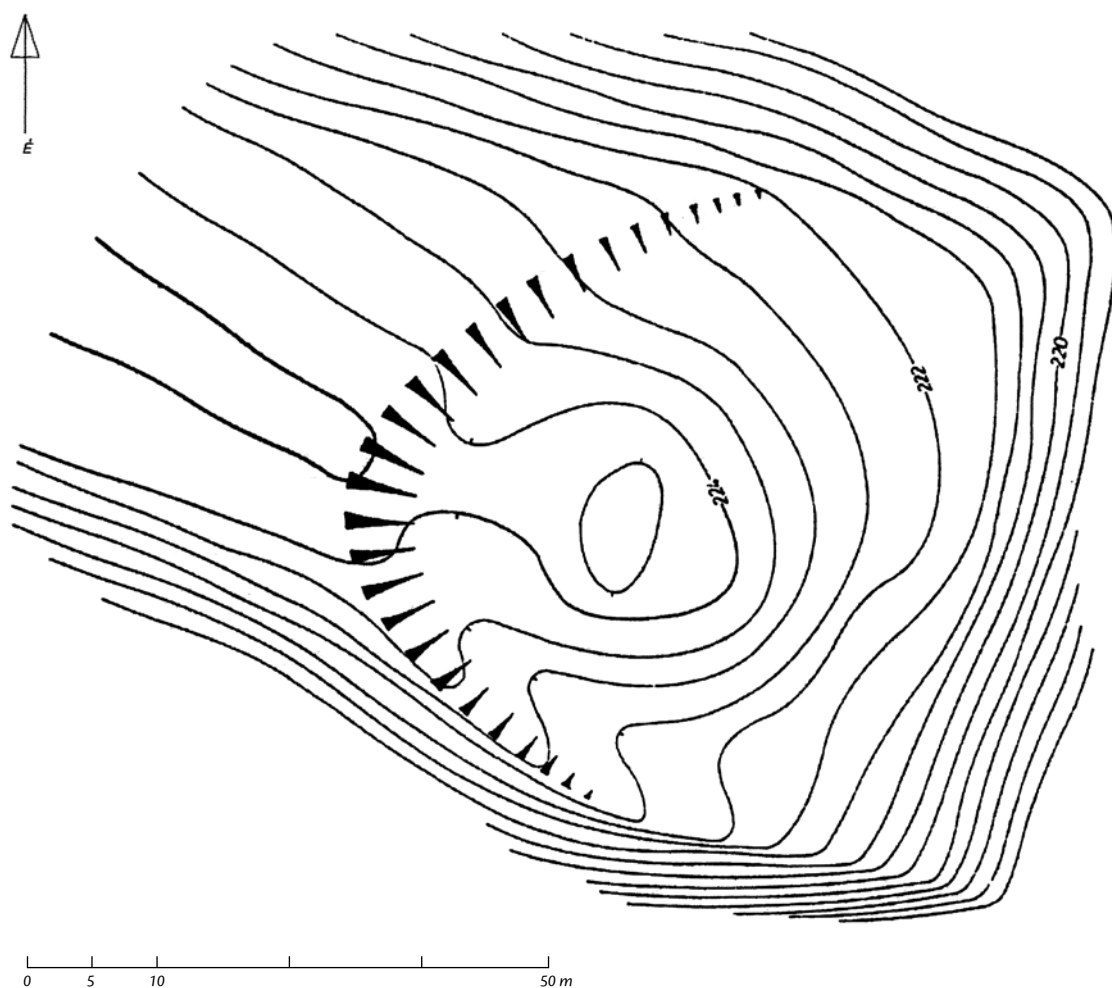

20. ábra | Kozárd – Pogányvár. (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1988.)

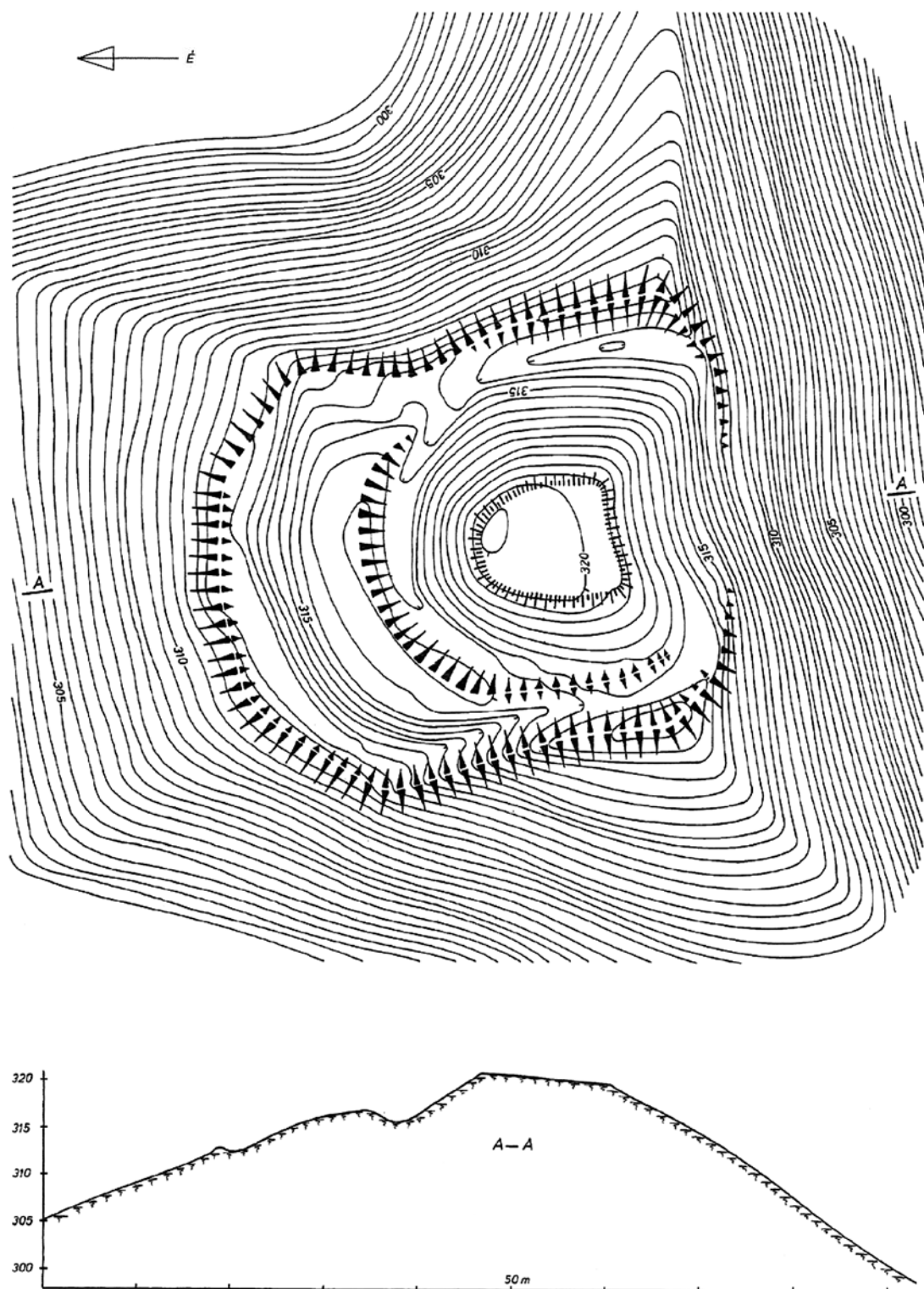

21. ábra | Legénd – Békavár. (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1987.)

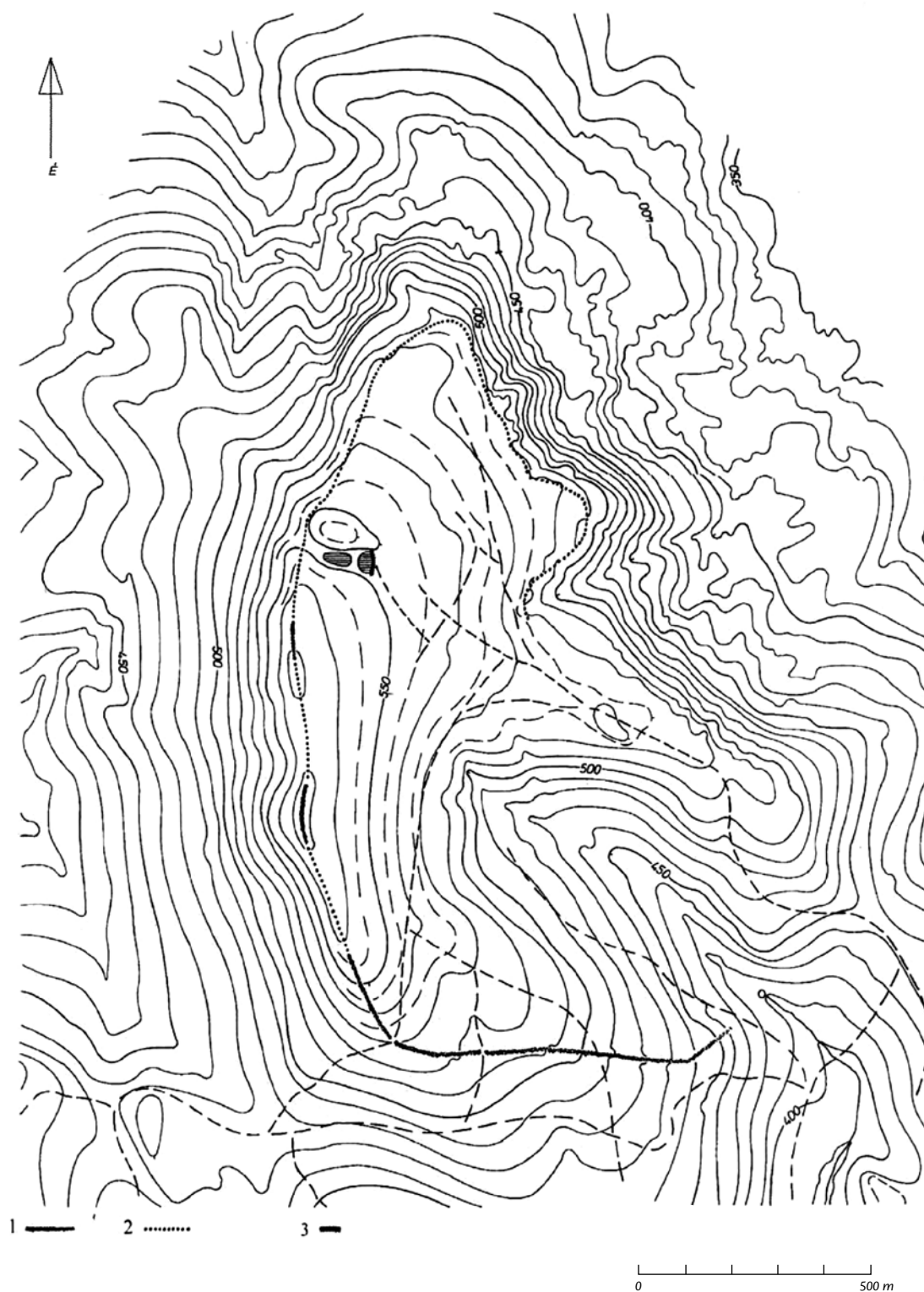

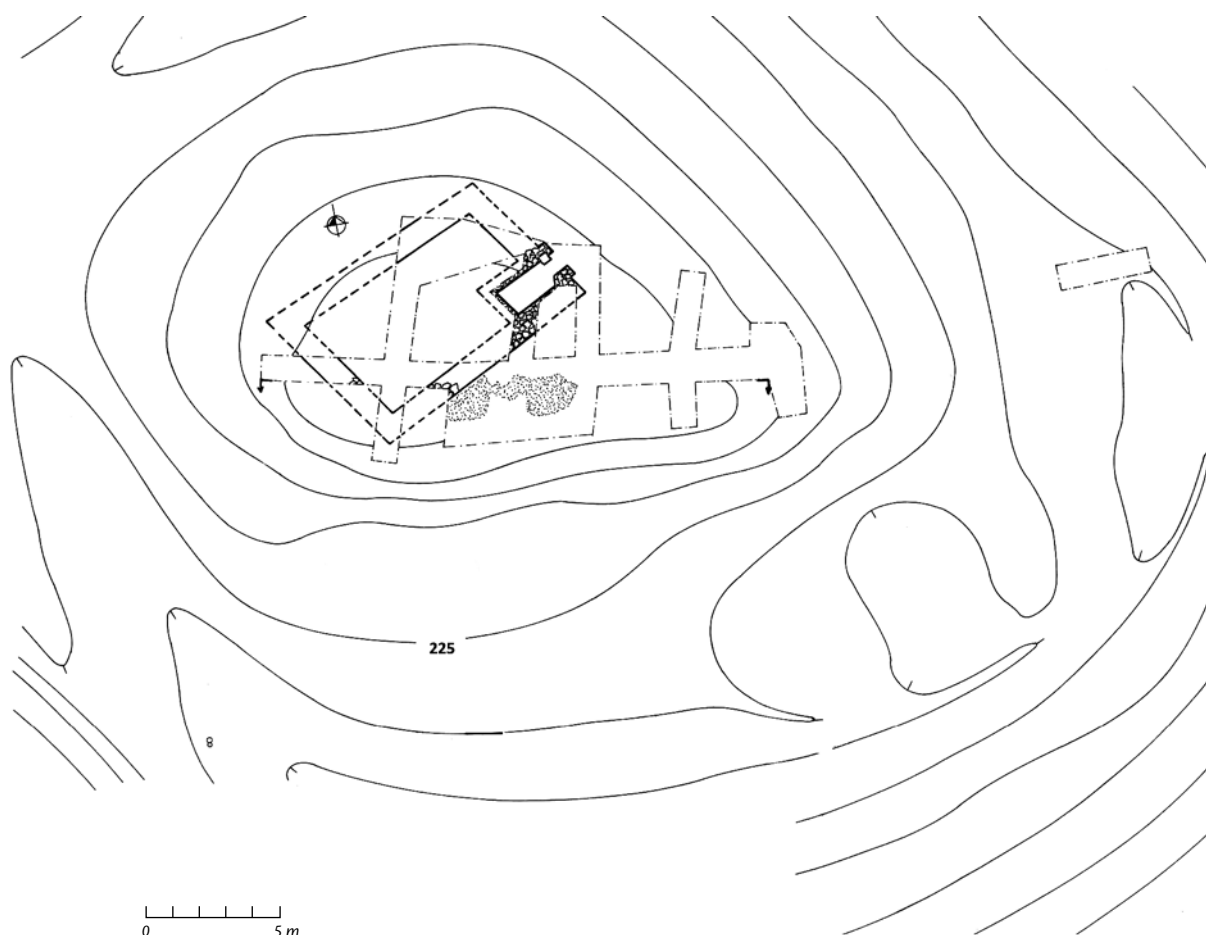
22. ábra | Lucfalva – Pogányvár. (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1989.)

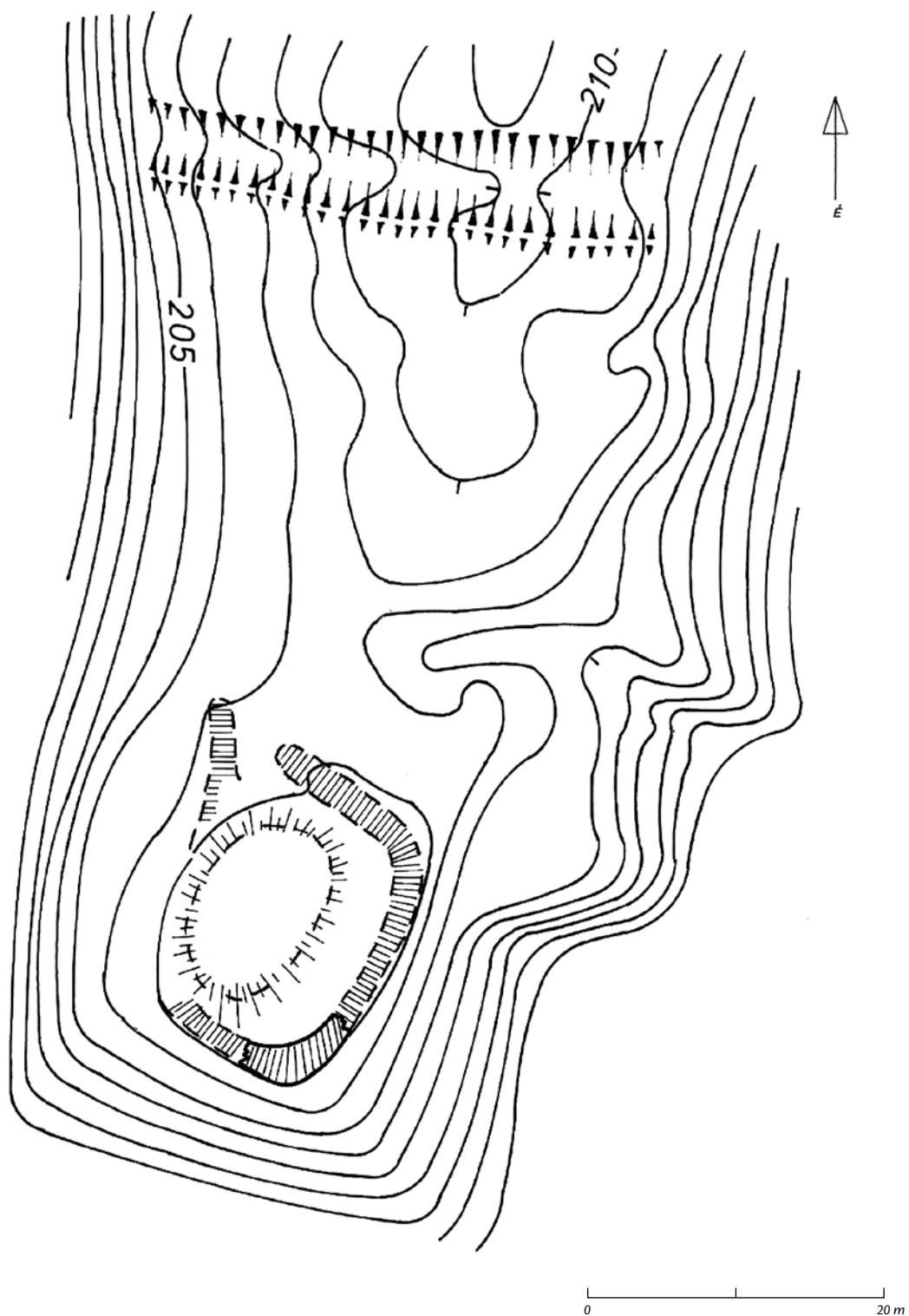
23. ábra | Mátramindszent-Iványpusztá – Óvár. (Nováki Gyula felmérése 1990.)

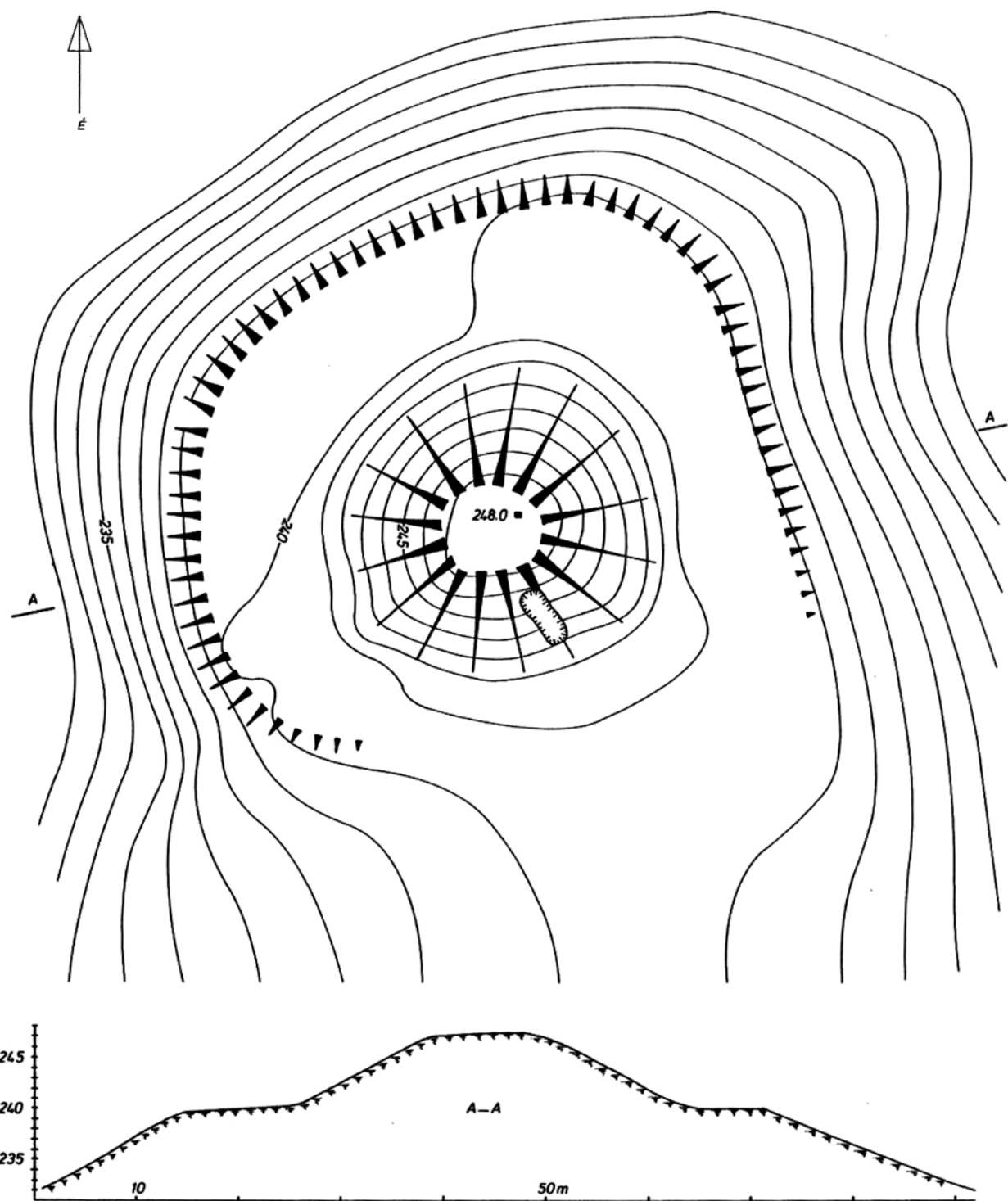
24. ábra | Mátraszőlős – Kerebükök. (Skerletz Iván és Nováki Gyula felmérése 1989.)

25. ábra | Mátraszőlős – Kisvár. (Ásatási alaprajz. Simon Zoltán felmérése, 1988.)

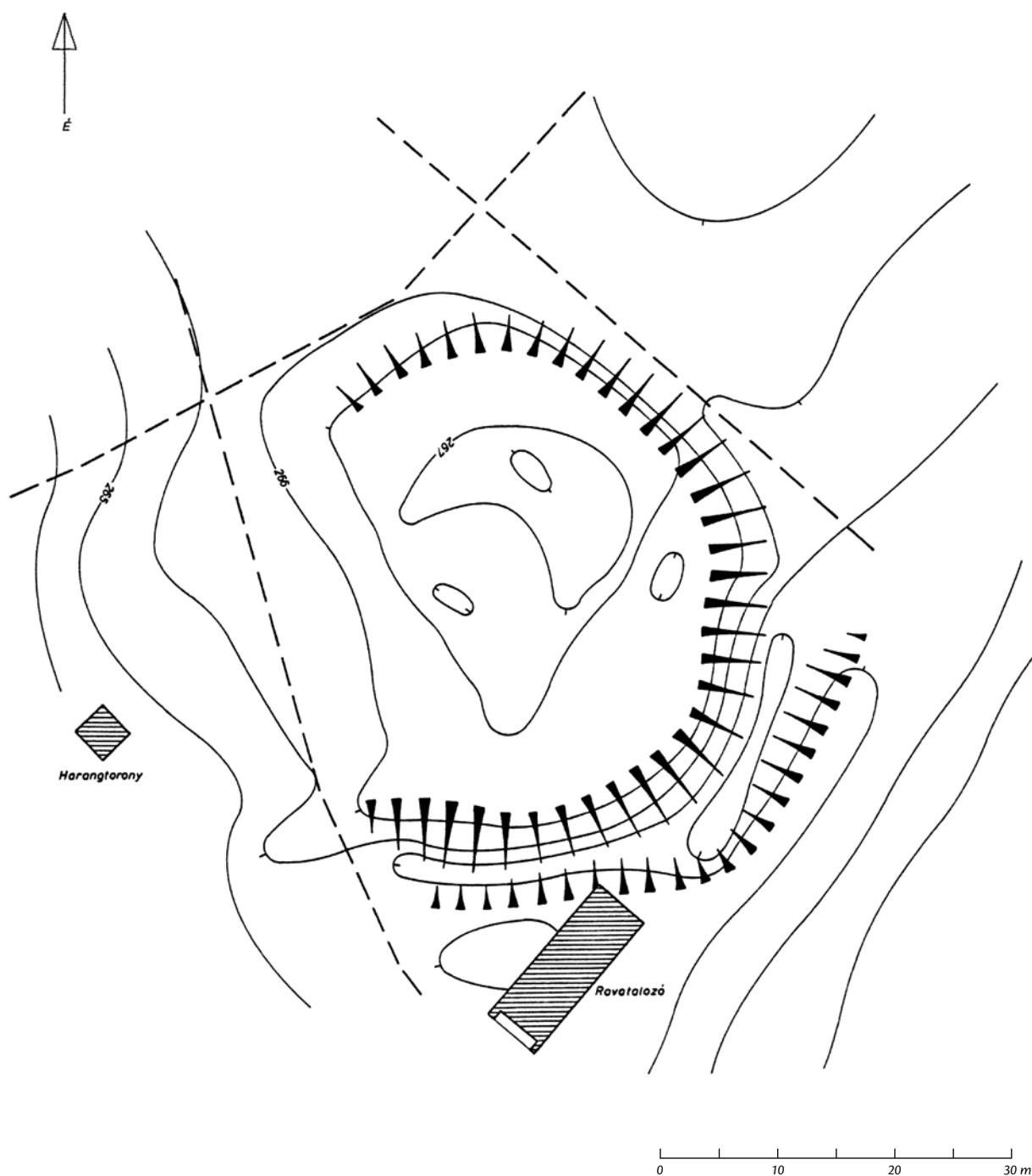

26. ábra | Mátraverebély – Hencse-vár. (Nováki Gyula és Csépe Attila felmérése 2012.)

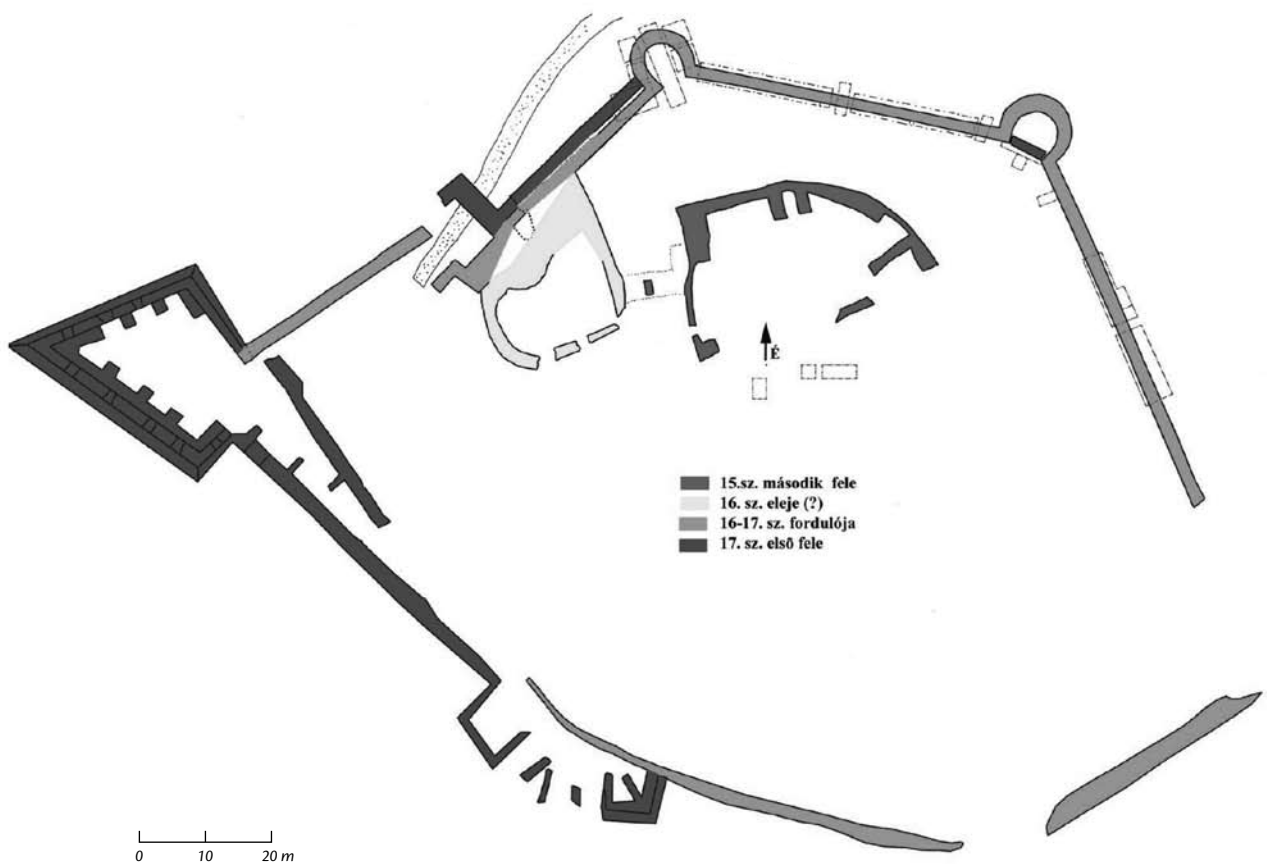

27. ábra | Nagylóc – Várhegy. (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1988.)

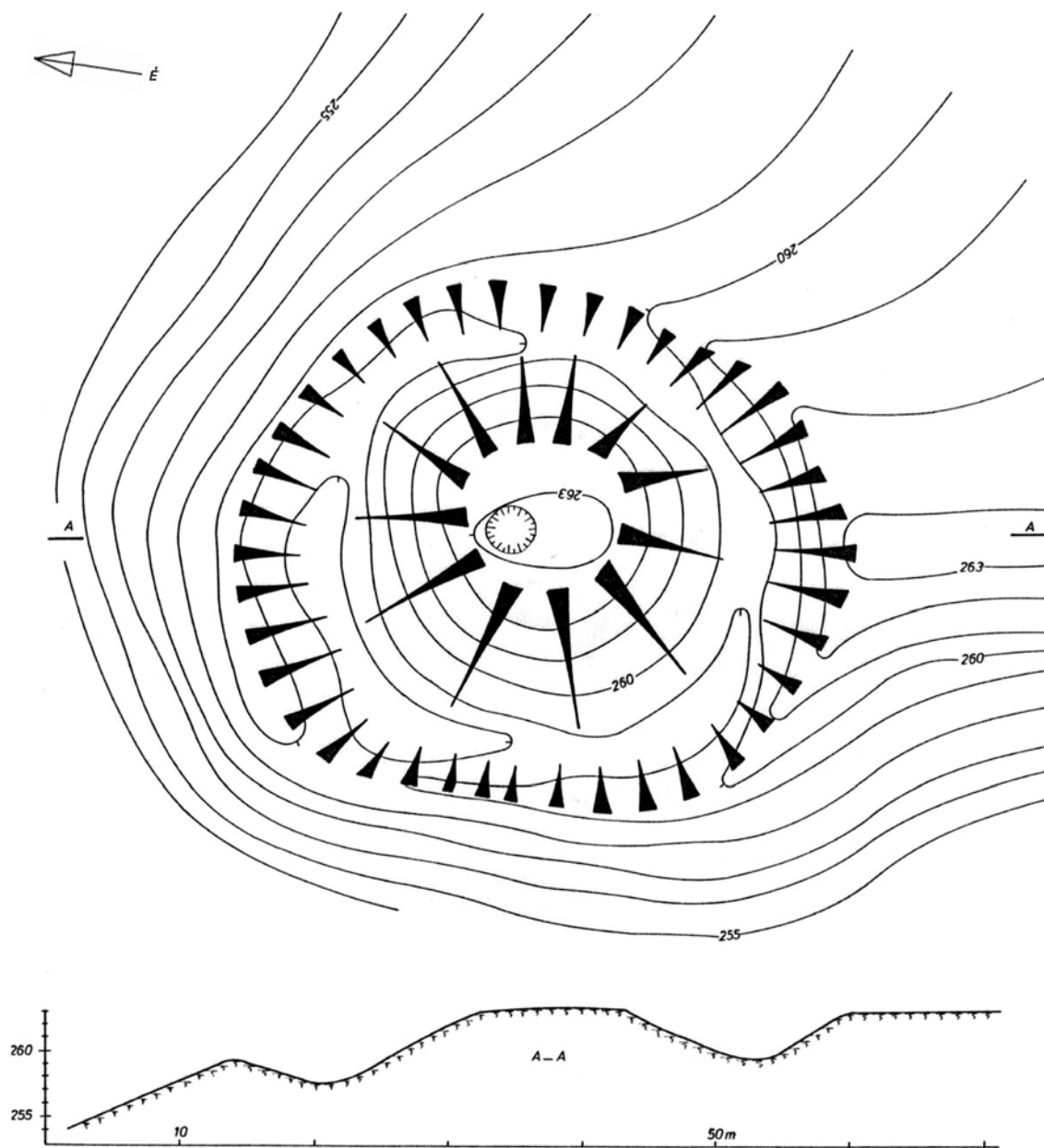

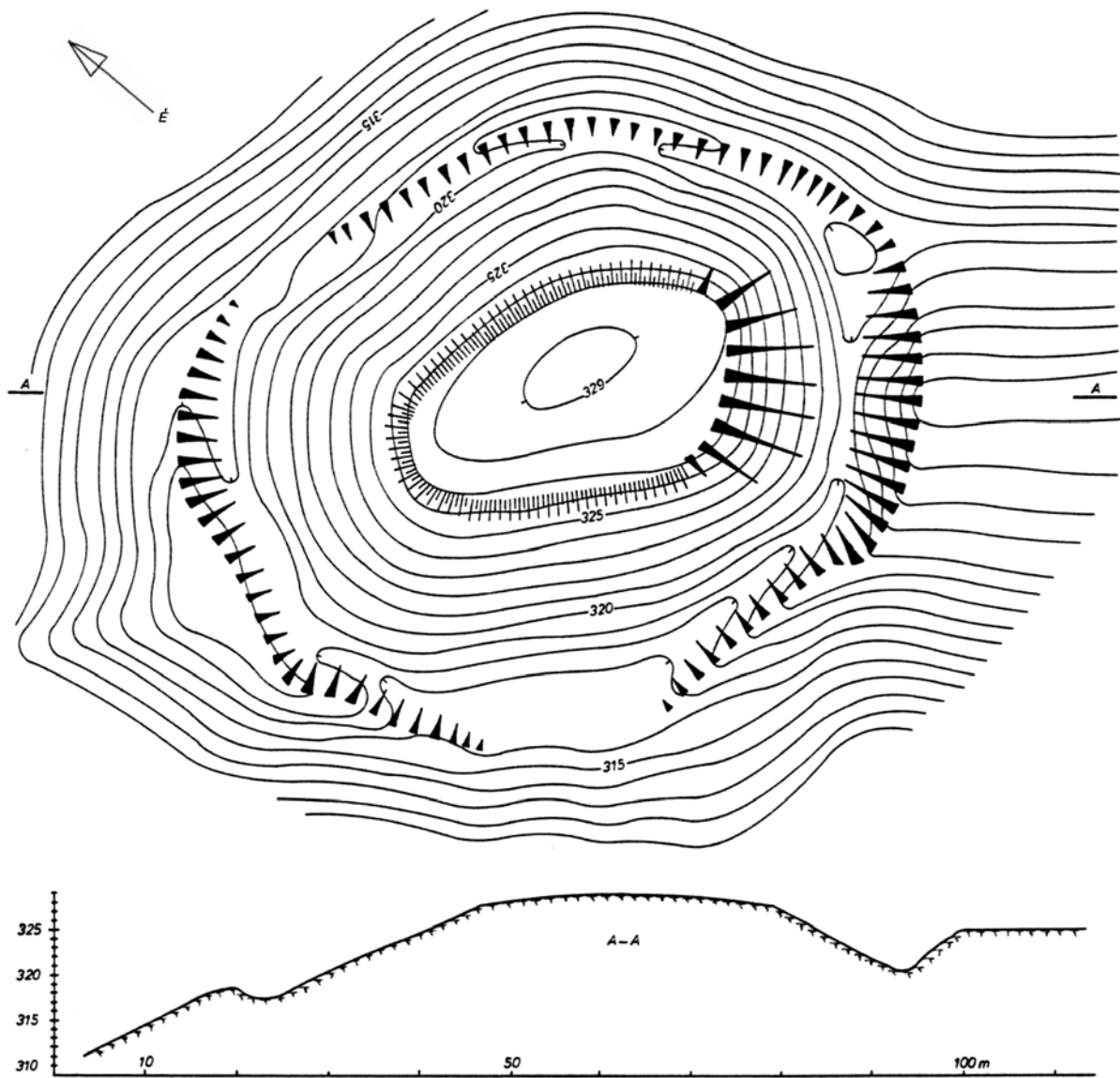
28. ábra | Nézsa – temető. (Nováki Gyula felmérése 1990.)

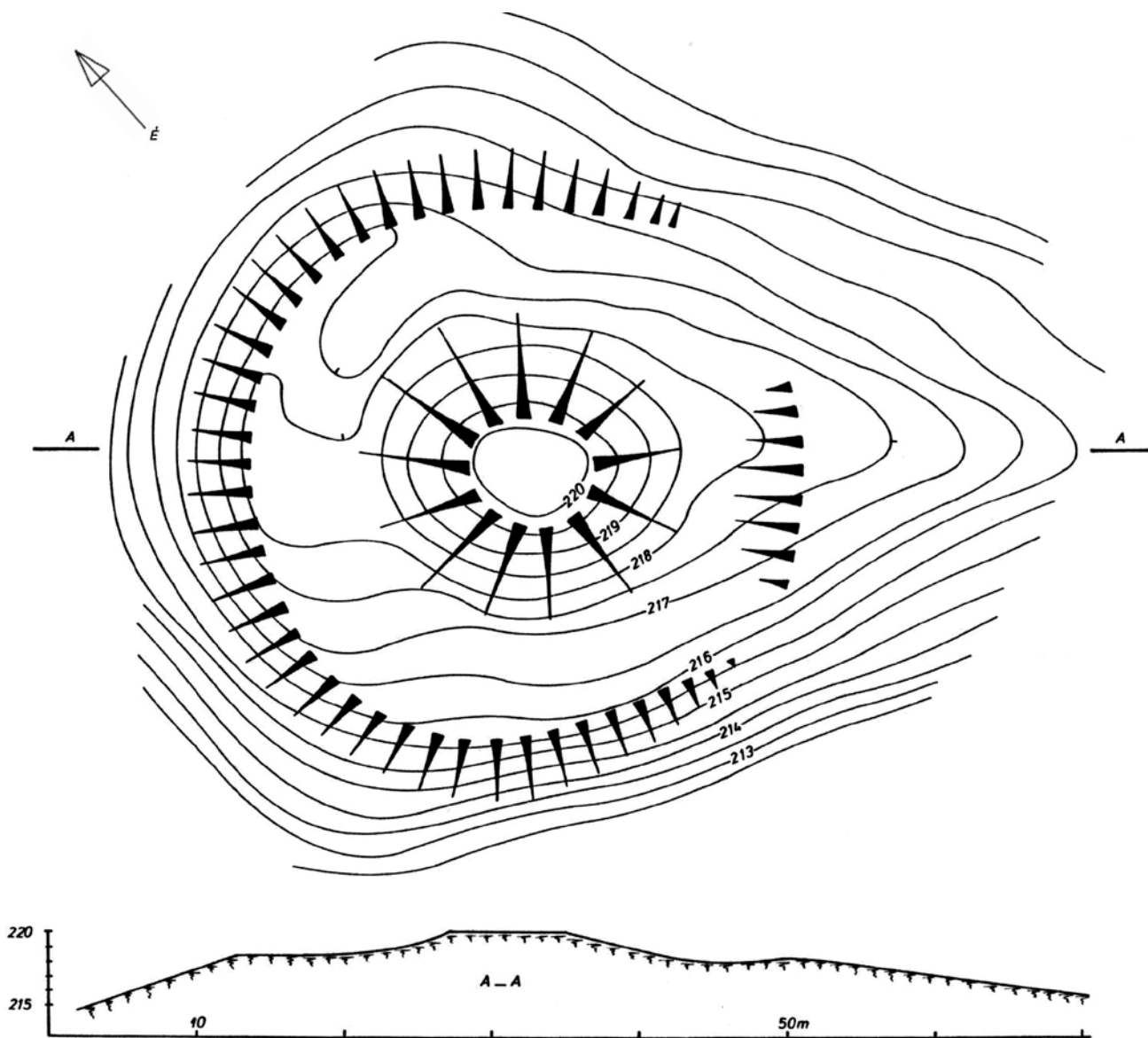
29. ábra | Nógrád – vár. (Ásatási alaprajz az építési periódusokkal. Tomka G., 2005. 122.)

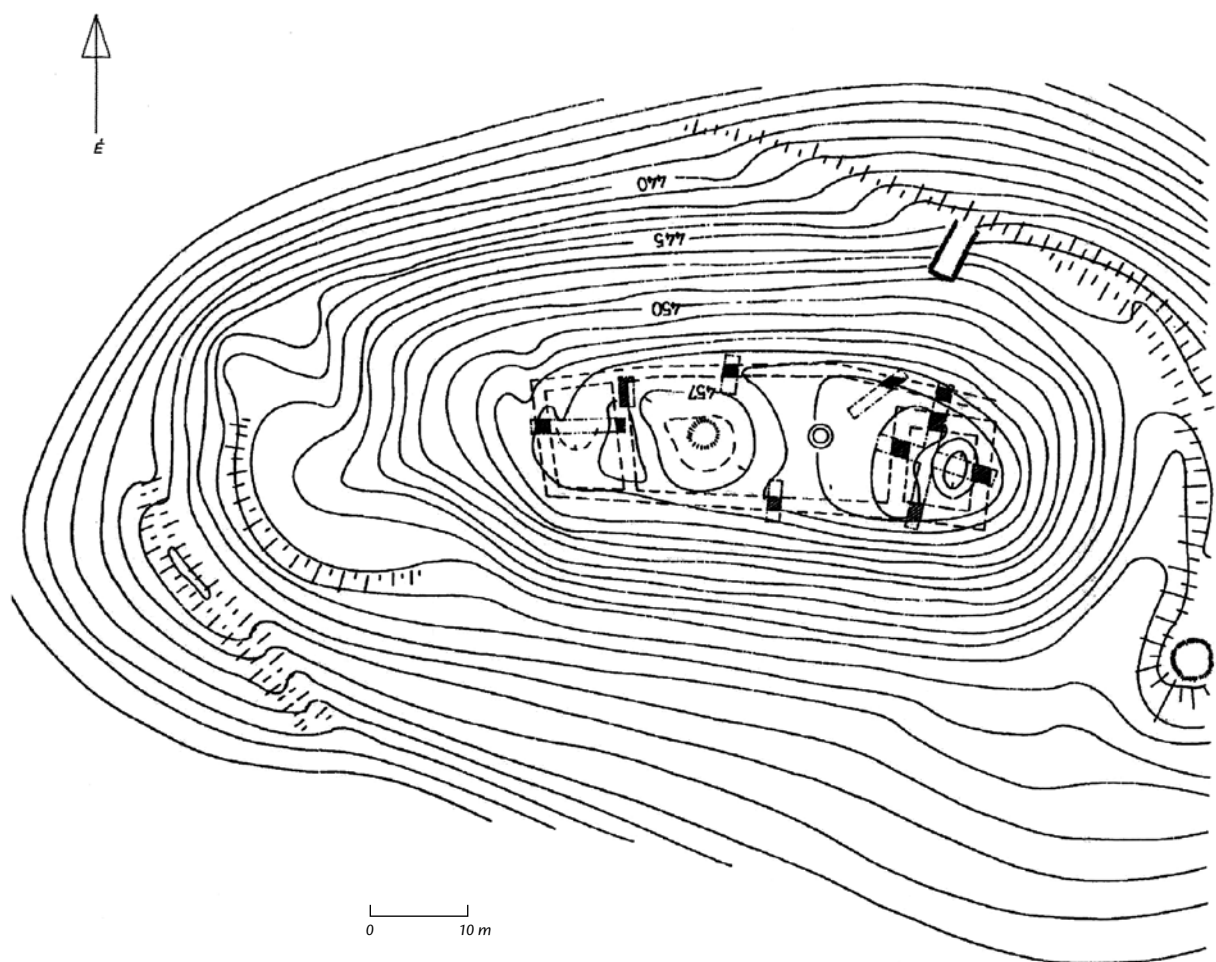
30. ábra | Nógrádmargal – Kerek-domb. (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1989.)

31. ábra | Nógrádmegyer – Dobovár. (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1989.)

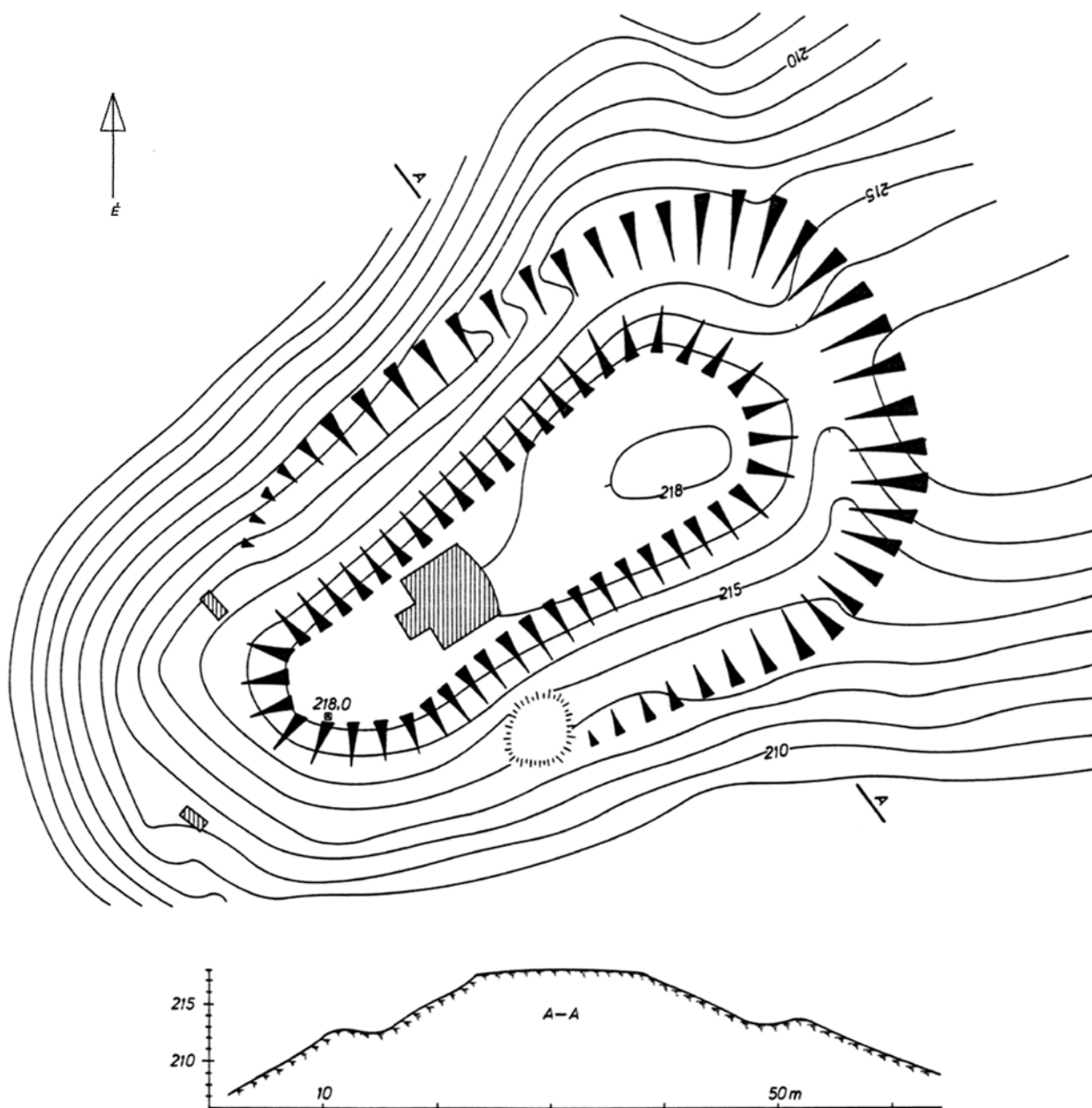

32. ábra | Nógrádsáp – Tatárka. (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1987.)

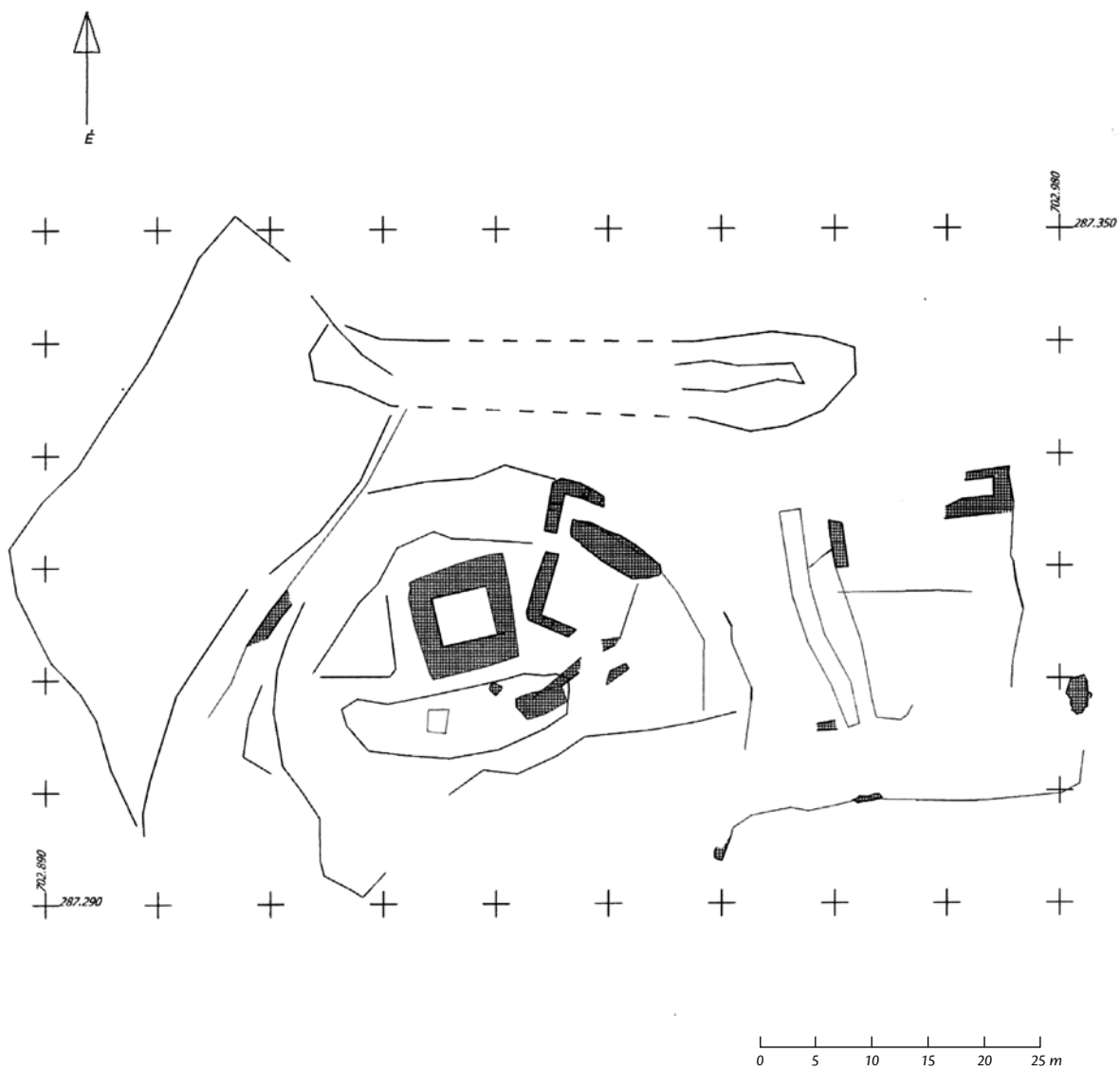

33. ábra | Nógrádsípek – Pusztavár-hegy (Sztrahora). (Ásatási alaprajz. CABELLO, J., 1990. 176. 1. kép nyomán.)

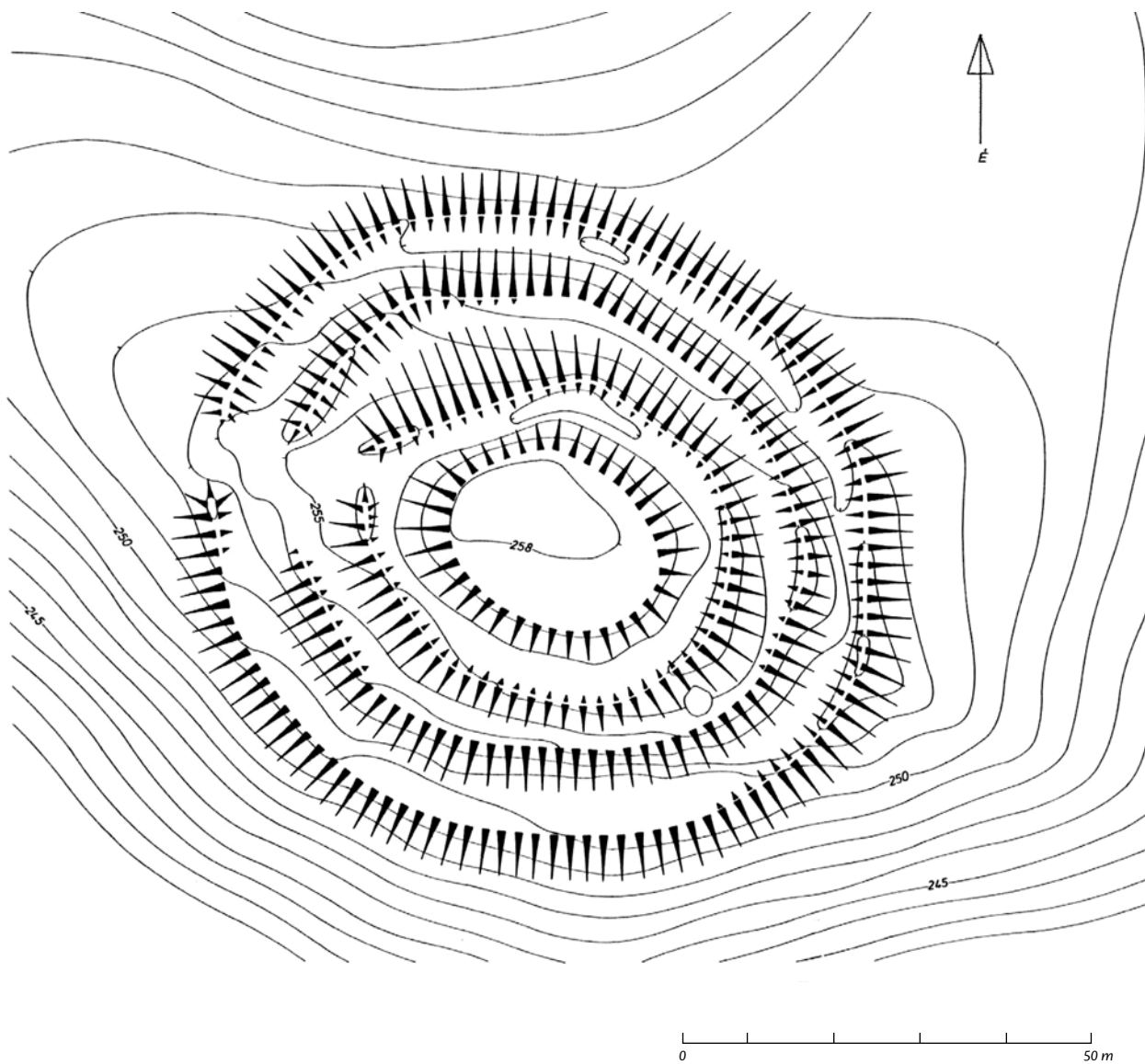

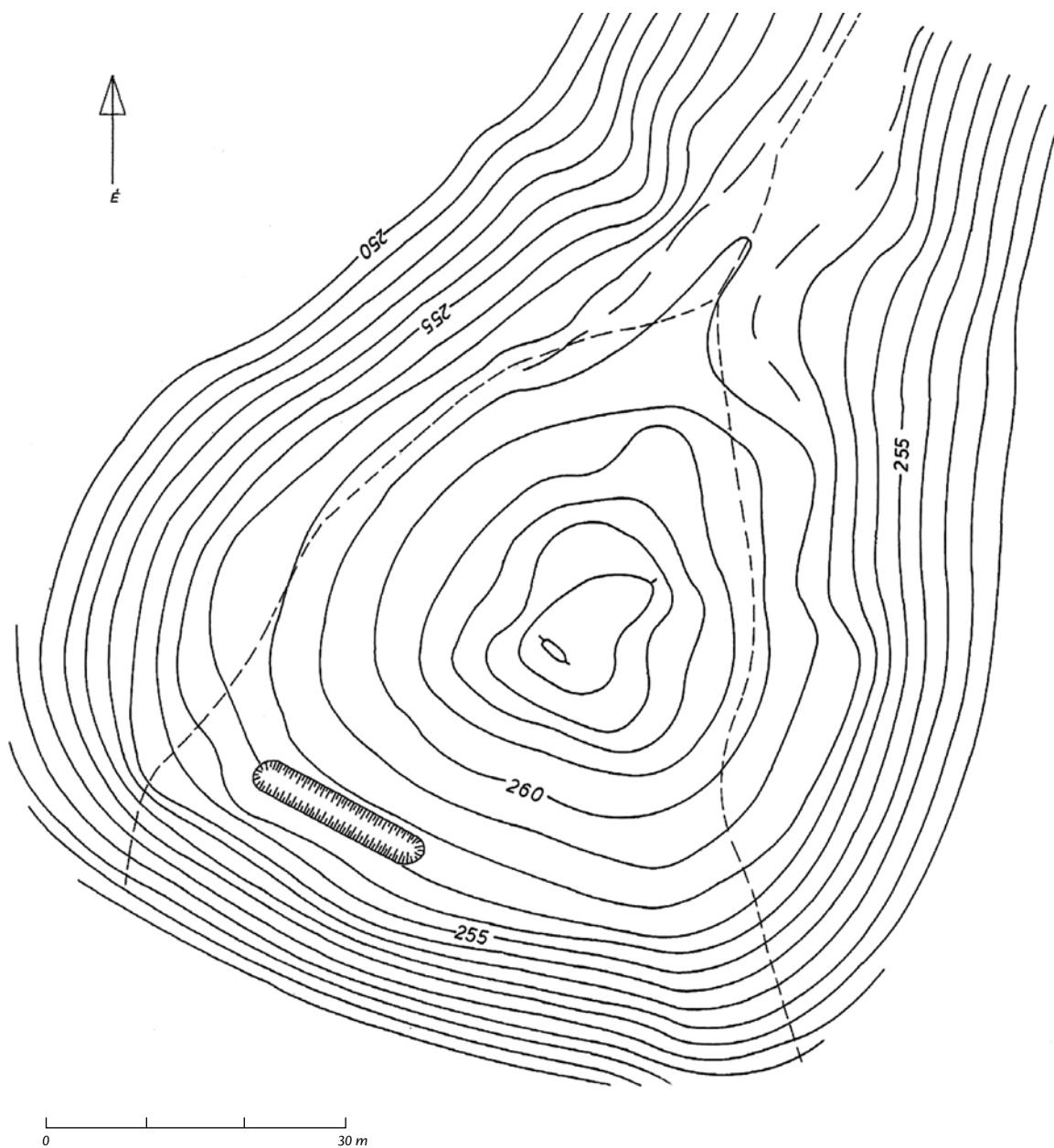
34. ábra | Nógrádszakál – Kastély-domb. (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1989.)

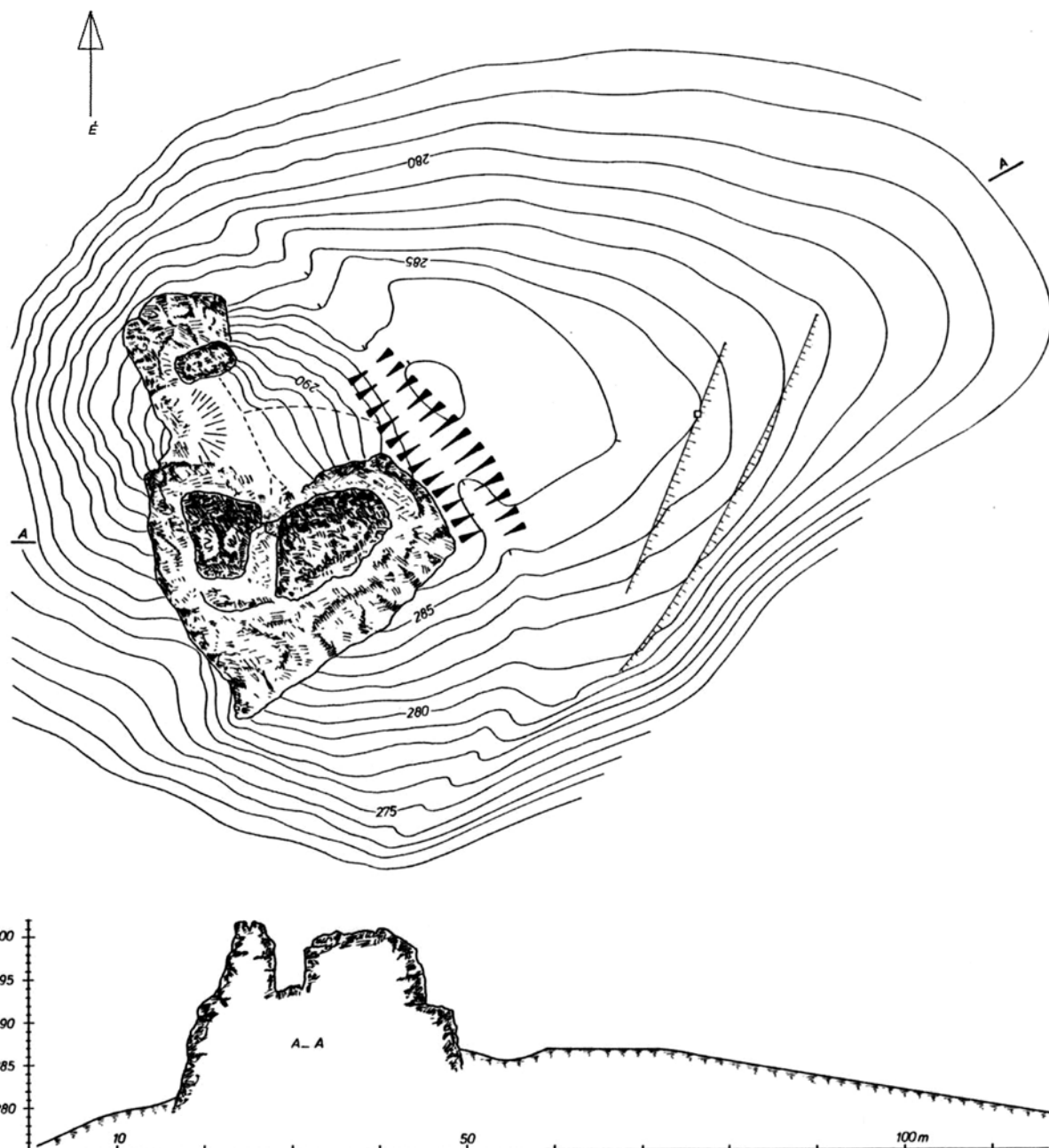
35. ábra | Pásztó-Hasznos – Cserteri vár. (Mordovin Maxim és Zandler Krisztián felmérése, 2016.)

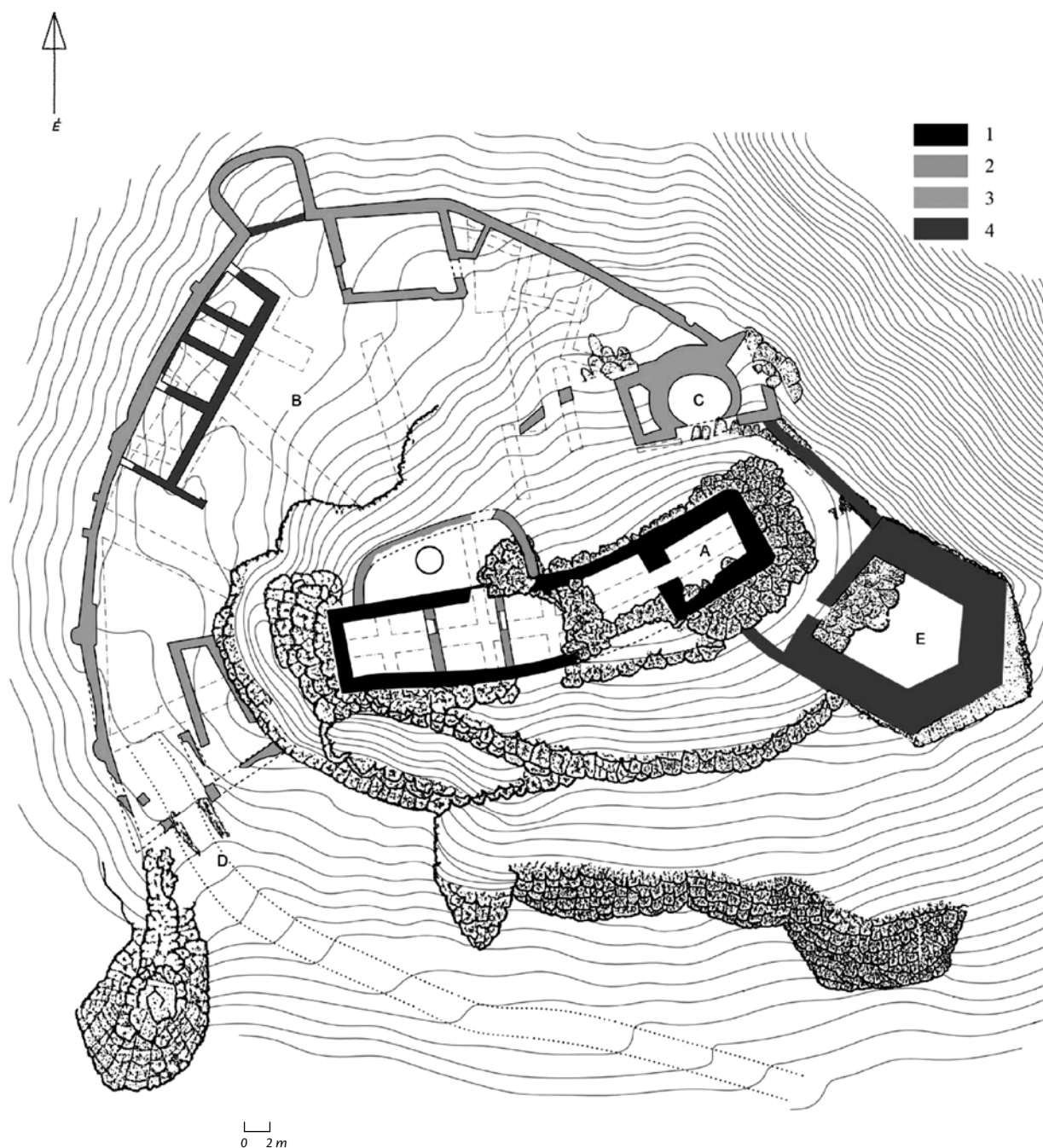
36. ábra | Rétság (korábban Borsosberénynél szerepelt) – Jásztelek – Várdomb. (Nováki Gyula felmérése 1990.)

37. ábra | Ságújfalu – Várhegy. (Nováki Gyula felmérése 2012.)

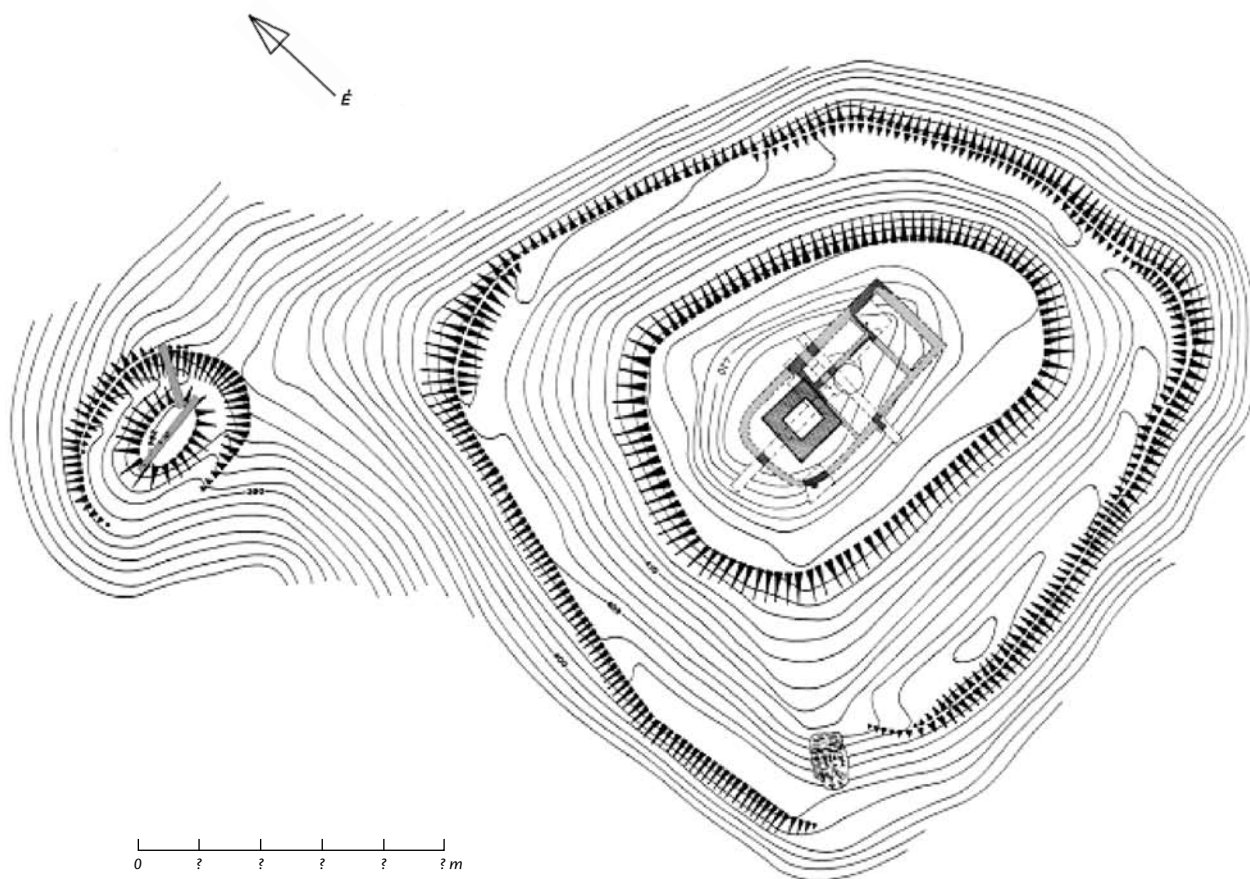

38. ábra | Salgótarján – Baglyas-kő vára. (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1989.)

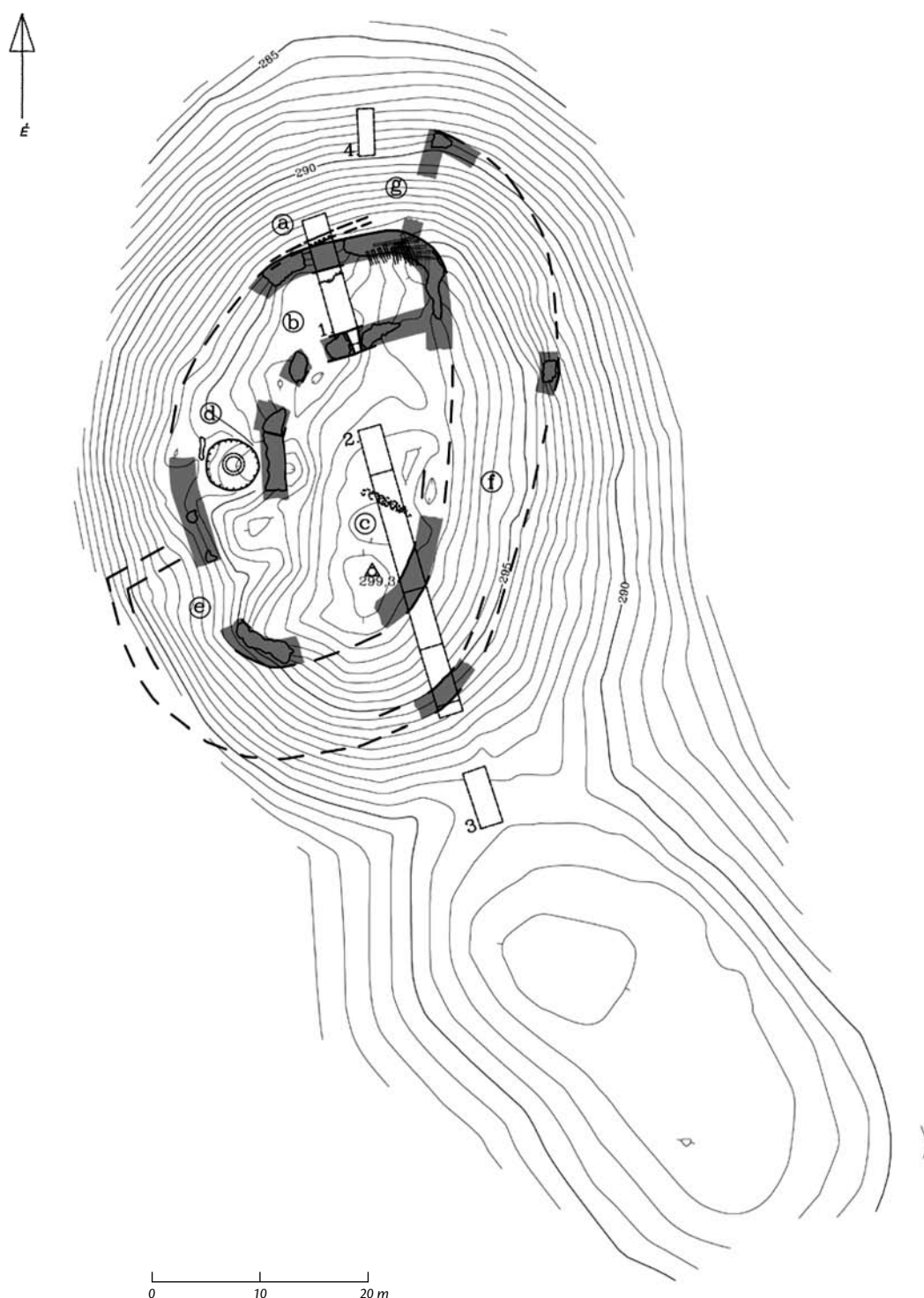

39. ábra | Salgótarján – Salgó vár. (Ásatási alaprajz az építési periódusokkal.) (1: 1300 körül, 2: 15–16. sz., 3: 1530 körül, 4: 1550 körül. Tomka G., 2010. 603. 6. ábra)

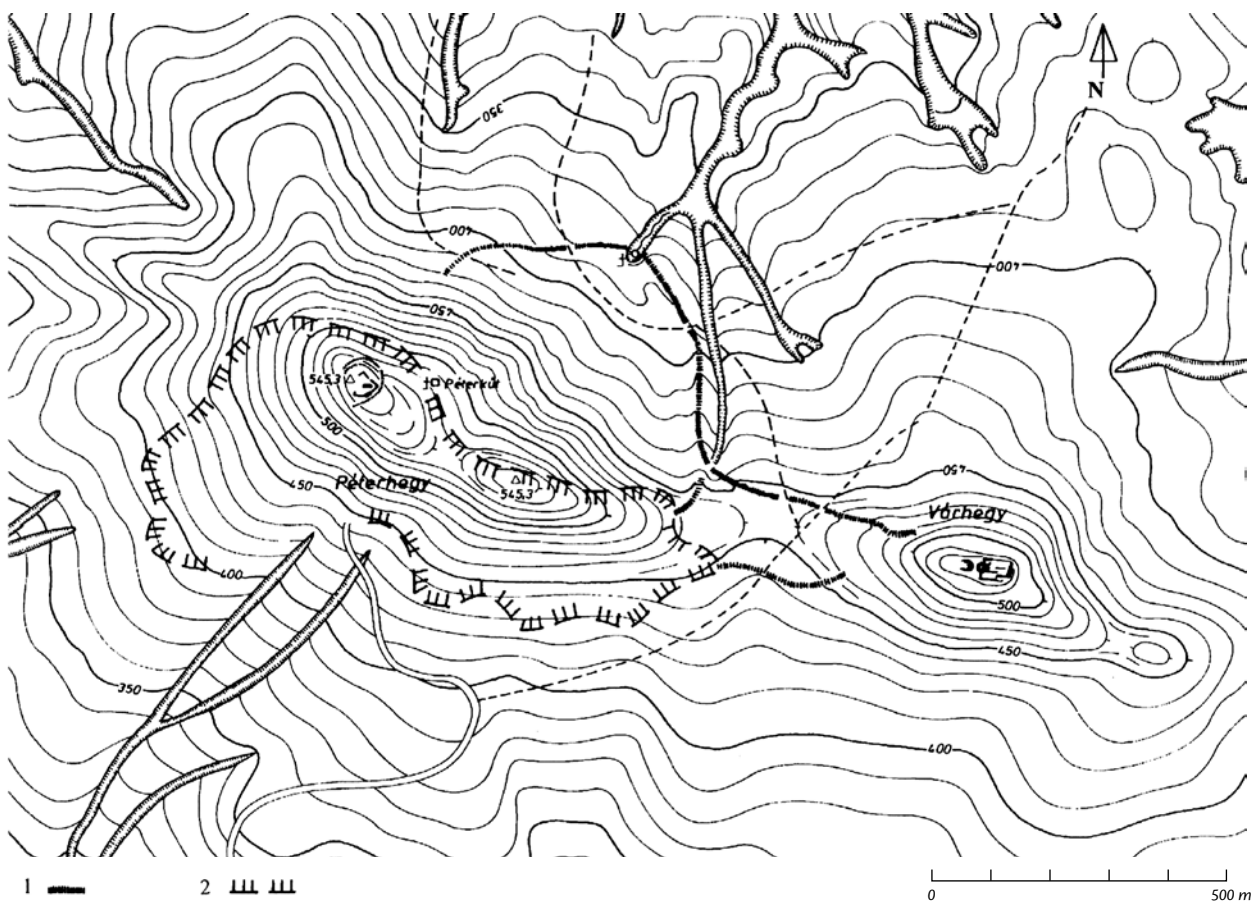

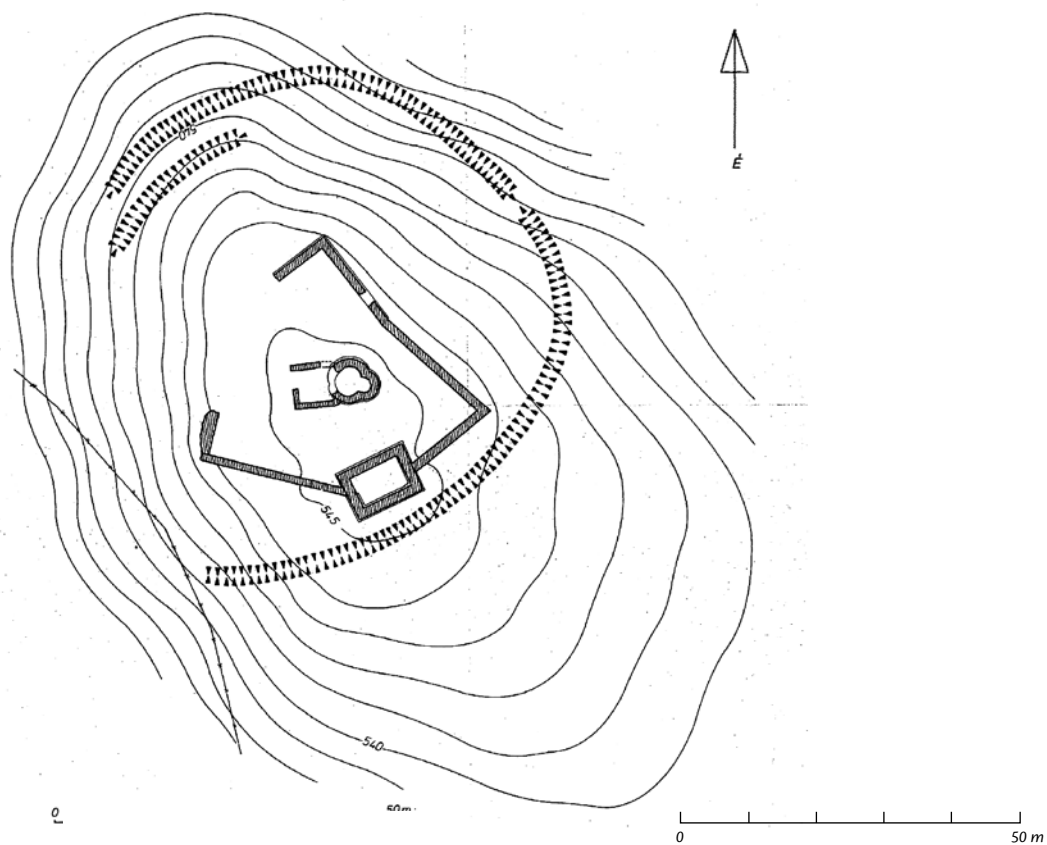
40. ábra | Salgótarján-Zagyvarőse – Zagyvarőse vára. (Sándorfi György felmérése 1986, Juan Cabello kiegészítéseivel. Ásatási alaprajz. BODNÁR K. – CABELLO, J. – SIMON Z., 1993. 105. 12. kép nyomán)

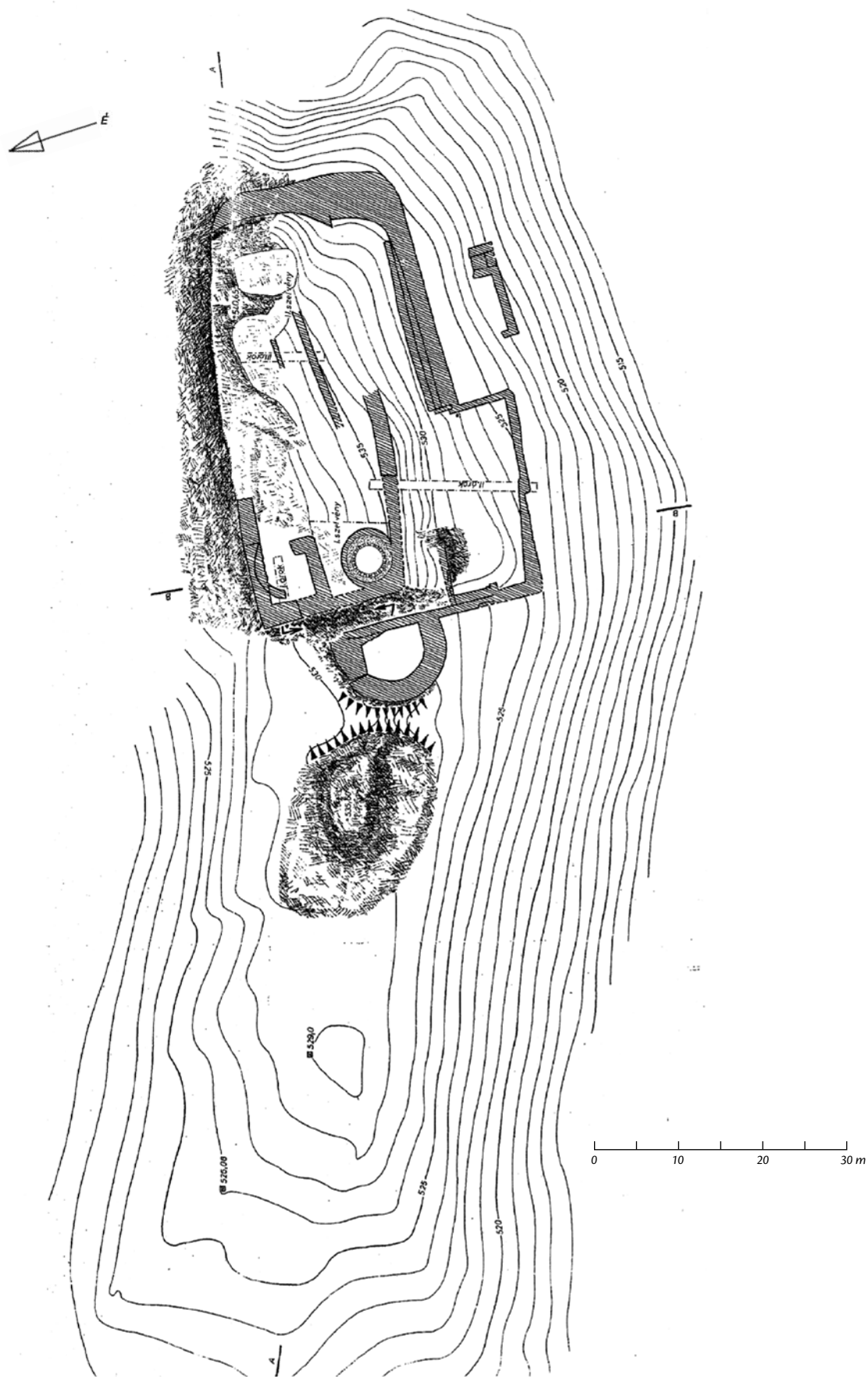
41. ábra | Sámsonháza – Fejérvár. (Ásatási alaprajz. Rácz M., 2006a. 240. 3. ábra)

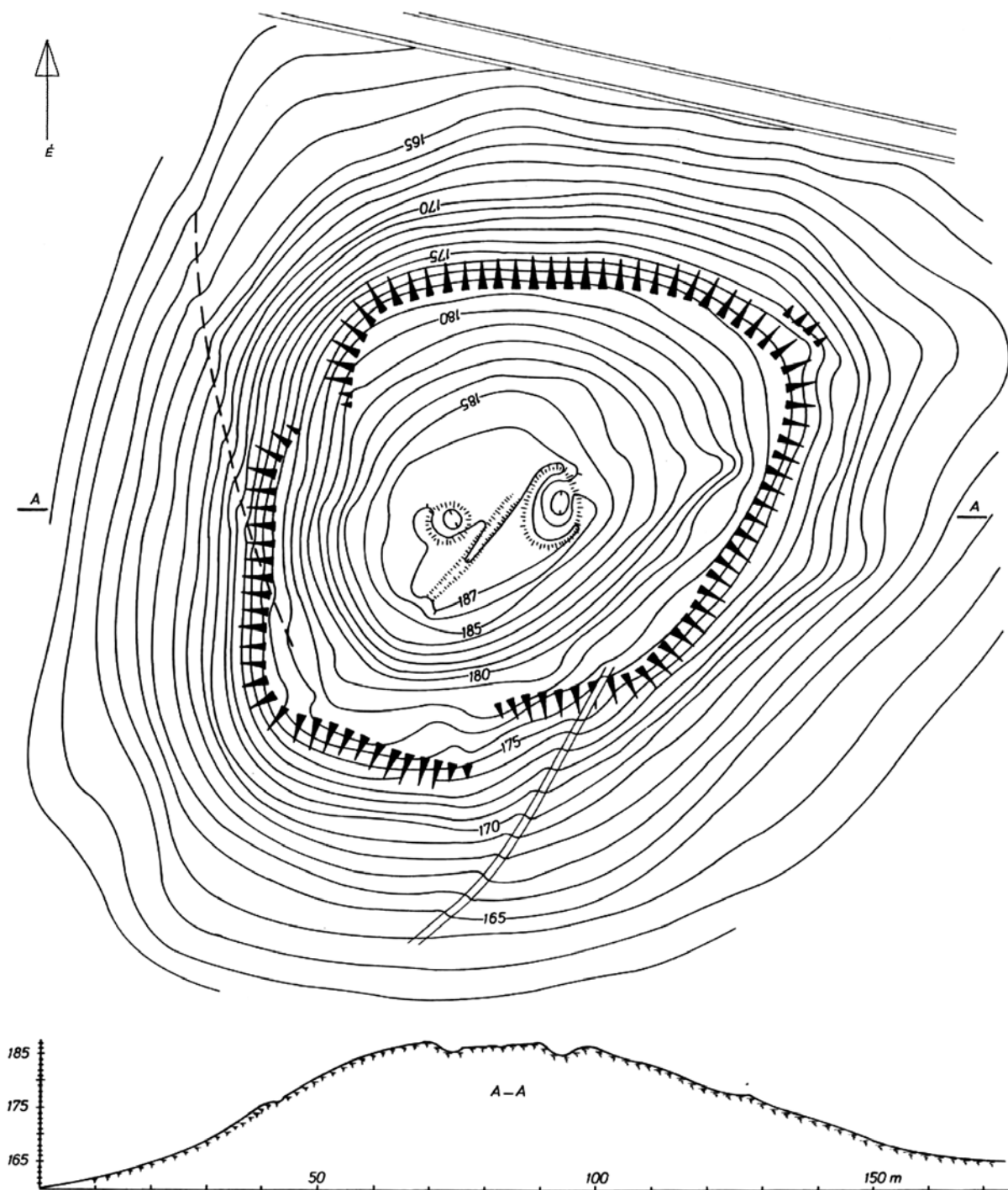
42a. ábra | Szanda – Szanda-hegy. (1 = Őskori sánc. 2 = Lebányászott terület. Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1989.)

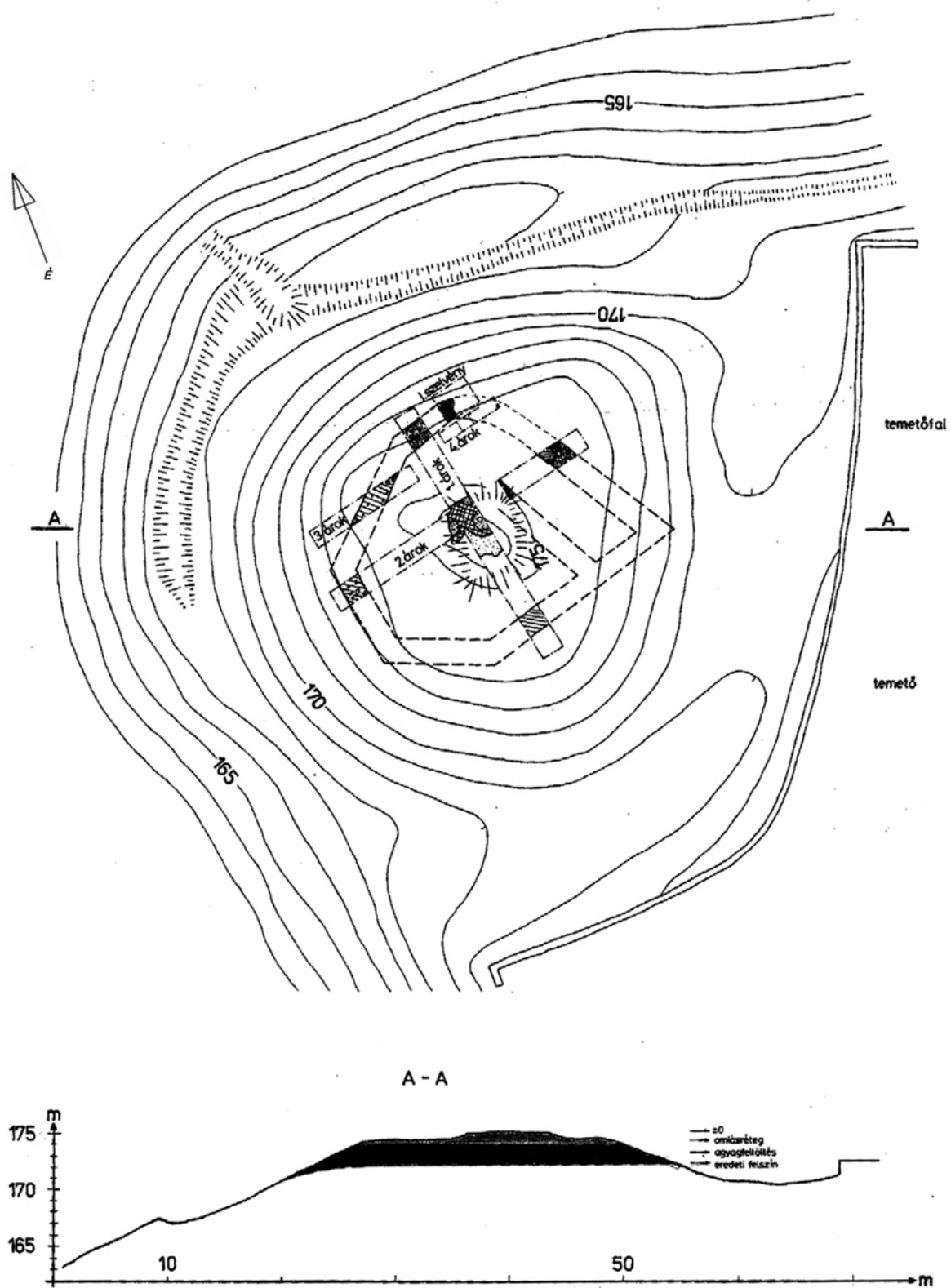
42b. ábra | Szanda – Péter-hegy. (Horváth István [1964] és Farkas József [1968] felmérése.)

42c. ábra | Szanda – Várhegy. (Farkas Pál felmérése 1970, Sándorfi György és Nováki Gyula kiegészítéseivel 1989.)

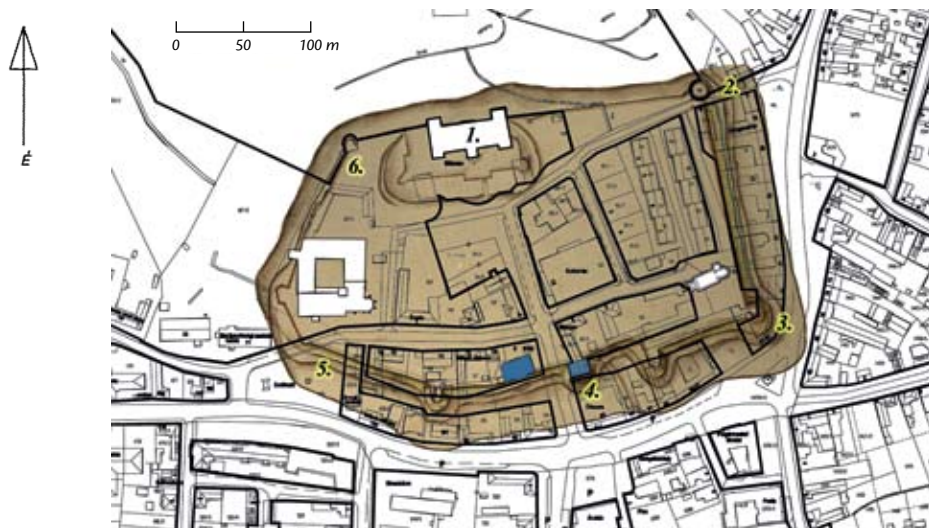

43. ábra | Szécsény – Kerek-domb. (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1989.)

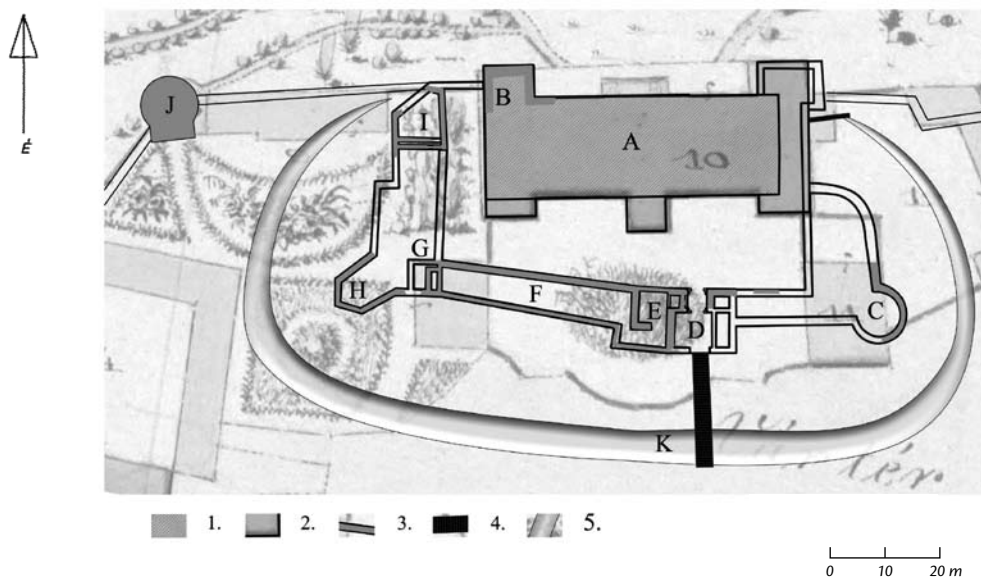

44. ábra | Szécsény – Strázsapart. (Sándorfi György felmérése 1991.)

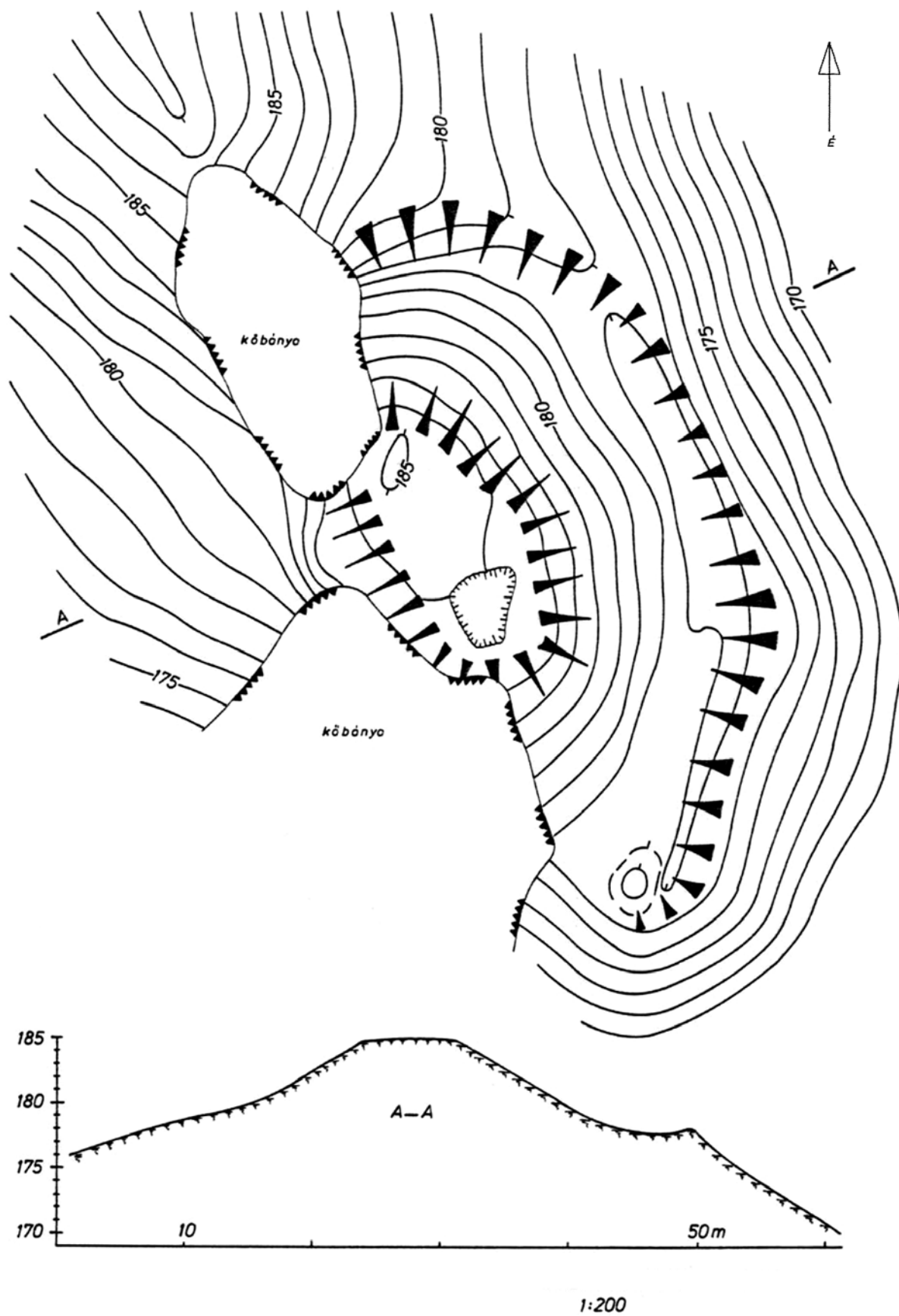

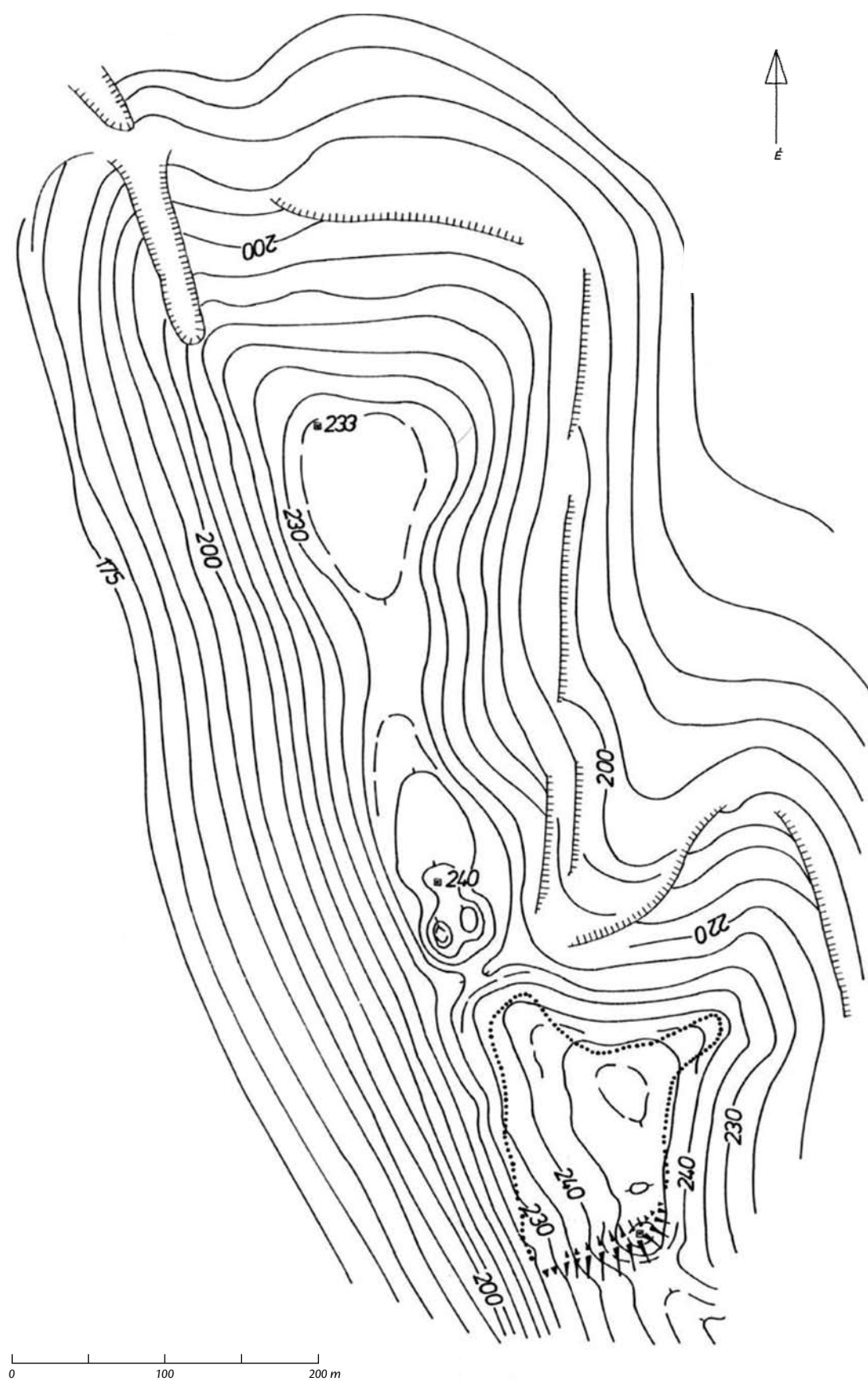
45a. ábra | Szécsény – vár és településrövidítés (Rekonstrukció a mai kataszteri térképre vetítve, Gerhard Graß 1666. évi felméréseinek felhasználásával. 1: Forgách-kastély; 2: Északkeleti ágyútorony és a keleti városkapu helye; 3: Délkeleti ágyútorony; 4: Déli kaputorony; 5: Szent Erzsébet tér a nyugati kapu helyével; 6: Északnyugati ágyútorony. Mordovin Maxim munkája, 2016.)

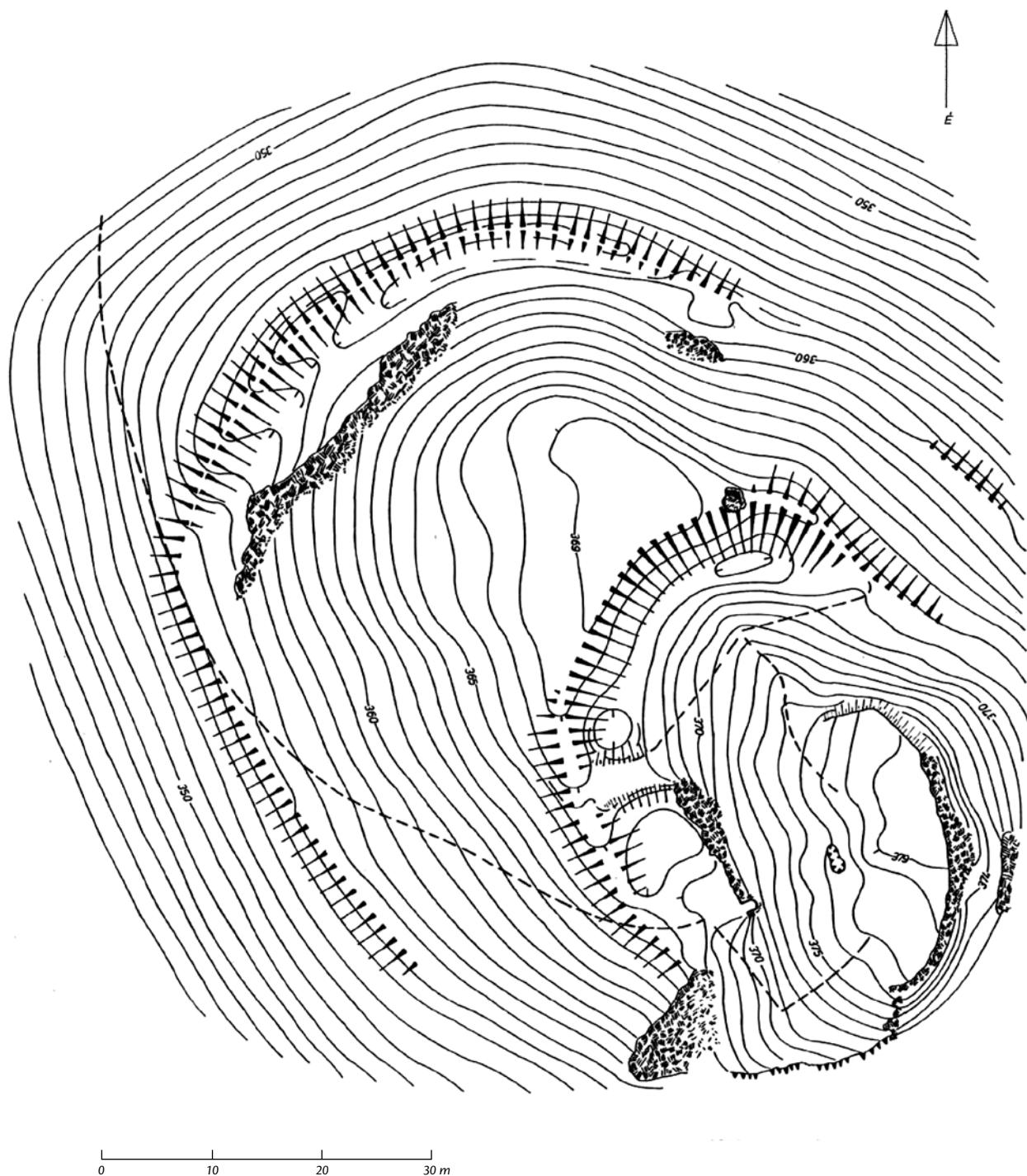
45b. ábra | Szécsény – vár. (Rekonstrukció a város 1868. évi kataszteri térképén.) (1: a középkori vár rekonstruálható tömege; 2: a Forgách-kastély alaprajza; 3: a vár feltárt körítőfalai; 4: a felvonó híd rekonstruálható helye; 5: a várak rekonstruálható vonala. A: Forgách-kastély; B: A kastély ma is látható középkori része; C: Délkeleti külső saroktorony; D: Kaputorony; E: Őrház a kaputorony mellett; F: Falszoros; G: Délnyugati külső saroktorony; H: Délnyugati bástya; I: Északnyugati külső saroktorony; K: A vár árka. Mordovin Maxim munkája, 2016.)

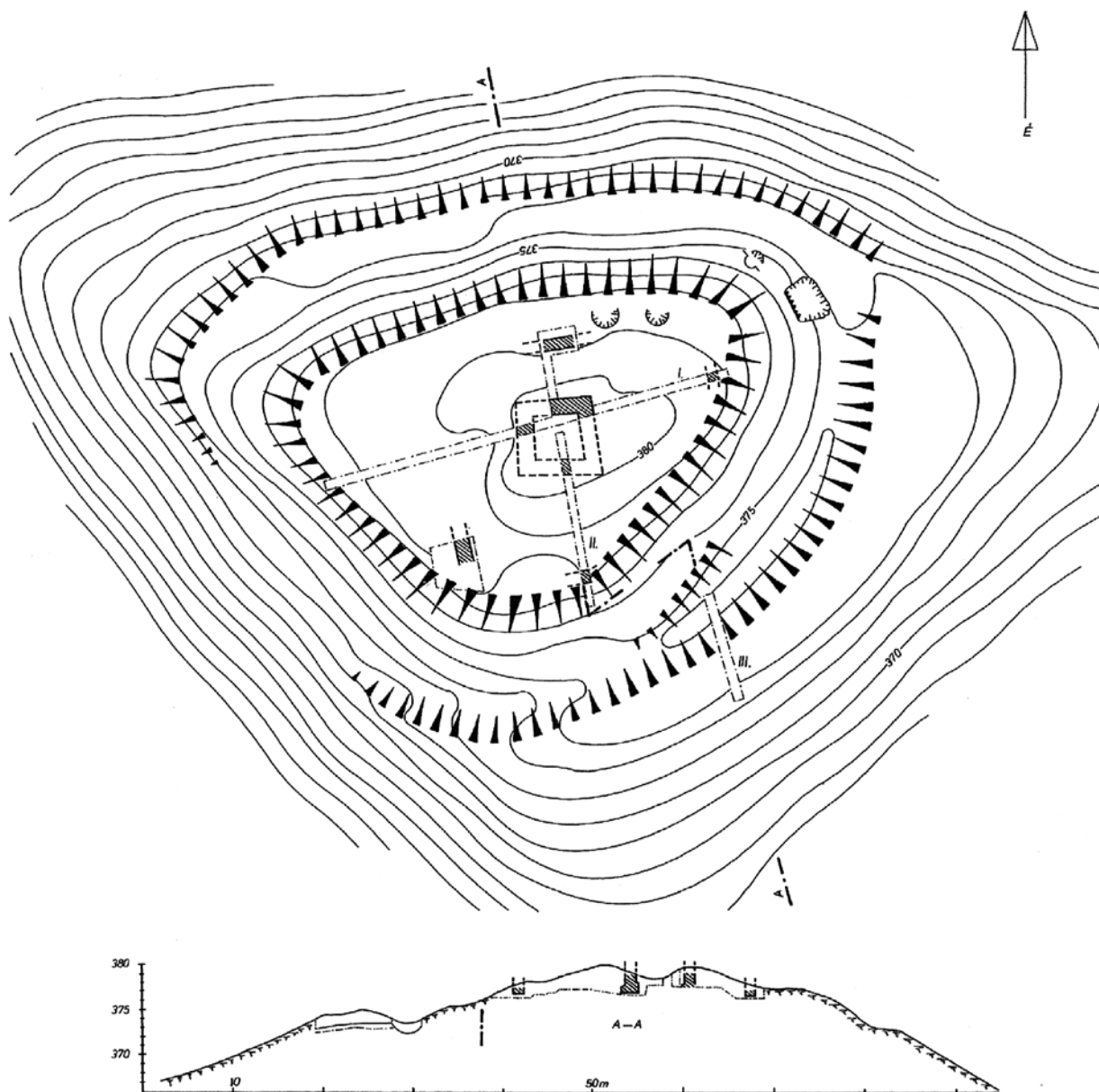
46. ábra | Szécsény-Benczúrfalva – Dubinka. (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1989.)

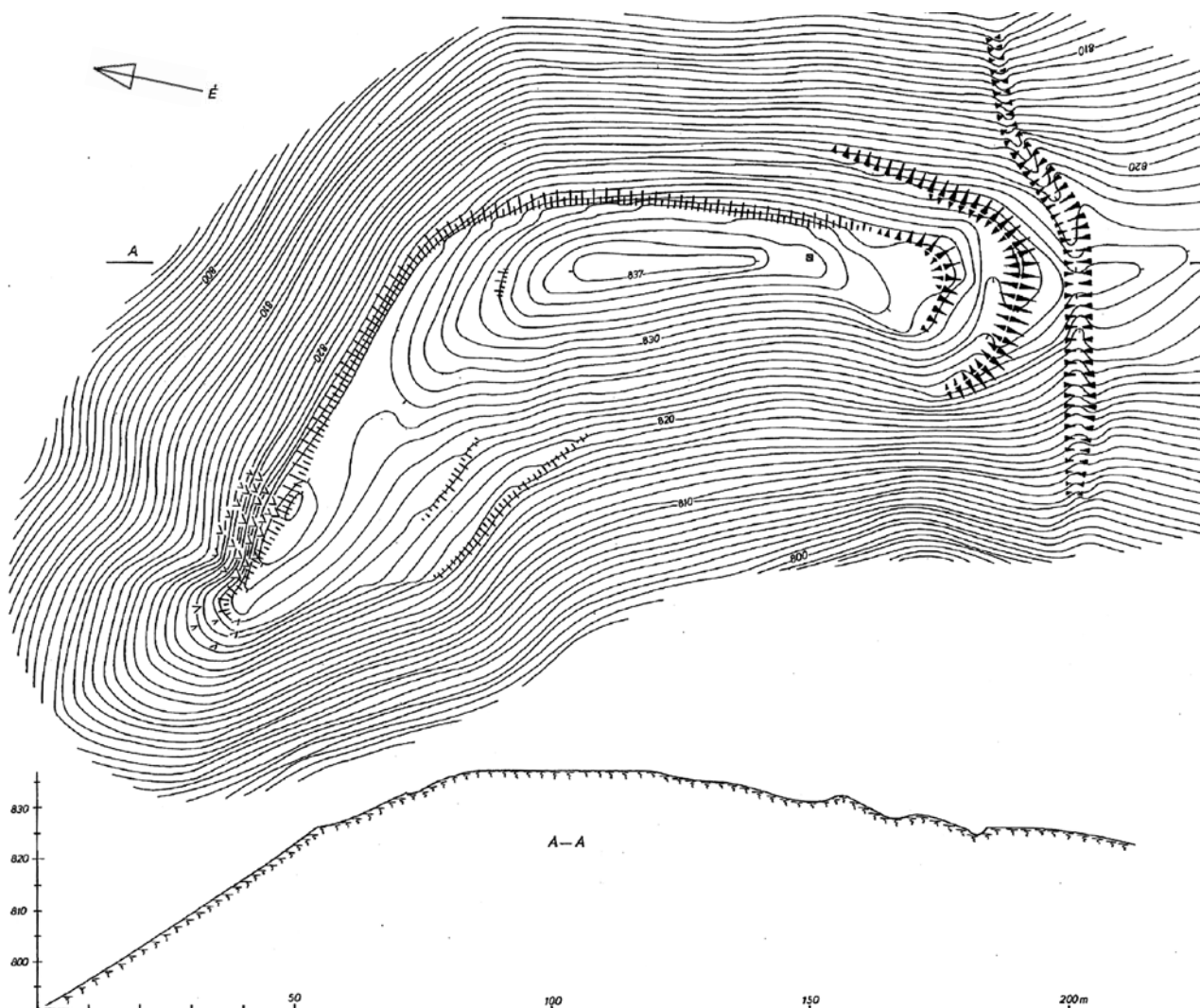
47. ábra | Szécsény-Benczúrfalva – Major-hegy. (Sándorfi György [1978] és Nováki Gyula [1995] felmérése.

48. ábra | Szilaspogony-Pogony – Kis-kő. (Nováki Gyula felmérése 1998.)

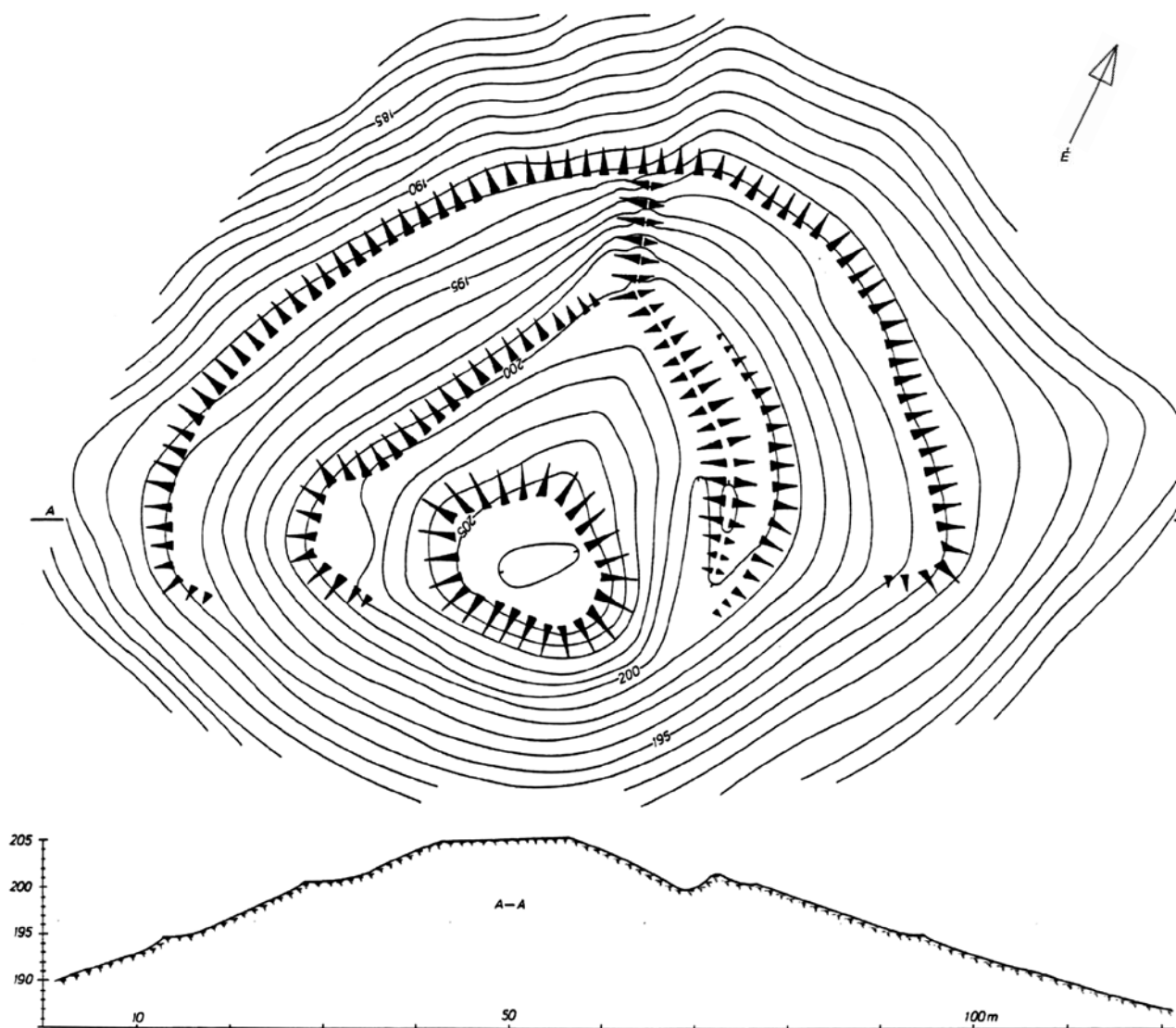

49. ábra | Szuha – Várberc. (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1989, Gádor Judit 1969. évi ásatásának eredményeivel)

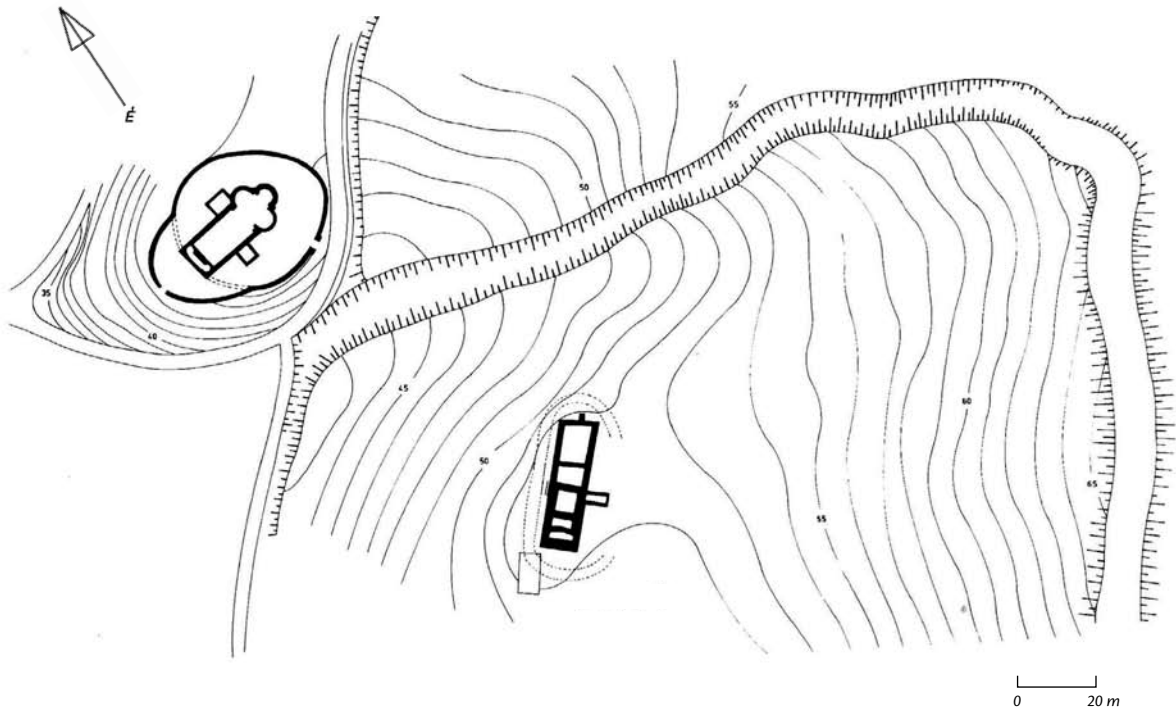

50. ábra | Szuha-Mátraalmás – Galyavár. (Nováki Gyula felmérése 1990.)

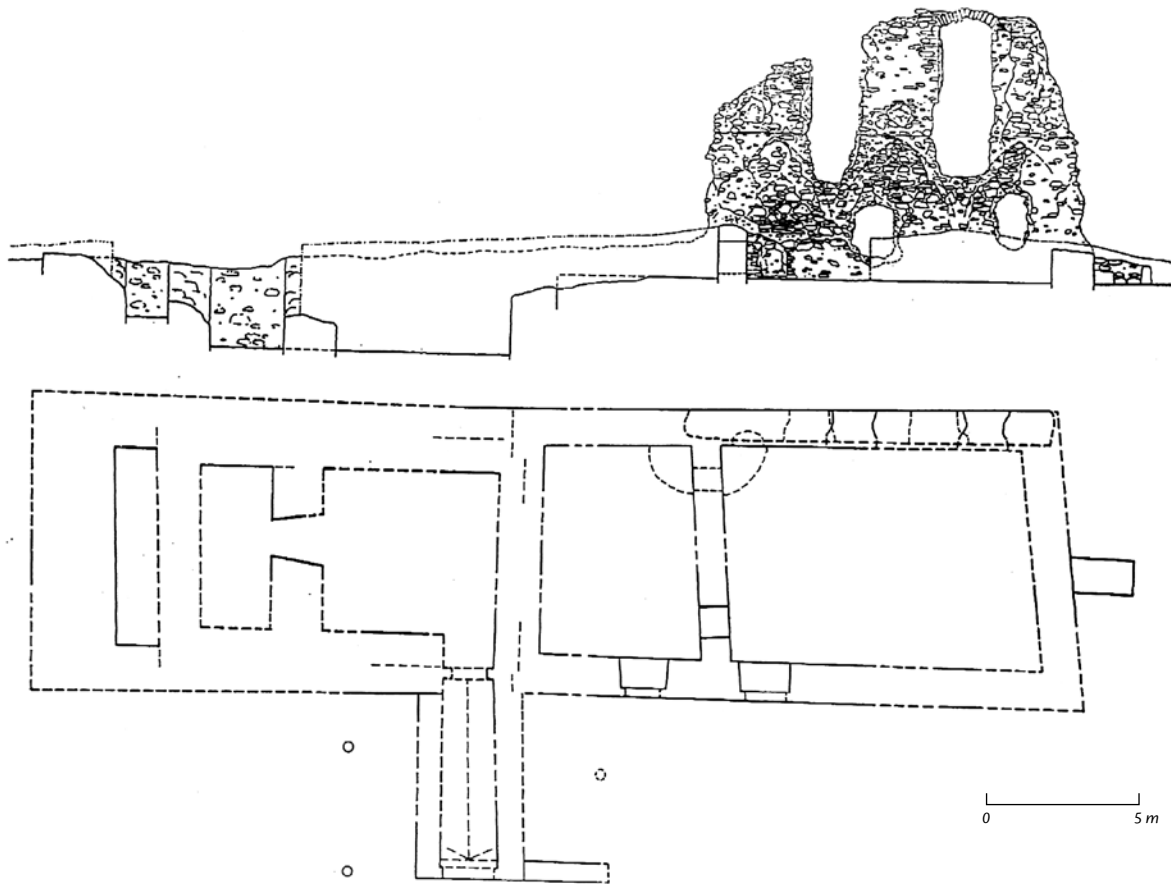

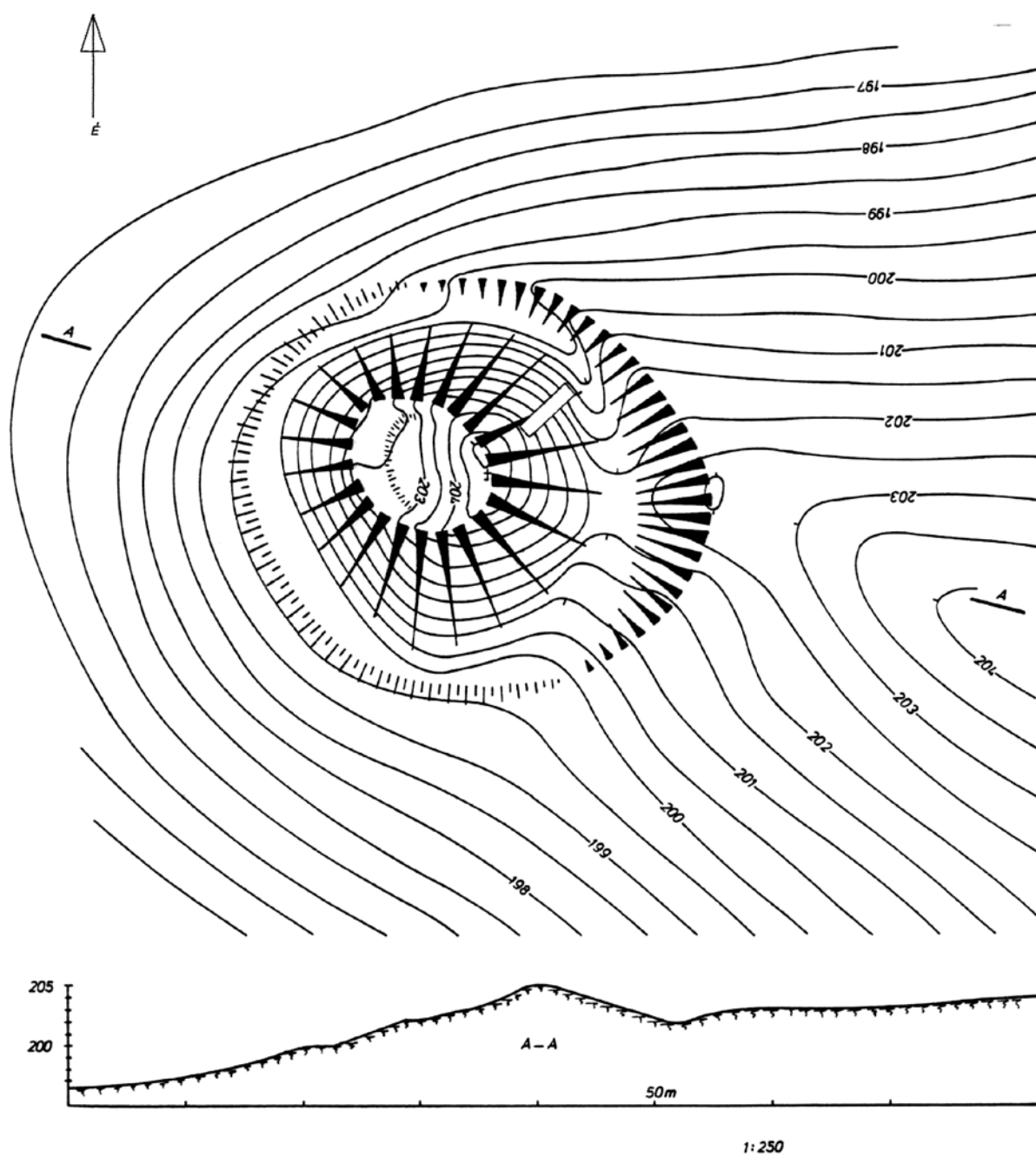
51. ábra | Szügy – Leány-hegy

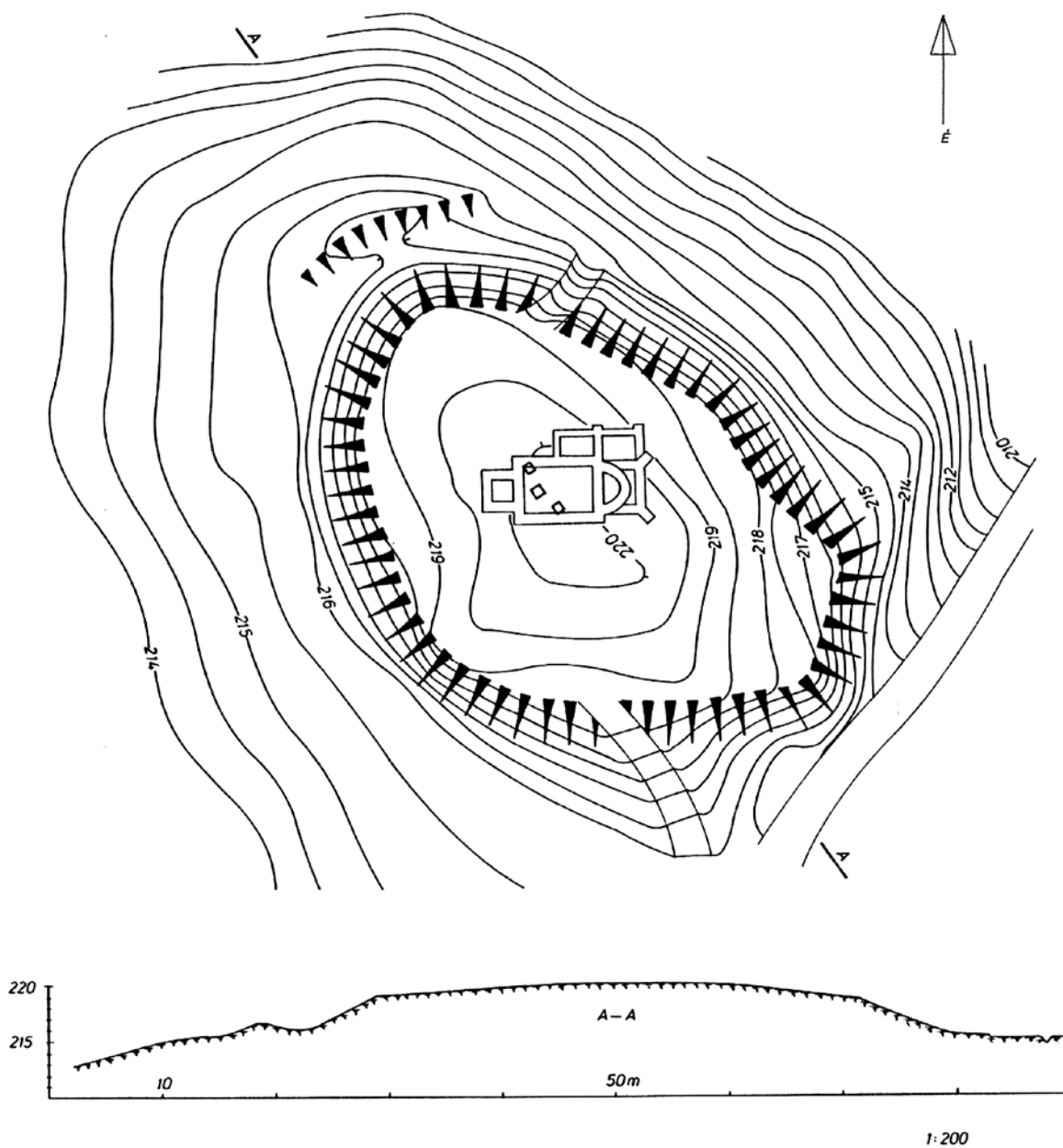
52a. ábra | Tar – templom és udvarház. (Helyszínrajz. Cabello, J., 1993. 1. kép)

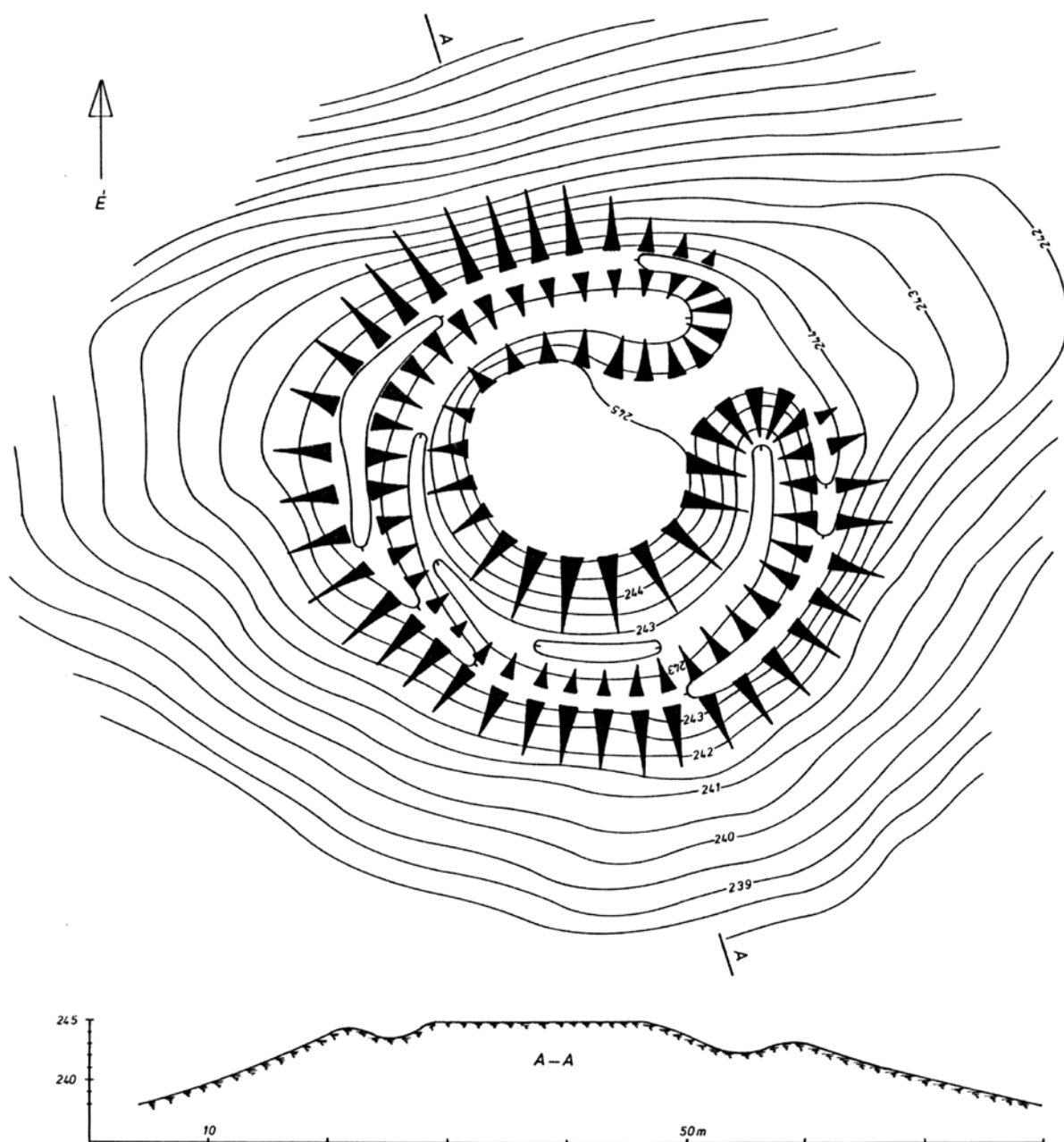
52b. ábra | Tar – udvarház. (Alaprajz és hosszmetset. CABELLO, J., 1993. 177. kép)

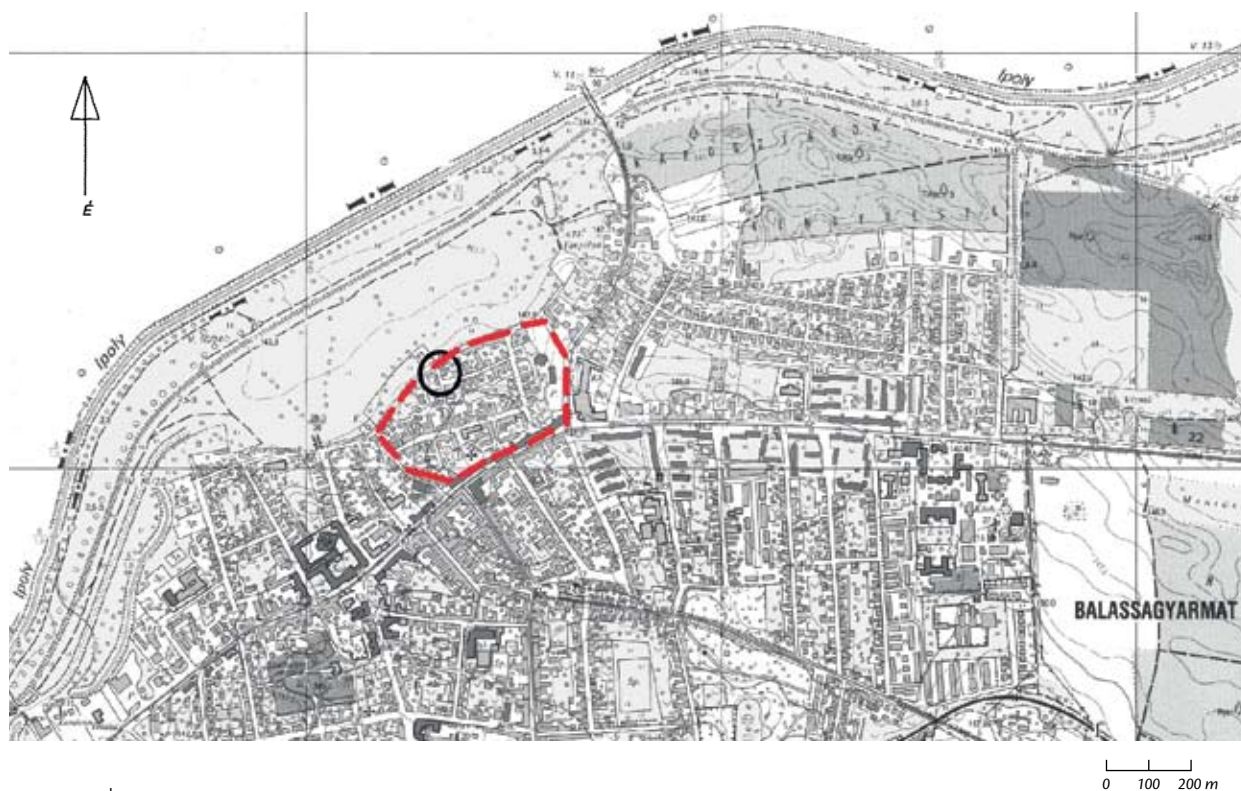
53. ábra | Tereske – Kuruc-domb. (Nováki Gyula felmérése 1990.)

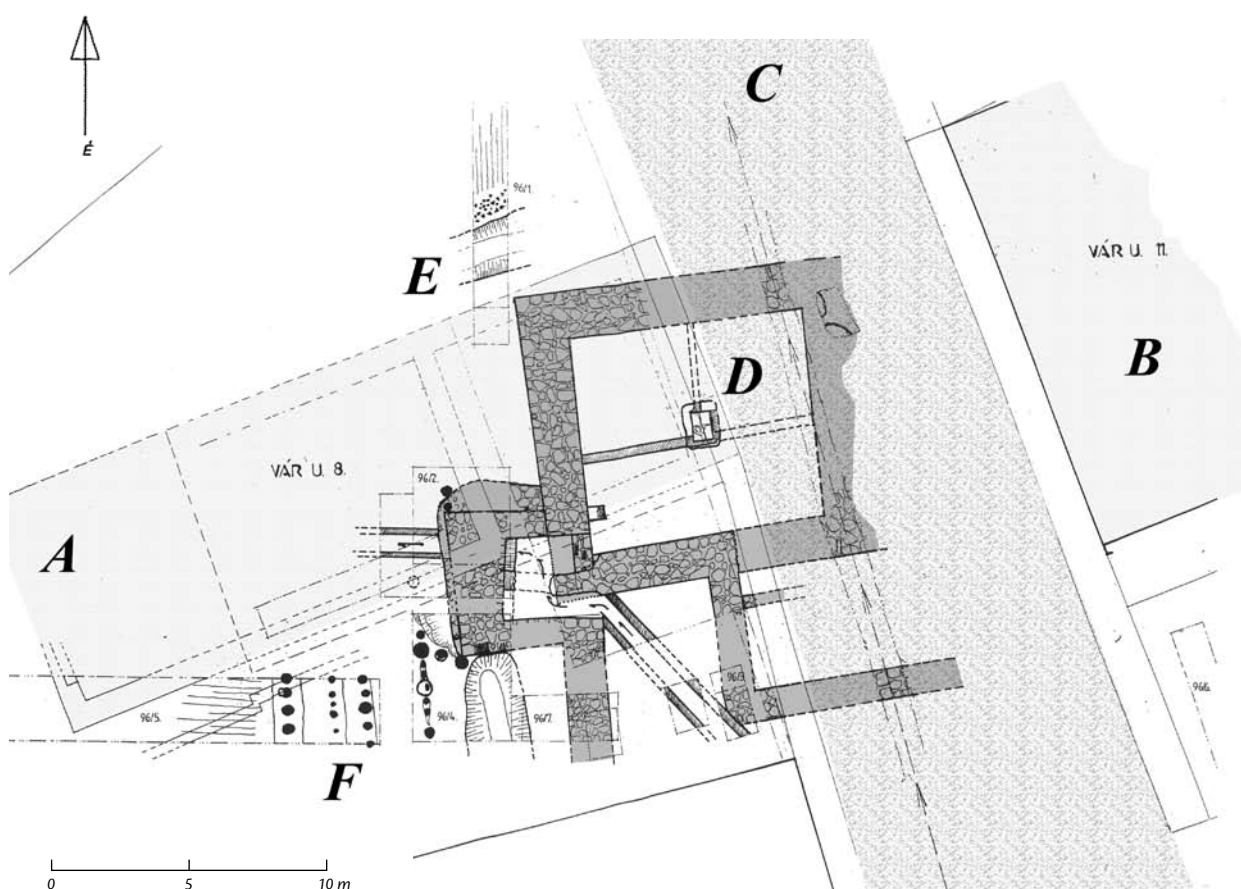
54. ábra | Tolmács – Kálvária-domb. (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1989, Bodnár Katalin 1989. évi ásatásának eredményeivel)

55. ábra | Vanyarc – Hraszti. (Sándorfi György és Nováki Gyula felmérése 1987.)

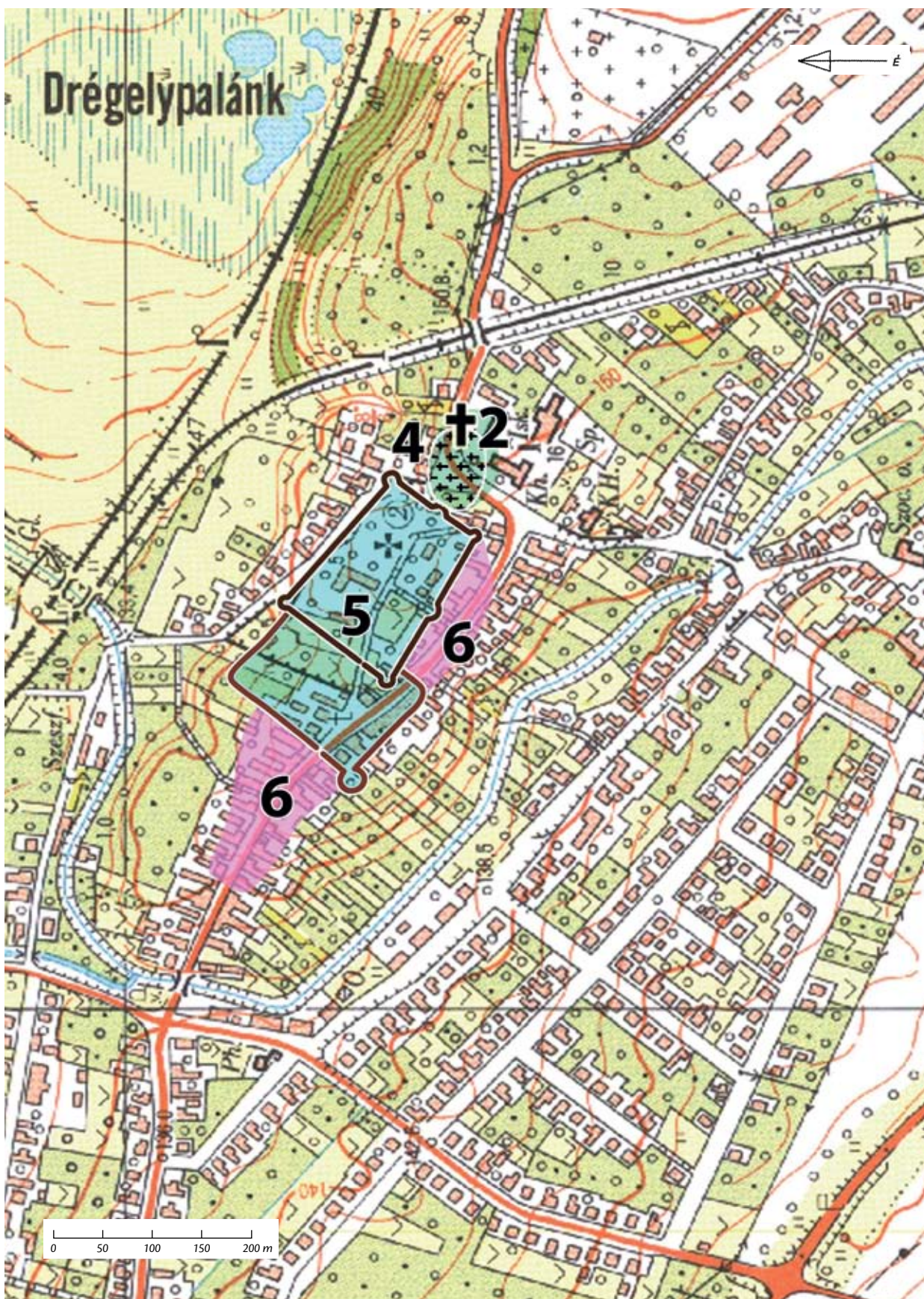

56a. ábra | Balassagyarmat – vár és városfal helye a mai város térképén

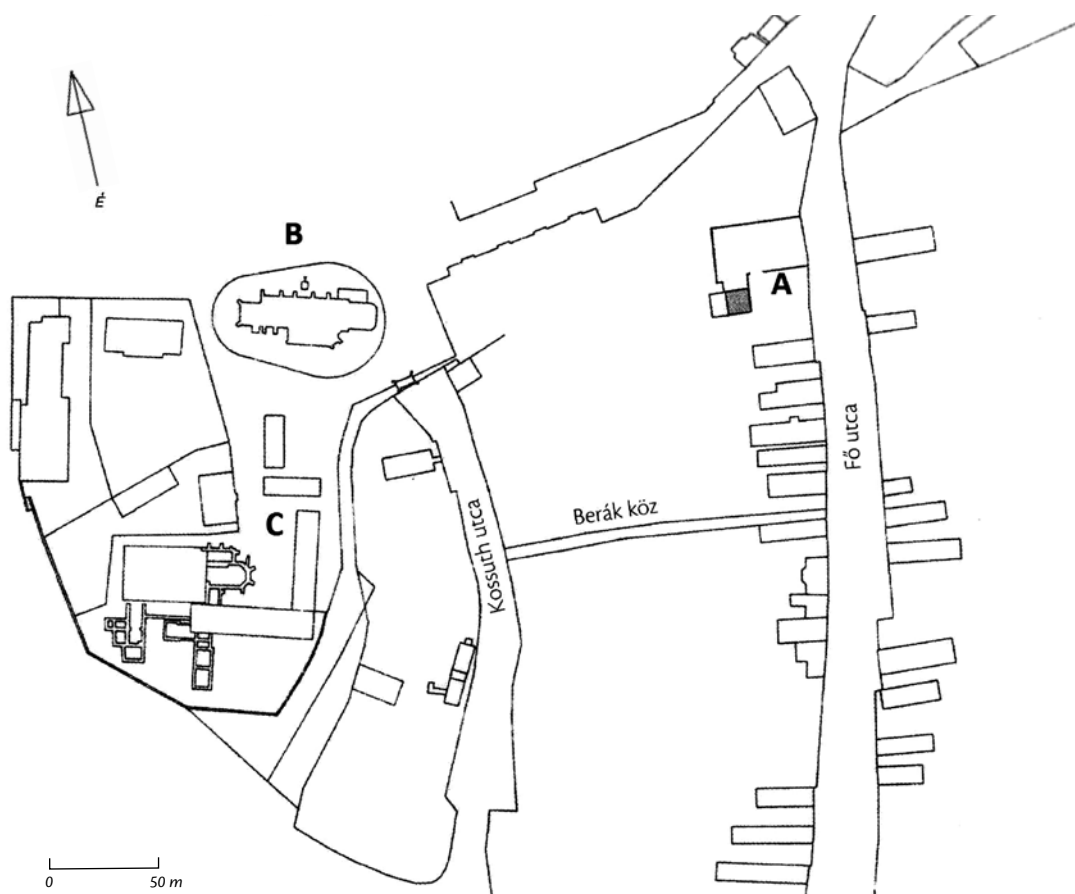
56b. ábra | Balassagyarmat – vár és városfal. (Ásatási helyszínrajz) (Majcher Tamás 1996. évi dokumentációja alapján, Magyar Nemzeti Múzeum Adattára, VIII. 32/1998., A–B: modern épületek, C: Vár utca, D: A középkori vár feltárt falmaradványai, E–F: Palánkerődtés maradványai a vár körül.)

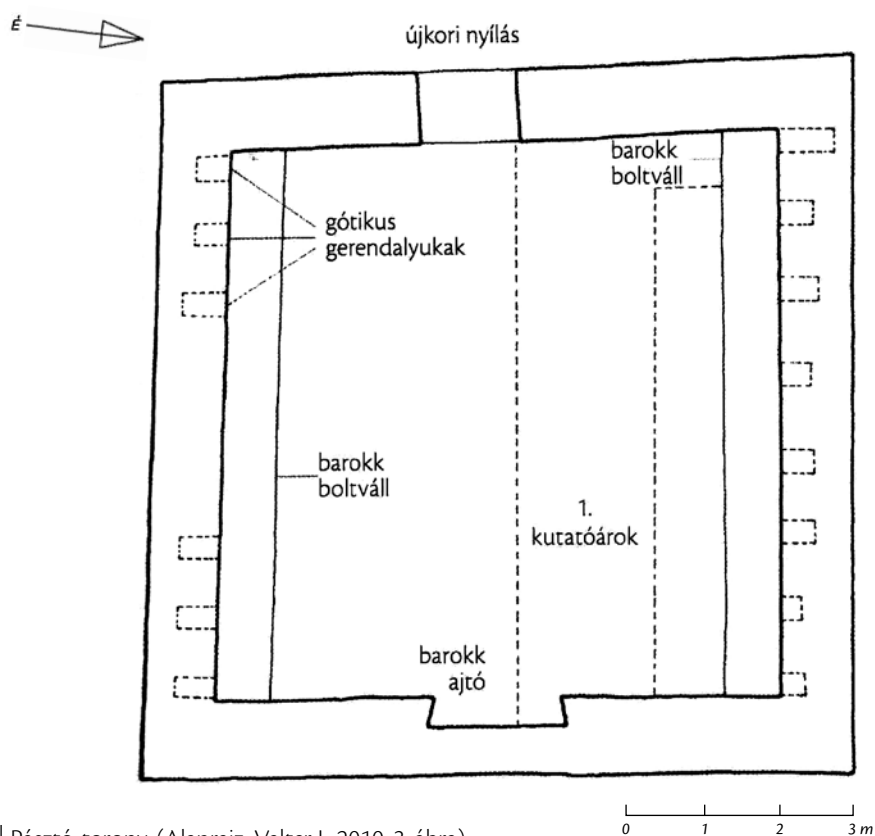

57. ábra | Drégelypalánk – településerődítés. (Rekonstruált helyszínrajz a település mai kataszteri térképén) (2: A középkori plébánia-templom feltételezett helye, 4: Ásatással igazolt kora újkori temető, 5: Az erődítések rekonstruálható helyzete Le Dentu és Gerhardt Graaß metszetei alapján a mai térképre vetítve, 6: Az erődítéseken kívüli kora újkori település. Mordovin Maxim munkája, 2016.)

58a. ábra | Pásztó. (Helyszínrajz) (A: torony, B: plébániatemplom, C: cisztercita kolostor. Valter I, 2010. 1. ábra nyomán)

58b. ábra | Pásztó-torony. (Alaprajz. Valter I, 2010. 3. ábra)

1. kép | Buják – Tarisznyapart (fotó: Civertan)

2. kép | Buják – vár (fotó: Civertan)

3. kép | Buják – vár (fotó: Civertan)

4. kép | Diósjenő – Csehvár (fotó: Civertan)

5. kép | Drégelypalánk – Drégelyvár (fotó: Civertan)

6. kép | Drégelypalánk – Drégelyvár (fotó: Civertan)

7. kép | Drégelypalánk – Drégelyvár (fotó: Civertan)

8. kép | Galgaguta – Fundus-pusztai vára (fotó: Civertan)

9. kép | Nézsa – temető (fotó: Civertan)

10. kép | Nógrád – vár (fotó: Civertan)

11. kép | Nógrád – vár (fotó: Civertan)

12. kép | Nógrád – vár (fotó: Civertan)

13. kép | Nógrádmegyer – Dobovár (fotó: Civertan)

14. kép | Nógrádmegyer – Dobovár (fotó: Civertan)

15. kép | Pásztó-Hasznos – Cserteri vár (fotó: Civertan)

16. kép | Piliny – Várhegy (fotó: Civertan)

17. kép | Salgótarján – Baglyaskő vára (fotó: Civertan)

18. kép | Salgótarján – Salgó vár (fotó: Civertan)

19. kép | Salgótarján – Salgó vár (fotó: Civertan)

20. kép | Sámsonháza – Fejérvő vár (fotó: Civertan)

21. kép | Szanda – Várhegy (fotó: Civertan)

22. kép | Szécsény – belváros (fotó: Civertan)

23. kép | Szécsény – Bencúrfalva-Majorhegy (fotó: Civertan)

24. kép | Szécsény – Kerekdomb (fotó: Civertan)

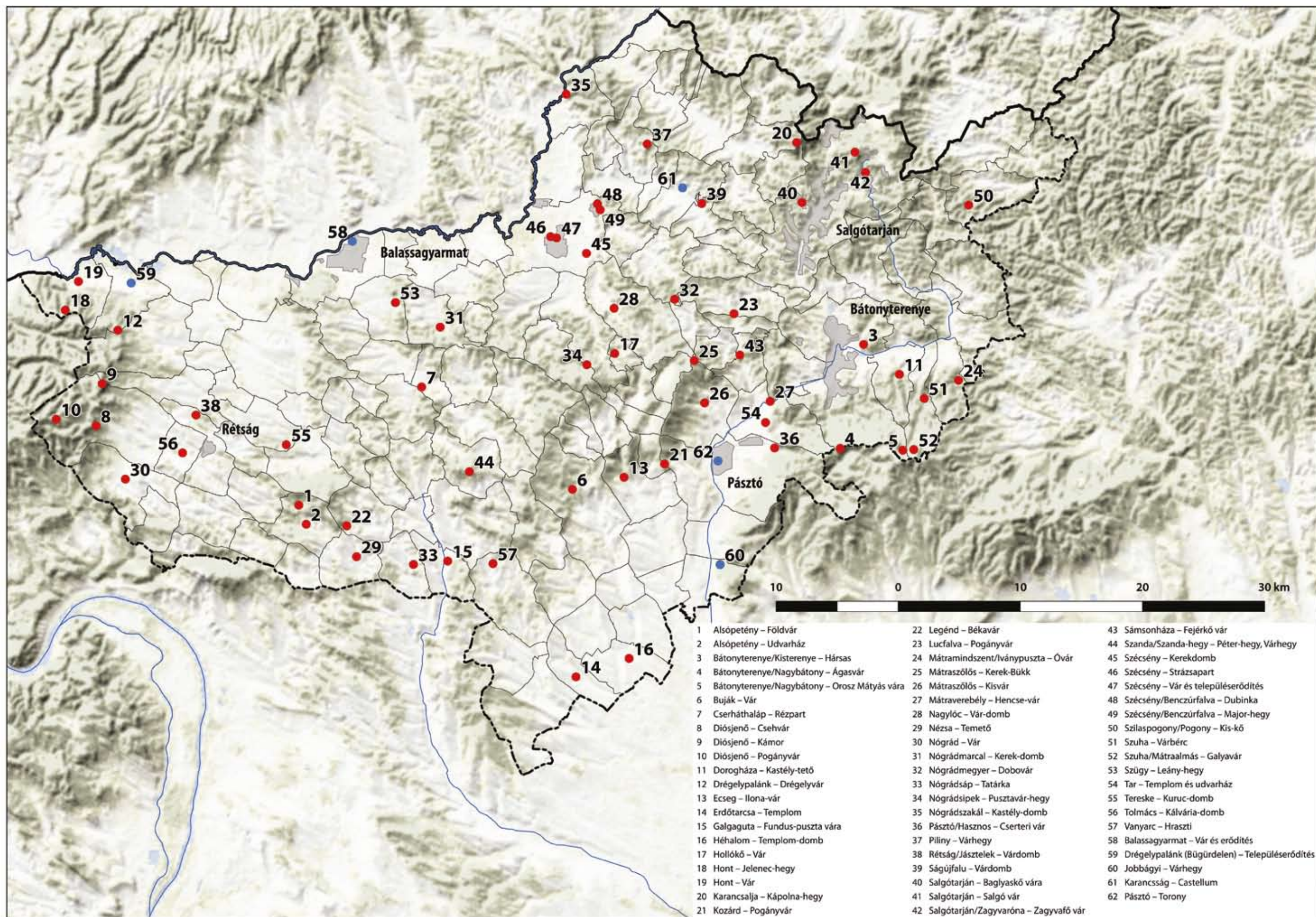

25. kép | Szécsény – Kerekdomb (fotó: Civertan)

26. kép | Tar templom (fotó: Civertan)

A „Magyarország várainak topográfiája” sorozat negyedik kötete, a mai Nógrád megye erődítményeit veszi sorra az őskortól a kuruc korig. Ez a kötet is a korábbi megyéknél már alkalmazott és elfogadott szempontok szerint kívánja bemutatni a nógrádi várakat.

Nógrád megyével az Északi-középhegység szinte egész területe az erődítmények szempontjából feltérképezésre került, amely hazánk várakban és erősségekben talán leggazdagabb vidéke és így az őskortól a kora újkor végéig emelt, ma ismert összes erősségéről tájékozódhat az Olvasó, ha nem is a teljesség igényével, de mindenképp egy tudományos alaposságú kézikönyv szintjén.

A mai Nógrád megye területén közel 150 éve zajlik különböző intenzitással és módszerrel az erődítmények kutatása és ezzel párhuzamosan több próbálkozás is történt ezek összefoglalására, de ezzel a kötettel valósult meg végül is először a korábban elképzelt gyűjtőmunkák összesítése. Nógrád megye legfontosabb erődítményei eléggé közismertek, de természetesen a már ismert helyszínekről is a legújabb kutatási eredmények kerültek be a kötetbe.

Ez a munka egyszerre ajánlható a szakembereknek, az érdeklődő laikusoknak és a lokálpatrióták számára, hogy megismerhessék az egyes objektumok elhelyezkedését, terepi jellemzőit, a kutatás legfrissebb eredményeit és annak irodalmát. A teljes forrásanyag összegyűjtését ennél a munkánál sem tekintették a szerzők céljuknak, de az egyes szócikkek a későbbiekben többirányú további kutatások alapjait képezhetik.

Számos alkalommal már hangsúlyoztuk, hogy az egyes szócikkekben foglalt meghatározások között előfordulhatnak korántsem biztos és végleges adatok is. Természetesen ez azért lehet, mert, hiszen a további kutatások révén – reméljük, ezen kötet által is sarkallva – folyamatosan számos új megállapítás és adat bukkanhat elő.

A munka teljes terjedelme színes, így a szövegek közti térképek is jobban értelmezhetőek, a kötet végén lévő légi felvételek pedig egyfajta étvágygerjesztőnek is tekinthetők, hogy az Olvasó személyesen is felkeresse a bemutatott Nógrád megyei erődítéseket.

